

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar Press,

23 Kolhat Lane Bombay

Published by Shree Goswami Gokulasthya Mahara, Badamandir Bhuleshwar,
3rd Bhowada, Bombay

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीबालकृष्णो जयति ।

लीलाप्रविष्टोस्वामिश्रीगोकुलोत्सवात्मजपोस्वामिश्रीमजीवनेशैर्विरचिता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान्तपुत्रान्विद्वलेधरान् ।

पितृपादाम्बुजातञ्च गुरुन्गोवर्द्धनाभिषान् ॥ १ ॥

विवृतिं ब्रह्मसूत्राणामणुभाष्यानुसारिणीम् ।

करोमि सरलां सूक्ष्मासक्तरोचमयोधिकाम् ॥ २ ॥

अथ । अतः । ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दोधिकाराऽर्थकः । अत एतस्मै प्रयोजनाय । सार्वभिकिकस्तसिल्ल । परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मज्ञानेच्छापूर्णाया । ब्रह्मणो जिज्ञासा । ब्रह्मण इति शेषे पठ्ये । तेन ब्रह्मसम्बन्धि सर्वं ब्रह्मपदेन संगृह्यते । जिज्ञासापदं विचाराऽर्थकम् । तेन ब्रह्मज्ञानेच्छा-
पूर्णाया ब्रह्मसम्बन्धिसर्वविचारोऽधिक्रियत इति सूत्राऽर्थः । अत्र ब्रह्मजिज्ञासापदाप्रैवर्णिकोऽधिकारी । न हि वेदाऽनधिकारी ब्रह्मविचाराऽर्हः । सपरिकरं ब्रह्मैव विषयः । विचार्यविचारकभावः सम्बन्धः । अथ विचार्यम् । वेदान्तशास्त्रं विचारकम् । अतःपदाब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् । एतेन ब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञा-
करणेनाऽनुबन्धचतुष्टयमपि स्फुटीकृतं व्यासचरणैरित्येकसूत्रात्मकं प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अधिकरणलक्षणं तु—विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पश्चात्तं शास्त्रेऽधिक-
रणं स्मृतम् । विशयः संशयः । तेनाऽत्र विषयो वेदान्तानां विचारः । स आरम्भणीयो नवेति संशयः । साङ्गवेदाऽध्ययनमात्रादर्थप्रतीतेनाऽऽरम्भणीय एवेति पूर्वपक्षः । प्रातिशास्त्र्यवसंदेहवारकत्वादारम्भ-
णीय एवेत्युत्तरम् । सिद्धान्त इत्यर्थः । उपोद्घातरूपा सङ्गतिः ॥ १ ॥

नतु जिज्ञासं ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायाणाहुः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

जन्मादि । अस्य । यतः । शास्त्रयोनित्वात् । अस्य पुरोवर्तिप्रपञ्चस्य । जन्मोत्पत्तिः । आदि-
पदास्त्वितिप्रलयाऽभिसंवेशः । यतो यस्मात्सकाश्रयत् । तद्रह्येत्वर्थादावाति । तत्र हेतुः—शास्त्र-
योनित्वात् । शास्त्रं वेदाख्यम् । शास्त्रीति शास्त्रम् । पूर्वोत्तरकण्ठरूपम् । तस्मिन्योगिः कारणम् ।
तस्य भावस्तस्मात् । श्रुत्युक्तकारणत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्तु तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त' इत्यादिरूपा । अथवा जन्माऽऽद्यस्य यतः । आद्यस्य वाप्यायपेक्षयाऽऽर्शो भव-

स्याऽऽकाशस्य यतः सकाशाज्जन्म प्रादुर्भाव इति सूत्रार्थः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यानन्दवह्नीश्रुतेः । इदमप्येकसूत्रात्मकं द्वितीयं लक्षणप्रमाणाऽधिकरणम् । अत्र ब्रह्म विषयः । तत्कर्तृ आहोस्विदकर्तृ इति सन्देहः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिभिर्बृहदारण्य-कादिश्रुतिभिस्तदकर्तृ इति पूर्वपक्षः । 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिश्रुतिषु लौकिककर्तृत्वनिषेधः । 'कर्ता-रमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि'मित्यादिषु मुण्डकादिषु श्रुतिष्वलौकिककर्तृत्वप्रतिपादनम् । तेनाऽलौकिककर्तृ तदिति सिद्धान्तः । सामान्यविशेषरूपा संगतिः ॥ २ ॥

ननु पूर्वस्मिन्प्रश्ने सर्वेदेदप्रतिपाद्यं ब्रह्मणः सामान्यतः कारणत्वं सिद्धम् । तेन सर्वप्रकारकं कारणत्वं सिद्ध्यति । तत्र 'यतो या इमानि भूतानि' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यादिवाक्येषु पञ्चमीश्रवणाभिहितत्वे तु न सन्देहः । पर समवायिकारणत्वे नूयान्सन्देहः । साध्यवत्त्वनिष्कृतत्वाऽन-र्थरूपत्वपारतन्त्र्यादिदोषप्रसक्तेः । इति चेत्तत्राऽऽहुः—

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तत् । तु । समन्वयात् । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । तत्समवायिकारणम् । प्रकरणवशा-द्ब्रह्मैव । कृतः । समन्वयात् । अस्मिन्प्रश्नेऽस्तिमातिप्रियत्वेन सधिदानन्दस्य ब्रह्मणः समन्वयात् । सम्यगनुवर्तनादिति सूत्रार्थः । नामरूपयोरनागन्तुकत्वाऽभावात्प्रपञ्चमध्यपातित्वाच्च न पृथङ्ङिरूपणम् । तारतम्याऽप्रियत्वादिकं लज्जानकृतम् । घटपट्यादिव्यक्तिभेदो भगवदिच्छाकृतः । खपुण्यादीनां तु वाचनिक्येव सत्ता । प्रकृतेरपि सत्तादिगुणानां परस्परोपमर्दकत्वादिनात्मप्रभृतिषु व्यभिचाराच्च न समन्वयः । किन्तु ब्रह्मांशत्वेन सः तस्मात्तदात्मात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिब्रह्मप्रपाठकादिवाक्यै-र्निःसंदिग्धं ब्रह्मैव समवायीति सिद्धम् । इदमप्येकसूत्रात्मकं तृतीयं समन्वयाधिकरणम् । अत्र ब्रह्मैव विषयः । तत्समवायि न वेति सन्देहः । मृत्ताधारण्यं भवेदिति न ब्रह्म समवायि किन्तु निमित्तमेवेति पूर्वपक्षः । 'तदात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिभिः श्रुतिभिर्निःसंदिग्धप्रतिपादनाद्विरुद्धधर्माध्यवस्थाच्च ब्रह्मैव समवायीति सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणेनाऽस्य निर्वाहकत्वरूपा संगतिः ॥ ३ ॥

॥ श्रीहरिः ॥

दर्शनानि तत्प्रतिपाद्यं च ।

इदं हि नामाश्वरोक्षं ज्ञानं साक्षात्कारो वा । शब्दस्य तत्रैव प्रकतिरिति । परोक्षज्ञाने तु साक्षात्कारसा-
दृशमानानुरोधोपादीपचारिक एव प्रयोगोऽयम् । परोक्षज्ञानकारणेनैव प्राप्तेषु कार्यकारणसमनुसृत्यैव दर्शनपद-
व्यवहार इति औपचारिकत्वं स्पष्टम् । शब्दो हि परोक्षमेव ज्ञानं कारयति भाऽश्वरोक्षम् । मधुरां दिग्भुयंदि तत्प्रति-
कृतिं तत्स्वरूपप्रतिपादकं पुष्पकं वा गृहीत्वा 'एष विधान्तापहः, एषा यमुना, एतद्द्वारकापीथमन्दिरे, इत्यादि विचार-
रथेन तेन मधुरासाक्षात्कारः स्यात् । पुष्पुयुयंदि शीरल्लुकादिज्योत्स्नीमांसां शतमप्यावर्तयेन्मन्थे न तेन तस्य तत्प-
दार्थसाक्षात्कारः स्यात् । तस्याद्ये 'दशमस्तवमसी'त्यादि दृष्टान्तीकृत्य 'तद्वगती'त्यादिवाच्यजातिस्यत्रसाक्षा-
त्कारं साधयितुं चेदन्ते ते हि फाल्गुनवाल्मीक्य इव परिहासपात्रमात्रम् । उक्तं च केनापि तत्प्रतिपाद्यं 'कलौ वेदा-
न्तितो भान्ति फाल्गुने धालका इधे'ति । साक्षात्कारस्तु पदार्थानां तदसाधारणसाधनं भगवदनुग्रहेण योगादि-
मिर्वेति मन्थामहे । तस्माद्देदन्तविचारमात्रेण पदार्थानां तत्त्वस्य च साक्षात्कारं ये केचन मन्यन्ते तेषामपि प्राप्तेषु
दर्शनव्यवहार औपचारिक एव । विचारसाधनाभ्यां तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयतां दर्शनानामपि द्वेषा भेदः । नास्तिका-
दीनि अतिपादीनि चेति । नास्तिकानां अतिक्रमे ऋतुसंज्ञं विद्वांसोऽपि बहुलं विवदन्ते । नास्ति परलोक इति यादी-
त्येके । वेदमार्गमनुरन्धान इत्यपरे । नास्ति जयाकर्ता कञ्चनैति केचित् । भौतिकिकवाच्यमानापवचन इति
मिश्राः । मिथ्यावादीति केचन । एवं नास्तिकत्वे गृह्य एव विकल्पाः प्रचरन्ति लोके विद्वत्सु च । तत्र किमिह
प्रतिपत्तव्यमिति चेदुच्यते—'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकते'त्येव सौमहृदुक्तितुल्यं इति मन्थामहे । भर्गव-पः सन्तु लोकाऽ-
नभिगताभंगन्तुशब्दे वेदादीनि मिथ्यादृष्टिः—कथमप्यत्रमात्रापवचनी—तद्वादी चेति स एव नास्तिकः । अत्रैव सर्वत्रिकल्पा-
शामन्त्रांदात् । उक्तं च श्रीमनुना—

योऽन्यमन्येत् ते मूढे हेतुवासाऽभयाद्विभ्रः । स साधुनिर्वर्तिष्यार्थो नास्तिको वेदनिन्दक इति ॥

अत्र हेतुवासाऽभयाद्विभ्रत् 'लोके इदं दृष्टं तस्मादिदं साधु, इदं न दृश्यत इत्यसाधु' इति-हेतुनिर्वर्तदृष्टा-
र्थाभिप्रेक्षितं शास्त्रं तदाश्रयादिवाग्येयः । यत्रसा कोपसा टीकाकृताऽर्थः कृतः स तु नास्तिकताधिकेदोषो विचारप्र-
सङ्घेति वादरथीयः । मनुकित्विरोधाच्च । तस्मात् कथमपि वेदाऽप्रामाण्यवादी नास्तिक इत्येव साधु । सकृत् शास्त्रं
दुरीतं वा नास्तिकदर्शनम् ।

तत्र लोकापत्तिकाः—नास्ति परलोकः । तत्त्वसाधनेषु मुधा न परिभ्रान्तव्यम् । तानमार्गं च प्रत्यक्षमेव
न ज्ञानदादि । पञ्चभूतपरमाणुतां यथाथैव संश्रुते देह दृष्टाऽऽत्मा । न कश्चित्तत्त्वधेततः । स ध्याऽऽश्रित भस्मीभवति
तान्त्र गण्डव्यपत्ता इति भवसम् । जतोऽपि नास्ति परलोक इत्याहुः ।

तथा च तदुक्तिरसौत्रेः—

न स्वर्गो भाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां किवाश्र फलदायिकाः ॥

श्रवो वेदस्य कर्ताते भूतसङ्घनिशाचराः । जर्मरीतुर्धरीत्यदि पण्डितानां वचः कथम् ॥ इत्यमदि ।

एतेन 'स्वर्गलोकेषु कामचारे नयति' 'विज्ञानं यत् तदुत्ते' 'स्वर्गकामो यजेत' 'निःश्वरितमस्य
यदरवेदः' इत्याद्यलौकिकदाम्योकार्थमप्रमानीकृत्यैतां श्लेषव्यतिकरानां दर्शनं तत्रसाक्षात्काराभावाद्दस्यतुज्जास्तिकक-
ल्पने समन्वयाच्च दर्शनानामार्सं नास्तिकं च ।

वेदमार्गमनुरूपमाश्रयौदाः । तत्र तेषां मुखाश्रयतरो भेदाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्व-
निकाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकौ शास्त्रद्वारात्त्वमर्गनात्मलीति मन्थ्येते । मिन्तु क्षमिकम् । तयोर्मतेषु बुद्धिरेव नीलपीताघा-
काराऽऽत्मा । बुद्धेर्नीलपीताघाकारेभ्य एव वाद्यमर्गवैज्ञान्तिकलीत्वमुगीचते । स्वप्रवक्ष्यमनुरमिति मिथा च । यद्दि
प्रतीयत इति वाद्यम् । आन्तररत्तर्षः केवलं क्षणिकं विज्ञानमेव । तच्च मोक्षेऽपि नाऽप्येति । प्रत्युत मोक्षे विज्ञानं
तत्तदाकारानुभवत्वं तांश्च विमुच्य विमुच्यं भवति । विज्ञानस्य सनासनं चासाधारणपरित्यागः श्रुत्यतयाऽऽवस्थानमेव
मोक्षः ।

विज्ञानस्य क्षयित्वादेऽपि तस्य समाप्तमन्त्राणां धारणादिवशेन यद्गीर्णपि उच्यते 'सोऽयं दीप'-
 इतिवत्सिद्धयश्च एकाधायाधारात् च न निरुद्धम् । ननु विज्ञानस्य क्षयित्वादेः कर्तृकन्दमोहः स्पृष्टिनिवृत्त्याश्च कथं
 निर्यूहः स्यात् । मोक्षरतुनवकण्ठेऽपि विज्ञानस्य नष्टत्वात् । उच्यते । पूर्वपूर्वविज्ञानमुत्तरसिद्धिनिश्चिन्त्यासतो परित्यज्य
 नवपत्नीति त्वं सुखम् । ननु यासता हि नाम संरक्षयमिदोः । स चाऽनुभवमन्त्रा नोपपद्यते । अनुभवश्च पदांभो-
 पूर्वभाविःपमपेक्षते । तमेतः पूर्वसु तु पदाभेदाऽप्रायाह्यमनुभवत्वात्संरक्षयश्चेति चेपि दोषः । क्षणिकत्वाऽपि स्वमे
 पदाभेदाऽनुभवात् । धारणाप्रतिपक्षत्वाऽपि संभवदनुभवकावात् । तेन च धारणासंभवात् । धीनाहुरप्यज्ञानानां
 तद्विधवदार्थत्वापि धारणादिसात्र एवांभरमापराद्धाऽपि । ह्येवमाहृतः ।

योगाधाराश्च—सर्वे विज्ञानमतीत्येव साधु । अन्यथा प्रपञ्चप्रपञ्चिः स्वीकृता स्यात् । तत्र बुद्धाभ्यस-
 मिति धारावाहिनीं ह्यदिरेवेति पर्यवसति । सा च स्वपमानप्रकाशिनीं भ्रष्टप्रपञ्चसुखम् । वाक्कांस्तु प्राणीनिचो-
 ऽनुमानमप्य एव न सत् । पञ्च ब्राह्मणप्रकाशोर्द्धेऽपि द्विवन्द्यव्यवसाय इव प्राणीतिक मूष । तद्वन्ते धानाघरि-
 च्छिद्रवत्तानसन्तानमेव हेतुः । धारणासन्तानं च 'तदिदं सर्वं दुःख'मिति चिरमागनयाऽपि सैव मुक्तिरित्याहुः ।
 यद्यप्येते प्रयोऽपि पूर्ववस्तुने दूष्यावर्तिन एव तथापि रक्षते न युवते । मायमिकास्तु स्पष्टमेवापिदधति 'सर्वं शून्य'-
 मिति । एकस्यैव सुखस्योपदेशोऽन्युपदेशान्तरः कदाचैपिचिन्माद्युर्वा श्रुतिवाच्यतरेण निमित्ताऽन्ते शून्ये पर्यवसतः ।'

मायमिकाहावद । परमादिब्रह्मपर्यन्तमनुभवेमिति सदित्युच्यते परैश्यां परमाण्वहातमहो वा ?
 परमाणव इति तु न शक्यं धारयते । तथा सति 'शून्योऽयं शून्य' इति ज्ञानं न स्यात् । परमाण्वहातिसुखमावादे-
 कत्वात् । समुद्रसु परमाण्वन्तरा यवैधितोऽपि न मिलति तद्वदयं यास्यामंज्ञातम् । विज्ञानेऽपि समानेव मुक्तिः ।
 विज्ञानं सदसद्रा । सधेऽहुतः सुपुत्री न स्फुरति । ननु तदा तदभावे नास्ति जागरितः सुखस्वाप्तं कारतीति ।
 नेदमपि चार । विषयविज्ञानयोः सधोऽहम्भानिषयमात्मुपुती । विषयमावाग्ज्ञानमायः । पशु ह्युत्तरमिति प्रकल्पते
 तदपि तथा । सुखदुःखयोः सन्तानीममावात्सुरवृत्तयोः शेषयोः विज्ञानं चाऽसत् । नचाऽस्यैपेति सुकम् । असतोऽभावात् ।
 न भौमपमेव मन्त्रवदम् । सद्यस्तोर्विद्वत्सर्वैकव्याऽन्यस्तितेः । अनुभवरूपमित्यपि च । एकस्य निषेधोऽन्यस्य विधि
 क्षापयति विधिं निषेधम् । तस्मात्पुण्यं विज्ञानमपि । या प्रमाः प्रादिवच्युदपी परकश्चिता साधयि ज्ञानविषयम् ।
 विद्यासहहावद । तथाहि—वस्तु प्रमाया न स प्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यते । 'अद'मिति प्रत्यक्षं गीरोऽहं ह्यतोऽह्नि-
 त्यादिदेहनिषयकऽह्यैर्भवेतिधारति । अनुमानमपि प्रमातरि न प्रमाणम् । तद्व्यभिचारिद्विद्वान्मात् । एतेन
 प्रमाणान्तरं स्यादप्यावम् । यत्तत्स्येव प्रमाता । पूर्वोक्तवैषम्याऽभावावश्चु मायित एव । विषयस्य प्रमेयत्वाऽभवादेन
 प्रमाणमपि प्रमाणवहीनो नास्त्येव । तन्नाद्विधारासहवादिर्नचनीयकारवत् दूष्यमिति कथयन्ति । चारोऽप्येते
 प्रतीत्यस्तुनादोपसर्गप्रत्ययार्थं 'कार्यं स्वयं जयंतीति' कदां कथम साक्षात्पि यदस्ति । विज्ञानस्य निर्बन्ध
 मोक्षम् ।

सदेय शौद्धमवर्ततेऽपि—

दक्षिणैव हि तन्नाम आदिता कर्मवासना । फलं तत्रैव सन्त्ये कदाचित् रक्षता तथा ॥
 सद्येपरमविषयान्नेदे नीलकण्ठियोः । वेदश्च अस्मिन्विश्वेदेऽप्येतेन्द्राविषादये ॥
 इदं वस्तुप्रलयावत् यद्वदन्ति विधायितः । यथा यथाऽस्मिन्त्यन्ते सिद्धीर्गन्ते तथा तथा ॥
 यथा यथा विचार्यन्ते विज्ञीर्गन्ते तथा तथा । श्रदेत्सत्यमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वधम् ॥
 इति ।

'सदेय शोभ्येदम्—' यतो वा इमानि—' ब्रह्मविदमोति परम् 'सर्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
 त्याद्विभुतिमहत्त्वमित्यन्तर्गतमन्त्रान्तां सोषतानामपीदं इत्थं निष्पादितव्यात् 'असन्नेव स भवति आसत्
 ब्रह्मेति वेद वेत्' इति निराधपुष्याः दर्शनाभासं नाभिकञ्च । एतेनाहंत्वमिदृशं न्यारणात्तम् ।

चर्कतेवाऽभ्यासहृदि प्रमाणं किं च वेदोऽपि न त्रिव दूष्यमुपमत्ततो कृपाकारेण वेदाप्रामाण्यवचनां चैत्रे-
 पित्रा आक्षयादृश, तस्मान्ने इयद् इयद् स्वरूपाभिममान्तोर्धं प्रुषिष्यादितिव्यन्त्रणां स्वस्वरूपेण सत्तामतीक्ष्ण-
 सन्दराशेर्वैदसानित्यताऽहुरेति चेऽपि नास्तिका एव । 'एकमेवाद्वितीयं' 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'वाचा विक्र-
 पमित्याया' ह्याहुःप्रममाणीकृत्यन्तीति । साक्षात्कारमपि न सम्भवे । सम्भवे चेत्यदार्थानां तथापि 'एकविज्ञानेन
 सर्वं विज्ञातं स्या'दिति श्रुत्युक्तमप्यविज्ञानेन पदान्तराद्विज्ञानमित्याहुः । इहा नेष्यन्तीति दर्शनाभासोऽप्येत-

हंसम् । यमप्येतैः कर्तव्येनेश्वरोऽनुमानेन साध्यते तथापि सिञ्चतप्यसौ जीवविशेष एव लिप्यति । ननु 'अपानि-
पादो जपनो—' 'संपतःपाणि—' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितप्रकृतविलक्षणसकलधर्मवानानन्दस्वरूप ईश्वरकृतोऽपि
तथा । पर्येतेषामासिक्त्वात् प्रवादः स तु स्थूलद्रव्या देवोत्पन्नलोकेऽभिरादिपदार्थाभिप्रायविधातेन चेति त्वमन-
वद्यम् । यथेतेषां वेदस्य शीरेष्वप्यस्यापनं तस्य त्रिगुणमुक्तानामनेः प्रक्षिप्त्वापीरपेदादमेवाऽस्यापि विद्युत्प्रकृति-
रिति विश्वरत्नप्रिय इत्यर्थः ।

'नास्ति फक्षिज्जयत्करोति' निर्वचनं मुवाण्या मीमांसकाः । गृते हि 'तदाकर्त्तरि स्वीकृते स्वीकृतं भवति'
वेदानां पीरपेयत्वमितिभिया कंचनेश्वरे प्राप्तीगुर्निति । एतन्मत्तसंज्ञेषु—कर्मविश्वरः । शान्दकेतनरूपः । स्वर्गः
परमपुराणार्थः । मयप्रमयी तत्सृष्टिप्राप्तिग्राहिदेवता यज्ञरूपेण । अर्थेवाद्य स्वार्थे न प्रमाणम् । वेदः स्वताऽप्रमाणम-
पीरपेयम् । प्रवाहन्यायेनाऽनादितो जगत्स्वरूपमेवं प्रचलतीत्यसौ ।

अत्रापि प्रत्यक्तुंवेकलदागृवादिप्रतिपादकानां देवतोपासनादिप्रतिपादकानां श्रुतिवाक्यानां च विरोधा-
त्संश्लिष्टाप्रवृत्तिरस्येश्वरस्य चाऽमन्वयात्प्रवृत्तित्वमेव । किं च वैमिषिः 'अतदर्थांनं चाऽनर्थपर्यं' प्रतिज्ञातीति ।
एवं वेदसर्वस्यापि परमाण्डस्योपरिपदागतस्य सिद्धपदार्थविधापित्वादेवद्वयलक्षणममानाण्यं स्तुटमाणापीति वैमिषि-
रपि तथा । किं च अर्थेवादानां प्रमादपदितत्वं 'मुल्यं च सांप्रदायिकं' मित्यादिना निराकृत्य तत्र वेदत्वं स्थिरी-
कृत्यापि साम्प्रार्थ्यप्रमाणं यदुत्तरेष्वैकिकदार्ढ्यकदेशाऽभ्यासात्प्रकथनलक्षणं नान्तिकत्वमप्येतस्य । अत्र मीमांसकेषु
द्वेषा महत्तदः । प्राणसाधक 'अर्थपर्यं पित्य शिरसा ते वर्द्धिष्यत' इत्यादिलौकिकवाक्येभ्यः 'गावो वै सत्र-
मास्त' इत्याद्यर्थेभ्योऽपि 'असज्ञायाऽदृढमेव' केवलविधेयस्तुतिपत्तवम् । यत् स्याथेनामान्यमपि । तथाच
'तस्मान्मान्यादितरेषु तथात्यम्' इति श्वायेनाऽप्येवं 'वायुर्धुं श्रेयिष्ठे' श्वाथेनाऽनामान्यमपि न श्वाथेनामान्यम् ।
किन्तु जहृत्सायंलक्षणया केवलविधेयत्वात्प्रवच्यमावम् । एवमुपरिपदां सिद्धपदार्थप्रतिपादिगीनमपीति संधि-
रन्ते । नवीनास्तु चार्त्तिककृमश्चतयः सर्वेष्वप्यर्थेवाद्याप्येव्यवयवार्थांश्चलिकमेणैवाऽनहृत्सायंलक्षणया प्राशस्त्यप-
त्तवम् । 'आदित्यो यूप' इत्यादावपि, ऊर्ध्वेवादिगुणयोगात्प्रवच्यमावन्त सत्यात्सायंमान्यमपि । 'प्रजापतिरा-
त्मनो यपामुदसिदत्' इत्यादीं सर्गादीं परमेश्वर एव स्वमहिम्ना यज्ञरूपमेकं कृत्वा तद्व्योक्तंतेन कर्मं प्राप्नुते-
त्येवंप्रकारेण सर्वत्र सत्यत्वमुच्येयम् ।

यस्तुतस्तु 'वेदेऽश्वरमाणासांयसत्सायंमतिपादकसाभावा'दित्युक्तिरिहा कश्चिदपि वेदेऽमान्यागमन्योऽपि
नास्ति । सर्वदाऽपि स्वतःप्रामाण्यस्वीकारात् । अर्थात्तन्निर्वाच्येगन्तुवे सति स्वतुदिकाऽर्थेन काश्चिद्व्याप्योत्प-
त्ताज्ञानाऽनपनोयप्रामाण्यस्वीकारात् । तथा च यद्वेदेऽप्यलौकिकार्थांवेदेऽप्ययोग्यताज्ञानं तच्चाद्द्वेषोपादेव ननु वेदो-
क्तवर्थांषु तदस्ति । एकत्र तदभावेऽप्यवश्यं तदुपलब्धेः । यथा सेतुवन्वादी प्रमाणं ह्यनद्यत् । भवेवं प्रत्यक्षादिक-
मुत्सवाऽभ्यासा कल्पनीयमिति परमासिक्तामैव मुदाः सिद्धात्वाः ।

किंच 'विद्यया वा करोति' इति हुंत्वा शक्तैव कर्म क्लेश्यमिति सिद्धेऽर्थेवाद्याः कर्माद्भूतं यदर्थाज्ञानसु
पदिच्छन्तीति न किंनिद्वुपपन्नम् ।

ननु 'अदितिंमस मेयज'मित्यादीनां कथमलौकिकार्थांऽवेदकत्वमवगतव्यम् । नैव श्रेयः । 'अमरेष्वम-
रत्ववदानादिवेऽपि जगत्ः प्राणिके च शिवास्मरे' वेदवाद्येभ्य मुवादौ शुबद्धसंस्थाभ निर्गम' इत्याद्युक्तेः प्रजापतिर्न-
गवानलौकिकत्वेनामत्तलेन स्थितस्य सकलरथापि जगत्सदाश्रुति वेदत्वात्वा लौकिकार्थं कीर्त्तयि विवक्षितवाञ्छु ।
तत्राचार्योपासनामसारां दृष्ट्या वेदस्य सपितृ लौकिकार्थवेदकत्वोऽपि न तथा । किन्तु तद्व्याप्योक्तव्यवेदकत्व-
मेवेत्यलं यत्तुवेन । तदेवं जैमिनीयं इत्येवमर्थेऽनर्त्तव्यम् । केवापितुस्वसा प्राथिकत्वमन्वदन्त्या त्यातिकत्वमिति ।
तथापि 'तमेव विदित्वाऽपिःशुनेर्न' इत्यादिदेहितसाक्षात्कारदिशा साक्षात्काराभावात्सौमासात्तत्वं तु न मुच्यते ।

आत्मनैर्दं प्रकृतिपरीणामं च सांत्वा मन्वन्ते । द्वेषा हि सांत्वं, निरीश्वरं सेशर्दं च । निरीश्वरात्प्रायद्दु
'त्रिगुणसांभवात्सत्त्वा प्रकृतिद्रव्याभिधेयं जडं प्रधानं महदादिविद्योपपन्नंतेन प्रपञ्चरूपेण पुरूपोद-
भोगाय परिणमतीति' । सेशरवादेऽप्येवम् । इयांस्तु निजेपः—यथाहि संकलत्सेतमभिष्टाच तत्सत्पर्वकेशादीजर्मकु-
रामिकमेण महान्तं दृशमारभत एवं क्लेशकर्मविपालसापरपराम्युतं दुरपत्तिसेतनाशिल प्रकृतिजगद्भारते । उपर-
भोत्कारभेतनाः । प्रकृतिरिका कर्त्ता भोग्या च ।

योगोऽभ्युपगमिष्यः, सात्त्विकयोः निरुद्धमन्वयः । अन्वयस्यैव प्रायः सांख्यसामान्यमत्र । विस्तररूपेवदाकारे
द्रष्टव्यः । एतद्वोरपि 'ब्रह्मकर्तृत्ववत्तद्वैषम्ययावयैर्वैरोध' इति तदेव नास्तिरावमात्रम् । किन्तु प्रतिदिग्मनुपल
किंवा 'यथा यद्योपासते तत्तदेव भवति' इति विशेषे परिहृत्याऽऽश्रितकत्वम् । भेददेहेतुर्धर्मस्तीपापनप्रतिपत्तिः ।

भवतिष्ट इहानीं 'निश्चयादादीं नास्ति' इति विवक्ष्यः । तत्रद्विविधो मायावादिनो मित्यावादित्वमङ्गीकु-
र्वन्ति । शङ्कतस्तिरुदादिषु तपादर्शनात् । मित्यात्वे च सदस्यमनिर्वचनीयत्वमिति भाष्यते । एवं हि वे—'संविद्मेकां
केवलं विहाय सर्वमन्यन्मिथ्या । अनापनन्ता संविद्य स्वभावेन धर्माकारक्रियाऽत्यन्ताभायवती ।
निर्धर्मकं ज्ञानमिति यावत् । तदेव मुद्गं ब्रह्म । तच्चाधिष्ठानमस्य नामरूपस्थानिर्वचनीयस्याविद्या-
(अज्ञान) कारणास्य मित्यामृतस्य कार्यजातस्य । तल्लिभमायायुक्तं ज्ञानं शक्यं ब्रह्म । घनमायायुक्तं
तदेव जीवः । घनत्वं चाऽत्र तमोऽमित्यमृतत्वम् । स च कर्ता सुखदुःखभोक्ता च । अनापनिर्वचनीय-
मज्ञानमेव मायाऽविद्येति शुद्धाशुद्धसत्त्वेन गेदकेन द्विधा भिन्नम् । भेदश्च सर्वेषामेपापननादरेय ।
अवस्थाह्वये च—व्यवहारावस्था, वास्तविकी च । व्यवहारावस्थायां 'व्यवहारे ययं भाट्टाः' इति
प्रतिज्ञा वेदः, तन्नामायं, तदुपस्थापनफलमिदं, सर्वं सद्यः । जलसं तु न वेदो न तत्पामाण्यं नेधरो न
साधनफलानि न किमपीति सर्वं मिथ्येत्याहुः । तथाऽऽश्रयि मते वेदेष्वरादिर्यबहार एव न बालवमि-
कान्तिकत्वेन भाषिकत्वेन चाऽभ्यन्तरोदावयमेव । सत्तुवस्तु माप्यमिकाः संनराशाद्वैतवादिनो न परशरं विरोधमेद-
मिकाः । तथा हि 'सर्वं शून्यमिति' भाष्यमिकाः । 'संविदेव निर्विद्योपाऽधिपया केवलं सतीति अङ्गी-
तेति' । तत्र तस्या अधिपत्यनिर्विद्योपपाद्य सर्वमनामोचरतया शून्यत्वमेव नास्ति । न च निषेधमुत्वेन
नेतिनेति' इत्यादिशुद्धयो ब्रह्मणया पारितोष्याऽप्रतिपाद्यत्वमेव तद्'स्ति सति' बाध्यम् । अयोमपरत्वात् । तद्वेदे
प्रतिपाद्यं अयोक्तं भवति । यद्दे चदे सत्यं 'अस्तिन्यदस्ति तद्वयं कथमपि निर्वेष्टुं न शक्नुम' इत्युक्ते कथ-
मस्तिन्योक्ते घट इति ज्ञापत्वात् । नेतिनेति व्यावर्तितेऽपि पदार्थान्तरे घटज्ञानं तु सत्यमेव । घट इत्यत्रापि विरो-
धत्वात् । तस्मात्निर्वेष्टेने परोक्षे संविद्दे महानि ज्ञातमेव पारितोष्यमप्यवयोजकमेव । 'ब्रह्म ज्ञानं संविद्' इत्य-
त्रापि विरोधसिद्धेत्वात् । यत्र हि पदार्थे प्रत्यक्षविषयत्वात् तु विरोधैर्वाच्यते किंविद्दृष्टमत्राप्येवपि व्यावर्तने पारि-
तोष्यात् 'अस्ती'ति ज्ञानं संभवति । यत्र पुनरधिपत्यमेव यत्तुमन्वय पारितोष्यमपि युज्यते । ननु 'जानामी'-
त्यनुपपत्त्यापामागतिकप्रत्यक्षाद्योक्तिसिद्धे संविद् । तर्हि यत्तमधिपत्यमपिपदार्थात् । अपैदिकता च तस्मि
पाठिता । तल्लक्षणा हि शक्यमन्वये भवति । किंविद्येने तु तस्याऽसंभवात् लक्षणात्परोक्षेऽपि । न च कारकिकः
संनम्योऽस्तीति न शेषः । तस्य हेतुवाऽप्यत्वात् । गरमरीचिकायां कास्तनिकैव संनन्नेन युजित्तामसत्त्वनिश्चयात् ।
न च गरमरीचिकाज्ञानमस्तिर्वचनीयमेवाहा नाऽत्र । लोके तथाऽऽतिदेः । प्रत्युताऽऽत्वेन निश्चयः । लोकाशुला-
शिर्षा हि कल्पना भवति । तस्मात्तन्तः शून्यमैवापचति । तथाच बालवचनम् । 'विचारात्सहत्वमेव पदार्थानां
तत्त्वम् ।' निष्प 'विचारात्सहत्वमनिर्वचनीयत्वं'मिति श्रवणमपि संभवत्येव विचारश्च समाश्रयेव । 'इदं न
चर्कं शक्यते इदमपि न चर्कं शक्यते' इत्यनिर्वचनीयत्वं नाम । विचारात्सहत्वमपि तदेवेति । पदार्थान्तरं च
सत्त्वसामैवेतिपामिति समतलपदाभिः परीक्ष्य ज्ञानन्तु विद्वंसः । विस्तरत्वादेह सत्यते । तस्याऽनुपपत्त्यैर्वाऽऽन्तरैरेव
मायावादिभिरपि 'सर्वं शून्य' मिति पारितोष्यात्सृज्यते ।

किं च 'मृच्छन्तेतावत्स्य' सुवे 'वाद्यमवसावीतगविपयान्तु पाति प्रत्यक्षममूर्तं निष्पशुद्धदुक्तस्यभावं
मद्वैति केपाचिद्वाच्यार्थानां यचनम् । तत्रेदं विह्वलतो महानो मित्युदादित्वभावाः केन प्रमाणेन ज्ञातः । वेदादिति
वेदाङ्गनसावीतवमविषयार्थं चाऽभ्येतिवत् । न केवाऽपि ज्ञातं वेदाङ्गत्वस्य । न च पारितोष्येण ज्ञातमिति वा-
च्यम् । विवक्ष्यासहत्वात् । किमिदं पारितोष्य प्रमाणमयमर्थं वा । अयत्वं वेदविषयत्वादपिपयत्वं मृदवत्वात् प्रमा-
णाभावात्कृत्यावमेव । तत्रैव च 'न चाऽऽप्य'मित्यादिना किंचिदमात्रं पारितोरे 'नेदं शब्दं' प्रतिपादात्वेन महतो
रूपद्वयं निर्विद्यति लोच्यतेतिदं लिद रूपद्वयं महानि कश्चित् पराशरमिति' इति वक्ष्यन्म् । तत्रापि अर्थः किमिदं
रूपद्वयं स्वयं कश्चित् स्वमेव वेदेनोच्यते उत लोच्यतेतिपयमनूयते । वेदकश्चित् वेदेदे विवक्षयपारितोष्यात्प्रामा-
ण्यवादित्वम् । लोचकश्चित्मिति वेदेद्वयं यद्वेदादिमन्वयवेदं यत्तुं शक्यं 'तस्मिन्मनुष्येति पराशरमिति वा' ।
'तस्मान्मूर्तमितिपादनेऽमूर्तस्य तदप्रतिपादने तस्य विरोधादुभयविरोधाद्यैक' मितिन्वायाऽऽनूयमेव । यत्र
तु निरूप्यमाणं महं सत्यते तदु सुखकारित्वदोषः ।

किंच 'दशनामो' स्वप्रापि भुतवाद्दोष इति चेत् एकस्याऽनेकसमावादात्तुपपत्तेरिति तद्वचनम् । तत्रापि वेदाप्रामाण्यवादिष्वं क्षीरतीभवति । तथा हि—श्रुत्युक्तं वेदुमपलक्षणं यत्र तर्हि श्रुतिप्रामाण्यवादिना तदर्थे मन्त-
प्रम् । तत्र केयं विभीषिका 'एकस्याऽनेकसमावादात्तुपपत्तिर्नाम' । एकस्याऽनेकसमावादात् हि लोके विरुद्धा । लोकस्य नातीतिकद्वयं भ्रान्ताश्च भवति । वेदेषु प्रामाण्यपूर्वेषु इति नेकमक्षरमप्यन्या मूले । तद्योकात्तुतोषेण श्रुत्युक्तार्थ-
खण्डनं नाम वेदाप्रामाण्यवादिषं न निर्वहति किम् ? तस्मात् विचारवेद्ययां शांनराद्वैतवादिनोऽपि तथा । तत्राप्य-
र्धज्वरतीयं च ।

भवशिष्टाः साम्यदायिकास्तु सर्वसत्यत्ववादिनो छेदमननुत्पन्थाना वेदाक्षरमात्रमपि निरनेक्षणमार्थं मन्य-
मावा भासिका एव ।

तत्र तावत्प्रीरामानुजाचार्याः—अप्राकृतहेयप्रत्यनीकसकलकल्पयागुणाकारशिदानन्दसत्यत्वह्यादिसत्त्वान्यः
परात्परं वस्तु व्यापको भगवान् भीषुरस्योचमः । स च सभिदेष एव । विभगवानर्हं विद्विचिती तद्विग्रहः । तयोः
परिणामभेदं विभागादं नामरूपि स्थूलं जयत् । अयुनं व्यापको जीवस्यार्थविषयोऽपि भगवतो दासः । परमपुरुषार्थ-
त्वेन भगवति श्वाते साक्षर्यमप्यसत्यम् । मन्त्या च साक्षात्कारः । स्वतःप्रमाणं वेदाः । तदनुकूलानि ध्यानादि
प्रासादनि । भगवन्मादात्म्याऽनपहृष्टिष्यश्च सुकयः । 'दुःसाक्षरार्थैकानन्द्यापतिश्च मोक्षः ।' अमेदवादिन्यः श्रुतयः
शरीरशरीरिणोऽनोमिन्सान्धयाः । एकानिदं वेदवत्त्वमानयेत्युक्ते शरीरी देवदत्त आनीयते । तत्राऽभेदस्योः । निर्दि-
शोपवादिन्यश्च साः प्राकृतेतरास्तस्य धर्ममन्वदन्तीति निराकांक्षा इत्याहुः । तदर्थं तेषां गतसंश्लेषः ।

ईश्वरविद्विषेयं पदार्थमित्यर्थं हरिः । ईश्वरचित्तं दातुको जीवो टयमविद्युतः ॥
द्वयादन्वयभेदाभितस्तुभवतिर्षं तद्विदसाधनाहु-
इत्यर्थं द्वेषा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमन्यत्वकारौ ।
अन्वयं प्रत्यक्षं परान् च प्रथममुभयथा तत्र जीवितवेदा-
श्रित्वा भूतिर्मतिश्रेयपरमिह जडानादिमां केपिदाहुः ॥
वद्वपडमपडान्तरगोचरं च वद्वसोत्तराणावापरानि दानि च ।
गुणाः प्रधानं मुख्यः परं परं परत्परं ब्रह्म च ते विश्रुतयः ॥ ३५ ॥

भीमपदाचार्याः भीमिमाज्जाचार्याश्च प्रायो जीवेष्वपि विषये श्रीरामानुजसमासमासिदान्ताः । केवलं तु भग-
वच्छरीरविषये विमतः । ते हि समष्टिजीवरूपं त्रिगोविश्रुति मध्ये भगवद्विग्रह इति मन्यन्ते । अनेदाभिधासिन्धुः
श्रुतयस्तु निवम्यरीरामकभावं वा विसानासं वाऽऽमन-तोति स्वीकुर्वन्ति ।

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याश्च—न सल्लु जीव इव भयन्ति शरीरशरीरिभिः भावः संभवति । किन्तु सर्वकार्यं
स हि क्षराक्षरावीतः सच्चिदानन्दः प्राज्ञोत्तरसकलधर्मनाम्नपुरमूर्तिर्मेगवान्नीकृष्णस्यपतिश्च एव । दधाधिकारं यथा-
नापमेक एव विविधतया सृष्टते । तस्मात्साक्षात्परिवारिकरवाद्यः सर्वेपि परांलसिद्धार्थैविक उपपद्यन्ते । सर्व-
श्रुतीर्षां प्रामाण्यं च तथैवाऽऽप्योदितं भवति । इदमनामृतम्—प्राधान्येन विविधा जीवाः । तत्र वामसैरसनमज्रा-
हिमिर्निर्दिशेषं ब्रह्म, तन्निकं मिध्याप्रत्यक्ष्यं जगदिति सृष्टते । मध्यमे किंचिद्विग्रहादिभिः सधर्मकः परमात्मा, तद्व-
त्तद्विज्जासिन्धं च जगदिति । 'वहमेतु सार्विकैः सकलदेवैतरत्तररूपाभिः प्रथमपुत्रविग्रहः केवलानन्दो भगवान् स एव
च प्रथम इति सृष्टते । यदुक्तं समाधिभाष्यं मन्वतश्च श्रुत्यासैव 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शान्यते'
'ईदं हि विश्वं भगवाणिवेतरो यस्मिन्नगत्वयाननियोधसंभवाः' । जीवश्वाराप्रथमविद्वृत्तितोहितानन्दः ।
सद्वपश्च जगत् । अनेद्वश्च भाष्यः श्रुतिप्रामाण्यस्यवादिताप्य. भेदस्तु मन्वद्विद्वृत्तः सृष्टरतो दुर्निवारः । न सैवं
भेदाभेद एव प्रतिपन्नो भवति नाऽभेद इति भाष्यम् । भेदस्याऽभेदपर्यवसायः । श्रुतस्य इत्यस्यवत् । सार्थसाऽऽकार-
वत् । धर्मधर्मिणोश्चाऽभेदात् । श्रुतिजगतदादी तु 'जन्वस्त्वानिरेव' । तथा हि—भगवान् हि शौक्तिकं रजनं, स्यादि-
कांश्च पदार्थान् सोदित्वा मायातत्त्वया सृजतीति । इदं च 'जगत् रथपथः सृजती'त्यादिश्रुति तु 'सृजती'त्यादि-
शब्देभ्यो ज्ञातं भवति ।

१—तथासिपत्यमन्य कतिपयतद्वर्मेवलम् । २—जमेदे । ३—एद हि विश्वं, मन्वतमितत् । एद हि विश्वं भगवानिदं
जगत् । एद हि विश्वं इतरं भगवान् इति सत्यमवयवम् ।
२

प्रमाणपूर्वगम्य समसो भगवात् वेदः । प्रामाण्यं च श्लोकजनयित्वाशांशभागादित्ये सति स्वतुष्टिकाइयं-
 हेतुश्लोकादायिकाश्लोकाद्यज्ञानानुपनोपमानो वाच्यः । भगवद्गीता, व्याससूत्राणि, समाधिभाषा श्रीमद्भागवतं
 वेति त्रिकं तदेहवारकथने वेदायैर्निर्णयकविति प्रमाणम् । तदुत्तुष्टाङ्गमन्वानि शास्त्राण्यपि । अनुमानं
 तु सुक्त्यपरपर्यायो यज्ञानि न प्रमाणम् । केवलं तु वादे नाश्लोकपरामये' कलिहृष्टिक्विरिभ्रजणे चोपयुज्यत इति
 श्लोक एव प्रमाणम् । न च 'यस्यसंवातुसंधते' स धर्मं वेद नेतर' इति वाक्येन किंचिच्छ्रुयम् । तत्र तर्को
 सीमांसाऽपरपर्यायो नतु प्रतिबन्ध्यादस्त्वुल्लेखः । तत्परस्य तु श्रुतिस्मृतिषु निर्देयत्वलं पक्षप्रयोगः ।

भक्तिश्च साधनम् । तदुत्तरार्धे प्रेमासक्त्यादयः कलमित्याहुः । भक्तये केचिदेवं प्रसन्नतिष्ठन्ते 'यदेवा भगव-
 न्मात्संमूलभूता भक्तिर्देवे नास्ति' इति । तद्विषयेऽपि किंचित्तिरामः । वेदे भक्तिस्त्वन्दीयैवते तद्वंसादादायो
 वा ? भाये तु येताश्चतरोपनिषदि 'यद्दान्मीधित्तानयोगाद्वेहे' इति । अन्वयः च 'यस्य देवे परा भक्तिः' इति
 स्पष्टमेव भक्तिव्यन्तः । अर्थात्सर्वं वेदम् । भक्तिर्नैवविधा साधनरूपा, फलरूपा च ज्ञेयात्मिका । उभे अपि वेदे स्तः ।
 यथा 'भक्तियोगः' श्र. सं. ४ । 'तुष्टुतिवीर्याणि' श्र. सं. २ । 'लवामरुवा साध्यः' श्र. सं. १ । 'भर्गो देवस्य
 पीमहि' श्र. सं. १ । 'त नः पितेव सुतये' श्र. सं. १ । 'अस्य धियावाः सरये श्वान' श्र. सं. ४ । अलं किञ्चित्
 भक्तिविषयेऽन्यदा यथायामः । तदपनेतेषां यचनामृतसंश्लेषः ।

'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्वरूपो माययाऽभवत्' 'वियायिविदे हरेः शक्तो' 'कदाचित्सर्वंमात्स्यैव'
 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुखदः स्येतोऽधिकः श्लोको भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चाऽप्यथा'
 'जीवस्वयाराप्रमाणे हि गन्धर्वद्वयतिरेकयान्' 'सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म ध्यायकामध्ययम्'
 'सर्वेशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वेषं गुणयज्ञितम्' 'दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं मतम्'
 'धर्मः सम्पद्यते पशुभिरधर्मा हाग्यथा भवेत्' 'मिथ्याप्रलोभनं वेदे न कश्चित् कश्चिच्छ्रुयत्'
 'धीशृण्वं पूजयेन्नरस्या यथाश्लेषोपचारके' यथा सुन्दरतां याति परैरामरूपैरपि'

'कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा हीनभाषणम्'

'वेदान्तविरोधेन येषां करणमण्यसि, ते हि पाशुण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेदिनाः'

अस्मिन्ननुभाष्ये त्रिसूत्र्यां तु श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याणामयमाशयः ।

इह जगति सर्वत्रापि बुद्धिबलतो जगत्सु तु समनवेद्यमादेवं च सुखं भवति । इह सामान्याय तुजवाप्तये च
 निरिच्छास्त्वपि साधनादि शौकिकार्थोक्तिरिति । भवोक्तिर्न साधनं नम वेदोक्तो धर्मः । अर्थेन पशुपुत्रपनादिर्पर्ययायनम् ।
 एव च इह सामान्यो मोक्षः, तुल्यप्राप्तिर्निरतिशयानन्दपरयज्ञासि, तत्साधनं धर्मः, तत्साधि साधनमप्ये इति ज्ञानवरोपि
 पदायोः फलत्वेन साधनत्वेन च सर्वत्राधिक्या इति साक्ष्यत्परंपराभेदेन बुद्ध्यार्था उच्यन्ते । ज्ञानमपि मोक्षसाधक-
 मिति धर्मं इहात्मसंज्ञति । ज्ञानसाक्षात्कारे हि दुःखान्नाशरूपो मोक्षो ज्ञानः । परब्रह्मवाच्यभगवत्साक्षात्कारे च विरति-
 नवात्परप्राप्तिर्भैवतीति विवेकः । पुण्यं वेत्तुम् । ज्ञानमसादृशत्वात्परमात्मनस्तु तद्विशिवात् । यद्यपि आत्मद्रष्टो, वेदे
 परमात्मभगवदादिद्वन्द्व्याच्ये परब्रह्मण्येव सुपवतायापि तदज्ञात्वाविद्वेजे जीवेपि न विद्यतः । नच विरववये ब्रह्मणि
 निभागेपत्यंशितिनोऽप्रामाणिक इति नाशयम् । भगवद्विच्छिन्नत्वात्वेकोकावाङ्मवदिश्यावाः 'परंयुचोमानर्हतात्' । वेद-
 साक्षीविश्वत्सत्त्वज्ञानामाभावात् । अत एव 'यावत्ता व्याधौ न विरववव्यध्वन्मत्तोपमाशाद्व' 'श्रुतेषु शब्दमूलात्वा'
 दिनि सम्भासितम् । यत्पुत्रस्य सूत्रनाम्ये कैशिल्लौ सूत्रानुसारं व्याख्यायान्ते तर्न श्लोकानुपजीवोक्तं च, एष्वहियावा
 निर्मूलना स्वयुक्ताः सम्भासितमिष तनु स्वतुष्टिर्नैवार्थं वा वीद्व्याश्लेषकार्यं चेति न जानीमः । सतः ज्ञानमप्येदेवभादि-
 नासिपमनुपिष्ठतमिति इह जानीमः । अस्तु ब्रह्ममनुसरामः । एव च इह सामान्यपूर्वको विरतिशयाराज्यान्मद्वलाभः
 परमगुत्तरार्थः । तत्साधनं च ज्ञानपूर्वके वेदोक्तो धर्म इति सिद्धम् । अथप्यदिति विहितत्वाद्देवे एव । तावत्
 तद्व्यशानामज्ञानभगवत्प्रमाणैरेव न कश्चिद्विद्विन्नकर्मादिश्रवणात्मेन धर्मेण प्रभुषेदोद्वेगं निरतिशयाराज्यान्मद्वपु-
 योत्तमप्राप्तिरिति फलितम् ।

एवं च तावतात्मनः परब्रह्मण्यस्य स्वरूपज्ञाने, 'सर्वं जज्ञेति सर्वस्य जज्ञाने' इति च सति, माहात्म्यज्ञानेन
 भगवति भक्तिर्देवेन । वेदान्ताच्च तत्त्वत्वमकस्वत्वं सर्वस्य ब्रह्मत्वं च निरूपयन्तीति पुरषोत्तमप्राप्तिश्चमेन पुरषेण
 तेऽन्यं ज्ञातव्यमिति च, धरतिरत्र ब्रह्म वेति भगवान्नेद्वलाभ उभयं युगपदाह—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति ।

भङ्गास्तानि कर्मानि मुख्यफलं न ददति शस्तान्येव तु ददतीनि कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरपार्षतापकमित्यादाद्युपायः ।
 मङ्गणो भगवतः परमपुरपत्न्य, वेदान्तानां च विज्ञानस्य विचारोऽधिक्रियत इत्यर्थः । जिज्ञासाशब्दो हि विचारे कृतः । तेन
 महामीमांसाशास्त्राख्यस्य समाप्तिपर्यन्तं आरम्भविचारविषय इति कृतितोऽर्थः । मङ्गण इति शेषपरीक्षाप्रसक्तसम्बन्धि
 सर्वमेव मङ्गणुणतासाधनविरोधनिराकरणार्थिकं विषय इत्यपि योदयन् । ननु शेषपरीपरिमते मङ्गणोऽविचारार्थं
 गौणत्वं वा स्यात् । नैष दोषः । मङ्गणः सर्ववेदान्तमतिपाषाणत्वात्सर्वत्रप्रसिद्धत्वादात्मत्वाद्य तन्मात्रे कस्याप्याधिक्यस्य
 न सन्देहेऽतोपीति तत्त्वानिगूत्रात्सत्ये न कश्चिदोपदेशः । जिज्ञास्यसंभन्धिष्येन मङ्गणो जिज्ञासात्मयमपि पारिशेष्या-
 दागतमेव । न चैवं सम्बन्धिष्येन विचारार्थे मङ्गणो गौणता सांदिग्धि वाच्यम् । शब्दे गौणविषयं मुख्यत्वमेव । 'शब्दः
 शेषक' इत्युक्ते सन्देह शब्दो गौणत्वे भासमानोऽप्यर्थतो मुख्यत्वमेव । विद्यापारानां गुणादीनां वर्णनात्मन्मात्रादिचारा-
 तन्मयाप्रत्यभिचार एवेति च गूढान् ।

ननु 'यतो वाच' इति श्रुत्या मङ्गणोऽविषयत्वोक्तेश्चैवं यो विषयः सोऽंशो जड' इति शब्देन कथमुच्यते अत्र
 विचारविषय इति । उच्यते—मङ्गणोऽविषयत्वोऽपि स्वयन्व्यवस्थोऽपि पाप्यवहारार्थोऽपि स्वैच्छया 'एकोहं बहुता' 'तदेकत'
 'स आत्मानं स्वयमकुरुते' इत्यादिप्रामाण्यत्वात् ध्यावहार्यत्वमपि । स्वातन्त्र्येण परप्रकाशत्वमपि । वेदवार्ता विषयत्वमपि ।
 न चैष दोषः । श्रेयसायां स्वातन्त्र्यस्य वेदानां स्वस्वभावतः पाक्षित्वात्स्वप्रकाशित्वस्याऽप्युपायत्वात् । सर्वथाऽविषयत्वे
 तु 'मङ्गलविद्यमोति पर' 'मङ्गलं वै ब्रह्मैव भवति' 'सर्वं वेदा कपदमामनन्ति' 'कश्चिद्दीरः प्रसगागामनमैकत' 'यमेवैष
 श्रुते तेन उच्य' इत्यादिसहस्रधृतीनामविषयत्वात्पि स्यात् । तस्मादविषयो विषयश्च ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

वा तु निषयत्वेन जगत्त्वेन व्याप्तिरुच्यते भासतीतिवन्धे सा तु स्वकरोलकवितय । अविचारविषयप्रदा । च ।
 तथाहि—विषयत्वेन जगत्त्वेन व्याप्तिं मन्वानः पृच्छते, अत्रमा कश्चिद्वदामोऽस्ति न वा ? । नास्ति चेद्वदितमामि-
 क्त्वेन । नास्ति चेत्सत्तावां किं नाम प्रमाणम् । कश्चिद्वदति प्रमाणे स्वीकृते प्रमाणविषयत्वदाऽऽप्तमनो जडत्वापत्ति-
 र्मुखात् । ननु नामा वेदानां पदसंज्ञेविषयः किन्तु 'वेदितेति' इति पारिशेष्याऽपि सूच्यते । अतो भासकत्वं
 भवतः । तन्नापि पृच्छते । पारिशेष्यमिदं सूच्यता चेवं प्रमाणं न वा ? । प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वमेव । प्रत्यभिक्ति-
 वेद्यत्वं चात्मनः सर्वत्रप्रसिद्धमेवेति कृतं साहित्यिकमेव । जगत्त्वेन विषयत्वेन तु व्याप्तिरेव तु नाम च तथा कानि-
 शानिरस्माकम् ।

किंच मङ्गणः सर्वव्यवहारातीतये स्वीकृते सर्ववेदान्ताज्ञानवर्णकता स्यात् । वेदान्ता महामतिपादनं कुर्वन्ति,
 कुर्वन्तु नाम । मङ्गणः सर्वव्यवहाराविषयतायामिच्छाकां क्षयं सेतवतीति सर्ववेदान्तार्थं निरर्थकप्रतिपाद्यता स्यात् ।
 'सहस्रीषां बहुमती' 'एतासां गणकी' शिष्यत् । ननु 'स्वरुपं नायं सर्व' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनतिदिर्भयति-
 त्तुचिदिति मङ्गलरूपपर वेदान्ताः केवलं सांसारिककर्मोन्मिषुसत्तायां प्रवर्तयन्ति । तस्मात् महा प्रवृत्तिविषयम् ।
 वैततिकदिद् । न हि 'वायं सर्व' इत्युक्तिवमन्वरमेव भयतिवृत्तिर्भवति । किन्तु नेत्रमनोव्यापाराभन्तरं रजसुसाक्षात्कारे
 सति । तस्मात्तायं सर्व इति वाच्यं नेत्रमनोव्यापारादौ प्रवर्तयन्ति न स्वयं भवं निवर्तयति । तस्मात् मङ्गणः सर्वथा
 प्रवृत्तिविषयत्वं सर्वव्यवहारातीतय वा । नचैवं स्वयंप्रकाशताहानिः । स्वस्य स्वविषयत्वात् स्वप्रकाशताहानेरभावात् ।

तस्मात्प्रैषणित्येदाभिचारिभिर्मन्त्रसम्बन्धिनां तद्गमंतीनां, मङ्गणो वेदान्तानां च विचारोऽवश्यं कर्तव्यः ॥१॥
 प्रज्ञाशब्दो ज्ञानेकाग्रकः । तस्य चिद्व्यवहार किंप्रमाणकस्य च मङ्गणो विचारः प्रस्तुत इति भवति प्रथः ।

तदुचरे स्वभमात् सूत्रकारः—'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोर्नित्यात्' । अत्र अनेकान्तोविहाणप्रमाणकस्य
 चेतवाचेतनोभयास्तुतविधिपरचस्य महामहतः प्रपञ्चस्य यतो यस्मात्तर्षैवात्सर्गसक्तः प्रकृतगुणवर्तमानावरेहित्तुपा-
 दानभूतादिभिःसाद्य जन्मसिद्धिर्भद्रा भवति तत् ब्रह्मेति सूत्रार्थः । ननु ब्रह्मेत्यस्य निमित्तसुखादानं च कारणमित्यत्र
 किंप्रमाणमित्याशङ्क्य मूषकदेशेनाह—'शास्त्रयोर्नित्यात्' । आद्ये शक्तिः कारणं प्रतिपाद्यं । तत्र भावकत्वं तस्मात्-
 शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । अत्येतीदृशः रूपनामप्रपञ्चयोर्द्वौरेपि ब्रह्मण्य् । प्रपञ्चत्वात् । तेन येन सूत्रविभागे
 कुर्वन्ति स तेषां निरर्थको निजप्रामाण्यकथेति द्यष्टम् । न च सर्वज्ञत्वसाधनाय सूत्रमेदं जायदप्य इति वाच्यम् । प्रप-
 ञ्चकृत्त्वेन, 'नः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च मङ्गणः सर्वज्ञत्वस्य साक्षीत्वात् । जगत्कृत्त्वेनेव रूपनामकृत्त्वस्य
 तेनेव च साक्षीत्वस्यापि च सिद्धेरपार्थक्यायं प्रयासः । निवासत्वात्तुद्विपूर्वकत्वात्सायं शक्तिरेव । एतज्जाण्यदीकार्थं
 साक्षीत्वसाक्षिकत्वोकाराम्भूता प्रयासेन साक्षित्वस्य तत्र दृढतयापार्यत्वतोऽर्थः । तथमं कस्याऽनस्तुनो मङ्गणः
 साक्षित्वमपि साक्षीत्वं निष्कलं च ।

कारणं त्रिविधं भवति । निमित्तं कर्तुं स्वधैर्यं च । उपादानमेव समवायि । तत्र प्रज्ञानः त्रिविधा कारणता । यद्दि-निमित्तमेव जगतो मद्भ्र, तर्हि दृग्दृशद्वयेतकतापचिर्ज्ञानस्योत्तरं नतिशयतामन्नो या । यद्दि-शुक्लत्वात्कर्तुमात्रं तर्हि सर्वज्ञताहानिभिरवित्तयतामन्नो या । अनाद्यकामताप्रसिद्धिः । यद्दि-यं गृहसमवायित्वं, उद्योतेतत्त्वं विकृतत्वं चाप्येत । तस्मात्त्रिविधं प्रज्ञानो जगत्कारणत्वमिति प्रथमे सूत्रकार आह—'तनु सुखमन्वयात्' । सर्वविषयकारणत्वेऽपि न कश्चन दोषलेशोऽपीति तेषांभः । प्रज्ञ जगतः समवायिकारणम् । उपलब्धविषया सर्वविषयकारणं च । सत्यं जगति सन्निभातिशुक्लत्वना प्रसवे समन्वितं दृश्यत इति हेतोर्विशेषे सूत्रयः । 'ज्ञानन्दाद्येषु सत्त्विमानी भूतानि' 'सर्वं विज्ञानानन्दं मध्ये'त्यादि श्रुतिशिरसंश्लेषः सात्त्विकविज्ञानसत्त्वज्ञानन्दस्वरूपस्वीकारात् । प्रयागामपि धर्मि-रूपत्वादमैरूपत्वायैक्यम् । धर्मपरिमित्तोन्नादात्म्यसंयन्धस्वीकारात् । तादात्म्यस्य च भेदसहित्वात्वे सत्त्विसत्त्व-त्वम् । न च सत्त्वदीनां प्रयागो स्वरूपान्तरत्वमेव न तदमूर्तत्वं, न वा पारपरभिन्नत्वं किन्तु चिद्व्यपवादैवयमैवेति वाह्यम् । विकल्पसदृशत्वात् । तथाहि—'एकत्वेनाभिमतानामेषां नञिदपि भेदोऽपि न वा ? । अग्नि चेद्विद्ययाज्ञानाज्ञत-ह्यतिः । सर्वेषां भेदो नास्ति चेन्नयाणां सर्वैक्यरूपसंश्लेषान्तरत्वापत्तिः । सचिदानन्दानामेवेत्यादि कार्यत्वित्वात् । प्रयागमेकतमस्य सायंकलाद्यद्योरेणु निष्कल्येनामयंकुमुपतापचिर्वेदे स्यात् । अगर्भकमुनाताप्यमानास्यं न परिस-जति । किंच सर्वेषां भेदसहित्वात्वे सामानाधिकरूप्यमपि न स्यात् । ननु तादात्म्यस्वीकारे प्रज्ञानः सधर्मकत्वं सगुणत्वं च स्यात् । न स्यात् । अथाकृते त्रिगुणे प्रज्ञापि प्राकृतत्वां गुणानां धर्मिणां च येदेतद् निषिद्धत्वात् । अनाज्ञानानां तेषां तेषां च तेनैव विहितत्वात् । अपिन्त्यज्ञानं सर्वभयनसम्भवं प्रज्ञापि दृश्यमागानां निरोधानामग्नि-विकरत्वात् । सौकिन्दुकीनां तत्राप्रवेसात् प्रज्ञानोऽनतिमध्यावस्वीकारात् ।

तस्मात् त्रिविधमपि प्रज्ञं पुरुषोच । धर्माणां तदुपपत्तात् । एकमपि त्रिगुणमपि निधर्ममपि स्वरूपमकनिर्दोषा-नन्दाभ्युत्पन्नदत्तं प्रज्ञं सौख्यं त्रिविधप्रकारमनेकं जगद्वेषेण भवति । अत एवाह भगवती श्रुतिः—'एकोहं बहुसर्वां प्रजापते' 'सद्येव सौम्येदमन्नं आसीत्' 'स सर्वं भवति' 'स आत्मानं स्वस्वमनुकृत' इति ।

सात्त्विकं जडाः । त्रिसत्त्वं जीवानाम्भः । आनन्दस्वरूपमन्तर्मात्रिनः । सात्त्विकेण जगत्त्वभावं तु जीवस्य स्वात्मिण्या । प्रज्ञानो निर्दोषत्वात् । त्रिगुणं महत्त्वं विद्यमानत्वादितं न हीयते । प्रयागामपि कार्यत्वेन भेदेदि-स्वरूपत्वेनाऽभेदात् । प्रज्ञस्वरूपत्वात् ।

कटककुण्डलादीनां कार्यत्वेन भेदेपि सुवर्णरूपस्वरूपेणाऽभेदात् । न च भेद एव तुल्यो नैव्यासहाह्यः । सुवर्णम्राहिना कार्पाणां कुण्डलादीनां सुवर्णत्वेनैव गृह्यमाणत्वात् । भेदे तु ज्ञानि तेन न गृह्येत् । सुवर्णान्याकारः । तस्मात् प्रज्ञानो जगद्वेषेण विविधं परिगतत्वेपि शुद्धमईतमेव । शुद्धमईतमेव वेदान्तरां वेदानां च सापर्ययिदयः । ये पुनर्मांसी-निवन्धे वेदाभेदिसन्धने विकल्प्याः 'का पुनरर्पं वेदो जाते'ति शक्तिभारण्य कृताः, ते तु परगतमज्ञानं च स्वविषयत्वा-मेव सञ्जनाय कृता न परकीकृतानामिति जन्मभेदे । तथाहि—नहि भेदाभेदोऽपि वेदापित्तः कार्यस्य कारणस्य च परस्परं परास्परानापरत्वं भेदं, वेदाभावनत्वं चाभेदं स्वीकृतं भेदाभेदं सापचरितं, येन निष्कल्प्य सत्त्वित्तो अयेत् । किन्तु ते 'नाभावान् भेदः, एकत्वं चाभेद' इति भेदाभेदं गृहीत्वा कार्यकारणयोर्भेदज्ञानतोर्भेदाभेदं सापचरितं । दृष्टान्ते कटककुण्डलादिषु भावात्वं, सुवर्णं चैक्यम् । हेमकुण्डलकटकविषयकामीत्यत्र हेमत्वेन सर्वेषामभेदः कुण्डलजगत्क-त्वादिना च भेद इति को नाम वेदाभेदोर्विरोधः । एवं प्रज्ञत्वेन कार्यस्य अभेदः, कार्यत्वेन च भेदः । नानात्वमेतं नार्थम् । तत्र जगत्त्रिविधप्रलयसमये तु तदमूर्त्वेन मह्यमि नञेते । घृतज्ञकत्वम् । न च सीतोष्णवापरस्परविरुद्धयो-र्भेदोऽप्येदोः कथमेकजाप्यसागमिति शङ्काम् । अमनुकृत्यवैष्यात् । तथाहि—शीतत्वं त्रिधापरवर्ति, उष्णत्वं च त्रिधापरवर्ति । तयोरेकज्ञानवक्षित्वां स्वामामपि न सद्दृष्टान्तेनाय विरोधः कर्तुं शक्यः । इयोरप्येकाधारवर्तित्वात् । हेमत्वं कारणत्वं, कुण्डलत्वं कार्यत्वम् । सतुल्यं हेमकुण्डलमित्यत्र चोदे । मङ्गले च नाभावान् कार्यम् । तत्र त्रिगुणं कालेषु प्रकल्पिते तत्रैत इति को नाम विरोधः । प्रजापत्यस्य सहस्रस्य श्रुतत्वात् । न पुनरर्पं 'यदि हाटकदमिन्नः कटकः, कथमयं कुण्डलादिषु नात्तुवञेते' इत्यादिविकल्पः क्षीयं च दृष्टान्तिरन्यथाः । तथाहि—कटकादिषु सुवर्णमनुवर्तमानं सर्ववैकारुद्रितमेतं, प्रत्यक्षमेव दृश्यते । तत्र कथमर्थं प्रश्नं 'कथं नात्तुवञेते' इति । नात्तुवञेते वेत्तुं हाटकवर्तिता सुवर्णादीनि सुवर्णत्वेन गृह्यन्ते । हाटकमनुवर्तते हाटकवर्तिता न तस्मिं गृह्येत् । न चैवम् । तस्मात्सुग्धप्रतारणमैवार्थं विकल्पः । कथंचन दृष्टान्तप्रदर्शनं कर्तुं निश्चयिष्यकथोच । इदं तु यस्ततो ज्ञातव्यं यद्दत्त्वात्वेन सर्वेषामभेदः । कार्यत्वेन च सर्वस्य भेद एव । तस्मात्सर्वस्य प्रत्यक्षत्वात्तुद्वादिममणाहृत्येव ।

प्रकृतिपुरपथोर्महासाधारणद्वैतद्वयः । परमाणूनां स्वामन्तरकाण्यधस्तीकारात्प्र मक्षणः कारणावव्याहतिः । समन्वयो नामाभ्यामनुकूलारोपितरूपेणाम्भितपश्च । तैवास्तीकराजतादी रजतसत्त्वाया भारोपितत्वात्सत्त्वाया एवाभावात् तस्याः सत्यप्रपञ्चत्वम् । ननु शुद्धपदमर्दते कुतोऽभिमिषेद्व्यते । केनहाद्वैतमेव कुतो नाद्वैतिक्यते । उच्यते—मायासम्बन्धाद्विषयोपाश्र शुद्धत्वम् । केचिद् बलकामणतायां मायासम्बन्धं स्वाज्ञानसम्बन्धं वा कल्पयन्ति । महा निर्धर्मकं निर्विशेषं सन्त्यते । तथा न परिणमति । माययैव परिणतमिव दृश्यत इति वदन्ति । तेन तन्मत-भ्रमोऽसन्त्यते मा भूदिति शुद्धपदं निषेदयते । अस्मन्त्यते केचलं महीवास जगतः परिणाम्युपादानम् । नच तद्विकृतं भवति । शरीरिकाद्वैतव्यभिचयत्वात्किवाच ।

न च समवाय्युपादानं वा कारणं सर्वत्र विकृतमेव दृष्टं यथा मृदादि कथं पुनर्मूल समवायि न विकृतं चेत्सुच्यत इति शङ्क्यम् । शुक्लत्वा तत्प्राप्तिदेः । येदेवैव तथासिदेव । तथाहि—स्वरूपान्तरापत्तिर्हि विकारः सा च मृदे न ददा । स्वर्णस्य वा । सिदेऽपि घटे कृष्णवर्णगुणवादिमती सा तावापेन कथ्यत इति । संज्ञानविशेषस्तु तस्या पूज धर्मः । स च तद्वप एव । शृणवन्तिः । सुवर्णमपि समवाय्यव्यविकृतमेव । भन्वया शुद्धसुवर्णमाहो शुद्धसुवर्ण-शुद्धां तन्मुद्रिकावल्यादिकं वा न गृह्णीयात् । त्रयदावत्वात् । गृह्णाति तु । तस्मात्सुवर्णमुपादानमप्यविकृतमेव । 'गुण्यु' न्यायेन सन्त्यते वा कश्चित्कोकं समवायि विकृतम् । न तेन दृष्टान्तेन प्रकृति विकार भाषादमितुं शक्यः । 'स सर्वं भवती'तिभुवा तस्योपादानत्वेपि 'अपहृतापणे'त्यादिश्रुतिविकारद्वैतत्वमतिपादान् । न च लोकविरुद्धं वेदोपि कथं प्रतिपादयेद्विज्ञानाद्भवत् । महाणो न्यायकल्पमियाविकृतत्वमपि लोकविरुद्धं समानमिति गृह्णाण ।

वस्तुतस्तु महाणोऽतीतिक्रमत्वात्पिनयैकपदवस्तुपनिषत्प्रसन्नवेद्यत्वात् विशेषतो लोकयुक्तोनां तत्राऽभवेन एतेषुलकम् । तस्मात्पुनरुदं महीव जगदुपादानमिति सिद्धम् ।

केचिद्वा 'शास्त्रोमेतिपा'दिति सूत्रमुदि विराकर्तुंकारमाः वेदान्तावां महाणि समन्वय इह प्रतिपाद्यत इति वदन्ति, पूर्वपक्षे च 'भाष्यावस्य क्रियापरत्वादि'त्यादिसुवस्त्यासापुस्य क्रियापरत्वमिति जैमिनीपाराशर्यं परिकल्प्य सर्वस्यापि द्वैतस्य क्रियापरत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

तेषां मते समन्वय एव न सिध्यति । सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वान्माणात् । पूर्वकाण्डमात्रस्य क्रियापरत्वात् । सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे मद्रतिज्ञासाया निरर्थकत्वापत्तेः । सिदे महाणि साध्यावाभावात्क्रियासामग्र्यैरेतात्पत्त्यात्वात् । किञ्च सर्ववेदान्ताणां निर्धर्मके महाणि समन्वय एवासाभवततः ।

वस्तुतस्तु वेदान्ताः पूर्वकाण्डशोभयन्त्येकशास्त्रमेव । परमहाप्रतिपादकत्वादेति विश्वसासुत्रं एवाकार्येनो-क्तम् । कर्मज्ञानरूपस्य महाण एव प्रतिपादनं वेदे दृश्यते । पूर्वकाण्डे क्रियारूपस्य महाणः प्रतिपादनम् । उत्तरकाण्डे च ज्ञानरूपस्य महाण प्रतिपादनम् । ननु क्रियायाः क्रियाफलस्य च कौटुकिवात्कथमतीतिक्रमस्यकल्पयम् । 'यज्ञेन यज्ञमभवत्त देवा' इत्यादिसुविभिर्'महासर्षण' मित्यादिभिः सृष्टिभिश्च कर्मणोऽतीतिक्रमपरवीकारात् । 'यत्त हुम्येन संभिर्' अथ प्रकृतमन्तर'मिति शापशोषेण स्वर्गादेः क्रियाफलत्वात्पत्तीकित्वाच ।

तस्मात्पूर्वोक्तकाण्डशोभयोन्पेकविरव्यादुभयोश्च परमहाप्रतिपादकत्वादेकत्वात् । महास्येण ज्ञानान्येव कर्माणि कले दृष्टि भाशातानीति पूर्वकाण्डशोभतीतिवत् । न साधनमन्तरा ज्ञानमात्रेण कलं भवतीत्युच्यतेकाण्डस्य पूर्वशोभिवत् । शेषत्वमहास्यमुपकारिणमिति शक्यम् । इहापूर्वकाण्डस्य जपयत्कञ्जवस्तीकारे तु महाणोपि परि-त्याज्यत्वमाशयति । 'न पूर्वं वेदं प्रतिदिहति' 'अवसानसाधो भवति महान् भवति प्रजया पशुमिर्महास्येतिव महात् शोभे'ति श्रुतिभिर्महासाधवत्त्वानि कौटुकिव्यभवाणात् । इदं हि कर्म, यज्जानपूर्वकं कृतं तदाभिवेदिकं भवति । अतिभेदाधिदैविकस्यस्वकल्पितो भगवतो नारायणसामिर्मोक्तः । यथा प्रशुभवेतामपत्तीनां पले । न च कर्मकरणे वेदान्तास्य कारणत्वात्पुनश्च वेदान्तिरतिरिक्तवस्तुतः कर्मादरपकता । तद्व्याप्यरपकतायां च स्यमेव साधित-मपेकशास्त्रमिति चेत् । न । 'महासर्षणं महास्य'दित्यादिदिनाऽन्वयस्यैति तैः कर्मकरणसंभवत् । अत एवोपाध्या-नेषु महासिभिः श्रुतं कर्म श्रुतेः । अत एव प्यह श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति अद्वैतोपनिषदा वा तदेव तीर्थवर्तनं भवति' । वेदवापयेन ज्ञानेनाऽऽहितययुवा स्वरूपविषयकहस्तज्ञानेन च यत्कर्म कृतं तदेव तीर्थवत्तत्तमन्तरं महासाधितनर्कं भवतीति सुवर्त्यः ।

ननु इयोः काण्डयोरन्योन्योपकारित्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति । न स्यात् । एकत्र शानं शाब्दमनन्तरं कर्मकर-
णोऽपरोक्षमिति शान्योन्याश्रयः । साधनफलकर्म श्रीसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणौ यथाऽऽहुः—'तत्र साक्षात्कार इति
पर्यवसिताम् । तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिन्तितं शाब्दज्ञानं भवति तथाप्यन्तःकरणदोषात् साक्षात्कारः
सिद्धति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणसुद्धौ वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा । ततस्तदर्थस्य मननम् । ततो निर्विघ्ना-
शनेन साक्षात्कार इव शानम् ।' इत्यादि ।

तस्मात् द्वयदेवत्वान्नप्रवचमानद्विविधादीनां महात्मकज्ञानेन कर्मकरणे न कश्चिदोप इति द्वयोः काण्डयोरन्यो-
न्योपकारित्वसैकसाधनं च । न चात्ममात्रमेव महोत्तमत्र विचारः । तस्मात् प्रपञ्चसामिन्नानिमित्तोपादानकारणं व्यापक-
त्वादित्यस्वात्मकतर्कगुणशोभि प्राकृतत्वादित्योपसृष्टं, वेदैक्येन श्रीकृष्णपुराणोक्तमादिपदवाच्यं सपरिफरं ब्रह्म,
तच्छुद्धिदत्तं च, वेदानां वेदान्तानां सूत्रादिप्राज्ञानांमत्तं पालुभाष्यस्य प्रतिपाद्यो विषय इति सिद्धम् ।

एतच्छास्त्रेऽधिकरणादित्यक्षयं तु सीमावन्निर्दिष्टं नैवैतद्व्युत्पन्नान्निर्वापितमिदं विद्वत्प्रकाशैः कविकुलमीलिमा-
सत्कालितपदवारनिर्देशोऽस्वामिधीजीवनेशमहाराजपरमैः सहकृतवहस्युत्सवाद्येव निरूपितमिति सा श्रुतिरिव त्रिस्-
व्याख्येण वेदुष्यावेक्षणापूर्वकमाय निवेदिता ततोऽभ्येयम् ।

वेदान्तसूत्रानि धीमता वेदव्यासमहर्षिण कदा निर्मितानीति भूतवृत्ताद्यद्यपि विद्येते न वक्तुं शक्यते,
तद्यपि तु धीमताद्यवतत्पमस्यन्धोरारण्यनेन शक्यते धीमतामवतन्निर्माणतः क्रिश्चिपूर्वमेवार्चितामीति ।
धीमतामवतत्तं च भगवतः श्रीकृष्णस्य सीला विषयः । भगवाच्छ्रीकृष्णमित्यतः पञ्चसहस्रादपूर्वतमे काल आसीदिति
श्रीवेदव्यासमहर्षेरपि स एव काल इत्यनुमीयते ।

इदं पञ्चमीकासमलंकृतं पाण्डुभाष्यं श्रीमद्भक्तानरापरायतारधीमद्वृत्तभाष्यं मकडीकृतमित्यपरोक्षमिदानीं
प्रेषायाम् । ते च पक्षे संक्षिप्तोत्तरपरिच्छेदात्काले संपरत्वे कालद्वयेषुभारविदित्येनैसादतसस्कीकृतसोमपापविक्रि-
तामनः श्रीकृष्णमगहस्य पश्चात् अहनामारात्वाद्याः कुक्षैः प्रकृतस्यिति सम्प्रति निरिक्तभारतीयजनकणपरंपरामागत-
मेव । श्रीमदाचार्यचरणैदित्यमहोत्सवात्सोपहारीकृतं लिप्युक्तमिपरंपरागतमाचार्यपदं सीकृत्य, स्वयं च विद्वधनारी
श्रीकृष्णवैवराजः सभायां विष्वदनाम्नामादिवगान्निवजित्य राज्ञा सर्वेभ्य विद्भिः सहर्षमुपहारीकृतं शुद्धद्वैतपुष्टि-
मार्गाचार्यपदं चोरीकृत्य भगवता श्रीपुराणमेनाश्रुतं मध्वाश्रयं च शिरसा संसृष्ट इषिषीमण्डलं त्रिःपर्यंकामि ।
परिऋतपसमय एव महसूत्राणां भाष्यं, वैश्विनीवसुत्रभाष्यं, धीमतामवतत्भाष्यं, तत्पदीपदिदम्बः सप्तकाशाः,
मकरणप्रभाष्येति बहुतो वाचस्पत्यादिसहस्राधिकानि ग्रन्था व्यरच्यन्त । धीमदाचार्यचरणानां श्रीसिद्धलनाथपरमा-
शुभपदेण सर्वैव वेदुष्यादियुगेऽभ्युन्नतः प्रतिविम्बानिव दीक्षितधीमोषीनाथचरणः दीक्षितधीविद्वेशमशुचरन्वभेति
श्री सुतावमुत्तम् । उभयान्तामन्यामामिमांशिता बहुत्र एव शुद्धद्वैतपुष्टिमागोविषयका साधनदीपिकादिदम्बमण्डना-
दयो ग्रन्थमणयः सम्प्रति विराजन्त इति न त्रिरोहितमिदानीम् ।

पुतयोर्दीक्षितधीविद्वहनाथमशुचरणायां पंथाः सम्प्रति परंपरां लभन्तः शोभन्तेतन्नाम् । अत्र सर्वेपि
शोभन्निचरणाः सकलदास्येषु पञ्चरथानः पण्डितमण्डलरथमण्डलं पुष्पासज्जितं यन्मनततिमतिमतां पुतकृता ग्रन्था एव
मिपुननचत्तयंनिति मिपुणो जन्तम् । अत्र ब्रह्मसु धीमताकृत्यु प्रथमतो शोभन्मिधीसुतरीधरचरणा अस्तसु ।

अनरे निरणकाशा शोभन्मिधीमिदियचरणाः काश्चन गोपालमन्दिरे धीमन्मुकुन्दरायप्रभोद्यरजन-
दितनलालनकृतायां पेश्चन पुकोनपिंश एन दामकेऽह्लादधत्तकाम्ने चऽभवत्तिति साम्प्रदायिका अवगाह्यन्तयेव । कृतीये
वेदान्तपरिष्कारनिर्मातरोरपि केचनसाधंवरणा एव । किन्तु पुनकश्चित्तयेऽपि तत्ताननिर्देशमाशास्त्रिणैरुपतन्वत्परि-
चापयितुमशक्योसि । सम्प्रदायतत्त्वस्युनिपुनजनजीवतैवः कारुणिका श्रीवाककृष्णमहोदय्याः (शाब्दमहजी)
श्रीपुराणोत्तमचरणसामिका इत्यस्मानिर्माद्युक्त्यसुप्रथमेव । पञ्चमा भगवदीपद्वयराजमश्रमांगः प्रदीपकतारः । एते
भाष्याश्रयानि पदोपसाधंमद्वेदाने संमत्तानन्वत्तानिनामपि सरलानीव कृतानि ।

उपकारस्मरणम् ।

भयवतो' यतोदोसहविहरपरीलस धीयालङ्कणप्रभोः परमोषमनुग्रहो यद्दं प्रवृहतातरनुपलं प्रतिह-
न्यमानोपि परमगहनस्याऽस्यापुभाप्यहिमविरैरनुसयन्तीं त्रिपयगामिव त्रिसुग्रीमपि शोधनकर्मणाऽद्यातरम् । सैषा
पुनः संप्रदायस्य परमानुग्रहिताकाहु माणावां विपद्भिर्दुःखमसंसेधितसशिषानानामामना च विद्वद्वाप्यामसत्पर्यस्व-
भूतानां गोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीगोवुलनापचरणानामसीमोत्साहीद्वार्यानुग्रहफलमिति तदनुग्रहः संपरैषासदादिभिः
साम्प्रदायिकैः सम्मान्यः । अपरंच, महाराजचर्यैयदाहं पुस्तकस्यास्य शोधनं आञ्जलदा मत्परिधे श्रीमहालङ्कणपुस्तका-
लयलामेकं गोस्वामिश्रीमद्विरैरपरचितं शुद्धप्रायं विपरणपुस्तकं विहाय नासीद्विचिन्तरम् । तस्मिन्नेऽसत्सुहृद्भि-
र्विधिपोषणदालहृतैर्विद्वद्दयैर्भेदश्रीयलभद्रनर्मिभिः श्रीमुरलीधरचितैका शुद्धपरा च श्रीलाङ्गभद्रचिता शुद्धभूमिष्ठेति
टीकाद्वयं प्रथमतः प्रदत्तमिति तेषु शतशो धन्यवादानुपहरामः । तदुपकार च विराय न विस्मरिष्यामः । सुम्बद्धैस्व-
श्रीयलदेवमन्दिराधिपतिभिर्विपोषेजनाद्ययैर्नांस्वामिश्रीद्वारकेतलालमहाराजैर्वेदान्तचन्द्रिकानाझी टीका प्रदत्ता ।
भतन्नाचारणवोर्धन्यवादानपन्त उपकारं स्मरामः । प्रदीपपुस्तकं तु श्रीमहालङ्कणपुस्तकालयस्वामासीत् । किन्तु तद्-
शुद्धिभूमिष्ठमिति पंडितवर्यश्रीमत्प्रलालनापतिरामदासिसुद्धप्रतिवं प्रदीपं, यद्यपि तामुदितनापि बहुतरमशुद्धं तथापि
प्रेसप्रतिकूलकस्थाने बहुशो व्यवहारमिति तेषामनुपकारः । किन्तु नैकेषुपुस्तकेन भाष्यटीकासरतो ग्रन्थाः सोधिपुं
शक्या इति भारतमातंग्दश्रीमद्दालपुस्तकालयव्यवस्थापकः सम्प्रदायग्रन्थसंशोधनप्रकाशनपरमोत्साहो श्री. ए.
बकीलापुपद्वारी मूलपन्द्रतुलसीदासगुप्तोऽन्यटीकाप्रतिकूलकदान उक्तः । स च तपुस्तकालयादात्मनश्च सकाशा-
प्रीसुरलीधरव्याचारादयं धीगिरिधरचितं च विवरणं शुद्धिभूमिष्ठमदात् । ततश्चासौ धन्यवादिः । तत्र च वं-
श्रीमद्दालमद्गोद्वयपुस्तकालयादिसंस्थानसर्वाधिकारिभिर्धनं प्रहिर्निर्मानवीश्रेष्ठिभिर्भुवनदासपरजीवनदासमहाशयैरपि
पुस्तकप्रदानाचारणैरपकृतमिति तेषु धन्यवादाहोः । निर्णयसागराश्रितानां पगशीकरोपाद्दश्रीवासुदेवशास्त्रिणामख-
लुद्दामुपकारातिशयमपि स्मरामि । धैर्यद्विदोपावशिष्टा वसुदेवदृष्टपूर्वाः शुतीश संशोष्य मयि महदुपकृतम् ।

एतत्पुस्तकमसममहाराजचर्यैः संशुद्धितेन संघट्टयेय लघ्यापठारम् । धन्तस्तु—

गच्छतः स्वतलं कापि भवेदेव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति विद्वत्सु विज्ञापयन्विरागामि पठवाद् ।

विदुषां प्रवचनं वदो

देवर्षिभट्टभारमानाथशास्त्री

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रविचारविहितं
ब्रह्मसूत्राणां अणुभाष्यम् ।

पञ्चभिष्टीकाभिः संबलितम् ।

एतन् प्रथमं शिक्षासाधिवरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

गोस्तामिभीमगुरुरीधरविरचिता श्रीमद्गुभाष्यव्याख्या ।

योजनन्तोऽनन्तरूपः सृजति जगदिदं पाति हन्ति सशक्तया
तद्रूपोऽपि द्विरूपः सकटगुणनिधिर्निर्गुणो वश्यमायः ।
संपद्दामो गृहीता करपदरहितो वामनो विद्यतःपात्-
सौज्यं मे वाचि भूयान्निजपदनलिनासक्तमक्तातुकम्पी ॥ १ ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु शुशुकायि ।

श्रीबालकृष्णोपनामधीलाख्यभट्टकृता गृध्रायंदीपिका ।

फलं वेदान्तानां भवति परमेतत्सुखमयं विनिर्णीतं गीताशुक्लवचनसारोऽपि तदिदम् ।
इदं जीवातुः श्रीनिजवरवधुनां गिरिधर ! तदीयं कृष्ण्ये नयनशुगले मे विलसतु ॥ १ ॥

श्रीहरिः ।

श्रीशिरिधरविरचिता वेदान्तपण्डिका ।

नमामि गोपिकाधीशं नन्दसुतं कृपानिधिम् । गोवर्धनधरं श्रीमत्कृष्णं मत्प्राणवत्सलम् ॥ १ ॥
अपीशं सर्वविद्यानां स्वाचार्यं कृष्णवाक्प्रभुम् । श्रीमद्ब्रह्म इत्याख्यं प्रथमानि सुदुर्लभाः ॥ २ ॥

श्रीहरिः ।

गोस्तामिभीमद्विधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीश्रीनाथमुकुन्दरायरसिकस्नानन्दशेषोज्ज्वलश्रीमद्ब्रह्मविद्वत्शेषसुमगश्रीशैलराजास्सदा ।
अत्राऽऽगल मदीयमूर्धनि कृपावश्या मुदा खासते टीलासप्तपत्रास्त्रदीपचरणाम्गोत्रे नमाम्यर्धदे ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भगवद्दीपधीमदिच्छासामर्पिताः प्रदीप- ।

श्रीवल्लभकृष्णामिन्धो श्रीविद्वत्प्रदानिधे ।
श्रीगोपात्सुतो सुम्पत्प्राणेशोऽस्तु मे सदा ॥ १ ॥

गोन्वामिभीमुत्तीपरविरचिता अत्रुभाष्यव्याख्या ।

रूपप्रपञ्चामक्तांशवारणे शक्तमन्ययम् । शाश्वतं वेदकल्पद्रुमाश्रये तापतापितः ॥ २ ॥

यद्वेदान्तरहस्यमेव निखिलं सूत्रेषु संसृचितं

नानाम्रान्तिरमःकषाटपिहितं ज्ञातुं न शक्यं जनैः ।

तच्छ्रीमन्मुसनिर्गनाश्वरपदैः संसेवितैः सुरिभि-

र्विजातं भवति ध्रुवं भगवतो वक्राम्बुजं तं स्तुमः ॥ ३ ॥

कृत्वा चतुर्धा शब्दाद्यं ब्रह्म वेदं तु ज्ञापितम् । यश्चक्रे तमत्रं कृष्णद्वैपायनमहं भजे ॥ ४ ॥

वीना दुष्टस्वभावास्तव पदनटिनासक्तिमान्नास्त्वकीर्यं

त्वन्त्वा दुष्टस्वभावं सपदि गुणगणैस्त्वत्सदात्वं भजन्ते ।

यद्वाचश्याप्यवघास्तव वदनवचःसङ्गमात्रेण दोषं

संत्यज्य स्वं महात्मंस्त्वव गुणकथने सानुरागा भवन्तु ॥ ५ ॥

श्रीलालबहकृता गद्याप्यंटीटिका ।

वेदयोषितशृङ्गारस्वायिमान्नात्मकं महः । सुराकारं परं ब्रह्म बालकृष्णानिधं भजे ॥ २ ॥

श्रुतिगीतात्रयसूत्रश्रीमद्भागवतसितम् । तत्त्वार्थं योऽवदद्ब्राह्मणे तं श्रीवह्नभमाश्रये ॥ ३ ॥

श्रुत्यादीनि प्रमाणानि चत्वारि गिरिधारिणम् । गायन्तीत्यवदद्ब्राह्मणे तं वन्दे विह्वलेश्वरम् ॥ ४ ॥

महसूत्राणि वीनानां कृष्णरोमायमद्भये । कथयामास तं कृष्णद्वैपायनमुनिं स्तुयः ॥ ५ ॥

कविद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वन्दे श्रीकृष्णवागीशसुतं श्रीनिहलेश्वरम् । यत्कृपातोऽणुमाध्वीयसिद्धान्तो ह्यदि भासते ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणाम्भोजमकरन्दरतं सदा । तातं श्रीरघुनाथाख्यं वन्देऽहं कृष्णरागदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्रघुकुले रत्नं गुह्यं श्रीवह्नभानिधम् । नत्वाऽणुभाष्यविभूतिं प्रमां विस्तारयाम्यहम् ॥ ५ ॥

गोन्वामिभीमद्विरचिता विवरणम् ।

श्रीश्रीनाथं नमामि श्रीनवनीतप्रियं तथा । नौमि श्रीमधुरेशं श्रीविह्वलेशं दयार्णवम् ॥ २ ॥

नौमि श्रीद्वारिकाधीशं सर्वकामार्थदायकम् । श्रीमद्भोक्तुलनाथं च नौमि कारुण्यविग्रहम् ॥ ३ ॥

तथा नमामि तं शश्वधः श्रीभोक्तुलचन्द्रमाः । श्रीमन्मुकुन्दरायाख्यं नौमि भक्तार्थपूरकम् ॥ ४ ॥

नमामि लीलाललितं श्रीमन्मदनमोहनम् । नमामि श्रीबालकृष्णं श्रीमन्नटवरं तथा ॥ ५ ॥

यः स्वीयान्तसाधनानगणयन्नानापराधान्परासेकेनैव कृपासुबाबलधरासारेण ससिञ्चति ।

श्यामत्वं निबन्धोभयाऽपरवपुर्धनेन यद्भैरवां, तं यथोत्तरशब्दसुद्धतनिजं श्रीमन्मुकुन्दं भजे ॥ ६ ॥

श्रीमन्मुकुन्दराय त्वचरणसरोजे हि मन्यन्वो भृङ्गः । वासं करोतु सततमति(?)स्त्वां पतिं प्रसु नौमि ॥ ७ ॥

महावदीवभीमद्विरचितासम्प्रीतं प्रदीप ।

गोस्वामिभ्रीगुरसौधरविरचिता अणुभाष्यश्याख्या ।

अथ खलु मगवान्वेदव्यासकर्ता वादरायणनामा महातुनिखिलत्वज्ञानमन्तराऽऽत्मस्वरूपाऽज्ञानाऽन्यथाज्ञानाभ्यामिष्टनिवृत्त्यनिष्टप्रतिरूपाभ्यां खियमानान् जीवाग्निरौक्ष्य कृपाभिः परीतस्तत्रास्तित्त्रिवृत्त्युपायं विचार्ये'स्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' 'आत्मलाभाच्च परं विद्यते' 'तरति शोकमात्मवित्' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विजात इदं सर्वं विदितमि'त्यादि-श्रुतिभिरात्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनत्वेनावगत्य तस्य पुरुषतत्त्वसाऽविधेयत्वादात्मा वा रे द्रष्टव्य' इत्यात्मदर्शनमनूय तदुपायत्वेन श्रोतव्यो गन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणं नामाद्भि विधीयत इति कथित् । वस्तुतस्तु—शब्दादपरोक्षज्ञानसाधने—निराकरिष्यमायत्वाच्छब्दादीनां पूर्वपूर्वसोत्तरोत्तरसाधकत्वात्सतत्रा एवैते विधय—इति-मन्तव्यम्—। तथा-च सिद्धे=निदिध्यासने-ततो-द्रष्टव्य इत्यनेन गान्धीक्रियारूपमुपासनमेव-विधीयते, न त्वात्मदर्शनमनूयते ।

श्रीकान्तमहर्षता गृदायेदांशिका ।

अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । अकारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिन्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुभाविति वाक्यादथशब्दप्रयोगेन महलमाचरितुं निखिलाचार्यवयोः श्रीबलभाचार्यचरणाः सूत्रमेवाऽऽदौ पठन्ति—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रार्थस्तु-यतः कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवाऽधिकमिष्टसाधनमते ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारोऽथाऽधिक्रियते प्रारभ्यत इतिद्विरपिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथ ब्रह्मसुप्रभाष्यचिकीर्षवः श्रीमत्स्वीयशिक्षार्थमाचार्यप्रशुचरणाः सर्वमङ्गलरूपत्वात्सुशो-पन्यासेनैव महलमाचरन्ति । 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रलक्षणं तु-लघूनि सू-क्षितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनी-पिण' इति । 'स्वल्पाक्षरमसंदिग्धं सारबद्धिश्चत्वोमुत्तमम् । अस्तौभमनवचयं च

गोस्वामिभ्रीमत्रिरिपरविरचितं विवरणम् ।

श्रीमद्गोपालदातं सुगमदन्तिलसद्बालभातं कृतस्व-
स्वामिन्या सुसितासं ललितगतिरसन्नालगोपालबालम् ।

वेगौ विन्द्यस्ताहसं रतिपतिमदहत्स्वर्णगात्रं सुनेत्रं
रासमीटादिलोलं मुललितवसनं राधिकेशं नमामि ॥ ८ ॥

गानन्दरूपिणं देवं विश्वाधिर्मावकारणम् । श्रीगोपालमहं वन्दे श्रीगोपीजनवलमम् ॥ ९ ॥

नानामतेषु प्रविधिकर्त्तारि श्रीसुष्टिभार्गवप्रहप्रदशि ।

श्रीबलभाचार्यपदारविन्दं सुपश्यदीभूतमना नतोऽसि ॥ १० ॥

सुखेनैव परावासिताधिकावाश्च पद्धतेः । बोधकौ श्रीमदाचार्यचरणौ प्रणतोऽस्यदृष्ट् ॥ ११ ॥

अथयदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

चक्षुष्यतां प्रकाशाय भाष्यार्थसा विना अमम् ।

इच्छारामः करोतीमं दीपं दिव्यं सुरावहम् ॥ ४ ॥

अथशब्देन महलमाचरन्तो अन्यारम्भमाहुः । अथेत्यादि । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते । महलेऽपि(१०) जानन्तये अर्थान्तरोपरुने च । 'ओझारथायशब्दश्च द्विनेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ मंग ॥ ११ ॥

गोस्वामिश्रीमुत्कीपरविरचिता बहुभाष्यव्याख्या ।

‘आत्मनि स्वत्परे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वमिदं विदितमि’त्यत्र हि दर्शनानन्तरं सर्व-
विज्ञानोक्तेः । ततः पश्चाद्द्विपासासम्पत्तौ ब्रह्मपरोल्लानुभव इति सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्याऽन्या-
प्यत्वात् । अत एव समासेनेति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावाऽनन्तरं भक्तौ सत्यां भगवज्ज्ञानमित्युक्तम् । तत्र
कश्चित्पुण्यपुत्रपरिपाकवशात्तरितिशयपुरुषार्थप्रेम्सायां तदुपायं वेदेऽन्विष्यमाण ‘आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्या’दि पश्यन्नात्मशेषतवैवाऽस्य सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरालम्बनमेव, ‘तरति शोक-
मात्मविदित्ये’कवाक्यतायां तदुपाय इति निधिनोति । आलम्ब्यतिरिक्ते सर्वमेवाऽसदिति दुष्वा,
तस्मात्सर्वस्मादेव विरक्तोऽधिकारीति च ।

तत्र अचरणं नामोपक्रमदिभिर्द्वैतैवेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखाच्छक्तितत्पर्यनिर्णयः । मननं
नाम वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनम् । निदिध्यासनं च श्रवणे मनने चैतरानुसन्धानराहित्येन तत्र मनो-
केशिद्विरचित्त वेदमन्त्रचण्डिका ।

सूत्रं सूत्रचिदो विदु’रिति च । ‘सूत्रार्थो चर्पयते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वपदानि च चर्पयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु’रिति भाष्यलक्षणम् । अत्र वार्तिकेऽति-
प्रसङ्गवशात् सूत्रानुसारिभिरिति वाक्यविशेषणम् । वार्तिके सूत्रप्रतिफूलार्थवर्जनस्याऽपि सत्त्वात् ।
दृष्टान्तिव्याधिनिरासाय स्वपदानि च चर्पयन्त इति । अथ खलु भगवान्यासोऽस्याऽऽत्मसूत्र-
त्वादत्रैव विज्ञासापदेनैतदधिकरणपश्चाद्धानि, वेदान्तशास्त्रानुग्रहचतुष्टयं चार्थतः प्रदर्शयन्नधिकर-
गोस्वामिश्रीमद्द्विरचिरविरचिते विवरणम् ।

रासादितीलारसपुरिताद् निजान्तर्द्धानुजराजहसम् ।

मापीन्द्रकुम्भीन्द्रहरीन्द्रमीशं श्रीविठ्ठलेशं प्रणमामि नित्यम् ॥ १२ ॥

श्रीहरेः श्रीतिनिष्ठानां सतां स्वान्ते नियोजकौ । श्रीविठ्ठलेशचरणौ प्रणमामि पुनः पुनः ॥ १३ ॥
बन्दे श्रीयदुनाथांश्च भाष्यार्थेसाऽवबोधकान् । सर्वेषामनुकम्पार्थं निजमार्गप्रदर्शकान् ॥ १४ ॥
गुरोर्गोस्वामिनः श्रीमद्भारकानाथशर्मणः । पादस्त्रिन्दुगुलं प्रणमामि स्मरामि च ॥ १५ ॥
श्रीमत्प्रभुचरणालम्बजगोस्वामीन्द्रो महाराजः । यत्कृपया मयि राजनि पुष्टिफलराज्यवतरलक्ष्मीः ॥ १६ ॥

तत्सूत्रोर्मधुसूदनस्य चरणौ प्रद्युम्ननामा विसु-

योऽमूत्ततनयस्तदीयचरणौ नौम्यर्थेदी सन्ततम् ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामत्तनयो योऽमूत्तु सचोर्धेद-

स्तत्सादी प्रणमामि तस्य तनयः प्रद्युम्ननामा विसुः ॥ १७ ॥

तत्सादान्जयुगं नमामि तनयो यस्तस्य सेवार्थेभूः

श्रीमद्विठ्ठलनाथनामपुत्रस्तत्सादादयुग्मे नतिः ।

तस्याऽऽसीत्तनयो मदीयजनको गोपालनाया विसु-

गोस्वामी कुलवारिधौ द्विभक्तस्तत्सादभवे नतिः ॥ १८ ॥

भगवदीयश्रीमद्विद्यासामग्र्येणैत प्रदीपः ।

लिकीं स्यता’वितिवाक्यान्पूर्वगमार्थेमेवाऽयशब्दस्य भाङ्गस्यसम्पादकत्वाद्भाष्यचरणैर्मद्भक्तार्थं तस्यैवादी
प्रयोगादय शब्दानुशासनमित्यत्र मद्भाष्यकारैरपि मद्भक्तार्थेभयशब्दसादीं निबन्धात्स्वयमपि भाष्य-

गोस्तामिधीमुरलीपरभिरचिता अणुनाभ्याख्या ।

निवेशनम् । तथा चोक्तशक्तितार्थनिर्णयरूपस्य श्रवणस्य वेदान्तविचारपरपर्यायसाऽसर्वज्ञेन कर्तुम-
शक्यत्वात्स्वयमेव जिज्ञासापदेन सन्देहप्रयोजने सूचयन् वेदान्तवाक्यविचारलक्षणां ब्रह्मजिज्ञासां प्रति-
जानीते—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रेण । सुरादौ सूत्रशब्दो वेष्टनप्रथमविमोचनार्थः पठितं
इति, सूच्यते वेष्टयते अथ्यते सन्देहादिमोच्यतेऽर्थोऽनेनेति सूत्रम् । पुंसि संज्ञायां षः प्रायेणेति षः ।
भूयानर्थोत्पाक्षरैर्यत्र वेष्टयत आच्छाद्यते अथ्यते, सन्देहादिमोच्यते वेति सूत्रमित्यर्थः पर्यवसति । अत
एव 'उच्युनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्यद्दुर्म-
नीपिण' इति सूत्रलक्षणमपि सूत्रच्छेदे । ततश्च भाष्यकारः सूत्रकारसर्वज्ञतां स्थापयितुं, जिज्ञासापद-
सूचिते सन्देहप्रयोजने च द्दिकर्तुमादौ तद्वृत्तं जिज्ञासापदवाच्यं विचारमेवाक्षिपति—'इदमत्र
विचार्यत' इत्याभ्य 'पूर्वः पक्ष' इत्यन्तेन सन्दर्भेण । भाष्यलक्षणं तु 'सूत्रार्थो वण्यते यत्र
वाच्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु'रिति ।
यत्रार्थो वण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वं सातत्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति । पदवृत्तावति-
व्याप्तिवारणाय वाच्यैरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवात्तद्भाष्यत्वर्थं सूत्रानुसारिभिरिति ।

गोस्तामिधीमुरीपरभिरचितं विवरणम् ।

कृष्यपादान्मुजद्वन्द्वप्रेममूल्याः शिवोदयम् ।
श्रीमन्मातुः पादसुगं कृष्यावत्या नतोऽस्त्यहम् ॥ १९ ॥
श्रीकृष्यस्य कृषाप्राप्तसुखो गिरिधरः सुधीः ।
कुर्वे विवरणं श्रीमदशुभाष्ये यथासति ॥ २० ॥
काहं मन्दपतिः केदयशुभाष्यार्थचिन्तनम् ।
अत्रार्थे श्रीमदाचार्यचरणौ शरणं मम ॥ २१ ॥
भाष्यसाक्षरगुम्फोऽयं न बुद्ध्या कलितुं क्षमः ।
तथापि श्रीमदाचार्यकृपयाऽत्र कृतिर्मम ॥ २२ ॥

अथ एतद् परमकारुणिक भगवन्तो चादरायणा अनेकपरिवत्सरसमयादारभ्य भगवदियोग-
जनितानन्दतिरोभावाज्जनिष्यतसाहस्रभाष्यायान्नेत्रेण्युतांशैर्वर्णिकान्त्रमाहमार्गपतितान्समीक्ष्य केवलं
विचारमात्रेणैव तेषां मननादिद्वारा नित्यलीलायां परात्पुरुषोत्तमप्राप्तिं निधातुं विचारसाक्षं प्रारिप्सित-
वन्तः प्रथमं जिज्ञासाधिकरणं रचायावक्तुः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दस्तु, श्रीमदाचा-
र्यचरणैर्भाष्ये अभ्यषेत्सादिनाऽधिकार एव सिद्धान्तितः । प्याक्षरणभाष्ये त्वधेत्यर्थं शब्दोधि-
कारार्थः प्रयुज्यत इत्युक्तम् । तनाधिकारः प्रलाभो घोस्त्वानास प्रयोजनमिति कैष्यः । तत्र
प्रस्तावः प्रारम्भ इति विवरणम् । एवं च अथेतिशब्दः प्रारम्भार्थे प्रयुज्यमानः स्वरूपतो महदर्थमपि

अथपदीयधीमुरीपरभिरचितं मङ्गीप ।

काराः शिष्यशिष्यायं महत्तमाचारान्तो महत्तममथशब्दप्रुपनिषन्नोऽयशब्दपठितसन्देहमेवादौ निषधन्ति-
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति । सूत्रलक्षणं तु 'उच्युनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः-

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं अनुमान्यव्याख्या ।

वृत्तिव्यावृत्त्यर्थं स्वपदानीति । 'इदमि'ति । बुद्धिसमित्यर्थः । 'अत्रे'ति । व्यासकर्तृके वेदान्तविचार इत्यर्थः । बुद्धिसमेवोदात्त्यन्ति । 'वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवे'ति । व्यासेनेति शेषः । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षमुद्दिशन्ति - 'नारम्भणीय' इति । हेतुं पृच्छन्ति 'कुत' इति । तत्रोपप-

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं ।

इति । 'इदमत्रे'ति । विषयो विद्यायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रे-
ऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणादिपदादिपञ्चकपठितं वाक्यनधिकरणमतोऽस्मिन् सूत्रे इदं वक्ष्यमाणमुपो-
दात्ततया चिन्त्यते । जन्मादिसूत्रप्रभृतिषु वेदान्तानां विचारणीयत्वात् । चिन्तां प्रकृतिसिद्ध्यर्थमुपो-
दात्तं विदुर्वुधा इति लक्षणात् । 'वेदान्तानां विचार' इत्यादि । वेदान्तानां विचारो विषयः ।

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं वेदान्तप्रसिद्धम् ।

रणमिदं सूत्रं प्रणीतवान्न तु प्रथमविचारप्रतिज्ञामात्रार्थमिदम् । ततस्तत्सर्वं प्रदर्शनीयमित्याशयेनाहुः-
'इदमि'ति । वक्ष्यमाणेतदधिकरणपञ्चाङ्गं शास्त्रानुबन्धपत्तुष्टयं वेति सर्वमिदमोऽर्थः । सर्वनाम्नो
बुद्धिसम्पत्तमवकित्वात् । 'अत्रे'ति । अस्मिन्नेव सूत्रे । विचार्यत इति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्ता एव
विचारणीया इत्युपोदात्तसद्भत्या चिन्त्यत इत्यर्थः । अत्राऽस्मामिति शेषो ज्ञेयः । सा च प्रकृतिसिद्ध्य-
नुकूलार्थस्थितिः । तादृशार्थनिरूपणेष्ठाविशेषो वा । प्रकृतिसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं वा । तत्र 'विप-

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं विषयम् ।

भवति । सुदृग्ध्वनिवत् । यथाऽन्यार्थं नीयमानस्य द्रव्यादेर्मङ्गलार्थत्वमपि । यद्यप्यधिकारो नाम
त्रिप्रकारक इति पट्टीस्थानेपोगेति सूत्रे व्याकरणमाप्य उक्तम् । तथाऽपि प्रकृतेऽथपद-
समन्विताहारे प्रारम्भाऽपरपर्याय एवाधिकारो ह्यत्र गृह्यत इति । आरभ्यत इत्यत्रादपूर्वकारमथातो-
रायकृतिरर्थः । तस्य च विषयतासम्बन्धेन विचारार्थकदेशे व्यापारोऽन्वयः । आद्यकृतिरत्र च स्वविषय-
कृतिर्ष्वेतासमानकालीनस्वविषयककृतित्वम् । स्वं विचारस्तदिपयिणी या कृतिस्तदादशकृतेर्ध्वंसस्तु-
तीयादिसूत्रे वर्तते । तदसमानकालिका या विचारविषयिणी कृतिः सा प्रथमद्वितीयसूत्रे वर्तते इति
कृत्वा तत्राऽऽरभ्यत इति व्यवहारः । अत इति चतुर्थ्यन्तम् । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्यनेने-
तच्छब्दात्साविविनक्तिकस्तसिः । एतदर्थमित्यर्थः । अज्ञानार्थं विचार इत्यस्मिन्नर्थे तास्यैवाहकत्वम् ।
इदं चातुपदमेव भाष्ये स्फुटीभविव्यति । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वं श्रीमदाचार्यचरणे-
र्भाष्य एवाग्रे, श्रीपुरुषोत्तमैः प्रकाशेऽपि प्रतिपादितम् । अयं श्रीमदाचार्यचरणैर्विचारितं मन्दबुद्धीनां
तु सूत्रार्थं स्वप्नाक्षरपदवत्त्वेन दुरुद्धत्वादर्थज्ञानाऽभावाद्दुःकारो न भविष्यतीत्यधिकरणानां पञ्चावयव-

श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचितं वेदान्तप्रसिद्धम् ।

सारमूत्रानि सूत्राव्याहुर्मनीषिण' इति । 'स्वप्नाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विभक्तमुक्तम् । अस्तोभमनवर्धं च
सूयं सूत्रविदो विदुरि'ति च । भाष्यलक्षणं च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुरि'ति । एतल्लक्षणस्य वाक्येतिव्यातिवारणाय सूत्रानुसारित्वमुक्तम् ।
वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इत्युक्तम् । अधिकरणभवत्वारयन्ति 'इदमत्रे'त्यादिना ।
नन्वाधिकरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्पञ्चाङ्गानि च 'विषयो विद्ययाश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संघतिश्चेति पञ्चाङ्गं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्यत्र विचाररूपविषयस्यानिर्णीतस्य सूत्रानुपस्थितानुपपत्तराज्ञानां सूत्रा-

कश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

यो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मतमि'त्य-
धिकरणलक्षणादधिकरणशरीरघटकपञ्चान्येवादावाहुः—'वेदान्तानामि'त्यारम्य 'बोधयन्ती'त्य-
न्तेन । आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धार्थो विषयः । तादृशश्चाऽत्र वेदान्तविचार एव । वेदान्तशब्दाख्या
उपनिषदः । तदर्थनिर्णयकानि ब्रह्मसूततद्वाप्यादीनि च । विचारो नाम सापेक्षवाचकप्रमाणादिभिन्त-
दर्थचिन्तनमननाऽपरपर्यायरूपः । तथा तदर्थसमर्थनं वा तत् । ननु सौमनस्यत्रिज्ञासामपठ्याऽसीत्र-
वेदान्तविज्ञासाविषयकाणि तान्युपन्यस्तुं कथं युक्तानीति चेत् । सत्यम् । शब्दतोऽर्थतो वा सन्दिग्धं
सल्लु विचार्यम् । वेदान्ताध्यायतस्तथेति तद्विचारविषयकाणि तानि युक्तान्येवेति न दोषः । नहि
ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति सन्देहः ससूचितः । न च तद्विज्ञासं न वेतिरूपः स उचित इति वाच्यम् ।
'तद्विज्ञासस्त्रे'ति श्रुत्वा तद्विधायनात् ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मविज्ञासेत्सत्र शेषपष्ठयैव ब्रह्मसम्बन्धितञ्जानोपयोगिवेदान्तविचारोऽपि प्रतिज्ञात-
स्तत्रेवेति नाऽसौत्रत्वं ब्रह्मविचारस्य । विहितत्वेनाऽसन्दिग्धत्वात् । अत्रे च वेदान्तैरेव ब्रह्मविचारस्य
करिव्यमाणत्वात्तद्विचारविधेयाऽनुपलम्भेन सन्दिग्धत्वात्तद्विचारविषयकाण्येव तानि प्रदर्शयितुं युक्तानीति
न कश्चिदोपदेयः । न च ब्रह्मविचारः सौम्यो वेदान्तविचारस्त्वर्थाक्षित एवेति व्यर्थं तद्विषयपरत्वप्रदर्शन-
मिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावात् । राजच्छान्ताऽस्तिद्वेथ । शेषपष्ठयन्तप्रसङ्गपरदेनैव तस्याऽपि प्रति-
ज्ञातत्वादर्थक्षितत्वस्य षष्ठमशक्यत्वात् । न चेवं कर्मपट्टी । तदत्रे निराकरिव्यन्ति भाष्यकृत एव । न
च वेदान्तविचारस्याऽधैवलमिति शक्यम् । पूर्वतत्र एवाऽध्यापनाऽदिविधिर्नैव विहितत्वस्य स्थापित-
त्वात् । वेदान्तविचारविषयकसंशयादिप्रदर्शनरूपो विशयो वेदान्तविचारः कर्तव्यो न वेत्याकारकत्वमेवाहुः—

गोस्तामिधीमद्विरपरविरचितं निबलणम् ।

वर्णनद्वारा यावत्सूत्रार्थो भाष्यरीत्याऽत्यो वर्णितः । तत्र प्रथमसूत्रेऽधिकरणात्प्रत्यक्षविचारं कर्तुं प्रतिज्ञा-
माहुः—'इदमत्रे'ति । इदं बुद्धिसम् । अधिकरणात्प्रत्यक्षमिति शेषः । विशयो चिदाद्यश्चैव पूर्व-
पक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्पष्टमिति लक्षणात् । अत्र पञ्चाङ्ग-
तात्पर्यकंऽस्मिन् सूत्रे । अथ सूत्रस्य स्वत्याग्यपरदवत्वात् कथं तेन पञ्चाङ्गव्यपेक्षमधिकरणं बोद्धव्य-
मिति चेत् । मैवम् । विचारे प्रसक्ते कर्तव्याकर्तव्यसंशयस्यापि प्रसक्तिः । एवरीत्या पूर्वपक्षादीनां
प्रसक्तौ पञ्चकतात्पर्येण बोधकत्वं सूत्रस्य बोध्यम् । विचार्यते । उपोक्तमन्तत्वेति शेषः । एतेन पञ्चा-
व्यवस्ये चरमा सङ्गतिर्दिशिता । अथ साधारणधर्मवद्विज्ञानस्य संशयवनकत्वाद्विचाररूपधर्मिज्ञानं विना
संशयो न भविष्यतीति विचाररूपविषयं यत्रयथमभङ्गं तदाहुः—'वेदान्तानामि'ति । विषयमाहुः—

अथमनीषमीमद्विच्छारामप्रयोगः प्रदीपः ।

दनुपस्थितत्वात्कथमिदमधिकरणात्मकं सूत्रमित्याकाङ्क्षायां, सौत्राण्येव सर्वाण्यज्ञानीति बोधयितुं बुद्धि-
स्यसकलपदार्थबोधकमिदंपदपठितं वाच्यमाहुः—'इदमत्रे चिचार्यते' इति । इदंपदप्रयोगेणापि कथं
तावदधिकरणात्तानां लाम इति चेदित्वम् । तथाहि—निर्गुणं त्रय सधर्मकं निर्धर्मकं चेति संशये निर्गुणं
यदा निर्धर्मकमेवेतिपूर्वपक्षे प्राप्तं, तादृशं त्रय सधर्मकमेवेति निर्धर्मो यतो व्यानमीमांसातिरिक्तशास्त्रेन
भयस्यतो ब्रह्मविचारो ब्रह्मविज्ञानापदबोध्योऽवशब्देनाधिकाराधैर्नाधिक्रियते आरम्यते इति । सूत्रार्थे

किं तावत्प्राप्तम् ? नारम्भणीय इति । कुतः ?

साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थाश्च लोकयत् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

श्रीब्रह्मसूत्रविरचिते अणुभाष्यव्याख्या ।

सिमाहुः—‘साङ्गोऽध्येय’ इति । विचारस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे तदारम्भो युक्तो न चात्र किञ्चिदपि तद्भूयते । तथाहि । अस्ति तावत्साध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । तस्यप्रत्ययस्य विधौ विधानात् । सोऽपि नित्य एव । काम्यत्वे त्वर्योत्वबोधे, कामनायां पशुपेततदध्ययने प्रवृत्तसार्थाबोध इत्यन्योन्याश्रयः प्रसज्येत ।

तथाच विधिविपरीयतसाध्ययनस्य धर्मत्वम् । वेदे हि प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्म-
शब्देनोच्यते इत्यत्रापि धाल्वर्यभावनायां किं केन कथमित्यन्वयपोषेतायां, ‘दृष्टे सम्भवत्वदृष्टकल्पनाया

श्रीलघुसंहिता गृहार्थवर्षिका ।

आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोर्धो विषय इति लक्षणात् । ‘आरम्भणीयो नवे’ति । विषयः संशयः । ‘नारम्भणीय’ इति पूर्वपक्षः । ‘आरम्भणीय’ इति उत्तरः पक्षः । सिद्धान्त इति बोध्यम् ।

श्रीब्रह्मसूत्रविरचिते वेदान्तचन्द्रिका ।

‘वेदान्तानामिति । प्रतिवादिमतं पूर्वपक्षस्तमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । अनारम्भे हेतुं प्रदर्शयन्ति—‘साङ्ग’ इत्यादिना । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिर्निरुक्तमिति पद-
ज्ञानि । गुरुमुखोच्चारणानुच्चारण स्वध्ययनम् । अक्षरग्रहणे गुरुचारितानामेव शब्दानामनुच्चारणम् । अर्थग्रहणे तु वाक्यान्तरेणापि वाक्यार्थानुच्चारण ज्ञेयम् । साङ्गाध्ययने हि ‘साध्यायो ध्येतव्यः’
‘साङ्गो वेदोऽध्येय’ इत्यादिविधिर्ज्ञेयः सर्वोच्चग्रहणमात्रपर्यवसायी । न च तावत्साङ्गज्ञानं विनाऽङ्गतापैता मन्तव्याऽनर्थज्ञस्य स्वाणुरयमिति निन्दाश्रवणात् । ‘ज्ञेयश्चे’त्यर्थज्ञानविधानाच्चाथ-
ज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याह—‘ज्ञेय’ इति । एतेनाऽर्थज्ञानसम्पत्तिव्याहारादध्ययनस्य विनियोगो वाक्यार्थ इति प्रदर्शितम् । यथा श्रवणादिविधिसिद्धितो दर्शनादिविधिदर्शनफलकत्वं श्रवणादिविधीनां ज्ञाप-
यति तथा साङ्गाध्ययनविधिसिद्धितोऽर्थज्ञानविधिः साङ्गाध्ययनसाध्यज्ञानपर्यवसायित्वं प्रत्या-
यतीत्यर्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । तथा च साङ्गाध्ययनसामर्थ्यादेवाथेज्ञानसम्पत्ते-
र्विचारसाऽनुपयुक्तत्वाद्नारम्भणीय एव ।

श्रीब्रह्मसूत्रविरचिते अणुभाष्ये ।

‘नवे’ति । पूर्वपक्षमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । वेदान्तविचारस्य श्रुत्यर्थबोधे कारणत्वं, वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इति श्रुत्या प्रतिपाप्यते इत्याशयेन प्रुच्छति—‘कुत’ इति । कारिकाया

अणुभाष्ये श्रीब्रह्मसूत्रविरचिते अणुभाष्ये ।

क्रियमाणे विचारकर्तव्यताप्रतिज्ञानात् ‘सन्दिग्धे न्यायः प्रकृत’ इतिन्यायात्, विचाररूपविषये विचारः कर्तव्यो न वेति सशये श्रोत्रे, विरुद्धयुक्तिमिर्न कर्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तन्निरासेन वेदानु-
सूक्तलुकिभिर्विचारकर्तव्यतानिर्द्धारणमेव सौविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञया लभ्यते इति सूत्रविचारकर्तव्य-
व्यताप्रतिज्ञानलादेव पञ्चाङ्गानां लाभ इति बोध्यमिति न कापि पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तविचारस्य कर्तव्यत्वाद्विचारे उपोद्घातसङ्घतिरपि लभ्यते । तथाहि—‘चित्तां प्रकृतसिद्धार्थानु-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः, तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति

गोस्तामिधीनुरलीचरविरचिता भगुमाप्यन्याख्या ।

अन्याप्यत्वादुपस्थितत्वाच्चाध्ययनविषयीभूतत्वाध्यायार्थज्ञानमेव किमित्यंशो योजनीयम् । तत्त्वदंशस्य फलत्वेन तत्कारणजिज्ञासायां धात्वर्थरूपमध्ययनमेव तत्त्वेन वक्तुमुचितम् । एकपदोपात्तत्वात् । तस्य तु विषयं विनात्मलामाऽसम्भवत्वेन तद्विषयकस्य तत्र कारणत्वाऽसम्भवाद्यादृशेन तदुपपत्तिर्भवति तादृश एव तत्र विषयत्वेन निवेशनीय इत्यङ्गसहित एव तत्त्वेन निवेशनीयः । गुरुपसत्यादिकं चेतिकर्तव्यतात्वेनेति । तदेतत्सर्वमनुसन्धाय भाष्यकारैः साङ्गोऽध्यय इत्युक्तम् । अन्याया विधिवाक्ये केवलसैव स्तोत्रायास्य तद्विषयत्वोक्तेः तत्साहित्यकथनमप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेवं सति प्रकृते किमायातमित्यत आहुः—‘अर्थ-ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीय’ इति । तथा च तेनैव तत्तिद्धौ विचारस्याऽन्यथासिद्धत्वादनारम्भ-
गोस्तामिधीमिधिरिचरविरचित विचारणम् ।

पूर्वपक्षं समर्थयति—‘साङ्गे’ति । वेद इति पूर्वान्वयी । व्याकृतेः व्याकृतात् । कारिकार्थमाहुः—
‘अर्थे’ति । तस्य च वेदार्थस्य च । ‘तज्ज्ञान’ इति । ब्रह्मज्ञाने सतीत्यर्थः । ‘पुरुषार्थ’ इति ।
‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुतिप्रतिपाद्यो मोक्षो भवतीति हेतोर्मिष न मन्तव्यं न विचारमित्यर्थः ।

किंचित्प्रवृत्तित वेदान्तचन्द्रिका ।

अथवा साङ्गमथीत्याऽपि गुरोरेवार्थज्ञानमपि सम्पादनीयं न तु विचारसहकृतादध्ययनवलादि-
त्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । गुरुमुखादेव ज्ञातार्यो वेदः पुरुषार्थाय भवति नाऽन्यथेति नियमविधिरयम् ।
ननु तथाऽन्यथ्ययनकालाऽन्यदापि सन्दिग्धार्थत्वाच्छब्दानां विचारं विना कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—
‘शब्दाश्चे’ति । निःसन्दिग्धमिति क्रियाविशेषणम् । नन्वेवमपि ‘सर्वं सर्वार्थवाचका’ इति वा-
क्यादनिश्चितसङ्केतानां तेषां विचारमन्तराऽप्येवार्थो नान्य इति कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘तद्-
र्थश्चे’ति । सौकर्यकारिकार्थविशेषोधनाय स्वयमेव प्रदर्शयन्ति—‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । ननु ‘वेदो-
ऽखिलो धर्ममूल’ ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वा’दितिवाक्यादर्शत्वेन वेदार्थो ज्ञात एवेति न तदर्थ-
विचारार्थेत्यत आहुः—‘तस्य चे’ति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ ‘सर्वं
वेदा यत्पदमामनन्ति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिरस्युतिवाक्येभ्यः सर्ववेदप्रतिपाद्य-
त्वाद् ब्रह्मरूप एव सर्ववेदार्थ इति । ‘तज्ज्ञाने’ ब्रह्मरूपवेदार्थज्ञाने । पुरुषार्थो ‘ब्रह्मविदामोति
परमि’ति श्रुत्या परमासिद्धो भवतीति तादृशार्थज्ञानाय विचार आवश्यक इत्यभिप्रायः । तस्मिन् निषे-
धीत्याद्यमहकृता गृहार्थदीपिका ।

‘अर्थज्ञानार्थमि’ति । वेदान्तार्थज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य चेति । वेदान्तार्थस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ।

अथपदीपथीमदिच्छारासमणीत प्रदीपः ।

पोदात्तं विदुर्मुधा’ इत्यभिमुक्तानां वाक्याद्देदान्तार्थः कथं निषेधेदितिप्रकृतवेदान्तार्थसिद्धेरनुकूलत्वं
विचारोऽस्तीति उपोदात्तसंगतिकागात् । इदंशब्देनेतावानर्थो बुद्धिस्यः प्रतिपाद्यत इति तमेव सर्वमर्थं
प्रकटीकुर्वन्ति—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न चेत्वादिना । किं तावत्प्राप्तम् ? ।
कोटिद्वयमप्ये किं सिद्धम् ? ।

यापमिमेतां पूर्वपक्षकोटिमाहुः—नारम्भणीय इत्यादिना । तत्राऽनारम्भणे हेतुपक्षः—कुन

न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । न चार्थज्ञानमविहितमविचारि-
ताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

गोत्वमिधीमसुरतीपरविरचिता अनुभाषणव्याख्या ।

गीयत्वमित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेनाऽर्थो ब्रह्मरूप एवेति तज्ज्ञानं कर्मज्ञानापेक्षया-
प्यतिदुरूहमप्यहितं चासृत्वसाधकत्वेनेति न पदुपेततदध्ययनमात्रात्तत्सिद्धिः, किन्तु विचारसहकृते-
नेति विचारेण तज्ज्ञाने तत्साधनत्वाद्विचारोऽपि पुरुषार्थरूपो भवतीति तस्य कर्मन्यत्वमावश्यकमेवेला-
क्षेपाभिप्रायस्तमिमं निषेधति—'न मन्तव्यमि'ति । तत्र हेतुमाहुः—'विचारं विनाऽपी'ति । न हि
शब्दं-ज्ञानमसृत्वसाधकं किन्त्वरोक्षमेव । अन्यथा-मननिदिध्यासनादिविधीनानामर्थक्यप्रसङ्गात् ।
तथा च शब्दमर्थज्ञानमात्रं नु पूर्वकाण्डार्थज्ञानसाधारणमिति तत्प्रमानयोगक्षेमत्वादुक्तं नैवाऽध्ययनेन
तदुपपत्तिर्भविष्यतीति विचारस्याऽप्रयोषकत्वमित्यर्थः । पुनः क्रियिदाशङ्क्य समापते—'न चार्थ-
ज्ञानमि'ति । अर्थज्ञानस्य फलत्वेनान्वयादविहितत्वं कारणान्तरापेक्षत्वं चेति वेदान्तवामयस्यानामेव
शब्दानां तत्र कारणत्वम् । उपस्थितत्वा'चान्तर्बोधिनिषेधं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेस्तस्य श्रुतेकसम-
पिगम्यत्वात् । तथा चोक्ताध्ययनेनाऽऽपततन्मादर्थयोषेऽसि विचाराऽभावेऽविचारितैर्लेर्न निश्चयात्मकं
ज्ञानमुत्पस्यत इति तदर्थं विचार आवश्यक इत्याशङ्कानिराकर्तुमाहुः—'न च वाच्यमि'ति ।
तत्र हेतुमाहुः—'ज्ञेयश्चेति विधानादि'ति । अध्ययनानन्तरं हि ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र-मननमे-

गोत्वमिधीमसुरतीपरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानं बोधसाधनं न तु ब्रह्मविचारः । तदु साङ्गवेदाध्ययने सति व्याकरणदेव भविष्यतीति भावः ।
साध्यापोऽध्येतव्य इति विधिर्वाऽध्ययनमेव विहितं नार्थज्ञानम् । फेपलं व्याकरणेन विना शब्दा

केशिद्विरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

धन्ति—'न मन्तव्यमि'ति । न सिद्धान्तवित्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—'विचारमि'ति । अत्राऽपी-
तादिति शेषः ।

ननु साङ्गाऽध्ययनमाध्यानायां फलत्वेनाऽन्वयादध्ययनवदविधानानार्थज्ञानसाऽविहितत्वेनर्ते
विचारं नार्थनिश्चय इति स आवश्यक इत्यत्र आहुः—'न चार्थज्ञानमि'ति । तत्र हेतुः—'ज्ञेय'शे-

भगवद्देवधीमसुरतीपरविरचिताः प्रदीपः ।

इति । तत्र विनैव विचारं वेदार्थनिर्णयसम्भवरूपं हेतुमाहुः—साङ्गोऽध्येय इत्यादिना ।
शब्दाश्च योषकाः । वैदिकशब्दाः स्वार्थयोषकसामग्रीसहितः विचाररूपव्यासमीमांसां विनैव
स्वार्थयोषक इत्यर्थः । वैदिकशब्दानां शक्तिग्राहकं प्रमाणमुपन्यस्यन्ति—'मिःसन्दिग्ध'मित्या-
दिना । लोकचत्तं धातुप्रकृतिप्रत्ययादिशब्दानामिवेत्यर्थः । उपाकृतेः व्याकरणात् । स्फुटाः
तद्यद्यसर्वविधव्यक्तिसहविषयाः । एवं निष्पटुनिरुक्तादितोऽपि बोध्याः । उक्तकारिकार्थं स्फुटीकुर्वन्ति-
'अर्थज्ञानार्थ'मित्यादिना । तस्य च । वेदार्थस्य चेत्यर्थः । तज्ज्ञाने ब्रह्मज्ञाने । वेदादेव
साङ्गात् । अथीतादिति शेषः । अविहितं, केन सम्पादनीयं कथं संपादनीयं, किमर्थं संपादनीय-
मित्यंशप्रयविशिष्टभावनाविषयीकृतं न भवतीत्यर्थः । अविचारिताः मीमांसारतैर्न निर्णीताः । 'अच्छाः
शर्करा उपदधानि' 'सत्सूत्रं सुहोती'तिवदित्यर्थः । तत्रार्थज्ञानविधिमाहुः—ज्ञेयश्चेत्यनेन ।

गीती शीमी शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्धज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥

इति चाधोपलब्धिविश्वे । शब्दश्चक्षुरादिवचन सन्दिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्धश्च व्याक-

गोम्बान्निधीमुरलीधरनिरपिता लघुभाष्यव्याख्या ।

वेति तेनैव तद्विश्वे विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न च ज्ञेयश्चेत्यत्र मननोक्तौ किं विनिगमकमिति वाच्यम् । पठन्नो वेदोऽध्येय इत्युक्त्याऽनुपदमेव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र ज्ञेयत्वं न ज्ञानमेव तत्रान्वयम् । पठुपेताध्ययनविधियुक्तोऽत्र तैरित्येकः, तथा चैतदुक्तयन्यथातुष्यत्तिलैतस्य मननपरत्वं गमयतीति विनिगमनायाः सत्वात् । ननु-मननस्यन्यायशीलनरूपत्वेन विचारेणाऽभेदात्कथं तन्निराकरणमिति चेन्न वयं सर्वधैव-विचारं व्यासेषामः, किन्तु शब्दज्ञेयत्वमेव । वेदान्तानामित्युक्तेः । पुनस्तत्रैव साधकान्तरमाहुः—'गीती'ति । अयमल्लेऽर्धज्ञानाभावात्प्रमेय-प्रयोजकं-न तु नियन्त्रणं इत्यर्थज्ञानदर्शनां पठुपेतस्येवाऽपेक्षितत्वाच्च कारणान्तराऽपेक्षास्तीति नात्र विचारसाम्यकश्च इति सिद्धम् । द्वितीयो हेतुविपक्षवाचकत्वेन भाष्यकारैरुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । अस्ति तावद्भाष्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशप्रयोपेता भावना । किं केन कथमित्यत्र प्रयुक्ता हि भावनेति भङ्गाचार्यैरुक्तत्वात् । सा च द्विविधा । अर्धभाष्यना, शब्दभावनेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्धभाष्यना । पुरुषप्रवर्तनसामर्थ्यलक्षणा शब्दभावनेति । उभयोरपि प्रत्येकमंश-त्रयविशिष्टत्वम् । तथा-यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययगम्याया अर्धभाष्यनाया भाष्यार्थ एव भाष्यत्वेन वाच्यः । एकपदोपात्तत्वेन सतिहितत्वात् । स च क्लेशात्मकोऽतोर्धभाष्यनायाः पुरुषार्थविषयत्वाऽन्यथातुष्यत्वात् भाष्यार्थं विहायाऽन्यपदोपात्तमव्यधिकारिविशेषणं स्वयं भाष्यत्वेन करणविवक्षम् । तथा च स्वार्थादिकं भाष्यं, धात्वर्थः करणं, प्रयाजादय इतिकर्तव्यत्वेवमंशत्रयमर्थभाष्यनायाः सम्पद्यते । तस्यां भाष्यस्वरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायामर्थभाष्यनायां पुरुषं प्रेरयन्ती शब्दभाष्यना धोदनेत्युच्यते । शुद्धमेरुप गोम्बान्निधीमुरलीधरनिरपितं विवरणम् ।

अपि नार्धवोपका भविष्यन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—'न चे'ति । 'चाधोपलब्धिरिति । अधमे-विधिर्न प्रवर्तत इत्यध्ययनविधियाधोपलब्धिरित्यर्थः । 'न सन्दिग्धार्थप्रतिपादक' इति । द्वाहृष्टे कैश्चिद्विरचिता वेदम्बपदिशका ।

तीति । किञ्चाऽनर्धत्वे वोपकमप्यस्तीत्याहुः—'गीती'ति । तथा च गुरुमुखादेवार्धज्ञानं संपाद्यमिति वाच्यत्वात्साक्षात्विचारो व्यर्थ एवेति सिद्धम् । अन्यथा साक्षाऽध्येतुविचारेण तदस्याऽध्यर्धज्ञान-सिद्धेरधर्मत्वेन लघुमुखा निरवकाशैव स्यात् । ननु निर्दोषाणामेव प्रमाणानां प्रमाचक्रत्वात्सन्दिग्धार्थ-प्रतिपादकत्वेन सदोपत्वाच्च शब्दानां कथं तेभ्योऽर्धनिश्चयस्तत्र इत्यत आहुः—'शब्द' इति । न हि

भाष्यकर्तव्यधीमदिन्द्वारामधकैतः प्रदीप ।

तथा च पदार्थज्ञानकर्तविका गुरुऽसत्यार्थातिकर्तव्यताका इष्टफलिका भावना । तयाऽर्धज्ञानस्य लभेर्धि-ज्ञानविधिसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्या ससाधयीकमर्थज्ञानसमादतमाहुः—'गीती'त्यादिना । चाधोपलब्धिविश्वे अर्धज्ञानं विना—वेदाध्ययनेऽपमत्वापरत्वेर्धज्ञानं-विनाऽध्ययनस्वीवाऽसम्भवाद-ध्ययनविधेर्वाचापत्तिरतोऽर्धज्ञानमर्थीक्षिप्तमिति बोध्यम् । न च ज्ञानस्य संशयात्कस्यापि सम्भवादि-रुद्धकोट्यपसारणाय विचार आवश्यक इति वाच्यमिति वदन्ति—शब्देत्यादिना । न सन्दिग्धार्थ-

रणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाचये । तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् ? ।
अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्देवार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अमुषामप्यग्याग्या ।

इत्यस्माद्गतोऽशोदनाशब्दव्युत्पत्तेः । तदेवमर्थभावनैव भाव्यम् । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव
करणम् । स्तुतिनिन्दार्थवादादिज्ञानमिति कृतव्यतेलंशत्रयं शब्दभावनाया अपि सम्पद्यते ।

ननु (?) शब्दभावनाया वाचकभावात्कथं प्रतीतिः । लिङादिप्रत्ययान्तस्य स्वाख्यातत्वसामान्या-
ऽऽकारेणाऽर्थाभिधायित्वादिति वाच्यम् । धर्मत्रयेण वाचकाऽभावेऽपि तस्यैव लिङादिरूपविशेषाऽऽकारेण
शब्दभावनाभिधायित्वसाऽप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावनात्यन्ता सर्वोऽस्यातेषु गम्यते ॥

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतगनुसरामः । नन्वेवं साक्षात्प्रत्ययनचलादेव शब्दैरापात-
तोऽर्थज्ञानसिद्धापि न निःसंदिग्धं तस्मिद्धिः । इन्द्रियाणां हि चक्षुरादीनां दोषरहितानामेव
निःसन्दिग्धार्थप्रकाशकत्वेन तत्समाययोगक्षेमत्वान्छब्दानामपि केवलानां कथं निःसन्दिग्धार्थप्र-
तिपादकत्वमित्यत आह—‘शब्द’ इति । न हि चक्षुरादिवच्छब्दानां सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
केनाऽपि वक्तुं शक्यम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वान्प्रमादादिदोषाणां तत्र सम्भवाच्चदमायोऽपि तत्र
प्रतियन्थकामावत्वेन कारणमस्तु । न चेह तथा । शब्दानामिन्द्रियाविषयत्वेनाऽतीन्द्रियत्वात्तदो-
षाणामत्राऽसम्भवात् । अन्यथा निर्दुष्टैरपीन्द्रियैः प्रमातुत्वतिः स्यात् । ननु शब्दानामर्थप्रत्यायकत्वे-
ऽप्यहीतसद्देवानामपि शब्दानां श्रवणादर्थप्रतीतिः सादत आह—‘तदर्थ’ इति । न हि शब्दः

गोस्वामिधीमुरीधरविरचितं विवरणम् ।

उच्येस्त्वविशिष्टे ‘अयं एषाणुर्वा पुरुषो दे’ति सन्देहे केनचिदासेनाऽयं पुरुष इति शब्दप्रयोगे त्रित्यभागे
‘अयं पुरुष’ इति निश्चय एव जायत इति भावः । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।

वैमिहिरविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गौरिल्लुक्ते सत्वान्तरपोषः सम्भवति । यश्च ततो नाऽर्थप्रत्ययः स तु प्रमात्रादिदोषादेव । ननु
शब्दानामेव तथार्थप्रत्यायकत्वे विनैव विचारसङ्गतशक्तिकेभ्योऽपि वैदिकेभ्यस्तत्त्वोऽर्थप्रत्ययः स्यादि-
त्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । वैदिकशब्दानां मुख्यवृत्तिप्रतिपादोऽर्थः । दृष्टान्तेन तदेव द्रष्टव्यन्ति—
‘यथे’ति । आदिसन्देशेन वैदिकव्यवहारपारम्पर्यपरिग्रहः । एतेष्वेव वैदिकलौकिकशब्दयोर्मैदोऽपि
ध्वनितः । व्याकरणायननुस्यूताऽनुस्यूथ च लौकिकव्यवहारं, लोके कचिद्विचारेणैवाऽर्थनिश्चयस्तथा
वेदेऽप्यस्त्वित्यत आहुः—न चेति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अप्रैकदेशिमतेन समादधते—

अयमर्थीयधीयद्विन्दारसमागणितः प्रदीपः ।

प्रतिपादकः पदोऽर्थं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति सिद्धान्तात् सन्दिग्धार्थप्रतिपादक इत्यर्थः । तदर्थश्च
वैदिकशब्दार्थश्च । आदिसन्देशेन निष्पण्डुनिरुक्तादि आह्वयम् । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।
निर्णेतव्यं विचारेण निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् तादृशनिर्णयस्याप्रामाणिकत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य चाऽऽत्मरूपत्वा-

गोत्वामिधीनन्तुरस्त्रीपरविरचिता भीमवृषभाष्यव्याख्या ।

स्वरूपेणोच्चार्यमाणोऽर्थप्रत्यायको भवति । शक्तिग्रहसापि तत्र सहकारित्वात् । तद्ग्रहस्तु व्याकरणा-
दिसाध्यः । तथा भादिशब्दानां सत्तादिवाचकत्वं व्याकरणादिनैवाऽवगम्यते । न हि लोके वेदे
वा शब्दानां तत्सदर्थवाचकत्वं व्याकरणादेरन्यतः सिद्धं भवति । तदुक्तं 'शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशासत्वाक्याद्ग्रहहरतश्च । वाक्यस्य शोषाद्विद्वतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धा' इति । एतेषामुदाहरणानि ग्रन्थान्तेषु द्रष्टव्यानि । विस्तरमनाम्नाऽत्र लिख्यन्ते ।
ननु व्याकरणादेर्भादिशब्दार्थप्रत्यायकत्वेऽपि न तन्निश्चायकत्वमस्तीति चेत् । न । न हि व्याकरणेन
पदानां सन्दिग्धार्थः प्रतिपाद्यते । तथा सति गहता प्रयासेन तत्करणं व्यर्थमेव सात् । किञ्च ।
व्याकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां 'रक्षोहाममलध्वसन्देहाः प्रयोजनमि'ति भाष्यकारै-
र्निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च । स्वमेवोपमानादीनामपि निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वे
विपक्षवाचकत्वेन तर्काः स्वप्नूह्याः । नन्वस्तु नाय व्याकरणादीनां निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
तथापि लौकिकानामेव तेषां तदस्तु नाऽलौकिकानामित्यत आह—'यथे'ति । न ह्ययशब्दानुशासनमि-
त्यय लौकिका एव शब्दा अधिक्रियन्ते नाऽलौकिका इत्यत्र किञ्चिन्निषामकमस्ति शब्दसामान्यग्रहस्य
लौकिकवैदिकोभयसाधारणत्वात् ।

किञ्च । 'अथ शब्दानुशासनमि'ति शब्दानुशासनमधिकृत्य लौकिकानां वैदिकानां चेति
स्वयमेवात्रे भाष्यकारैर्युद्धाभिसन्धेरुद्धादित्वात् । किञ्च 'मयद्वैतयोर्भाषायां' 'ह्यचदञ्चन्दसि'
'सर्वत्र विभाषा गोरि'त्यादिसूत्रेषु लौकिकवैदिकशब्दविवेचनस्य स्वयमेव कृतत्वाच्च । तस्मा-
द्यथा लौकिकत्वान्धे व्याकरणादिभिरर्थनिर्णयस्तथा वैदिकेऽपीति सिद्धम् । ननु व्याकरणादेर्निःसन्दि-
ग्धार्थप्रत्यायकत्वेऽपि विचारस्य तद्विच्छेदार्थप्रतिपादकत्वात्तदर्थं विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कानिरासा-
याऽऽह—'न च तद्विरुद्धमि'ति । सङ्केतवैलक्षण्येन बोधवन्तेश्च प्रायोगिकत्वमन्यथा स्वन्वया-
सिद्धत्वमिति हृदयम् । उक्तमर्थमुपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । तस्माद्विचारस्य केनाप्यशेनाऽनन्यया-
सिद्धत्वायोगाशारम्भणीय एव विचार इति सिद्धम् ।

अत्रैकदेशी किञ्चित्समाधत्ते—'स्यादेतदि'ति । यदुक्तमर्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीय इति

गोत्वामिधीनन्तुरस्त्रीपरविरचित निवरणम् ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन सिद्धान्तं वक्ति—'स्यादेतदि'ति । एतत् अग्निमरीत्या विचारकर्तव्यत्वं
साताहिं उपपद्यताम् । तस्य ब्रह्मणः । विद्येपणस्यैव तच्छब्देन परामर्शः । पटोलपत्रं पित्तं
किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'स्यादेतदि'ति । वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽऽत्मणीयत्वं सादित्यर्थः । तदाहुः—'न चेदर्थे'ति । किं ताव-
तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तस्य चे'ति । ब्रह्मणः । 'पटोलपत्रं पित्तं नाडी तस्य कफापहे'त्यादी

मयवशीचभीनविच्छासाममणीत- मर्दापः ।

एकदेशी स्वमतेन व्याससूत्रान्तमविचारस्य कर्तव्यतामुपपादयति—'स्यादेतदि'ति । एतत् वक्ष्य-
माणम् । स्यात् विचारप्रयोजकं सात् । वेदार्थज्ञानमात्राय वेदषट्कप्रदानामर्थज्ञानमज्ञानानोत्तर्यः ।

तस्य चाऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतिस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाच्च वेदमात्रा-

गोसामिथीमुत्तीपरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

तनु सादेव । ननु क तदा विचारस्योपयोगस्त्वयाऽऽह—‘न वेदार्थज्ञानमात्राग्रे’ति । न हि वेदार्थज्ञानमात्राया विचार आरभ्यते येन सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हः सात्किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तथा हि— बृहत्वाद्बृहणत्वाद्वा ब्रह्मैव खत्वाऽऽत्मशब्देन सर्वत्र वेदान्तेषु गीयते । तन्ज्ञानस्य ‘चाऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमिदं सर्वं विदितमि’त्युपक्रम्यैतावदरे ग्यल्वमृतत्वमि- त्युपसंहारेण परमपुरुषार्थभूताऽऽमृतत्वसापनत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य पुरुषतत्त्वसाविधेयत्वात्तदुपायत्वेन ‘ह्यात्मा चारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य- ज्ञान्यां सह विधीयते श्रवणम् । तत्र वेदान्तवानवानामर्थाचार्यमुखादुपक्रमदिलिङ्गेः शक्तितात्पर्यावयार- णम् । तत्र विचारं विना न सम्भवतीति विचारस्य श्रवणाद्विद्वान्नामज्ञानसाधकत्वात्तत्रचित्तोचितेति चेत् । न । य एवाऽऽत्मा सर्वत्र वेदान्तेष्व्यात्मशब्देन गीयते स एवायमाकीटपतङ्गस्य आद्य देवर्षिम्यः प्राणिभृन्मात्रसेदंकारविषयेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विविक्ततयाऽहमित्यसन्दिग्धाऽपर्यस्ताऽपरो- क्षानुभवसिद्ध इति न तत्साधनत्वेन वेदान्तवाक्यानि विचारणीयानि । न हि ज्ञातुं कथिदत्र सन्दिग्धे- ऽहमनहं वेति । नापि विपर्यसति नाहमेवेति । नहि सर्वतोधिकप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तराऽपेक्षा लोके कचिद्बुद्धयरी ।

मन्वहंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्ततद्विषयत्वमिति चेत् । न । तद्विषयस्य तु ‘य एवाऽहं कौमारो पितरावधमन्यं स एव चार्दकं पौत्रादीननुभवामी’ति प्रतिसम्भारं न भवेत् । चालस्यविरशरीरयोः परिणामभेदेन भिन्नत्वात् । न चाऽप्यवोपपद्यतपचयजन्यपरिणामभेदेन चालस्य- विरशरीरयोर्भिन्नत्वेऽपि न यस्तुतो भेदोऽस्तीति न विविक्ततद्विषयत्वमिति याच्यम् । सप्तदशार्था हि य एव दिव्यं शरीरमासाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एवाऽहं भोक्ताऽहं कर्ते’ति मन्यते स एव

गोसामिथीमद्विरचिरविरचितं विरलम् ।

नाडी तस्य कफापहेत्यत्र दर्शयत् । तस्य आत्मनः । अयं भावः—एकदेशिनोच्यते यदि विचारो न कियते चेद्देहाजीवात्मस्वरूपत्वं ब्रह्मण इति ज्ञानं भविष्यति । जीवात्सूत्रस्तन्निद्यावच्छिन्न-
कथिद्विरचिता वेदान्तविरचिता ।

विशेषणमात्रसाऽपि तत्सदेन ग्रहणत् । ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे’त्यादिश्रुतेरात्मत्वम् । ‘तस्य चे’ति आत्मनः । ‘अविचे’ति । देहाद्यभ्यासलक्षणविद्यायुक्तत्वात् । अप्यासो नाम पूर्व-
रूपस्य पराऽवभासाः । ‘वेहे’ति । देहादायात्मत्वस्य ब्रह्मज्ञाना यदहमिति प्रतीतिरभ्यासासकत्वेद्देहादि-
धर्मोपहृतानविषयत्वेनाऽविद्यासम्बन्धपरद्विद्विद्वान्मात्मस्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः (?) ।

श्रीनन्दब्रह्मवृत्त गृह्यवेदविरचिता ।

तस्य चाऽऽत्मरूपत्वादिति । तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तच्छब्देन ब्रह्मज्ञानशब्दा-
न्तर्गतब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्म परामुदयते । ‘पटोलपत्रं पिच्छं नाडी तस्य कफापहे’त्यत्र तच्छब्देन
पटोलमशब्दान्तर्गतपटोलशब्दवाच्यपटोलवत् । ‘देहात्मभावदृढप्रतीतिरि’ति । देहात्मप्रत्ययस्य
प्रत्यक्षत्वात् , वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते । अतो ब्रह्मज्ञानाय

दसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुप-
चरितार्थत्वं स्तुतिर्यं वा कल्पयिष्यतीति, मैवम् ।

गोस्वामिधीशुरखीवरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

स्वप्नान्ते प्रतिशुद्ध 'नाहं देवः किन्तु मनुष्य एव' इति निश्चिनोति । तत्रोभयोरपि शरीरयोः सर्वथा
भेदेऽप्यहमिति प्रत्ययस्याऽत्राभ्यमानत्वान्न देहात्मत्वोऽयं प्रत्यय इति । सुद्धिमनसोश्च करणत्वेन
नाहमितिकर्तृप्रतिभासविषयत्वम् । विषयेभ्यस्तु खवीयानेव विवेकः । नन्वेवं कुशोऽहं स्पृहोऽहमधो-
ऽहमित्यादयः प्रयोगाः कथमिति चेन्मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिवदौषचारिका एवेति बुद्धयस्त्व । तस्मादिदं-
कारविषयेभ्यो देहेन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यतिरिक्तः स्फुटतरहमित्यनुभवसिद्ध एवाऽऽत्मेति न तस्य
जिज्ञासात्ममिति चेत् । उच्यते । नहि य एवाऽऽत्मा सर्वेषु वेदान्तेषु सर्वेषु च स्पृहतीतिहासपुराणेषु
समतोषाधिरहितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन शीयते स एवाऽहमिति प्रतीतेर्विषयो भवति । तस्मा-
ऽप्यस्तसकलदेहेन्द्रियादिभावापन्नप्रदेशिकानेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपहृतात्मविषयत्वेन विविक्त-
गोस्वामिधीशुरखीवरविरचितं विदत्तम् ।

त्वेन मनुष्योऽहमित्यहंप्रत्ययेन, देह एवाऽऽत्मप्रतीतिर्देहा भविष्यति । ततश्चाऽहं ससवितस्त्रिकार्यो-
ऽव्यः परममहत्परिमाणवदचिन्त्यगुणगणवेदादृशं ब्रह्म न भवामीत्यसम्भावना, देहः एवाऽऽत्मेति-
विपरीतभावना, च निवृत्तान् भविष्यति । देहाद्विलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा इत्याद्यर्थप्र-
तिपादकानां श्रुतीनामारोपितार्थकत्वद्रूपौषचारिकत्वं स्तुत्यर्थत्वं वा कल्पयिष्यतीति विचारे क्रियमाणे
निश्चयात्मकं ज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यकः । दूषयति—'मैवमि'ति । पूर्वपक्षी विचारकर्तव्यतां
केन्द्रितिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिद्यत्वादेहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकतया न साक्षात्प्रत्येनमात्रेण
विविक्तशारीराऽऽत्मज्ञानमुत्पाद्यतां, ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति 'नाहंप्रतीतेर्विषय-'
'स्तं त्वौपनिषदं पुरुषमि'ति च श्रुत्यैकसमापिगम्यत्वेन साक्षात्प्रत्येनमात्रेणैव तदवगतेः सत्त्वादिचा-
रोऽज्ञानलक्ष्णमात्र एवेत्यत आहुः—'तदतिरिक्तस्ये'ति । अहमित्तिप्रतीतिविषयशारीरात्मनोऽति-
धीलाहमदृष्टत्वात् गूढार्थदीपिका ।

विचारः कर्तव्य इति भावः । ननु देह आत्मबुद्धौ तु न जीवज्ञानं यथास्मितं भवेत् । ब्रह्मज्ञाने तु
देहात्मबुद्धेरतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादिति । यद्यप्यविकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रेण जीवात्मनोऽधिकतमं
ब्रह्मास्ति । तथापि मतान्तरे जीवस्याऽऽत्मभानं भवेति स्वीकारादेहात्मबुद्धेरसंज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकत्वा-
च्च वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इति तादृशज्ञानोत्पत्त्यर्थं विचारः कार्य इति
भावः । 'देहात्मभावदृढप्रतीतेरि'ति । देहेऽहन्तापुह्या देह आत्मेति दृढप्रत्ययद्वयार्थः । ननु
देह आत्मबुद्धिः शरूष्रवणनिषर्लेति तन्निवृत्तौ वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्प-
त्सत इत्याशङ्क्याऽऽह—'श्रुतेरुपचरितार्थत्वमि'ति । वेदे ह्यात्मनः प्रवृत्तां—'सर्वस्य वशी
भगवदीयधोमदि'पञ्चमणित' प्रदीपः ।

तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वात् जीवात्मरूपत्वात् । तस्य जीवात्मनः । देहात्मभावदृढप्रतीतेः
देह एवात्मा इति दृढप्रतीतेरित्यर्थः । तदतिरिक्तस्य देहातिरिक्तस्य । अभावात् निचारशक्त्यानां
ज्ञानाभावात् । वेदमात्रात् वेदपटकप्रत्येकप्रदार्थज्ञानात् । असम्भावना 'न तस्य कार्यं करणं

गोस्वामिर्गोत्रार्थपरमिच्छिता कृत्तुमान्प्रकारात् ।

द्विपन्नत्वसाऽसम्भवात् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धः सर्वोऽपि प्रानामप्रमेयव्यवहार उपपद्यते । स च पूर्वपूर्वमिन्द्रियाज्ञानोपदर्शितबुद्धीन्द्रियशरीराद्यप्यात्मनन्तरेषामनुपपद्यमानः स्वकारणमध्यासलक्षणानामविद्या-
नाश्रितेति । ननु कोऽयमध्यासो नामेति चेत् । उच्यते । पक्षे पूर्वदृष्टसासन्निरहितस्य प्रतीत्य-
न्तरनाशितोऽवभासः । तथा चाऽऽरोपनापन्नदेवेति तस्य दर्शननामत्रोपपुन्यते न वस्तुमतेति ।
अविद्यान्तु परमार्थसदेव । अवभासस्तत्सिद्धिरितिविषय एव श्राद्धः । कल्पमा कारणां दृष्टस्य देवदत्तस्य
परत्राऽवन्त्यादाववभासः प्रत्यपान्तत्वावित एव स्यात् । नीलसाऽवभासः पीनसाऽवभास इत्यादी
सर्वापीनेऽपि प्रत्यपेऽवभासप्रदप्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु सर्वोऽपि पुरोवसितविषय एव विषयान्तरमभ्यस्यति । परमाण्वनस्तु पराञ्चि स्वानीत्यादि-
श्रुतिमिरविषयत्वात्कल्पमत्र पूर्वदृष्टस्य प्रतीतिरिति चेत् । उच्यते । न हि सर्वात्मनाऽऽत्मनोऽविषयत्वम् ।
बन्धस्तत्तद्वेदेन्द्रियादिमावाऽऽपन्नविषयबुद्धोऽप्युत्पत्त्यालविषयिण्यां कृशोऽहं स्यूतोऽहमन्योऽहमित्या-
दिसंगतत्वात्नोपि विषयत्वात् । किञ्च नाप्ययं निपनोक्ति पुरोवसितविषय एव विषयान्तरमभ्य-
सितव्यम् । अप्रत्यक्षेऽपि हि चिन्दादावभासत्वात् च पण्डितं मन्दिनमिदमिति प्रतीतिस्तुमत्रसिद्धत्वात् ।
तथा च प्रत्यगात्मन्परीक्षकारविषयानां देहेन्द्रियाणामन्यासनाद्विक्रमप्रहृतिपन्वन उपपद्यते । कृशोऽहं
स्यूतोऽहमन्योऽहमित्यादिप्रतीति तद्विक्रमप्रहृत्स्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदेवमालन उक्तलक्षणोऽध्यास-
त्त्वाऽविद्यावच्छिद्यत्वाच्च पुरस्त्वैव सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा टौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च श्राद्धानि
हेतुविरहितानि वेदान्तचन्द्रिका ।

रिक्तस्य । अद्वैतश्रुतिविरोधात्तत्र हेतुत्वेन ज्ञेयः । साक्षात्पितादपि वेदादवपेक्षैव विचारं शारीर एवाऽ-
यमांला न पर इति चक्षुरादीन्द्रियवद्, तत्र 'सर्वकर्मा' 'असद्गो ह्ययं सुरूपः' 'न तस्य कार्यं
करणं' चेति श्रुत्यामुक्तार्थासम्भावनां, सुखदुःखादिभागोवाऽवमात्मा न तद्रहित इति, 'नाऽहं कर्ता
नाऽहं भोक्ते'ति श्रुत्यामुक्तार्थविपरीतभावनाच्च न निवर्तयितुं शक्यत्वात् । प्रत्युत शब्दाऽपेक्षया
प्रत्यक्षप्रमाणेन प्रत्यक्षेण देहात्मभावदृष्टप्रतीत्या विविक्तशुद्धालसत्प्रतीतिज्ञायाः श्रुतेः कल्पनोपदे-
शवशेषविरागैरनुपपन्नमाशेषनया तत्रावकलं सर्वप्रमाणमूर्धन्ये वेदे उपचरितार्थत्वं स्वावकलं वा
धीकादन्तदृष्ट्या गृह्यतेतिरिक्तम् ।

सर्वज्ञेयान्' इत्यादिरूपां श्रुत्या, देह आत्मभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य प्राक्त्यागोपावर्गसर्वसाय-
नानां देहावीननया तद्वेदनाम्यमादाय देहेऽपि सर्ववशित्वं सर्वज्ञानत्वमुपचरन्त इति सर्वज्ञस्य वशी-
त्यादीनामुपचरितार्थत्वं कल्पयन्ति । प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वज्ञानत्वस्य मुख्यतया कल्पयितुमशक्यत्वेन-
वाथात् । प्रत्यक्षाऽपेक्षया शब्दस्य निरपेक्षत्वात् । 'स्तुमित्वं वे'त्यादि । आरोपितोत्कर्षावापकमुणव-
नवावशेषधीनमिदं दृष्ट्यात्मनःवेदः दर्शयः ।

च विद्यते' 'पुत्रस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । 'तंवायुर्व्योतिरापञ्च पृथ्वी
चिन्धस्य पारिणी' 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' 'समो नागेन समो महाकेन'
इत्यादिविरुद्धधर्माणां प्रसङ्गि सम्मानितत्वज्ञानरूपासम्भावना । विपरीतभावना सर्ववेदान्तानामेक-
याक्यतया श्रान्त्यपसिद्धार्थं 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यनेवाववादापेक्षान्यासः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म

गोस्वामिधीमन्सुरहीचरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । तद्यथा—देहेन्द्रियादिब्रह्मनाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवति । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन्द्रियादीनां कश्चिद्वाप्रियते । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि—तथा शास्त्राग्यपि तथाभूतात्मविज्ञानाद्यात्मप्रवर्तमानान्यविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते । 'ब्राह्मणो यजेतेत्या'दीनि हि शास्त्राणि वर्णाश्रमवपौष्यादिविशेषाध्यासात्मन्याभिस्य प्रवर्तन्ते । तथा च व्यवहाराणां शास्त्राणां चोक्तस्थाध्यासपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वाद्याध्ययनमात्रेणोक्तस्यतज्ज्ञानसिद्धिरिति तदर्थं विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहादावात्मभावस्य दृढत्वेनाहमिति प्रतीतेरध्यस्तसकलदेहादिधर्मोपद्रुतजीवात्मविषयत्वेन न पद्रुपेतस्वाध्यायाध्ययनमात्रेणाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं शारीरालम्बानुत्पद्यतां, देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । अत्र तु नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्यभावमिति नाहमितिप्रतीतिर्विषयीभवितुमर्हतीति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेस्तस्य श्रुतेरुक्तसमधिगम्यत्वेन पद्रुपेताध्ययनमात्रादेव तदवगतौ किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—'तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादि'ति । न हि सर्वत्र वेदान्तेष्वालम्बनशब्दाभ्यां यदुच्यते तदतिरिक्तः कश्चिद्दृढप्रत्ययविषय आत्मेति वक्तुं शक्यम् । अद्वैतश्रुतेस्तदतिरिक्तस्य सतोऽभावात् । तथा च य एव श्रुतौ शुद्धशुद्धमुक्तस्यभावत्वेन प्रतिपाद्यते स एवाहमितिप्रतीतेरपि विषयो भवतीति देहात्मभावप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वेन न साक्षाऽधीतवेदानाश्रयस्वभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । असम्भावना तु 'अस्पृष्टं' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' 'समो मदाकेन समो नागेने'त्यादिश्रुतिभिः । एकस्मिन्नेवात्मन्यणुत्वव्यापकत्वेदेहेन्द्रियादिराहित्यसर्वसमत्वादिप्रतिपादनेनाऽविद्यात्मकदोषसिद्धित्वाऽऽत्मन्यसम्भावना निष्प्रत्यङ्गैवेति । न होतादृश आत्मा कदाचिदपि दृश्यत उपपद्यते चेति । ततो वेदस्य सर्वप्रमाणेष्वध्यायम्यहित्वैकवाक्यतासिद्धयर्थमभ्यारोपापवादस्वीकारो विपरीतभावेनेति । किञ्च न हि साक्षाऽधीतवेदानाश्रयविषयकाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं कदाचिदपि भवितुमर्हति । किन्तु सर्वप्रमाणसूदन्यो वेदः कथं विरुद्धभगवत्वं प्रतिपादयतीति तस्य यथाकथञ्चिद्यामाग्यार्थश्रौतार्थस्य चाघादौपचारिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं कल्पयिष्यति ।

तस्माच्छान्तो दान्त' इत्यादिश्रुतौ विधिं परिकल्प्य तच्छेषत्वेन वेदान्तानां स्तुतौ वा तात्पर्यं कल्पयिष्यति । न होतायता तद्यतिपादितार्थस्य कदाचिदपि श्रौतत्वं सम्भवति । कृते तु विचारे सर्वप्रमाणसूदन्ये वेद उपचरितार्थत्वं कथं भविष्यति कथं वा स्तब्धकत्वमिति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्सलौकिकार्थस्य सर्वस्वोपपत्तेर्न गुल्फार्थस्यान्यथाकल्पनमिति तस्मादाश्रयज्ञानमात्राय विचारः कल्पिते किन्तु ब्रह्मज्ञानायैति तस्माऽऽत्मनीयत्वं सिद्धमिति स्थिते पुनः पूर्वपक्षी समापत्ते—'मैवमि'ति । बहुक्तं ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यो, न वेदार्थज्ञानमात्रायित्येवं न एकव्यं भवति ।

यमवदीपधीमद्विच्छारामप्रणीत प्रकरणं ।

तत्रलानि'त्यापथ्यातोपो विपरीतभावनाशब्देनोच्यते । तस्या विपरीतभावनायास्तत्त्वज्ञानदशायात्रे वाधनात् । देहात्मभावदृढप्रतीतिः । अहं ब्राह्मणः काणः सुखी क्षुधित इत्यादिरूपाया देहादीनामात्मत्वेन दृढप्रतीतिः । श्रुतेः । 'नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्यभावमे'यनिचादिश्रुतेः । उपचरितार्थत्वं मिथ्या-

१. केपयधर्मतः । २. अस्याद्विदत्त इति यदुक्तम् । ३. ऐतन्नोचय इति चन्द. । ४. निवर्तकत्वमिति यदुक्तम् ।

अलौकिको हि वेदायौ न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमालनः ॥

गोस्वामिधीमद्वयभाषाविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोपपत्तिमाह—‘अलौकिके’ति । भगवानधिष्ठानादिपञ्चालको रूपप्रपञ्चं विचित्रं कृतवान् । जीवास्तु तदंशा आराध्यपरिमाणे अल्पाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येवेति रूपप्रपञ्चासक्तानां तेषामासक्ति-
निवारणार्थमात्मरूपमेव वेदं कृतवान् । ‘वेदो नारायणः साक्षादि’त्यादिवान्वात् । तदर्थस्तु भ-
गवानेवेति सर्वोऽपि वेद एकमेव वाच्यम् । एकार्थप्रतिपादकत्वात् । तदुक्तम्—‘अर्थव्यापदेकं
वाच्यं साक्षात् वेदिभागे स्यादिति । ननु वेदे सर्वत्राप्यन्यार्थप्रतिपादनस्य स्फुटतरं दृष्ट्वा-
त्कथमेकार्थप्रतिपादकत्वमिति चेत् । न । ‘एकमेवाऽऽद्यं’ ‘सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः’
‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’त्यादिश्रुतिभिरेकत्वेन पृथपत्वेने’त्यादिस्मृतिभिश्च अज्ञातिरिक्तस्य
पदार्थस्याऽऽभावान्नान्य एव तत्राप्येव ‘यद्गु स्पामि’तीच्छया प्रादुर्भावात् । तथा च वेदवेदार्थयो-
रुभयोरप्यलौकिकत्वेन न सन्नद्धा वेदार्थ परिकल्प्य विचारेण लौकिकयुक्तिरूपेण तदिद्वारः कर्तुं

गोस्वामिधीमद्वयभाषाविरचितं विवरणम् ।

कारिकाया साधयति—‘अलौकिके’ति । लौकिकेऽर्थे युक्त्यादिप्रसरः । अलौकिकेऽर्थे तपसादीनाम् ।

कैचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कथं सम्भवेदिति निर्वलप्रत्यक्षप्रमाणं पापित्वाऽसम्भावनां विपरीतभावनाश्च सञ्चिद्युत्सा कल्पयिष्यतीति ।
कृते तु विचारे वाऽप्यारोपापवादार्थां शुद्धात्मस्वरूपं ज्ञास्यतीति तदर्थं विचारे नाऽजागल्लनप्राप्य
इत्येवं प्राप्ते समादधते पूर्वपक्षिगतने—‘मैवमिति । ‘अलौकिकः’ इति । ‘वेदो नारायणः साक्षा-
दि’ति वाक्याद्वेदस्याऽलौकिकत्वम् । ‘चेद्वैत्र सर्वैरहमेव चेत्’ इत्यादिवान्वाद्य वेदार्थस्यदोरप्य-
लौकिकत्वम् । हिदंती । तथा चाऽलौकिकत्वेदप्रतिपाद्यार्थस्य यतो न लौकिकत्वमतो न लौकिकविचारा-
धीमद्वयद्वयता गृह्यार्थोपेक्षा ।

र्णनं स्तुतिरिति लक्षणादात्मोपासनसिद्धय आत्मन्यनिधनानानपि धर्मानारोप्य स्तुतिः कियते, न त्वात्मा
बल्लुतस्त्वाद्य इति रीत्या स्तुतित्वं वाक्यानां कल्पयिष्यति । एवं श्रुतिव्योपहितानां धर्माणामात्मन्यस-
म्भावना दुर्निवारोति विचारज्ञानसम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यै कर्तव्यमिति हृदिम् । एवं जिज्ञासा-
शास्त्रकरणस्याऽऽवश्यकत्वं गृह्यज्ञसहमानो ज्ञते—‘मैवमि’त्यादिना । तपस एवोपदेश इति ।
‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यादिना ब्रह्मबोधार्थं तपस एवोपदेश इत्यर्थः । ननु तप आलोचन इति

भगवदुपधर्मादिपकारमन्योक्तः प्रदीपः ।

धर्मप्रतिपादकत्वम् । स्तुतिरित्येकसकलपदार्थानां ब्रह्मत्वेन प्रतीकोपासनाया वेदोक्तत्वेन तस्मात्सत्त्वज्ञान-
नफलकत्वेन चोपासनार्थं ‘वाचं धेनुमुपासीत’ ‘धन्वञ्चिव प्रपासी’त्यादिश्रुतीनामिव ‘तत्त्वमसा’दि-
वाक्यानामपि स्तुतित्वं वा युक्त्यधिकारी कल्पयिष्यतीत्यर्थः । इति हेतोः । प्रमाणम्प्रेत्यवेदार्थस्य
व्यासप्रदानुसारेण विचारे कृतेऽप्यारोपापवादार्थां सर्वस्य मित्यात्वेऽवगते ‘तत्त्वमसा’दिवाक्यैस्त-
त्त्वज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यक इति भावः ।

एकदेशिगतं द्रुपन्ति ‘मैवमि’त्यादिना । अलौकिकः, अलौकिकसाधनमन्यः । युक्त्या

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमानान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

गोस्वामिधीमुरत्तीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यवचनः । लौकिकं हि लौकिकयुक्त्याऽवगन्तुं शक्यं, ब्रह्म तु वैदिकमित्यलौकिकेनैव तपसेत्यादिनोक्तेन साधनमप्येव । तत्र तपः पूर्वाङ्गम् । वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् । एतन्नितयसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । अन्यथा 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादी कवमुपदेशमाशेषेण बोधः । कथं वेदानीन्तनात्तामबोध इति ।

नन्विदानीन्तनानामपि बोधो भवतीति चेत् । न । यदि तेषां बोधः स्यात्तदा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च तत्कार्यं स्यादेव । कारणे सति कार्योत्पादस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च ब्रह्म यादृशं वेदान्तेषु गोस्वामिधीमुरत्तीपरविरचितं विवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्येति । 'अपाणिपादो ज्वनो ग्रहीता' इति । अस्थूलमनणियस्युपनिषदाक्यं निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकम् । 'पतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्युपनिषदाख्यं सविशेषब्रह्मप्रतिपादकम् । एवं चोभयोरैकवाक्यतासिद्धयर्थं किञ्चित्कल्पनीयमिति स्वबुद्धिः । तथा परिकल्प्यो यो वेदार्थः । अप्यारोपापपादौ स्वीकृत्य विरोधपरिहाररूपोऽर्थः । तं परिकल्प्य तदर्थं विचारो न कर्तव्यः । अप्यारोपापपादयोः खण्डितत्वात् । इदं च श्रीमत्सुबुद्धये-

शेतिदिरचिता वेदान्तपरिच्छेदः ।

परपर्याययुक्तिविषयत्वम् । मन्वेवं ज्ञातुमशक्यत्वे 'भ्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरि'ति श्रवणादिविषीनामानर्थक्यं स्यादित्यत आहुः—'तपसे'त्यादि । एतन्नितयसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । नाऽन्यथेत्यर्थः । नन्वेवमपि श्रवणादिविध्याऽऽनर्थक्यम् । तपआदिनिरेव तत्रप्रतिपत्तेः सम्भवादिति चेत् । न । तपआदीनां श्रवणादिकर्तुर्योग्यताऽऽपादकत्वात् । कारिकोक्तमर्थं संपृङ्गते—'न ही'त्यादि । 'वेदार्थमिति । अहंप्रत्ययविषय आत्मैव ब्रह्म, न ततोऽतिरिक्तमिति रूपम् । 'तदर्थ'इति । कल्पितवेदार्थस्य विचारो । 'वेदचित्तेव साहमि'त्यादिवाक्यैर्भगवदेकदेशत्वान्नेदस्य विचारवैयर्थ्यात् । लोकयुक्तिगोचरत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तेश्च । तदर्थमितिपाठे कल्पितवेदार्थदाढ्याय । तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः । ननु ब्रह्माऽतिरिक्तो नात्मा, नात्मातिरिक्तं हि ब्रह्मेत्यात्मकं तु ज्ञानं श्रेयः साधनीमूर्तं, नाऽनपेक्ष्यैव विचारं भवतीति न वैयर्थ्यम् । चाऽपि तादृशविचारविषयत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वमिति चेत्सेवाहुः—'ब्रह्म पुनरिति । यादृशं जडजीवात्मकं सर्वप्रथमरूपम् । ततोऽन्यधिक्यम् । वेदान्तेषु 'सन्मूलाः' 'सर्वं खल्विदं तज्जलान्' 'एतावानस्य महिमा' 'अतो ज्यायाश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु । ननु 'तरति शोकमात्मचित्' । 'आत्मलाभात् परं वियत्' इत्यादि-

भगवद्गीतयोर्मद्विच्छेदतामगर्णीतः प्रवीर्यः ।

लौकिकयुक्त्या । प्रतिपत्त्ये ज्ञातुं शक्यते । वेदार्थज्ञानालौकिकसाधनान्याहुः—'तपसे'त्यादिना । तपसा 'तपसा ब्रह्म विविज्ञाससे'त्युक्ततपसेत्यर्थः । युक्त्या 'न्यग्रोधकभादरे'त्यायुक्तवैदिकयुक्त्येत्यर्थः । प्रसादात् 'मरुत्या तुतोप भगवान् गजयूयपाये'त्यायुक्तप्रसादादित्यर्थः । श्लोककारिकायै स्फुटीकुर्वन्ति—'नही'त्यादिना । स्वबुद्ध्या वेदाप्रतिपायया । वेदार्थं परिकल्प्य सर्ववेदानामे-

योऽन्यधासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चरिणात्मापहारिणा ॥

‘नैवा तर्केण मतिरापनये’ति श्रुतेश्च ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तद्विचारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेन-

गोस्तामिधीमुत्तरीधरधिरचित्तं पञ्चभाष्यव्याख्या ।

प्रतिपाद्यते तादृशमेव मन्तव्यं, युक्त्यगोचरत्वादित्याशयेनाऽऽह-‘ब्रह्म पुनरिति’ । ननु लौकिकयुक्ते-
रनिष्टप्रसञ्जनरूपत्वेन तद्विरुद्धार्थकल्पनेऽनिष्टप्रसक्तिरेव स्यादतो लौकिकयुक्तियुक्तमेव मन्तव्यं तदिति
चेत्तत्राऽऽह-‘अणुमात्रे’ति । न हि लौकिकयुक्त्या तत्राऽनिष्टप्रसङ्गः कर्तुं शक्यः । तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वात् । ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाकल्पने दोषः स्यात् । तत्र प्रमाणमाह-‘योऽन्यथे’त्यादिना ‘श्रुते-
श्चे’त्यन्तेन । ननु वेदे सर्वत्र ‘तदेजति तत्रेजति’ ‘तद्दे तदन्तिके’ ‘स वा एष महानज
आत्मा’ ‘एषोऽणुरात्मा चेत्तस्मा चेदित्ययं’ इत्यादिश्रुतियु परस्परं विरोधश्रवणात्तत्सिद्धारार्थं
विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्यामाह-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाह-‘उभयोरपी’ति । न हि विचारेणै-
कतरपक्षस्य निर्धारः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैकतरनिराकरणजाऽऽम्भावात् ।

गोस्तामिधीमुत्तरीधरधिरचित्तं विचारणम् ।

बिद्वन्मण्डवे विस्तरेणोक्तमित्यत्रोपरम्यते । विरुद्धयोर्वाक्ययोरैक एवादौ मन्तव्य इत्याहुः-‘ब्रह्मे’ति ।
‘अणुमात्रे’ति । स्वल्पमात्रेऽर्थः । दोषः स्यात् । श्रोतुर्षतुरपीति शेषः । श्रोतुर्दोषमाहुः-‘योऽन्य-
थे’ति । वक्तुर्दोषमाहुः-‘नैवे’ति । मतिरापनयेत्यपवादः । मतिरापनयेत्येव पाठः । अर्थस्यैक एव ।
वेदत्वात्पाठ एव मुख्यः । विचारेण निर्दोशे न भविष्यतीत्याहुः-‘उभयोरपी’ति । ननु

केचिद्विरचित्तं वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रुतिवाक्यादात्मज्ञानमात्रप्रयोजनं शास्त्रमिति, येनैव विचारेणाऽऽत्मज्ञानं सिद्धेत्स एव सिद्धान्त इ-
त्यत आहुः-‘अणुमात्रे’ति । तत्र प्रमाणं ‘योऽन्यथे’ति वाक्यद्वयम् । ननु परस्परविरुद्धार्थवा-
क्यानां श्रवणात्सदेहाद्विचारकरणपूर्वकमर्थं निश्चेतुं विचार इत्यत आहुः-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः-
‘उभयोरपी’ति । विचारेणाऽर्थनिश्चये द्वेकस्य चापः कार्यस्त्वत्र चोभयोरपि वाक्ययोः समफलत्वेनैक-
धीत्याह्यद्वयत्वात् सूत्रार्थदीपिका ।

धातो रूपमिदमिति तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्तेत्याऽऽऽज्येचनेन विचारेण ब्रह्म विजिज्ञासस्तेत्येवं तपःशब्देन

समन्वयेपधीमद्विचारणमप्रणीतं प्रदीपः ।

कवाक्यतसिद्धार्थं वेदतात्पर्यविषयीभूतावप्यारोपापवादौ वेदार्थे इति परिकल्प्येत्यर्थः । तदर्थं तयो-
रप्यारोपापवादयोर्निर्वाहार्थम् । विचारः स्वकल्पितनिर्वाहार्थं सूत्रात्मने विचार इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि
पूर्वोक्तरीत्याऽऽसम्भावनाविपरीतमावधानां सम्भवद्वयस्वरूपनिर्णयार्थमेवाप्यारोपापवादपूर्वको विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः । ‘ब्रह्म पुनरिति’त्यादि । यादृशं ‘अणोरपीत्यानि’त्याद्युक्तानाप्रकारकैकधर्मि-
विशेष्यकज्ञानविषयीभूतं, तादृशमेवेत्येवकोषान्यादशास्त्रीकारण्यवच्छेदः । अन्यथाकल्पने वेदो-
क्तादन्यथाकल्पने । दोषनोषिकां श्रुतिमाहुः ‘योऽन्यथे’त्यादिना । एषा श्रुतिवाक्येभ्यः सम्पन्ना ।

तन्निर्धारार्थं विरुद्धवाक्यानामर्थनिर्वाहार्थम् । उभयोरपि ‘आसीनो दूरं व्रजति श्रयानो

कतरनिर्धारस्याऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधा-
भावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाऽभावे औपाधिकबोधे च तपस एवो-
पदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात्तप एव ।

गोस्तामिधीगुरलीधरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

हेत्वन्तरामप्याह—‘अचिन्त्ये’ति । न हि तदेजतीत्यादिभिर्विकृद्धार्यप्रतिपादनं क्रियत इति वक्तुं
शक्यम् । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः । अथ तु वैदिकमिति वेदेनोभयोरपि तत्र प्रतिपादितत्वेन
सहाऽनवस्थानलक्षणविरोधाऽभावात् । तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—‘अचिन्त्यानन्तशक्तिमति
सर्वभवनसमर्थं’ इति । ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समक्षाभ्यधिकश्च दृ-
श्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’त्यादिभिरचिन्त्या
मनसाप्याकलयितुमशक्या अनन्ताः परिच्छेदरहितानि तस्याश्च शक्तयो यत्र । सर्वभवनसमर्थं
च तत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘सच व्यथाभवत्’ ‘निरुक्तं
‘चानिरुक्तं च निलपनं चाऽनिलपनं च विज्ञातं चाविज्ञातं च’ ‘सत्यं चानृतं च स-
त्यमभयद्यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत’ ‘एकोऽहं बहु स्यामि’त्यादिभिस्तत्सर्व-
रूपत्वोक्तेः । न षोडसाऽनेकरूपत्वेन भवनं तादृक्सामर्थ्यं विना सम्भवति ।

गोस्तामिधीमद्रित्तिभरविरचितं विचारणम् ।

विरोधपरिहारास्याऽशक्यत्वेऽपि ‘यावदाश्ङ्कं तर्कानुसरणादि’ति न्यायाद्विरोधपरिहारार्थं विचारः
कृत्य इत्यत आहुः—‘अचिन्त्ये’ति । ननु मास्तु परमब्रह्मणि विरोधः, परन्तु मन्दबुद्धीनामेक-
धर्मिविशेष्यकं विरुद्धोपप्रकारकं ब्रह्मज्ञानं, मिथ्यारूपकं विचारं विना कथं भविष्यतीति चेत् । न ।

वैधिरचितः वेदान्तपरिहाराः ।

तरार्थनिश्चयः । कर्तुमशक्य एवेत्यर्थः । ननु नैकस्यापि बाधोऽभिप्रेतः किन्तु सहानवस्थानलक्षणो वि-
रोधः समाधेयो व्यवस्येत्यत आहुर्हेत्वन्तरं—‘अचिन्त्ये’ति । ‘अत एवे’ति । विचारस्याऽकिञ्चि-

धीत्याकृत्यहेतुता गृहार्थदीपिका ।

विचारः कृतो न ब्राह्म इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’त्यारभ्य ‘तप एवे’त्यन्तेन । तस्य पूर्वानाधिक्या-
दिति । यदि तपःशब्देन विचारो ब्राह्मत्वादा विचारेण प्रमेयप्रतिपत्तेः सर्वज्ञानविषयत्वेनाऽपूर्वत्वाऽभा-
वेन पूर्वानाधिक्यादुपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च सिद्धमाहुः—‘तप एवे’ति । विचारस्य पूर्वोऽनाधि-
क्यादपूर्वत्वाऽभावात्तप एव । ‘वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशव’ इत्यादिवैष्णवत-

मभवदीयधर्मिण्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

याति सर्वेषां इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितयोर्विकृदत्वेन प्रतीतिभोरचोर्दोषोत्पत्त्यर्थोऽविवक्षितः । एकतर
उभयोर्मध्ये एकमात्ररूप इत्यर्थः । ननु विकृदयोरेकधर्मिवृत्तित्वाद्दीकारो गोत्याश्लयोरापि तथात्वापात
इत्यत आहुः । ‘अचिन्त्ये’त्यादि । तथा च यतोऽचिन्त्यानन्तशक्तिमानसः सर्वभवनसमर्थः । यतः सर्व-
भवनसमर्थोऽतो विरोधाभाव इत्यर्थः । गद्याप्यादिस्तु नैवमिष इति तत्र विरोध एवेतिभावः । अत
एव वेदादिब्रह्मणो लौकिकसुखया निर्णयाऽसम्भवादेव । तत्तदुपाख्यान- इत्यादि । भृगुसुखसंवादे
भृगुबोधभावे वरुणेन ‘तपसा ब्रह्म विविज्ञासस्वै’त्युक्तम् । एवं छन्दोप्ये इन्द्रप्रजापतिर्यवादे इन्द्र-

गोत्रानिधीसुरहीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्माच्च कुत्रापि तदेजतीत्यादौ विरोधसम्भावनाप्यस्तीति न तत्परिहारार्थं विचारः कर्तव्यः किन्तु पूर्वोक्तमेव साधनत्रयमित्यभिप्रायेणाऽऽह—‘अत एवे’ति । यतोऽलौकिकमेव ब्रह्म, तच्च वेदार्थ इति न साक्षाज्ज्ययनेन विचारदिना चाऽलौकिकेन साधनेनाऽजगन्तुमशक्यम् । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तदज्ञानाऽन्यथाज्ञानसम्भावनायां तर्पःश्रुतीनां चोपदेशः श्रूयते । भाष्ये एवकारो बोधाभाव औपाधिकबोधे चेतनेन योजनीयः । तपःशब्दोऽपि तदतिरिक्तसाधनानामुपलक्षणको ज्ञेयः । तद्यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि हि ‘भृगुर्वै चारुणिरित्यात्म्यं ‘सैषा भार्गवी चारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते’त्यन्तेन सन्दर्भेण ब्रह्मज्ञानाभावे पुनः पुनर्वैश्वान्तिके गमनं, तत्र च प्रतिगमनं, ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यत्रमयावानन्दमयान्तबोधे वेदान्तकूलमीमांसातत्परोपदेशः । तथा तत्रैव ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पदयति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि’त्यादौ धातुः प्रसादात्त्वश्यतीत्युक्तेर्भगवत्प्रसादासापि स्फुटतर-

गोत्रानिधीमद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

तपसैव सर्वकार्यसिद्धेः । ननु सर्वान्तर्गतं ब्रह्मज्ञानमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आहुः—‘अत एवे’ति । उपनिषत्सु तैत्तिरीयशान्दोत्यादिषु । तैत्तिरीये भृगोर्वोधाभावे, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति वक्ष्येन कृतः । छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिके देहे एवाऽऽत्मेति विपरीतबोधे जाते तपस एवोपदेशः कृतः । अत्र पूर्वपक्षी तप आलोचनेत्यनेन तपःपदस्य विचारार्थकत्वं स्वीकृत्याऽऽग्नेयेण ब्रह्मते—‘न वे’ति । तप आलोचन इत्यत्र सर्वधातुभ्योऽनुत् इत्यनेन, तप इत्यस्मादनुत् । उक्त-

तैत्तिरीयविरचिता वेदान्तविरचिता ।

त्तरत्वादेव । तैत्तिरीये भृगुपाख्याने भृगोर्वोधाभावे, छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिकबोधे च, वक्ष्येन प्रजापतिना च साधनान्तरस्य तपस एवोपदेशः कृतः । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’ति ‘वस द्वात्रिंशद्दर्षानि ब्रह्मचर्यमि’ति च । ननु तप आलोचन इत्यस्माद्भातोरित्यन्तेन

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता मृदार्यदीपिका ।

घोक्त्यायाः पक्षपूर्वात्मिकाया विद्यायाः पूर्वत्वं तप एव ताःशब्देनोच्यत इति भावः । ननु ‘भृगुर्वै चारुणिरिति तैत्तिरीयोपनिषत्सु भृगुपाख्याने ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्युक्तम् । तन्वाख्यानानां स्तार्ये प्रामाण्याऽनद्वीकारात्तत्रोक्त तपोऽभयोऽन्येवेत्याशङ्क्य स्तार्ये प्रामाण्यमद्वीकृत्येतदन्वीकारं दूषयति—

मयवदीपश्रीमद्विरिपरविरचिता प्रदीप ।

स्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना ‘वस द्वात्रिंशत् वर्षानि ब्रह्मचर्यमि’ति तपस एवोपदेशः कृतो न तु लौकिकसुक्तेरित्यर्थः ।

ननु ‘तप आलोचने’ इति धर्माग्निष्पन्नसाधनशब्दोऽपि विचारार्थक एवेत्यत्र आहुः । ‘न च तप’ इत्यादि । तस्य यौगिकतपःशब्दार्थविचारस्य । पूर्वानाधिगम्यात् लौकिकसुक्तेरुपपूर्वोक्तापेक्षयातिरिक्तसाधनभावादित्यर्थः । तप एव कृत्वा वृत्त्या तपःशब्देन बोधितोर्थो विचारतिरिक्ततयो-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता भणुभाष्याख्या ।

मेव कारणत्वोक्तेः । तथा बृहदारण्यके प्रश्नोपनिषदि 'सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च स-
त्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशिल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भी कबन्धी
काल्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मिष्ठाः परं ब्रह्मन्धेयमाणा एष ह स वैतत्सर्वं व-
क्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नास्तान् ह स ऋषिरुवाच
भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्सय यथाकामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि
विज्ञास्याम' इत्यारभ्य 'स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभव-
ती'त्यन्तेन सन्धेयेण काल्यायनादीनां ब्रह्मज्ञानार्थं पाणौ समिदुपहारं गृहीत्वा पिप्पलादसमीपे गमनम् ।
ततः स ऋषिः पूर्वं तपःप्रभृतीनि साधनान्येवोपदिष्टवांस्रतः प्रश्नोत्तराणीति तत्रापि पूर्वं तपः प्रभृती-
नामेवोपदेशः श्रूयते । उपसंह्रियते च तैरेवेति । एवमन्यत्रापि तदुपदेशस्तदुपाख्यानेषु द्रष्टव्यः ।

ननु तप आलोचन इत्युक्तेस्तपःशब्देन विचार एवोच्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह—'न चे'ति । तत्र
हेतुमाह—'तस्ये'ति । यदि तपःशब्देनालोचनरूपो विचार एवोच्येत तदा 'तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासन्न तपो ब्रह्मेति स तपोतत्पत स तपस्तद्ये'त्यादिना पुनःपुनस्तदुक्तिर्वर्था स्यात् । तस्य
पूर्वसादविशिष्टत्वात् । अस्मादुपनिषत्सु तपःशब्देनैकाग्रतया 'स्मितैरेवोच्यत इति सर्वं-सुखम् । वेदे
सर्वत्रोपाख्यानेषु तत्तत्संवादानां दृष्टत्वात्ततो भागस्य ब्रह्ममाश्रयप्रतिपादकत्वाऽभावात्प्रामाण्यं माऽस्तित्-

गोस्वामिधीमद्विरिपरविरचित विवरणम् ।

रनकारयौल्येण । रुत्वविसर्गौ । तप इति सिद्धम् । तस्य तपःशब्दस्य । 'पूर्वानाधिक्यादिति ।
अर्थ-न्नातः-ब्रह्मणि परस्परविरुद्धानामर्थानामुपनिषदानयाप्रतिषेधनं भवतीति कृत्वा विचारेणाऽभ्यारो-
पापनादेन परमते, स्वमते तु ब्रह्मणः सामर्थ्यप्रदर्शनेन वा निरोधपरिहारं कृत्वा वाक्यार्थः सम्पादनीयः ।
स च पूर्वमेव साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं भविष्यति । गुरुसमीपगमनानन्तरं गुरुणा विचारार्थकतपःउपदेशे
कृते पूर्वोक्तमेवोक्तं गुरुणा, नाविकं किञ्चिदुक्तमित्युपेक्षणीयत्वं स्यादित्यवयवार्थो पूर्वानाधिकन्यादित्यनेन
बोध्यत इति । 'तप एवे'ति । छान्दोग्य इन्द्रस्य द्वादशशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यर्थकतपः-
शब्दस्य उपदेशात्तप एवोच्यते । एवकारेण विचारव्यवच्छेदः ।

कैविरिचिता वेदान्तप्रसिद्धिका ।

विचारपरपर्यायभूताऽऽलोचनार्थकतपःशब्देन विचार एवोपदिष्टः साधनतयैवत आहुः—'न चे'ति ।
उपदिष्टतपःशब्देन । तत्र हेतुः 'तस्ये'ति । उपदिष्टविचारसा पूर्वतनीनाद्विचाराद्विशेषाऽनावात् । तस्य
शिव्यसा-चा-पूर्वाऽधिकाराद्विशेषाभावात् । तपःशब्देन 'मगवत्सत्यया चित्तैकाग्र्येण स्थितिरूपं-तप
एवेत्यर्थः ।

भगवद्गीताधीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्तरूप एव आह इत्यर्थः । तप एवेत्येवकारेण निर्धारणार्थकत्वं तपःशब्दे बोधितम् । तेन छान्दोग्ये
'वस द्वाविंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं'मित्यस्य विचारार्थकता न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं चैकन ब्रह्म-
बोधे तपोहेतुत्वसिद्धौ तपःशब्दप्रयोगस्येति तदेव आद्यं न तु विचार इत्यर्थः ।

नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् । विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोके विधी या उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो, यथा लोके । तस्माद्देवैःश्वरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याऽभावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि, किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

गोस्वामिधीमुत्तीपरविरचिता भणुमाप्स्यन्त्याम् ।

त्यत आहु—“न चे”ति । उपाख्यानानि हि वेदमध्यपातीनि न तदतिरिक्तानि । तथा च तेषां मिथ्यात्वे सर्वत्रैव मिथ्यात्वं को वा निवारयेत् । न ह्यनातोके विधी उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचित्कदाचिदपि विश्वासः सम्भवति । यथा लोके भ्रमप्रगादादिदोषसहितानां पुरुषाणां वाच्ये कस्यचिदपि विश्वासो न भवति । तत्राप्येनाऽप्रापि तथा । उक्तदोषाणामत्रापि सम्भवेनाऽनातत्वात् ।

उक्तमर्थमुपसंहरति—“तस्मादि”ति । यस्माद्देवस्य सर्वस्यापि भगवद्रूपत्वेन ‘स यथा सैन्धव

गोस्वामिधीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

ननुपाख्यानार्थवादरूपत्वेन स्तानकत्याल्लचिदविवमानार्थमोपकल्पेनाऽप्रामाण्यम् । इति कुतः । विद्यमानगुणानुवादोऽनियमानगुणानुरुक्तो बोधयोरपि स्तुतित्वादित्यत आहुः—“न चे”ति । न हीत्यर्थः । कुत इत्यत आहु—“तथा सती”ति । वेदकदेशस्याऽप्रामाणिकत्वे सर्वत्र विश्वासो गच्छतीत्याहुः—“न ही”ति । विश्वास इत्यनेनान्वितोऽप्रामाणिकोक्त इति । उपाख्यानरूपे त्रिभिर्देशेऽप्रामाणिको को वेद-स्रद्दुक्त इत्यर्थः । इदं च विशेषणविष्यादिनेयऽन्वितम् । ‘यथा लोक’ इति । प्रामाणिकपुरुषस्य किञ्चिदशे प्रामाण्यापगमे सर्वत्रैव गच्छतीत्यर्थः । विद्यासु वेदाहनिवासु । अन्यथा मीमांसायाम्भुद-

द्विभिरचिता वेदान्तपरिष्कार ।

ननुपाख्यानानि ‘वायुयै क्षेपिष्ठा देवते’त्याद्यर्थवादवदन्यत्र निषावत्तमानानि प्रामाण्यं न प्राप्नुवन्तीति निरर्थकत्वाऽपरपर्याय मिथ्यात्वं स्वात्मनि साधयन्तीति तत्प्रतीताऽर्थज्ञानसाधनरूपमनुसृत्य तप-प्रभृतीनां न ज्ञानहेतुत्वसुरीकार्यमिति द्युयन्ति—“न चोपाख्यानानाम्नि”ति । तत्र हेतुमाहुः—“तथा सती”ति । मिथ्यात्वे नति । ‘सर्वत्रे’ति । श्रेतेकतुपाख्याने, त्रिवृत्करणदी च वाधितार्थत्व सात् । भृगुपाख्यानाद्विशेषनिरहात् । तथा सति सर्वोऽपि वेदान्तं उच्छिद्येतेत्याशयेनाऽऽहुः—“न ही”ति । अत्राऽपि तथा स्वादिति शेषः । उपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । पतो वेदविदो वेदे विश्वस्य वेदोक्तसाध-

भगवदीयधीमद्विपरविरचितं प्रदीप ।

ननु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमुच्यते परमुपाख्यानेषूच्यते, न तु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनताबोधकः कश्चिद्विचरति । उपाख्यानानां तु निषास्वात्मकत्वेनार्थवादतया स्वायं प्रामाण्यानामान्मिथ्यात्वप्रतिपादकत्वमेवेति तपसो ब्रह्मज्ञानसम्भावदेवार्थब्रह्मज्ञानाय व्याप्तविचार आवश्यक इत्यत आहुः । ‘न चोपाख्यानानाम्नि’त्यादि । तथा सति, उपाख्यानानाम्भावसाधनप्रतिपादकत्वरूपमिथ्यात्वाङ्गीकारे सति । सर्वत्रैव वेदान्यत्राम इत्यर्थः । विशेषाभावात् ब्रह्ममूलकत्वातिरिक्तस्य वेदे प्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावात् । तस्य चोपाख्यानेष्वप्यविशिष्टत्वादिति मात् । विधी ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’ इत्यादिरूपे । उपाख्याने श्रेतेकतुपाख्यानस्वत्रिवृत्करणनिरूपणादौ । ब्रह्मस्वरूपे ‘सल ज्ञानमनन्त नस’ ‘निष्कल शान्तमनवय’मित्यादिवान्यप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपे । लोके एकदाऽप्रामाणिकब्रह्ममयो-

विद्यासु च तदद्भुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यादङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-

गोत्वामिधीमदिरिषरविरचित अणुभाष्य-धारा ।

घन' इति न्यायेनैकरूपत्व तस्मात्तन्नाश्वरमानस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावाद्द्वैदिकानां तदुक्तेऽर्थे विश्वास एवैतदुक्त सर्वथासत्यमित्येकरूपो भवति, न सन्देहोऽपि । विरुद्धार्थकल्पना तु दूरे सुतराम् । तस्माच्च वेदार्थरूपप्रज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अत्र विनिगमकान्तरमप्याह—'विद्यासु चे'ति । तदेव विशदयति—'यदि वेदार्थज्ञान' इति विद्या हि द्विविधा । अन्नभाव प्राप्ता, स्वतन्त्रा चेति । तत्र वेदार्थज्ञानेऽङ्गत्वेन यदि विचार उपयुज्येत तदा तस्य व्याकरणवद्भेदाङ्गत्वेन विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

गोत्वामिधीमदिरिषरविरचित विवरणम् ।

शसु विद्यासु पाठात्तदद्भुतेरित्यसङ्गतम् । तदद्भुतेः विचाराऽद्भुते । तदेवाऽऽह—'यदी'ति । ननु माऽस्त्वङ्गत्वेनोपयोग, पार्थक्येन तु चतुर्दशविद्यासु श्रवणादुपयोगोऽस्तिस्त्वत्त आहुः—'स्वातन्त्र्ये' इति । 'प्रकारभेदेने'ति । उपनिषद्विधायपुरुषवेषोपकप्रकारभित्तप्रकारेणैत्यर्थः । ननु प्रका-

द्वैदिकविचारा वेदान्तपरिमृष्टाः ।

मानि विधाय पशुपुनस्वर्गापवर्गरूपफलानि लभन्ते, तस्मात् । प्रकारान्तरेणाऽपि विचाराऽनर्थक्य दर्शयन्ति—'विद्यासु चे'ति । चरणव्यूहादौ 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमि'ति, पङ्क्तविद्यासु श्रवणाभावात् । एतदेव विशदयन्ति—'यदी'ति । नन्वङ्गभावाऽभावेऽपि 'पुराणन्यायमीमांसे'ति स्वतन्त्रविद्यासु पाठात्स्वातन्त्र्येणाऽऽरम्भणीयो विचार इत्याहुः—'स्वातन्त्र्ये चे'ति । मीमांसायां पुराणादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रज्ञानसाधनत्वे पुराणादिष्वेव वेदान्तप्रकाराऽतिरिक्तप्रकारेण प्रज्ञ-

धीलङ्गत्वेन गृह्यापदीपिका ।

'न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वमि'तीत्यादिना । 'विद्यासु च तदद्भुतेरि'ति । तस्य विचारस्य विद्यासु श्रुतेरश्रवणं । शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमित्यत्र पङ्क्तोक्तिरिव न जिज्ञासोक्तिरिति भावः । तदेव विवक्षति—'यदि वेदार्थे'त्यादिना । ननु जिज्ञासाशास्त्रस्य पुराणादि-

नान्यदोषमीमदिरिषरविरचित प्रदीपः ।

कृत्वेन निर्णायकरूपप्रयुक्तञ्चन्दे । वैदिकानां वैदिकशब्दान्ते प्रामाण्यवादिनाम् । सन्देहोऽपि वेदे अप्रामाण्यसन्देहोऽपीत्यर्थः । विरुद्धार्थकल्पना उपाख्यानानां मिथ्यार्थकल्पना ।

विचारसाऽकर्तव्यतायां हेत्वन्तरमाहुः—'विद्यासु च तदद्भुतेरि'ति । विद्यासु चतुर्दशविद्यान्तःपति-मुख्यवेदाङ्गेषु पश्यित्यर्थः । श्रवणं स्यात् 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमि'ति पङ्क्तान्युक्तत्वात् 'तस्मात्स्वाङ्गमधीलैव ब्रह्मलोके महीयते' इति पङ्क्त्याऽऽनुरूपविचारस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधकत्वेनाऽङ्गरूपविद्यासु श्रवणं स्यादित्यर्थः ।

स्वातन्त्र्ये च उपनिषदतिरिक्तपुराणादिप्रकारेण व्यासविचारस्य ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वे चेत्यर्थः । प्रकारभेदेन अनौपनिषदान्तापनत्वेन । प्रतिपादकत्वं व्यासपुराणां ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । तुश-

कत्वं स्यात् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मान्नारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽध्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिभिरुपरीपरमिचरितं अणुभाष्यव्याख्या ।

ज्ञातव्ये च पुराणादिवत्प्रकारभेदेनापि ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । एवमस्त्विति चेत्येत्याह--'तं त्वौपनिषदमिति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यत्र तुपनिषन्मात्रवेद्यस्यैव पुरुषस्य पृष्टत्वात्तदतिरिक्तानां प्रकाराणां निषेध इति, ततोऽणुभाष्येणाप्यन्यथाज्ञानं न 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्याणुपनिषदुक्तं फलं समर्पयेत् । अधुना पूर्वोक्तं सर्वमेवोपसहरति- तस्मादिति । नारम्भणीय इत्यारम्भ्य समर्पयतीत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रतिपादितात्कारणकल्पपाद्ब्रह्मविचारो व्याप्तेन नारम्भणीय एवेति ।

ननु यथा वैमिनिना 'अथातो धर्मविज्ञासे'ति धर्मविज्ञासां प्रतिज्ञाय किञ्चक्षणोऽयं धर्म इत्याकाङ्क्षायां 'श्वेदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य धर्मविज्ञासा कृता । न हीवं धर्मविज्ञासा निष्प्रयोजना । शिष्टाचारविषयत्वेन तस्याः सफलत्वे सिद्ध आशयकत्वात्प्राथम्यात् पूर्वकाण्डार्थरूपधर्मज्ञानमेव तस्य फल-
गोस्वामिभिरुपरीपरमिचरितं सिध्दान्तम् ।

रभेदे को दोष इत्यत आहुः--'तं त्वि'ति । ब्रह्मविचारः उत्तरमीमांसेत्यर्थः । अनेन, 'स तृतीयमत-
प्यत स एतं दीक्षितवादमपश्यदि'त्यादौ तपस एवोपदेशेनेत्यर्थः । गुरोर्मतनिराकर्तुः शिष्यमतनिराकरणे
सद्गोचो नास्तीत्यतिभार इत्यनेन सूचितम् । व्याससूत्रात्पूर्वगद्गैरेव-सन्देहनिवृत्तिर्यथा तथेदानीमपि
मविष्यतीति पूर्वपक्षिरहस्यम् । सिद्धान्तमाहुः 'सिद्धान्त' इत्यादि । ननु घटमानयेत्युक्ते लोके सर्वोऽपि
कैश्चिदतिरिक्ता वेदान्तमिदम् ।

स्वरूपप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदुपपत्ति 'तन्निव'ति । तुः पक्षेपक्षयुदासे । तेषां पुराणादीनां ब्रह्म-
ज्ञानसाधनतया निषेधः । तत्र हेतुः--'अन्यथे'ति । वेदान्तप्रकारातिरिक्तप्रकारकमज्ञस्वरूपज्ञानं, 'ब्रह्म-
धीत्याहुःअहं कृता मृदयेदीविका ।

कृत्ततथतया प्रतिपादकत्वमस्तु को दोष इत्याकाङ्क्षायामाहुः--'तन्तौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति
तु तेषां निषेध' इति । 'तन्तौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'तिश्रुतावौपनिषदमिति विशेषणा-
येषां स्वतन्त्रतया प्रतिपादकानां सापेक्षान्विषयताया निषेधः । 'नीलोत्पलमि'त्यादौ विशेषणे ध्यावर्त-
कतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं निषेध इत्याकाङ्क्षायामाहुः--'अन्यथाज्ञानमि'त्यादि । उपनिषदुक्त-
प्रकारकज्ञानान्दन्वयाज्ञानमुपनिषदुक्तं गुणातीतं फलं न प्रपच्छतीत्यर्थः । 'अनेन धर्मविचारोऽध्या-
मवन्दीवश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतं प्रदीप ।

वदेन 'तं तु' इति तुशब्देन । तेषां उपनिषद्भ्यः सोपस्कृतान्योऽतिरिक्तसाधनानाम् । निषेधः
ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वनिषेधः । अन्यथाज्ञानं उपनिषदतिरिक्तयोगसाहचर्यपुराणादिसाधनजन्यं ज्ञानम् ।
फलं परमानन्दव्यतिरिक्तं फलम् । तस्मात् साहचर्यवेदाध्ययनेन वेदार्थब्रह्मज्ञानस्य सम्भवात् ।
ब्रह्मविचारः व्याससूत्ररूपो ब्रह्मविचारः ।

अनेन साहचर्याध्ययनादेव कर्मानुष्ठानस्याऽपि सम्भवेत् । एतत् उत्तरमीमांसाशास्त्रम् । सः
पूर्वमीमांसानिराकरणरूपः ।

गोसादिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यात् ।

मिति निश्चीयते । तथाऽपि तत्रयायेन प्रसन्नविज्ञासत्या अपि व्यासकर्तृकत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वेन सफ-
लत्वे सिद्ध उत्तरकाण्डार्थरूपप्रसन्नज्ञानमेव फलत्वेन कल्प्यतामित्याशङ्क्यामाह—‘अनेने’ति । अनेन प्रस-
न्नविचाराक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ज्ञातव्यः । तथा च तत्रयायेनैतत्सिद्धिः कथं स्यादिति भावः ।
प्रसन्नविचाराक्षेपेण धर्मविचाराक्षेपो यथावयं स्वयमूहः । दिव्यामत्रम प्रददर्पते । धर्मविचारो
जैमिनिना कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न कर्तव्य इति प्राप्तम् । कुतः । अर्थज्ञानार्थं हि विचार आरम्भणीयः
स्यात्तस्य च षोढाविहितपुरूपरूपत्वेन तज्ज्ञाने सत्यापानादिक्रियाद्वारा तदभिव्यक्तौ पुरुषार्थो
भवतीति मन्तव्यम् । तत्र सम्भवति । विचारं विनापि पड्डपेतनित्यत्वाप्याप्याभ्ययनबलादेवार्थज्ञान-
सिद्धौ न तज्ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । न चार्थज्ञानस्याऽविषयत्वेनांशत्रपविशिष्टभावनाऽविषय-
त्वात्तदंशत्वेन विचारस्याऽप्राप्तत्वात्कथमविचारितैः शब्दैरर्थप्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।
अनर्थज्ञत्वेऽधमत्वोक्तेश्च । न च शब्दसेन्द्रियवत्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । सद्दे-
तमहस्तु व्याकरणादिना लौकिकशब्देष्विव वैदिकेष्वपि गृहीतुं शक्यते । न च व्याकरणादिविरुद्धोऽर्थो
विचारेण प्रतिपत्तुं शक्यः । अप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्नार्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः ।

ननु नार्थज्ञानमाशय विचार आरभ्यते किन्तु कर्मज्ञानाय । कर्म क्षमिहोत्रादिव्यात्मकम् ।
न क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ‘यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेस्तस्य भगवद्रूपत्वे तदन्यथाज्ञाने षोढाविहिताभि-
व्यक्त्यभावाश्लोकं फलं भवेत्तथा च सर्वनाश एव स्यादतो विचारेणैव सर्वोपपत्तेस्तत्कृत्यस्य सिद्धमिति
चेत् । न । शास्त्राणि क्षमिदावद्विषयाणि । आत्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वात् । तथा च वेदात्मभावदृढप्रतीतेः
सिद्धत्वेन न पड्डपेताभ्ययनमात्रापूर्वोक्तार्थस्य सिद्धिः । न केवलमर्थसिद्ध्याभावः, किन्तु यज्ञो वै विष्णु-
रित्यादिश्रुतीनामुपचरितार्थत्वं स्वायत्तत्वं वा कल्पयिष्यति । तस्माद्विचार आरम्भणीय एवेति सिद्धमिति
चेत् । न । वेदार्थो ह्यलौकिको नाविद्यावद्विचारमात्रेण प्रतिपत्तुं शक्यः किन्तु तपःप्रभृतिसाधनत्रयस-
म्पत्तावेव । तथा च कर्म यादृशं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘षोढा विहितः पुरुष’ इत्यादि ध्रुतिष्यवगतं
तादृशमेव मन्तव्यम् । न दृष्टानुसारेण क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ततोऽणुमायेणाप्यन्यथा कल्पने दोषः
प्रसज्येत ।

• केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विदामोति परमिंत्वादित्थुरयुक्तं फलं न फलेदिति । उपसंहन्ति—‘तस्माद्वि’ति । वेदार्थज्ञाने
प्रसन्नज्ञाने च विचारस्याऽनुपयोगिद्वैदार्थं प्रसन्नविचारो नारम्भणीयः ।

ननु धर्मविचारवदोपाऽभावाद्भ्रूविचारोऽप्यारम्भणीय एवेत्यत आहुः—‘अनेने’ति । वेदार्था-
ऽवगतौ हि विचारः प्रत्याक्षिप्त इत्यविशेषाद्भ्रूविचारोऽक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एवेति ज्ञातव्यम् ।
तथाप्युक्तदण्डपण्डुकीनां सत्यात् । ननु सर्वोपयोगित्वात्तदर्थस्य तद्विचारो नाऽऽक्षेपमुदं इत्यत आहुः—
‘न ही’ति । प्रसन्नविचारनिराकर्तृधर्मविचारोऽऽक्षेपो नाऽतिगरीयानिति केवलवैदिकानां पूर्वपक्षः ।

धीलात्प्रवृत्ता गुणधर्मदीपिका ।

क्षिप्त एवे’ति । अनेन साहनेदाभ्ययनादेवार्थज्ञानं भविष्यतीति प्रतिपादनेन धर्मविचारः पूर्वकाण्ड-
सिद्धस्य धर्मस्य विज्ञासाप्याक्षिप्तैव । न कर्तव्यैवेत्युक्तमित्यर्थः । ननु धर्मविचारोऽऽक्षेपो दुष्करोऽपूर्व-
वादिनां प्रनल्लादित्याशङ्काऽऽह—‘न एतन्निराकर्तृरिति’त्यादि । एतस्य प्रसन्नविचारस्य निराकर्तुः

सिद्धान्तस्तु—

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादद्वैत्वाऽशास्त्रनिश्चयः ॥

नोत्पत्तिधीमग्नुरतीप्रविरचिता अणुमाप्यव्याख्या ।

ननु यथा 'यज्ञो वै विष्णु' रित्यादिवाक्यैर्यज्ञानां भगवत्त्वं प्रतीयते तथा यजेतेत्यादिभिः क्रियारूपत्वमप्यवगम्यत इति तन्निरणयार्थं विचार इति चेत् । न । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धाराऽशास्त्रन्यत्वात् । अचिन्तानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे भगवति सर्वोपपत्तेर्विरोधाऽनवकाशात् । अत एव कर्मस्वरूपाज्ञानेऽन्यथाज्ञाने च तपःप्रमृतीनामेवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् । न चाग्निदोषात्तुपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैवाऽनाश्वासप्रसङ्गोऽविशेषात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधातुपाख्यानं कर्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो भवति । यथा लोके । तस्माद्देवस्य सर्वस्याप्यलौकिकत्वेनोत्तमाधिकारिणां वैदिकानां सन्देह एव नोदेति । किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना । किञ्च । यदि वेदार्थज्ञाने निचास्त्राऽद्वैत्येनोपयोगः स्यात्तदा व्याकरणवद्विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्यात्तन्वे तु पुराणादियन्मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्व स्यात् । तथा च 'एव विद्वान्' स्यात्तु-क्तज्ञानानन्तरभाविफलभावप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इत्याक्षिप्तं धर्मविचारो, न तत्रयायेन ब्रह्मविचारस्य कर्मव्यत्यं सिद्धतीति सिद्धम् । गन्वाक्षिप्तोऽपि ब्रह्मविचारे तत्रयायेन किमर्थं धर्मविचार आक्षिप्यते । न हि धर्मविचारो न कर्तव्य इत्याक्षेपो युज्यत इत्याशङ्क्याह—'न खेतन्निराकर्तुरिति । ब्रह्मविचारनिराकर्तुर्धर्मविचाराक्षेपो न भाररूपस्ततोऽपि गरिष्ठस्य ब्रह्मविचारसाक्षिप्तत्वादिति भावः ।

एष स्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तो मुख्यं सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तस्त्विति । न हि वेदार्थज्ञानाय ब्रह्मज्ञानाय वा विचार आरभ्यते येन पूर्वोक्तन्यायेन सूत्रकारः पर्यंतुयोक्तव्यः स्यात् । न चैवम् । सन्देहनिरासार्थत्वात्तस्य । शास्त्रं हि यासतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सन्देहवारकम् । यद्यप्यनेकजन्मसञ्चित-मुकृतपक्षेर्भगवद्वदुग्रदभाजनस्य ब्राह्मस्य कस्यचिन्मुखाधिकारिणो वेदार्थं संशय एव नोदेति । तस्य परम्परया साङ्गस्तान्यामाऽन्यदनपूर्वकं गुरुमुखादर्थश्रवणेनैव निर्विचिकित्साधीनमतेः सुलभत्वात् । तथापि मन्दगन्धमयोस्तु परम्परया पाठवदर्थसापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि सन्देहो भवेदेव । बुद्धिदोषाणां

नोत्पत्तिधीमग्निरुत्तरेधरविरचित विचारम् ।

धटानयनं करोति, न तु पटानयनमेव वेदेऽपि सन्देहो न भविष्यतीत्यत आहुः—'बुद्धी'ति । बुद्धिदोषादनेकशास्त्रेषु बुद्धिप्रसारात् । नन्वद्वैर्निर्णयो भविष्यतीत्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । न्यायमीमांसादिभिरनन्तं ।
कैविकविरचिता वेदान्तशक्तिः ।

एषस्थिते पूर्वपक्षे मुख्यसिद्धान्तं संगृह्णति—'सिद्धान्तस्त्विति । तुशब्दः पूर्वशङ्कानिरासे । 'सन्देहे'ति । आरम्भमात्रं सत्तु वेदान्तमीमांसाशास्त्रं न ब्रह्मवेदार्थज्ञानप्रयोजनमपि तु वेदार्थसन्देहनिरासैकप्रयोजनम् । ननु गुरुमुखादेवाऽज्ञातार्थानि वेदान्तवाक्यानि सन्देहमेव कथमादधु-रित्याऽऽहुः—'बुद्धी'ति । ननु पाणिनीयादीन्यद्वानि वेदवेदार्थस्यैकप्रयोजनानीति सन्देह पराभाष्य-कुतो नाऽर्थं निश्चयीतरित्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । विरुद्धशास्त्राणि काणादाऽऽक्षपादीयमायावादा-

भगवदीयधीमग्निरुत्तरेधरविरचितं प्रदीपः ।

शास्त्रं मीमांसारूपं शास्त्रम् । बुद्धिदोषात्तु अवेदिकशास्त्रसिद्धान्तावगाहितरूपबुद्धिदोषात् । त-

तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तर्थाऽऽदिमः ॥

परम्परया पाठचदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः सन्देहो भवेत् ।

गोस्वामिधीशुरस्त्रीपरभिरभिरा अणुभाष्यव्याख्या ।

अग्रप्रमादादीनां भगवदनुग्रहाद्यभावेन तत्र सम्भवात् । ननु मन्दमध्यमयोरपि मुख्याधिकारिण इय निर्विचिकित्सावर्गवतिरस्तु किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याऽह—‘विरुद्धशास्त्रसम्भेदादि’ति । शास्त्राणि हि काणादन्यायमायावादादिरूपाणि परस्परविरुद्धानि । तेषां धुद्धौ सम्पर्कान्न व्याकरणचङ्गैरप्यर्थनिर्णयो भवति । प्रस्तुत तेषां परस्परविरुद्धत्वात्समानयोगक्षेमत्वेन विनिगमनाभावाद्दृढतर—एव संशयो भवेत्कुतस्तर्तां तन्नित्युक्तिः । तथा च सर्वज्ञः सूत्रकारश्चिन्धिषानामप्यधिकारिणामसृतत्वप्राप्तिसिद्धयर्थं तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणाद्युपायभूतां ब्रह्मजिज्ञासां प्रथमस्यै प्रतिज्ञातवानिति त्रिविधानामपि तेषां—सूत्रानुसारेणैव शुद्धिदोषजन्यसंशयनिवृत्त्यर्थं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्णय उचित इति सिद्धम् । अन्यथा विरुद्धशास्त्रानुरोधेनैव तस्मिन्कृते यथार्थज्ञानाऽसम्भवात्स्वार्थादसृतत्वप्राप्तेन्दयेत मध्यमस्तथादिमो मन्दश्च । ननु विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैः सन्देहनिवृत्त्यभावेऽपि परम्परया गुरुमुखादर्थश्रवणेन तन्नित्युक्तिः कथं न स्वादित्वाभावात्तस्मात्—‘परम्परये’ति । यथा ‘देवास्तः कर्षेभिरि’त्यादौ एतादृशा एव शब्दास्तत्र तत्र प्रयोक्तव्या अन्यथा वेत्त्याकारकः संशयस्तु न—भवेदेव । परम्परया तत्रप्रकारकस्यैव पाठश्च तत्र निश्चितत्वात् । अर्थश्रवणे तु न तथा । कथमित्याकाहायामाह—

गोस्वामिधीशुरस्त्रीपरभिरभिरित्ति विवरणम् ।

‘निर्णय’ इति । पूर्वोत्तरकाण्डानिर्णय इत्यर्थः । मध्यमः किञ्चिद्भुद्धिमान् । तदादिमः मन्द इत्यर्थः ।

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रभृतीनि । तेषां सम्भेदः सम्पर्कः । तस्मात् अङ्गैः पाणिनीयादिभिः कर्तुमशक्यो निश्चयो यस्य । एतादृशो वेदार्थो जात इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । अद्वैतशक्त्यर्थनिश्चयत्वाद्देदस्य । ‘सूत्रे’ति । ‘अथातो जिज्ञासे’त्यादि ब्रह्ममीमांसासूत्रानुसारेण सर्ववेदान्तनिर्णयः कर्तव्यः ।

अत्रेदं शेषम् । मन्दाधिकारिणां वेदविरुद्धशास्त्राऽवलोकनजनितभुद्धिभ्रंशमालोक्य महाकारुणिकः सर्वज्ञोऽपि भगवान्देव्यासस्त्रेषां वेदार्थनिर्णयप्रकारशिक्षणार्थमसृतत्वप्राप्तये तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणादेः साधनीभूत—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिसूत्रसमुदायात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं प्रणीतवानिति तादृशाधिकारिणः प्रत्येवेदं वचनमिति स्वस्य शास्त्रकरणे प्रयोजनाऽभावात् । शास्त्रपदव्युत्पत्त्या तथैवार्थसिद्धेश्च । तस्मान्न कोऽपि शङ्काऽयत्नश्च । अतोऽर्धनिर्णयार्थं ब्रह्मसूत्राण्येवानुसर्त्तव्यानि । अननुसृत्य तु सूत्राणि पूर्वमीमांसार्थानुसारेणोऽपीवमेव समापिसरजित्यसेवा । स्वयमेव निर्णयार्थं प्रवृत्तः स्वार्थाङ्गदयेतोत्साहः—‘अन्यथे’ति । आदिमो मन्दः । जनवक्षितपदार्थप्रतित्वादकप्रक्रियाऽऽहः । ननु खबुद्ध्याऽऽन्यनिश्चयत्वेऽपि गुरुमुखशुभार्थाऽनुसन्धानेनैव सोऽवसेव इत्यत

भगवद्वैतमीमांसीपरभिरभिरित्ति विवरणम् ।

दृढत्वः सन्देहोद्भवः । सम्भेदात् पदार्थनिर्णये साङ्ख्यात् । सर्वनिर्णयः साधनफलप्राप्तिसम्पत्त्येत्युपम्यचतुष्टयादिनिर्णयः । अन्यथा सूत्रानुसारिविचाराऽऽकरणेन । मध्यमः मध्यमाधिकारी । आ-

समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव भीमांसाया जपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

‘समानधर्मदर्शनादिति । धर्माः पदानामाकाङ्क्षादयस्त्रेषां तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनादिनिगमकामाधेनैकतरनिधयसाऽऽशययत्वात् । अत्र दृष्टान्तमाह—‘पदादिपाठवदि’ति । परम्परया देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहे’त्यादि संहितापाठे संदेहाऽभावेऽपि पदादिकाले ‘देवायत इति देवयते यजमानाय शीकायत इति शीकयते स्वाहे’ति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहे ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वश्चजनपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘सीसं च मे त्रपुश्च मे’ ‘सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं’ ‘सुश्चन्द्र दम’ इत्यादौ पदकाले त्रपु षमे मिथु चरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे ‘त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्वश्च चन्द्रपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘उत खानासौ

गोस्वामिश्रीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

कारिकार्यमाहुः—‘परम्परये’ति । ‘समाने’ति । साधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः । ‘यथा लक्षणानामिति । प्रातिशास्त्रादीनामित्यर्थः । तत्र हि वेदे तैत्तिरीयशाखायां तुतीयाष्टके पठ्यते ‘देवायते यजमानाय धामे’ति संहितायां वक्राते दीर्घः पठ्यते । पदपाठकाले ‘देवयत’ इत्यन वक्राते ह्रस्वः पठ्यते । अत्र सन्देहे प्रातिशास्त्रपूर्वं ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वश्चजनपर’ इत्यधिकारसूत्रम् । अत्र भाष्यम् । आदौ पदादौ उत्तरे पदान्ते च वर्तमानसंहितायां यो दीर्घोऽसौ पदविभागे पदसमये व्यञ्जनपरः सत् ह्रस्वत्वमापयते । व्यञ्जनपरत्वं यथासंहितासं देवयत् । व्यञ्जनमस्तात्परमिति व्यञ्जनपर इति । अपरमुदाहरणसूत्रं देवाशीकासुजाश्चर्त्वाचच्छ्रुता ह्रस्वाकाशाद्वा । अत्र भाष्यम् । देवाशीकेत्यादिषु ग्रहणे अत्रप्रहेषु अन्वयस्यो विभागे ह्रस्वत्वमापयते । यथा देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेति संहितायाम् । पदपाठे तु देवयते शीकयते स्वाहेति । इदं

वैश्विदिरचिता वेदान्तधर्मिणा ।

आहुः—‘परम्परये’ति । तत्र हेतुः—‘समाने’ति । यथा गौरुत्तवन्थ इत्यादौ गोपदार्ये, गच्छतीति गौरिति गमनकर्तृत्वरूपधर्मस्याऽऽपि साम्यात्सन्देहः । यथा ‘अक्ताः शर्करा उपद्रवाती’त्यवाऽऽञ्जनकरणत्वस्य घृततैलवसादिषु समानत्वात्सन्देहः । अथवा धर्मा आकाङ्क्षादयः । तेषां ततच्छास्त्राशीलादप्रवृत्ता गृहाधेदीपिक्य ।

पूर्वकाण्डविवारनिराकरणमतिभागे दुर्निर्वाहो नास्तीत्यर्थः । ‘समानधर्मदर्शनादिति । पदानां धर्मा आकाङ्क्षादयस्त्रेषां तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु समानतादर्शनात् । निगमकामाधेनैकतरनिधयसाऽऽशययत्वात् । दृष्टान्तमाहुः—‘पदादिपाठवदि’ति । संहितापाठजनस्य परम्परयैव देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेति संहितायाम् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव भीमांसाया जपि ।

दिग्मः हीनाधिकारी । सन्देहो भवेत् वेदार्ये च सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् पाठे परम्परारूपसमानधर्मदर्शनात् । अर्थे तु—‘अक्ताः शर्करा उपद्रवाती’ त्यन-घृततैलवसाञ्जनसाधनत्वरूपसमानधर्मदर्शनादिति बोध्यम् । पदादिपाठवदिति । तथाहि ‘देवायते यजमानाय शीकायते

तोस्वामिधीसुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दिविपन्तु' 'आपो हि ष्टा मयोभुवः' 'शुचिपद्मसुरि' लादी पदकाले, उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचिपदिति शुचिसदित्वादी सन्देहे स्वानासो दिव्यापो ह्ययमित्वादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां सूत्राणां सन्देहनिवृत्ताणुपयोग एवं बुद्धिदोषजन्य-सन्देहवारणे मीमांसाया अपीति सिद्धम् ।

ननु मन्दमध्यमान्प्रति मीमांसायाः सफलत्वेऽप्युत्तमान्प्रति कथं सफलत्वमित्याशङ्कायां तत्रापि सफलत्वमस्तीति ग्रन्थान्तरे स्पष्टतरमेव मयोक्तमित्याह—'तद्भुक्तमि'ति । श्रीभागवततत्त्वार्थदीप इति

गोस्वामिधीमद्विरघरविरचितं विवरणम् ।

सप्तमाष्टके । एवं सुज्ञायन्तो ह्वामह इत्यादिषु लक्षणानां यथोपयोगस्तथा मीमांसाया अपि । यथा आकाशपदस्य भूताकाशपरत्वं वा चिदाकाशपरत्वं वेति सन्देहे 'आकाशस्तद्धिज्ञादि'ति सूत्रा-चिदाकाशपरत्वं निर्णयते । यथा वा विरुद्धवाक्यैः कर्तृत्वकर्तृत्वाऽभावसमानाधिकरणं प्रकृत्यम् । श्लेषेति शाब्दशोधानन्तरं कर्तृत्वाऽकर्तृत्वविषयकसन्देहे, सर्वमवनसमयं प्रकृति निरोधाऽभावप्रतिपादनेन

केचिद्विरचित्त वेदान्तचन्द्रिका ।

हुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनाद्विनिगमकाऽभावानैकारनिश्चयस्य कर्तृमशक्यत्वात्सन्देहोत्पत्तौ पृथग्तः । 'पदादी'ति । संहितापाठकाले 'देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेत्या'दौ सन्देहाऽभा-वेऽपि पदपाठकाले तु देवयते शीकयते इति हस्तश्रुतौ सन्देहः । 'तत्रे'ति पदपाठकालीनहस्तश्रुत्या हस्तसन्देहे, 'अथादायुत्तरे विभागे ह्रस्वरूपजनपर' इत्यादिलक्षणानां प्रातिशाख्यसूत्राणाणुपयोग एवमेव श्रद्धामीमांसाया अपि जगत्कारणत्वेऽपि प्रमाण उपादानत्वमप्युत निमित्तमात्रत्वमिति । एव- 'माकाशादेव समुत्पद्यन्त' इत्यत्र भूताकाश आकाशशब्दाप्य उत प्रदोत्यादि सन्देहे तदपाक-

शीलसद्वृत्तना मन्वर्षेणपिपरा ।

मानाय शीकायते स्वाहे'त्यादौ संदेहाभावेऽपि पदादिकाले देवायते इति देवयते यजमानाय शीकायते इति शीकयते स्वाहेति हस्तश्रवणात्सन्देहे, अथादायुत्तरे विभागे ह्रस्वरूपजनपर इत्या-दीनाणुपयोगः । यथा वा सीसं च मे त्रपुश्च मे सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं सुञ्चन्द्र दम इत्यादौ पदकाले त्रपु च मे मिथुश्चरन्तं सुञ्चन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे त्रपुमिथुपूर्वैः शकारश्चकारः सुपूर्व-ञ्चन्द्रपर इत्यादीनाणुपयोगः । यथा वा उत स्वानासो दिविपन्तु आपो हिष्टामयो भुवः शुचिपद्मसुरि'त्यादौ पदकाले उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्थाः । शुचि सदिति । शुचिस दित्वादी सन्देहे, स्वानासो दिव्यापो ह्ययमि'त्यादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां

मन्वर्षेणपिपराऽऽत्तमान्प्रतीतः प्रदीपः ।

स्वाहा' इति संहितापरम्परापाठः । 'देवयते शीकयते' इति पदपरम्परापाठः । एवमत्र ह्रस्व-दीपत्वयोर्वैया सन्देहस्त्रयोपनिपत्सपि 'अपाणिपादो वधनो अर्हीते' त्यादिनिरुद्धधर्मदर्शनम्यले षडस-म्बन्धित्वरूपसमानधर्मदर्शनादेवंविधमेवनिषं वा श्लेषेति सन्देहो भवेत् । तत्र संहितापदपाठनिश्चयसत्ते केनाकाः शक्ता इत्यत्र च । 'लक्षणानां आद्याव्याकरणादीनां वैमिनिपुत्राणां चेत्यर्थः । एवमेव व्याकरणादिप्रकारेण वैमिनिमीमांसाप्रकारेण चेत्यर्थः । मीमांसायाः व्यासमीमांसायाः सूत्रात्मकवि-

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयमिति ॥

तथा च निर्णये येनकेनचिद्दृक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तर्कतव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यता ।

गोस्वामिधीमद्विरेषविरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

शेषः । एतदर्थस्तु । प्राज्ञे सुखाधिकारिणि । असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे मीमांसानिर्णयो दाढ्यमापादयती-
तीमं प्रतीदयेवैकं प्रयोजनम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः । 'स्थूणाखननचदि'ति । यथा स्थूणा नि-
खातापि तदाढ्याय पुनरुद्धत्स निखात्यते तद्वदित्यर्थः । दुर्बुद्धेर्मन्दस मध्यमस च सन्देहामात्रो दाढ्यं
चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ननु सन्देहनिवारणार्थं निर्णयसाऽऽवश्यकत्वे व्यासव्यतिरिक्तेन येनकेनचि-
दपिणा कथं न कृत इत्याशङ्क्याऽऽह—'तथा चे'ति । यद्यप्यन्ये ऋषयो महान्तोऽलौकिकदृष्टारक्षीरपि
गोस्वामिधीमद्विरेषविरचितं विवरणम् ।

निर्णय इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिं दर्शयन्ति—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्धोपी'ति । इदं वाक्यं
श्रीमदाचार्यचरणैः सर्वनिर्णयनिवन्ध उक्तम् । टीकायां च व्याख्यातं तैरेव । पाठदशायां यद्यपि न
सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणाकरणवन्मीमांसाकरणम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः ।
स्थूणाखननचदिति । स्थूणा निखातापि पुनरुद्धत्स निखात्यते, तथा निरसन्दिग्धोऽपि सन्देहनाशाय
दाढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारिः । इदमुक्तं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान्प्रति
तु द्वयमिति । सन्देहामात्रो दाढ्यं च । स्वार्थमाहुः—'तथा' चेति । विचारसाऽऽवश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

वैश्विदिरचिता वेदान्तपरिहृता ।

एषोपयोगः । अत्र प्राचां संमतिमाहुः—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्ध' इति । प्राज्ञे स्थूणाखनन-
वदर्थज्ञानदाढ्यहेतुः । दुर्बुद्धेर्मन्दादेः सन्देहनिवृत्तिरकारार्थनिश्चयश्चेति फलद्वयमित्यर्थः । एतेन
शास्त्रारम्भसमर्थनाद्गतया शास्त्रप्रयोजनमुक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेनाऽधिकरणसद्विरोधात्तत्तत्तत्
सुचिता । अतः परमेतदधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसंयन्धिरूपज्ञानसङ्गतिं बोधयन्ति । एवं सर्वं
व्याजुर्वन्तः प्रथमतो वाक्यार्थमाहुः—'तथा चे'ति निर्णयस्य कर्तव्यत्वे सिद्धेऽन्येषामपिणां सार्वज्ञ्या-

श्रीलालबहादुरा नृवाचैदीपिका ।

सद्गर्णां सन्देहनिवृत्तावुपयोगः । एवं बुद्धिदोषहेतुकसन्देहनिवृत्तौ ब्रह्मविचारस्याप्युपयोगः । तत्र
यथा लक्षणानामुपयोग एतन्नेव मीमांसाया अपि । 'असन्दिग्धेऽपि वेदार्थ' इत्यादि । मीमांसा-
निर्णयः प्राज्ञ उक्तमाधिकारिणि स्थूणाखननवन्मतः दाढ्यार्थं गतः । दुर्बुद्धेर्मध्यमस मन्दस च
द्वयं सन्देहामात्रो दाढ्यं चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ततो नाम मीमांसानिर्णयाद्वयं भवतीत्यर्थः ।

तथा च पदादिपाठवत्सन्देहनिवारण उपयोगादुक्तमाधिकारिणः सन्देहामात्रेऽपि दाढ्यार्थमुप-

अणुपदीवन्मीमद्विरेषविरचितं परिहृता ।

चाररूपयाः । तदुक्तं वेदान्तार्थसन्देहनिवारणहेतुत्वमुक्तम् । मतः इति प्राज्ञेऽन्येति । मीमां-
सानिर्णयः स्वात्मज्ञानको निर्णयसम्पादकः शुद्धसमुदायः । दुर्बुद्धेः हीनाधिकारिणो मध्यमाधि-
कारिणश्च । ततः व्यासमीमांसातः । अयं वेदान्तार्थे सन्देहनिवृत्तिः वेदान्तार्थनिश्चयश्चेत्यर्थः ।

गोखामिधिमद्विरिधिरिचित्त स्वानुभाष्यव्याख्या ।

कृते निर्णये यथाकथञ्चित्प्रदत्तसारेण श्रवणसिद्धावपि न तेन श्रौतामृतत्वप्राप्तिसोपासृप्तित्वेनालौकिकदृष्टत्वेऽप्यसार्धज्ञात्तत्कृतेन निर्णयेनोपनिषद्ग्रहणस्याऽप्रत्ययात्तज्ज्ञानस्योपनिषदुक्तमज्ञानत्वाऽसम्भवेनाश्रौतामृतत्वप्राप्त्यभावजदुःखनिवृत्त्यभावात्कृतमपि श्रवणाद्यकृतमेव भवेदतेः सर्वज्ञकृतस्यैव निर्णयस्य सन्देहनिवृत्तिद्वारा श्रौतामृतत्वप्राप्तिसाधनीमृतात्प्रज्ञानसम्पादकत्वम् । तथा च 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्भगवदतिरिक्ते सार्धज्ञाभावात्स्वरूप स्वप्रकाशितमेव सर्वेषां प्रकाशितं भवतीति भगवानेव स्वयं विचारं चिकीर्षुर्व्यासरूपेणाऽऽवतीर्य नामरूपभगवद्विस्तारत्वात्तत्वेनैव प्रसिद्धः स्वकीय सर्वदुःखहर्तृत्वं श्रौतश्रवणादिसिद्धयुत्तरकालीनाऽमृतत्वप्राप्त्या सर्वैवधिकारिषु प्रकटीकारिव्युत्पद्यमानस्यैव विचारस्य प्रथमतः स्वस्य, ततोऽन्येषां च कर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः स्वार्थमेव कर्तव्यत्वं बोधयतु, न परार्थम् । तत्कर्तव्यत्वस्य 'यद्यदाचरती'ति न्यायेन स्वत एव सिद्धेस्तदुक्तिर्व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासोक्तत्वादपी'ति ।

गोखामिधिमद्विरिधिरिचित्त विवरणम् ।

इदं महत्कार्यं केन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'हरिरिति'ति । 'व्यासोक्तत्वादि'ति । जैमिन्मुक्तपर्यन्तविचार इत्येवंप्रकारार्थः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदं नास्ति, दोषादव्याहारः कर्तुं न शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—

केचिद्विरिचिता वेदान्तचिन्तकः ।

भावमालोच्य व्यासरूपेणाऽवतीर्यः स्वयमेव हरिर्वेदान्तविचारकर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । ननु ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे कथं वेदान्तविचारकर्तव्यतासिद्धिरिति चेत् । ब्रह्मण इति शेषपृष्ठयैव ब्रह्मज्ञानोपबोधिवेदान्तविचारस्य कर्तव्यतासिद्धिरित्येवेति । विचारं ब्रह्मविचारम् । तत्कर्तव्यतां ब्रह्मविचारकर्तव्यतामिति वार्थः । ब्रह्मविचारस्य वेदान्तविचारेणैव कर्तव्यत्वात् । ननु सन्देहनिवारणैकप्रयोजनत्वात् मीमांसायाः सन्देहहरितान्त्रयति तु कर्तव्यता न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासे'ति । अपिशब्दः, सन्देहनिवारणाय न्यायप्राप्तकर्तव्यतासमुच्चारकः । तथा च सशयनिवृत्त्यर्थं मन्दाद्यधिकारिकर्तव्यता । व्यासोक्तत्वात्तु दाढ्यार्थं प्राज्ञकर्तव्यतेत्यर्थः । ननु कर्तव्यपदम-

धीकान्तमदृष्टत्वा मूढार्थेतिरिचिता ।

योगात् । मन्दमध्यमयोः सन्देहनिवृत्तिदार्ढ्योपायोयाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । अनेन ब्रह्मजिज्ञासाया सुकृत्व बोधितम् । 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । कर्तव्यपदमव्याहार्यमित्यर्थः । 'व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यते'ति । यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या सुकृत्वात्कर्तव्यता सिद्धा तथापि व्यासवाक्यस्य परमप्रमाणत्वाद्ब्रह्मत्वमपि ब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धमतोऽपि सर्वैः कर्तव्येत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र युगेषु तप-
भगवद्गीतमधोमद्विरिधिरिचित्तमन्त्रात् प्रकीर्णम् ।

निर्णये वेदान्तार्थनिर्णये । तत्कर्तव्यतां विचारकर्तव्यताम् । कर्तव्यता निर्णयवेदान्तार्थसापि सन्ध्यावन्दनवद्विचारकर्तव्यताऽऽवश्यव्यतीत्यर्थः । एतेनापि कर्तव्यवेदान्तविचारे प्रथमाधिकार्यस्योपोद्गतसङ्गतिः प्रदर्शिता । हरिपदोपादानेन च तप-प्रभृतिसाधनानां कालाभावादेतद्विचारादेवोद्गतोऽपि सूचितः ।

कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा 'अथ योगानुशासन'मितिवस्व-

तोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

यद्यपि पूर्वोक्तन्यायेन तद्धेतुः स्वतः सिद्धत्वं, तथापि कदाचिद्ब्रह्मविज्ञासातिरिक्तयोगादिज्ञासाया अपि तत्फलसाधकत्वंब्रमेण पक्षे कर्तव्यत्वं स्यादिति 'पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन तस्मिन्नपि पक्षे तस्या एव कर्तव्यत्वं नान्यथा इति नियमविधिरैवात्र परार्थकर्तव्यत्ववोपनेन प्रतिपाद्यत इति, न तदुक्तिर्व्यर्थेति । अत एवापीतिशब्द उक्तः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावात्कथं नियमविधिः । अध्याहृतेन कर्तव्यपदेनेति चेदध्याहारे किं विनिगमकमित्वाकाङ्क्षायामाह—'कर्तव्यपदाध्याहार' इति । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायास्तत्समभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वाऽवगतौ तत्किमित्वाकाङ्क्षायां 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं, प्रियं भवती'त्यादिमिरात्मन एव सर्वापेक्षयान्वहितत्वेन तस्यापेरेषत्वं निश्चिनोति । तथा च तस्याः साक्षात्प्रियाधनत्वस्य 'नान्यः पन्था विद्यते-ऽपनाये'त्यादिना साधितत्वात्साधनीगृह्येदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वेन शब्दशेषत्वात्सातन्त्र्यं न भवेत् । तथा च कर्तव्यपदाध्याहारस्यावश्यकत्वमिति भावः । विपक्षे पापकमाहुः—'अन्यथे'ति । कर्तव्यपदाध्याहाराभावे जिज्ञासायाः वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावेन श्रवणादिस्वरूपसिद्धतिरिक्तफलसाधकत्वे स्वातन्त्र्यं भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—'अथ योगे'ति । यथा 'अथ योगानुशासनमि'त्यादी योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणातिरिक्तातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानादिसाध-
तोस्वामिधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

'कर्तव्यपदे'त्यादि 'भवेदि'त्यन्तर । अयं भावः—कर्तव्यपदाध्याहारे तस्यप्रत्यपक्ष विधित्वादि-
ष्टसाधनतावोधकत्वं । इष्टं चोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्युपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । तत्तु गीर्मांसाप्रति-
पाद्यं न भवतीति परम्परया साधनत्वं गीर्मांसायाः । अस्मात्तन्त्र्यं गुणः । स्वातन्त्र्ये च चित्तवृत्तिनिरो-
धबोधकयोगब्रह्मज्ञान्यबोधकत्वादोषः । एतत्परिहारायमेव कर्तव्यपदाध्याहारः । अस्मिन्पक्षे यद्य-
पि विरचिता वेदान्तविरचिता ।

ध्याहृत्य व्याख्याने को हेतुः सदोपत्यादध्याहारपक्षस्येतत् आह—'कर्तव्ये'ति । अत्राऽयमाशयः । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायाः कर्तव्यपदसमभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वेऽवगतौ, तत्किमित्ती-
ष्टविशेषाकाङ्क्षायामौपनिषदपुरुषज्ञानमेव साध्यत्वेनान्वेति । तत्र विचारोपकृतैरुपनिषदाध्याहारेवेति वेदा-
न्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वात्नगीर्मांसायास्तन्त्र्येत्वं सिध्यति । न तु वेदान्तवाक्यानापेक्षत्वरूपं
स्वातन्त्र्यमिति । विपक्षे सद्रथान्तं पापकमाहुः—'अन्यथे'ति । अध्याहाराऽभावे स्वतन्त्रता स्यात् ।
तत्र दृष्टान्तमाहुः—'अथ योगे'ति । योगशास्त्रं हि न वेदान्तश्रवणाऽनुकूलम् । किन्त्वतीन्द्रियादि-

श्रीकारुण्डहृत्वा गृह्याम्येति च ।

आदीनां साधनानां सुकरत्वेन तैश्चैवबोधसिद्धेरधुना कलौ तु तपश्चादीनामभावात्तत्केवलं व्यास-
विरचितब्रह्मविज्ञास्यैव ब्रह्मबोधसिद्धिरिति भावः । ननु कर्तव्यपदाध्याहारस्य किं प्रयोजनमित्वाका-
ङ्क्षायामाहुः—'कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवती'ति । अध्याहृतकर्तव्यपदसमभिव्याहारा-

अथवाश्रीमद्विचारसंग्रहः प्रदीपः ।

यथाश्रुतयुवादिचारकर्तव्यता च प्रतीयत इति केपाधिदमिप्रेतं सूत्रे कर्तव्यपदाध्याहारमुप-
पादयन्ति—'कर्तव्यपदे'त्यादिना । स्वातन्त्र्यं न भवतीति । तथा चाध्याहारदोषसत्वेऽपि विव्यर्थकर्त-

तन्नता स्यात् । तथा च ज्ञानानुपयोगः । तथाहि—‘तन्व्यौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति केवलोपनिषदेयं ब्रह्म । न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

गोस्वामिधीशुरतीपरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

कलेन स्वातन्त्र्यमस्ति, न श्रौतश्रवणादिशेषत्वं तथात्रापि स्यादिति भावः । नन्वेवमेवास्तु का नो हानिरिति चेत्तत्र बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । स्वातन्त्र्ये सति जिज्ञासायाः श्रवणादिजन्येऽमृतत्वसाधके ज्ञाने साक्षात्परम्परया वाऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्ताश्रद्धायामेव बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । जिज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावे तद्व्यातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानस्यामृतत्वप्राप्ताद्यनुपयोगः साधनान्यः पन्था विद्यतेऽपनाये’त्यादिश्रुतिभिरिति भावः । अयमेवार्थः स्फुटीकृतस्तथाहीत्यारभ्य भवेदित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितो ज्ञेयः । तत्रार्थान्तरोपक्रमस्य चानन्तर्यार्थव्यतिरेकदानन्तर्यमेव तस्यार्थ इति पर्यवसति । तस्य तु

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सर्वेपदार्थविषयकज्ञानसाधकमिति तस्य स्वातन्त्र्यं भवति । ननु स्वतन्त्रतायां को दोष इत्यत आहुः—‘तथा चे’ति । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘तद्यदी’ति । ततस्साद्ब्रह्मण उपनिषदेकषेयत्वात् । ‘स्वतन्त्रे’ति । अनपेक्ष्यैव वेदान्तवाक्यानि यदि मीमांसा प्रवृत्ता स्यात् । ‘न भवेदि’ति । औपनिषदत्वाभावात् । बहुवादिसम्मतत्वादानन्तर्यार्थक एवाऽस्मिन् पक्षेऽथशब्दो धोष्यः । आनन्तर्यं च वेदाध्ययनस्य । वेदार्थधर्माऽवशेषस्य वा ग्राह्यम् ।

भीमालम्बहृता गुणवेदीयिका ।

द्विषेयत्वे सिद्ध इष्टसाधनत्वाऽवगतौ ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’तिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानस्वैयैष्टसाधनत्वात्तज्ज्ञानसाधनीभूतवेदान्तवाक्यविचाररूपत्वाजिज्ञासाशास्त्रस्य वेदान्तशेषत्वमेव साब्रत स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रताया हि जिज्ञासाशास्त्र वेदान्तशास्त्रं न स्यात् । तथा सति ‘तन्व्यौपनिषदमि’ति श्रुतेः केवलोपनिषदेयस्य, यद्युपे, ज्ञानाऽभवेत् निर्गुणा मुक्तिर्न स्यात् । विषये बाधकमाहुः—‘अन्यथा अथ योगानुशासनमि’त्यादिना । अथ योगानुशासनमित्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणप्रभृतिफलातिरिक्तान्द्रियपदार्थविषयकज्ञानसाधकत्वात्स्वातन्त्र्यं भवति । तद्विज्ञासाशास्त्रापि स्वातन्त्र्यं स्यात् । तत्त्वनिष्ठम् । वेदान्तश्रवणादिफलरूपमोक्षातिरिक्तफलसाधकत्वात् । स्वतन्त्रतायां दोषमाहुः—‘तथा च ज्ञानानुपयोग’ इत्याख्य ‘न ब्रह्मज्ञानं भवेदि’त्यन्तम् । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितोऽस्ति । तत्राऽर्थान्तरोपक्रमस्याऽनन्तर्यार्थान्तरोपक्रमानन्तर्यार्थ एव पर्यवसति । तत्रोपक्रमस्याऽनन्तर्यं यथोचितं सिद्धमेवास्तीति पक्षान्तरमाहुः—

भागवदीयधीमदिन्द्रास्त्राश्रयः प्रदीप ।

व्यप्रत्ययपठितकर्तव्यपदाध्याहारे कृते विचारस्य वैषल्यं स्याद्वैषम्यं विचारो वैदिक इति विचारस्योपनिषदुक्तफलसम्पत्कता भविष्यति न तु योग्यप्राणादीनामिवातीरविषयत्तत्सम्पत्कतेत्यर्थः । अन्यथा कर्तव्यपदाध्याहारभावे । तथा च स्वतन्त्रतासत्त्वे च । ज्ञानानुपयोगः औपनिषदज्ञानानुपयोगः । एतदेवोपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाऽध्याहार एवाऽधिकारे व्याख्येयः । वेदाऽध्ययनाऽऽनन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत्स्यात् स्वतन्त्रतेति । तत्र

गोस्वामिप्रीतुस्तुतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वानगिनतत्वात्क्षान्तरमाह—‘अथवे’ति । अध्याहारो ह्यश्रुतस्य भवति । तथा च तदपेक्षयाऽयशब्दोऽधिकार एव व्याख्येयः । अत्रैवकारोऽधिकार इत्यनेन संबध्यते । अयाधिक्रियते ब्रह्मनिज्ञासेति । अधिकारः प्रारम्भः । ननु ब्रह्मनिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तरभावित्वादानन्तर्यार्थ एव भवेदित्याहङ्गा-ऽऽह—‘वेदाध्ययने’ति । ब्रह्मनिज्ञासाया वेदाध्ययनं विनाऽऽसम्भवात्तदानन्तर्यत्वात्तदाऽप्येवमपेक्षा युज्यते । अनन्तरत्वस्यैव हि शन्दार्थत्वमित्युभयवादिस्मिद्धत्वात् । तदेव विशदयन्ति—‘न ह्यनधीत एवे’ति । नन्वध्याहारकरणापेक्षयाऽयशब्द एवाधिकारे व्याख्येय इति यदुक्तं, तत्र युक्तम् । तथा सति कर्तव्यपदाध्याहारान्तरवदुक्तीत्या विज्ञासायाः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ -षैट्कुञ्जां

गोस्वामिप्रीतुस्तुतीधरविरचितं विवरणम् ।

माणदोषात्क्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अधिकारे प्रारम्भे । इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् । आनन्तर्यार्थ-कत्वं खण्डयन्ति—‘वेदे’ति । अधिकारपक्षे स्वातन्त्र्यदोषमनूय सं परिहरति—‘तत्रे’ति । तत्राऽधि-कारपक्षे । एतदूपणम् । किं दूपणमित्यत आहुः—‘स्वतन्त्रते’ति । दूपणविधानस्य प्रतिविधानप्रतिज्ञा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तपट्टिका ।

अथैतत्पक्षस्य यदुपोषस्तत्वात्क्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अत्रैवकारोऽधिकारपदेन सम्ब-ध्यते । यथाश्रुत एव ना तत्सम्बन्धः । आनन्तर्यार्थत्वे ह्ययशब्दस्याऽध्याहारपेक्षा । तस्याऽधिकारार्थत्वे तु सा नेति । अधिकारः प्रारम्भः । नन्वधिकारार्थत्वे कर्तव्यपदाकाङ्क्षाभावाजिज्ञासाया अथैवपक्षे वैदिकाधिकार्यप्राप्त्याऽनधीतवेदाहः शूद्रोऽप्यधिकारी स्यादित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’-ति । अग्रे वेदान्तवाक्यानामेव विचार्यत्वेन वेदाध्ययनस्याऽऽप्येवमपेक्षात्तदानन्तर्यन्तु सिद्धमेवेति

श्रीलालसहजका मुद्रार्थदीपिका ।

‘अथवाऽध्याहारे’त्यादिना । ननु कदेयं जिज्ञासा कार्यत्वाकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदाध्ययनान-न्तर्यं’त्वित्यादि । वेदाध्ययनानन्तर्यस्य सिद्धत्वात्तदर्थमयशब्दो न प्रयोक्तव्य इति भावः । कथं वेदाध्ययनं सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न ह्यनधीत एवे’ति । न अधीतो येन स अनधीतः । अन-धीतवेदो वेदार्थविज्ञासायामनधिकारीत्यर्थः । ‘तत्रैतत्स्यादि’त्यादि । तत्र अधिकारार्थकपदे

अणुभाष्यव्याख्याविरचितं विवरणम् ।

अथाध्याहारपक्षे दोषाद्विचारस्य सौत्राक्षरेरेव कर्तव्यतदुपपादयितुमाहुः—‘अथवे’त्यादि । अधिकारेऽधिकर्तव्य इत्यस्मिन्नर्थे । नन्वयशब्दस्याधिकारार्थत्वे वेदाध्ययनानन्तर्यारूपपाठार्थ-स्यात्ताभादनधीतवेदेः शूद्रादिभिरपि वेदान्तविचारः कर्तव्यो भवेदित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’-त्यादि । अत्रायशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षेऽपि कर्तव्यत्वरूपविषयस्य लभेऽपि स्वातन्त्र्यदोषः परिहृत एव । अत एव ‘अयशब्दानुशासनं’मित्याऽयशब्दस्य प्रत्ययानुपपत्तिकारणपदाध्ययनार्थकत्वरूपार्थकपक्षेऽपि व्याकरणस्य नावैदिकार्थोपयोगित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यम् । तथा ‘अथातो ब्रह्मनिज्ञासे’त्यत्रापि न स्वातन्त्र्य-

प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्याख्यानमिति ।

गोस्तामिधीसुरहीघरविरथिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रभातवृत्तान्तवत्पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गः स्यादित्यह—‘तत्रैतत्स्यादिति । अध्याहाराऽभावे एतद्व्यवहितपूर्वक्षणेकोक्तमेव दूषणं स्यादित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां स्मारयति—‘स्वतन्त्रते’ति । तत्रोत्तरं वदाम इत्याहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । जिज्ञासालक्षणोक्तिमुत्तेन तदुत्तरमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार’इति । ब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इत्युक्ते ‘आकाशास्तल्लिङ्गादि’त्यादानाकाशादिविचारस्योक्तत्वादव्याप्तिः स्यादतो ‘वेदार्थ’इति । अहं हि ‘एकोऽहं बहु’ गोस्तामिधीमद्विपरिविचित विवरणम् ।

माहुः—‘प्रतिविधास्याम’ इति । इदानीमेव दूषणपरिहारं करिष्यामः । परिहारप्रकारमाहुः—‘वेदे’ति । वेदानुकूल इत्यनेन स्वतन्त्रतापरिहारः । ननु पक्षद्वये दूषणाऽभावात्किं युक्तमित्यत आहुः—

किंविद्विरथिता वेदान्तचरित्रिका ।

नाऽनधीतवेदस्य शूद्रस्याऽधिकारित्वशङ्कावसरः । ननु मास्तु शूद्रादेरधिकारित्वप्रसङ्गरूपो दोषः, परं दूषणान्तरं तु स्यादेवेत्याहुः—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारणक्षे । एतदनुपदमेव बक्ष्यमाणम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘स्वतन्त्रते’ति । तत्र समाधिं वदन्ति—‘तत्रे’ति । स्थातन्व्यदोषप्रसक्तौ । प्रतिविधास्यामः स्वरूपकथनेन समाधिं करिष्यामः । किं तत्स्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदार्थे’ति । वेदार्थत्वेनाऽवगतस्य ब्रह्मणो वेदोक्तमन्त्रप्रतिपादनप्रकाराद्भूतो विचारः । नाऽतः पाणिनीयकणादादिकृतिविचारोऽतिप्रसङ्गः । नाऽप्ययं नियमो यस्याऽधिकारस्वतन्त्रतमेव शास्त्रं, नाहमिति । अथ शब्दानुशासनमित्यत्र व्यभिचारात् । अथाऽयशब्दस्व-सिद्धार्थाऽनुवादकस्य युक्तताऽधिकारार्थत्वेन व्याख्यानं वेद्युभयपक्षेऽप्यप्याहारास्वतन्त्रतारूपदोषयोस्तुयत्वादिति कश्चित्सुकृततयाऽनुयुक्ते—‘किमत्रे’ति । तत्र युक्तत्वात्सिद्धान्तत्वेनोत्तरपक्षमेवाऽऽहुः—‘व्याख्यानमिति’ । तत्र विनियमक-

शील्यद्वयद्वयता गृह्यार्थेऽधिकारः ।

पूर्वोक्तरीत्या स्वतन्त्रतारूपो दोषः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि कुतोऽधिकारार्थत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । तदेव प्रतिविधानमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मण’ इत्यादिना । अज्ञानिज्ञासा-अचिन्तित इत्युक्तौ ब्रह्मणो वेदार्थत्वात्तदनुकूल एव विचारो भवतीति विचाररूपविज्ञासाया-वेदान्तशेषत्व सिद्धमेवेति तदर्थं न कर्तव्यपदाप्याहाराः । तथा-चाऽयशब्दस्याऽधिकारभस्त्वेन व्याख्या-युक्तैवेत्यर्थः । एवं प्रतिविधायाऽऽहुः—‘किमत्र युक्तमिति’ । अत्र कर्तव्यपदाप्याहारा-ऽयशब्दाधिकारव्याख्यानयोर्मध्ये किंयुक्तम् । उभयोः सम्भवदुक्तित्वादित्यर्थः । उभयोर्मध्ये यद्युक्तं तदाहुः—‘व्याख्यानमिति’तीति । अथशब्दस्याऽधिकारार्थपक्षव्याख्यानमेव युक्तम् । न तु

अथवेदीमधीमद्विपरिविचारात्प्रसक्तौ प्रतीपः ।

सम्भावना । तथापि ‘तुष्यतु दुर्जन’ इतिन्यायेनाऽन्युपगमवादेनाशङ्कामाहुः—‘तत्रे’त्यादि । तत्र कर्तव्यपदाप्याहाराभावपक्षे । एतत् बक्ष्यमाणं स्वतन्त्रतारूपं दूषणम् । तत्र दूषणनिमित्तम् । प्रतिविधास्यामः समाधानं करिष्यामः । समाधानमेवाहुः—‘वेदार्थे’त्यादिना । वेदार्थब्रह्मणः सम्यन्धी ज्ञापको वेदानुकूलविचारो वेदार्थज्ञानोपयोगियावत्कारणोपजीव्यो वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं ।

स्यामि'ति रमणेच्छ्या सर्वरूपत्वेनाविर्भूतमिति यावन्तः शब्दास्ते सर्वेऽपि तद्वाचका एवेति । अत एवोक्तं 'सर्वं सर्वार्थवाचका' इति । अत एवाऽऽकाशादिशब्दानां प्रथमाध्याये समन्वयः प्रतिपादित इति वेदार्थरूपत्वं तस्य । वेदार्थब्रह्मणो विचार इत्युक्ते नैयायिकादिकृतसेखरविचाररसाऽपि ब्रह्मविचारत्वप्रसक्तिः स्वात्मकारान्तरेण वेदार्थरूपस्य ब्रह्मण एव तद्विचारविषयत्वादतः समुदितमुपात्तम् । तथा च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः केनलोपनिषद्ब्रह्मब्रह्मज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वेन वेदानुसूत्रत्वात्तत्फलाऽतिरिक्तफलासाधकत्वेन पूर्वोक्तदूषणानवकाश इति भावः ।

नन्वेवमप्यशब्दसानेकार्थत्वेनाधिकारवाचकत्वेऽप्यत्र तदर्थकत्वे किं विनिगमकमित्याहुः— 'किमत्र युक्तमि'ति । अत्र सूत्रनिष्ठाऽप्यशब्दस्य तदर्थकत्वे किं विनिगमकत्वेन युक्तमित्यर्थः ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं ।

'व्याख्यानमि'ति । अप्यशब्दार्थपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । 'कुत' इत्यत आहुः—'व्याख्यानत' इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । इयं, प्राचीनवैयाकरणतथे वाचनिका, पाणिनित्तत्रे ज्ञापकसिद्धा परिभाषा । अस्यार्थः विशेषस्य अन्यतरार्थरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः । हि यतः सन्देहात् शास्त्रं अलक्षणं अननुष्ठापकम् । तथा न-नोचेत् सूत्रं व्यर्थं स्यात् । शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादिति । अत्रोदाहरणं 'अपुदित्सपणस चाप्रत्ययः' । इदं सूत्रं, धर्मात्परेण गकारेण पूर्वेण वेति सन्देहे । सूत्रं व्यर्थं स्यात् । अतः शिष्टेऽप्यस्यात् परेण गकारेणेति । एवमनाप्यशब्दः पाणिनिभाष्यकारैरधिकारे व्याख्यात इति शारम्भार्थकत्वेनाप्यशब्दस्येति दिक् । सन्वेदे यदुर्वेदे च कर्मप्रतिपादके कल्पसूत्रे । उदाहरणार्थं व्याख्यानं दर्शयन्ति—यथेति । प्रथमतः ऋग्वेदसूत्रे उदाहरणं दर्शयन्ति—'कर्मणि दर्श'ति । यथा ऋतुशब्देन पशुलोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं वेदान्तव्याख्यानं ।

माहुः—'व्याख्यानत' इति । विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रयोजनं विचारप्रस्तावज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'ति । कर्मणि दर्शपूर्णमासादिषु यथा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिसया श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं सूत्रार्थव्याख्यानं ।

कर्तव्यपदाप्याहार इत्यर्थः । व्याख्याने फलमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकप्रदान्तरेर्विषयस्वपक्षमापकसापकतर्होपन्यासपूर्वकं तदर्थक्यवनम् । तादृश्याख्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । समग्राणकवोपस-सम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथा

अथवादीयर्थीमद्वैतशास्त्रमर्थोक्तः प्रदीपः ।

इति समुदिताथः । इत्थं च वेदवद्वानामप्येतुर्वै विचारविचार इत्यर्थस्य विचारपदव्याख्यानादेव लाभान् स्वतन्त्रतादीपगम्योऽपीति फलितम् । अथ विचारस्य वैदिकत्वस्यापननिमित्तम् । किं युक्तम् कर्तव्यपदाप्याहारोऽप्यशब्दसाधिकारार्थरूपव्याख्यानं वा इति निप्रतिपत्तिः । तत्र सिद्धान्तमाहुः—

गोस्तामिधीमुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तयोत्तरमाहुः—'व्याख्यानमि'ति । तस्य तत्त्वे हेतुमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैरिषिपञ्चखपञ्जापकसापकतकोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च तादृग्पात्तस्माद्विशेषेण प्रतिपत्तिविशेषप्रतिपत्तिः, सविनिगमकं ज्ञानं, तस्य सम्भवादित्यर्थः । तत्र वैदिकं दृष्टान्तमाहुः—'यथा कर्मणी'ति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यत्र' तयोः पश्चात्पेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकारेणाऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति सूत्रेऽशब्दाऽतःशब्दान्यां विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तयावा-

गोस्तामिधीमुरतीपरविरचितं निरूपणम् ।

व्यवच्छेदः । अथशब्दस्याधिरथत्वात् व्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्प्राध्याहृतं तद-
दित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोः सर्वथागानां प्रकृतित्वात्प्रयमतत्त्वस्यैव विधानं वक्तुं पूर्वं व्याख्यास्याम
इत्युक्तम् । व्याख्यानदृष्टान्तार्थं यजुर्वेदान्तर्गतपत्न्यसूत्रमाहुः—'अथात' इति । नन्वध्याहारस्य स-

केन्द्रिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—'अथात' इति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैरिषिपञ्चखपञ्जापकसापकतकोपन्यास-
पूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च व्याख्येयवाक्ये पश्चात्पेक्षायास्तयोः पूर्वं व्याख्याने किं बीजमित्य-
पेक्षायां सूत्रकारेऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति द्वितीयसूत्रं प्रणीतवान् । तत्र
चाऽथातःशब्दान्यां तयोः पूर्वव्याख्याने विनिगमकौतया विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तथाऽत्रापि भविष्यती-
त्यर्थः । व्याख्यानसूत्रार्थस्तु—यतो दर्शपूर्णमासौ पूर्वमेवाधिक्रियेते आरभ्येते । अतस्तावेव पूर्वं
व्याख्यासामो निरूपयिष्यामः ।

श्रीकारणवद्गुह्यता गुहायंक्षीयित ।

कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम' इति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं
प्रवृत्तीमासायामपि । तत्र पूर्वं व्याख्येयवाक्यमाहुः—'दर्शपूर्णमासौ त्वि'ति । व्याख्यानवाक्ये-
व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चात्पेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकृता अथातो
दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति सूत्रे अशब्देन, अतःशब्देन च विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेष-
प्रतिपत्तिर्दृष्टातयेहापीति भावः । एवं व्याख्यानेष्वशब्दसाधिकापरार्थत्वे सिद्धे किं फलमित्याकाङ्क्षाया-

अथवदीयधीमदिपञ्जापकसापकतः सर्वेषु ।

व्याख्यानमिति । व्याख्यानपक्षे सम्प्रतिमाहुः—'व्याख्यानत इति । व्याख्यानतो विशेष-
प्रतिपत्तेर्नहि सन्देहाद्बलक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'त्यादि । तथा च, 'दर्शपूर्णमासौ
तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' इति व्याख्येयं निरूपितम् । तत्र तुशब्देन पशुसोनादीनां पूर्वनिरूपणस्य
व्यवच्छेदः क्रियते । तत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां अथातःशब्दोव्याख्यानमित्यतोऽग्रे अथात इत्यु-
क्तम् । व्याख्यानं तु यतो दर्शपूर्णमासवेव पूर्वमधिक्रियेतेऽनुशीयतेऽतो हेतोः पूर्वं व्याख्यास्याम
इत्यथशब्दसाधिकारार्थत्वव्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्प्राध्याहृतमित्यर्थः । एवमथाप्य-
शब्दव्याख्यानादेवोपपत्तावध्याहारो निरर्थक इत्यर्थः । 'दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति
व्याख्याप्रतिज्ञा ।

(अथ वै तर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि अधिकाकाङ्क्षा न भवेत्, अप्याहारश्च, पुरु-
पार्षथ सिध्येत्, उच्छेदश्च न भवेदिति । कथम् ? । अथशब्दोऽर्धचतुष्टये वर्तते, मङ्गले-

गोस्वामिश्रीमद्भिरलीपरविरचिता अनुभाष्यभाष्या ।

पीति भावः । नन्वेवं व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिजनकत्वनियमेनाऽप्रत्याशब्दस्यापि व्याख्यानेना-
धिकारार्थत्वे सिद्धेऽपि ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अथवे’ति । अथ विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् ।
तर्हीधिकारार्थत्वे । वै निश्चयेन । इमानि अग्रे वक्तव्यत्वेन बुद्धिसानि चत्वारि प्रयोजनानि
सिद्ध्यन्ति । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्याग्याधिकारार्थ एव श्रेयानि’सन्तेन
सन्दर्भेण । अधिकाकाङ्क्षाभावो, उपाहारभावः, पुरुपार्षथसिद्धिः शालोच्छेदाभावश्चेति चत्वारि प्रयो-
जनान्यधिकेस्वारभ्य भवेदित्यन्तेनोदिष्टानि । उपपत्तिपूर्वकं वक्तुं चोदयति—‘कथमिति । तान्ये-
योरेकमेणाऽऽहुः—‘अग्रे’त्यादिना । अथेस्वारभ्य संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तो ग्रन्थ उपपत्तिपूर्वकमा-
काङ्क्षान्नायप्रतिपादने विपक्षपाथकतकैरूपेणोपन्यस्त इति ज्ञेयम् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरलीपरविरचितं विवरणम् ।

वैसम्मतत्वात् एव कृतो जादियत इत्यतस्तत्र स्वमते भूषणानि परमते दूषणान्याहुः—‘अथवे’ति ।

कश्चिद्विरचितः वेदान्तपण्डितः ।

ननु सिद्धेऽप्यधिकारार्थत्वे ततः किं फलमित्येकायामाहुः—‘अथवा’ इति । अधिकारार्थत्व-
सिद्ध्यनन्तरम् । वै निश्चयेन । तर्ही व्याख्यानपक्षे । इमानि बुद्धिसान्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानि ।
दूषणान्तररूपार्थान्तरोपरुमायैके वाऽयमवशब्दः । तर्हीधिकारार्थत्वे । नाऽऽनन्तर्पक्षे । तान्येव
श्रीलालबहृता गृह्यापेक्षिका ।

माहुः—‘अथ वै तर्हीमानि सिद्ध्यन्ति प्रयोजनानि । अथ व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् ।
वै निश्चयेन । तर्हीमानि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्या-
दिना । ‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदिति । अधिकारार्थत्वाऽभाव आनन्तर्यार्थक्येने कस्याऽऽनन्तर्पक्षे-
स्यानन्तर्पक्षप्रतियोगिनोऽधिककाङ्क्षा भवेत् । सा लधिकारार्थकत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । ‘अप्याहारश्चेति ।
कर्तव्यपदाव्याहारश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुपार्षथ सिध्येदिति । अथशब्दस्यार्थचतुष्टयवाचकत्वे-
ऽप्यथशब्दस्यैव मङ्गलसिद्धेर्न मङ्गलवाचकत्वम् । अर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याऽऽन्यासात्साऽर्धान्तरोपरु-
मोऽन । अतः परमानन्तर्पक्षिकाऽप्युच्यते । तत्राऽऽनन्तर्पक्षवाचकत्वकथने कस्यानन्तर्पक्षित्याकाङ्क्षायां

अथदीपदीपिकाऽऽख्यस्यधर्मोक्तः प्रदीपः ।

इतः परं व्याख्यानपक्षे गुणसमूहमप्याहारपक्षे दोषसमूहं च वक्तुमाहुः—‘अथवे’त्यादि ।
एतर्ही वसिन् व्याख्यानपक्षे । इमानि वक्ष्यमाणानि । अधिकाकाङ्क्षा अथशब्दस्यानन्तर्पक्षे-
ऽप्ये वाच्ये सति वेदार्थविचारे वेदाध्ययनानन्तर्पक्षानुपपत्तिप्रमाणेनैव लामेऽनन्तर्पक्षस्यैव शब्दा-
र्थत्वादप्यशब्देन कस्यानन्तर्पक्षोपनीयमित्यधिकाकाङ्क्षेत्यर्थः । न भवेत् साऽधिककाङ्क्षाऽप्यथ-
शब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । ‘अप्याहारश्च कर्तव्यपदाव्याहाररूपदोषश्च न भवेदि-
त्यर्थः । पुरुपार्षथः मोक्षरूपपुरुपार्षथः । उच्छेदः अथशब्दस्यानन्तर्पक्षेऽप्ये वाच्ये पस्यानन्तर्प-
क्षव्यासविचारे वक्तव्यं तस्यात्वमे विचारोच्छेद इत्यर्थः । न भवेत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न

ऽधिकारे आनन्तर्ये अर्धान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याऽभावात्तत्र तत्कल्पनम् । अथाऽवशिष्येत आनन्तर्ये चाधिकारे चेति ।

गोस्वामिधीमन्तुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नन्यशब्दस्य हि मङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थान्तरोपक्रमभेदेनार्थचतुष्टये शक्तत्वान्मङ्गलार्थोऽत्रलो-
ऽवशब्दः कस्मान्न भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः सम्पदेतेत्यत आह-
‘तत्र श्रुतिमात्रेणे’ति । पदार्थ एव हि वान्यार्थे समन्वीयते, नाऽपदार्थः । स च वाच्यो लक्ष्यो
वा । न चेहावशब्दवाच्यं लक्ष्यं वा मङ्गलं, किन्तु सूदृढत्वनिवदयशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च
कार्यज्ञाप्ययोर्वाच्यार्थे समन्यः शब्दे प्यवहारे कचिदपि दृष्टर इति नाऽशब्दवाच्यत्वं तस्य । नन्वेवं
‘ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वान्वेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्ग-
लिकाणुभावि’ति स्मृतिव्याकोष इत्यत आहुः—‘श्रुतिमात्रेणैव’ति । अधिकारार्थप्रयुक्त एव
व्ययशब्दः श्रुतिमात्रेणैव वेषुवीणावनिवन्मङ्गलसाधको भवत्यन्यार्थनीयमानोदकुम्भवदिति न पूर्वोक्त-
स्मृतिव्याकोषः । नन्वेवं मङ्गलवाचकत्वाभावेऽप्यर्थान्तरवाचकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामीहुः—
अर्धान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावादि’ति । अर्धान्तरवाचकत्वे त्वयशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थपेक्षा
भवति । न चेह कथनार्थः पूर्वं प्रकृतोऽस्ति । ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रथमतोऽधिकृतत्वात् । तस्मान्नात्र

गोस्वामिधीमन्त्रिचरविरचितं विकल्पम् ।

‘अर्थचतुष्टये वर्तत’ इति । अत्र सूत्रे सम्भावितो वर्तत इत्यर्थः । एतेन ‘मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्नकात्स्न्येत्त्वयो अथेति । अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पान-
नन्तरप्रश्नकात्स्न्येत्त्वमसमुच्चय’ इति कोशोक्त्या न विरोधः । ‘अध्याहारश्चे’ति । न भवेदिति
पूर्वोक्तान्वयः । ‘अर्थान्तरस्ये’ति । एवं किञ्चिदुक्त्याऽप्येदमुच्यते इत्यर्थान्तरस्येत्यर्थः । अधिका-

देभिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रकाशयन्सधिकेत्यादिना । अध्याहारश्चेति । अत्र न भवेदित्यनुपह्वः । अत्र चोदयति—‘कथमि’-
ति । विस्तरेणोक्तप्रयोजनसिद्धिप्रकारं वक्तुमुपक्रमन्ते—‘अथशब्द’ इति । तदेवाहुः—‘मङ्गल’
इत्यादिना । ‘तत्रे’ति । अर्थचतुष्टयमध्येऽवशब्दस्य श्रवणादेव मङ्गलसिद्धेरस्य च नापेत्यादिनाऽन्वयः ।
तथाच मङ्गलस्य हेत्याऽवशब्दार्थत्वाऽभावेन वाक्यार्थेनान्वयात्तत्र मङ्गलार्थकत्वकल्पनं युक्तम् ।
किन्तु द्रुन्दुभिष्वनिबहुर्चादिनमस्विकायावद्याऽवशब्दश्रवणं मङ्गलं जनयतीति तद्देतुत्वमात्रं तर्पेति
भावः । अतएव स्मृतां माङ्गलिकावित्सेवोक्तम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमुपक्रान्तस्य कस्यचिद-
प्यर्थत्वाऽभावाद्वाऽवशब्देऽर्धान्तरोपक्रमार्थत्वस्य च न कल्पनं युक्तमित्यर्थः । तत्र पूर्वं मङ्गलार्थोऽ-
न्तरोपक्रमार्थत्वं निषिध्याऽवशिष्टप्रार्थद्वयमनुवदन्ति—‘अथे’ति । पूर्वोक्ताऽर्थद्वयनिषेधाऽनन्तरान्ता-

नन्यशब्दस्य धीमन्त्रिचरविरचितं विकल्पम् ।

भवेदित्यर्थः । अवशब्दसाधारण्यत्वस्ये उक्तानि दृष्टानि केन प्रकारेण न भवन्तीत्यत्र प्रकारं
दृच्छति—कथमिति । मङ्गले ‘ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वान्वेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनि-
र्यातौ तेन माङ्गलिकाणुभावि’तिवाक्यान्मङ्गले । अथाधिकारे ‘अथशब्दाऽन्तरोपक्रमार्थत्वात् । आन-
न्तर्ये—‘सुकत्याऽव गमिष्यामी’त्यादौ । अर्धान्तरोपक्रमे—वयादौ किञ्चिदुक्त्याऽप्येदमुच्यते इत्यादौ ।
श्रुतिमात्रेण अवशब्दश्रुतिमात्रेण । पूर्वोक्तस्याभावात् अथाथो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र पूर्वोक्तार्थान्त-

आनन्तर्यं त्वध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिककाङ्क्षा भवति । तथा सति तदभावात्त विचारः सिध्येत् ।

गोस्वामिधीमद्विधमाचार्यविरचिता मनुष्याप्यभ्यासः ।

महत्कार्यान्तरोपयवाचकत्वं तस्य कल्पनं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यवाचकत्वमेव सादित्यत आह—
‘अथावशिष्यते’ इति । नन्वेवमानन्तर्यवाचकत्वमेवास्तु, नाधिकारार्थत्वमित्याशङ्कयामानन्तर्य-
वाचकत्वे वाचकान्याहुः—‘आनन्तर्यं त्विति’ । न तावदस्य कस्यचिदानन्तर्यमत्र वक्तव्यम् । तस्या-
भिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अथयं हि पुरुषः क्विथित्कृत्वा क्विथित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य
दृष्टमरणं वा क्विथित्यवयोजनं दृश्यते । तस्मात्तदानन्तर्यमत्र वक्तव्यं यत्पूर्ववृत्तं नियमेनाऽपेक्ष्यते । ननु
साध्यायाध्ययनविधिना तस्य नियमेन पूर्ववृत्तत्वात्तदानन्तर्यमेवास्तित्याशङ्कयामाहुः—‘अध्ययन-
स्ये’ति । यद्यप्यध्ययनं नियमेन पूर्ववृत्तं तथापि तस्याऽर्थापत्तित्थलेनानन्यलम्प्यत्वाऽभावाच्चब्दार्थत्वं न
सम्भवति । तथा च ततोऽप्यधिककाङ्क्षा भवेत्तस्मात्त विषयलानामायेन निवृत्त्यभावाद्ब्रह्मविज्ञासाध-
तिपन्धकत्वेन तदभावरूपावसरमहत्त्वभावाद्ब्रह्म सा कर्तुं शक्येत्यर्थः । ननु कथं विषयलाभाऽभावः ।

गोस्वामिधीमद्विधमाचार्यविरचितं विपरणम् ।

काङ्क्षा न भवेदित्यस्य प्रयोजनमाहुः—‘आनन्तर्यं त्विति’ संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तर् । गौमांसकमत
आक्षिप्तस्यापि शब्दयोषे भानं स्वीक्रियते । एवं च वेदाध्ययनं विना विचारो न भवतीत्यनुपपत्त्याऽध्य-
यनानन्तर्यमाक्षिप्यत इत्यक्षेपादेव तस्य लभेऽप्यशब्देनाधिकं किं बौद्धव्यमित्यधिककाङ्क्षा भवेदित्यर्थः ।
ननु मयत्वधिककाङ्क्षा । अधिकं क्विथित्कल्पते (१) इत्यत आह—‘तथा सती’ति । तदभावात्

धीमद्विधमाचार्यविरचिता मनुष्याप्यभ्यासः ।

न्तर्येऽधिकारे चाऽप्यशब्दप्रयोगादर्थद्वयं तथेत्यर्थः । तथाऽधिकारपक्षस्याऽभिमतत्वादानन्तर्यपक्ष एव
वाचकानि प्रदर्शयन्ति—‘आनन्तर्यं त्विति’ । ‘सिद्धत्वादि’ति । विचाराऽन्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध-
तया तदानन्तर्यस्याऽनन्यत्वमर्थो हि शब्दार्थ इति न्यायेन न तदर्थकत्वमशब्दस्य वक्तुं शक्यमिति,
ततोऽन्यथाऽधिकसाऽन्यव्यतिरेकमिद्विकारणमात्रस्य पक्षार्थस्याऽऽकाङ्क्षा भवति । तस्यां च सत्यां
तारुण्यं च कस्याप्यर्थस्याऽस्यत्वाद्द्विगुणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावेन विशिष्टविज्ञासास्वरूपासिद्ध्या
योग्यत्वादस्य वाच्यस्य प्रवर्तकत्वाऽभावात्त विचारः सिद्धोदित्यर्थः । तास्याऽधिकत्वाभावात्तदभावेन

धीमद्विधमाचार्यविरचिता मनुष्याप्यभ्यासः ।

यद्यमालीत्या न कस्याप्यानन्तर्यमायानीत्यानन्तर्येन्नियोगिन आकाङ्क्षेव सिध्येत् । तदेतदुक्तम् । तथा सति
तदभावात्त विचारः सिध्येत् । अतो विज्ञायाया अविद्यया पुरुषार्थो न मिष्टयति । अधिकारार्थत्वे
न्यासहादिरूपप्रतिपत्त्यऽभावात्तदभावात्त विचारः सिद्धोदित्यर्थः । तास्याऽधिकत्वाभावात्तदभावेन

धीमद्विधमाचार्यविरचिता मनुष्याप्यभ्यासः ।

स्याभावादन्यर्थः । तद्व्यत्ययनं अथशब्दस्याप्रत्ययान्तरोपक्रमार्थत्वरूपत्वम् । स्वतःसिद्धत्वात्
अन्यवानुवर्तितमिदं तन्नात् । अथशब्दस्याधिककाङ्क्षा । ‘तथा सती’त्यादि । तथा
पते/वापत्/तामपत्/ममत्/ पूर्वमुक्तत्वादावाहिनस्यापिस्वरूपाप्यन्यापत्/तासोऽप्यन्योऽन्यर्थक एव
सा । तथा सति वाच्यस्य विचारकर्तव्यतावोपकल्पमिति न स्यादित्यर्थः ।

तथाहि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसम्भवात् । न च पाठतो नियमः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीचरविरचिता अणुभाष्यद्वारात् ।

अध्ययनातिरिक्तधर्मविचारान्तकविपर्ययस्य लाभदित्याशङ्क्य तदभावप्रकारमाहुः—‘तथाही’ति । ‘न तावदि’ति । न हि धर्मविचारानन्तर्यमत्र वक्तुं शक्यम् । धर्मविज्ञासायाः पूर्वमप्यधीतस्वाध्यायेन ब्रह्मविचारस्य कर्तुं शक्यत्वेनाऽऽनन्तर्यविपर्ययस्याप्यत्र सम्भवात् । न‘न्वास्तुसोरासृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये’त्यादिवाच्यैर्विचारस्य सर्वदेव कर्तव्यत्वमापतति । तत्र शुद्धेःकरणे भवति । सा च निष्कामकर्मानुष्ठानेनेति तदर्थं धर्मविज्ञासायाः पूर्वमपेक्षितत्वेन कथं धर्मविज्ञासां विना ब्रह्मविज्ञासोपपत्तिः । अत एव ‘यही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रजजेदि’ति जावालश्रुतिर्गाहस्येन धर्मानुष्ठानं सूचयति । स्मृतिरपि ‘अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठानानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कस्याप्यधिकस्याऽभावात् । तदेवोपपादयन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । ‘विपर्ययसम्भवादि’ति । ‘अथातो धर्मविज्ञासे’ति पूर्वतन्मसृतावशब्दस्याप्यानन्तर्यत्वेन ब्रह्मविचारानन्तर धर्मविचार इत्यस्यापि सम्भवादित्यर्थः । ‘पाठत’ इति । पूर्व वेदैर्धर्मः पठतेऽनन्तर प्रश्नेति तदेवाशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकमित्यर्थः । तत्रापि पाठेऽपि । तथा अनियमः । तत्रापि आचारेऽपि । ‘प्रत्यघाये’ति । विभुक्तमभङ्गे प्रत्याघायः । यथा पष्ठाष्टके तृतीये प्रपाठने पशुप्रकरणेऽवदानक्रमो विहितः । तथाहि हृदयस्याग्नेऽवयवस्य जिह्वाय^१ अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोधिनिर्घट्यते पशोर्घथा पूर्वमिति । अत्र भाष्यम्—लोके पशम हृदयेन यन्निधिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषोच्चधनिना यदा वदति तदानीपुरस ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्माद्दृष्ट्यादीनां प्रयाणाशकमेवावयेत । एतदेव क्रमावदान पशोर्द्वेषु यथा पूर्वं भवति । यथा लोकेभिरावदानस्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवतीति । अत्र तु तदभावादिहितक्रमाकरणमित्यत्रप्रत्याघायमापादिति भावः । नन्वाचारस्य श्रुतिस्मृतिमूलकत्वेन प्राणाप्यासचिच्छ्रुतौ कर्मब्रह्मविचारयोः क्रमो विहितः स्यादिति

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रदर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । अधिकाऽऽकङ्क्षात्कृतया धर्मविचारानन्तर्यस्य षड्वादिसम्भत्वाच्चेदानीं निषेयन्ति । ‘न तावदि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विपर्यये’ति । हृदयावदानक्रमविद्विद्ध क्रमबोधकप्रमाणाऽभावाद्धर्मविज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मविज्ञासायाः कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु ‘यही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रजजेदि’त्यादिश्रुत्या, ‘अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठानानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्नो मोक्षे निवेशयेदि’त्यादिश्रुत्या च, बोधिताश्रमधर्मक्रमेणैव धर्मब्रह्मविज्ञासयोः सिद्धशेषोपेयादिभावेनोभयोः क्रमस्याऽपि सिद्ध्या कथं विपर्ययसम्भवा इति चेत् । सत्यम् । यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रजेद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रब्रजेदि-

नववर्दीवधोमदिच्छात्रमप्रणीतं मदीयं ।

अधिकारमात्रार्थत्वस्यापनार्थमन्यार्थतां दूरीकुर्वन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । धर्मविचारानन्तर्यं कर्मविचारानन्तर्यमशब्दार्थं इत्यर्थः । विपर्ययसम्भवात् ब्रह्मविचारानन्तर कर्मविचार इत्यपि सम्भवात् । ‘अथ हृदयस्यो अवयवति अथ वक्षस’ इतिवत् क्रमनियामकत्वान्यस्याभावादित्यर्थः । पाठतः पूर्वं वेदे धर्मः पठतेऽनन्तर प्रश्नेति तदेवाशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकवि-

तत्रापि तथा । न चाचाराह्वयस्या । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वम् । अध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् ।

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अनुनाम्यकारणा ।

यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदि'ति । निन्दति च कर्मानुष्ठानं विना मोक्षे मनोनिवेशनम् । अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्वाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यथ' इति । तत्र धर्मानुष्ठानं धर्मज्ञानापेक्षम् । तत्र धर्मनिज्ञासां विना न सम्भवति । अर्थक्रमस्याप्यत्र सम्भवात्कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा हृदयस्याग्नेऽव्ययति अथ जिह्वाया अथ वक्षस' इत्यत्राऽधाऽप्रशब्दान्मां क्रमो विवक्षितो, न तेषह जापालश्रुतेः क्रमविवक्षा । यदि चेत्तथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वा वनादेति थुलन्तरेण कर्मानुष्ठानक्रमाभावप्रदर्शनमुखेन वैराग्यसैव तत्कारणत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत एव 'यद्दहरेव विरजेत्तादहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतिः । निन्दावचनं चाशुद्धसत्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्वो हि पुरुषो मोक्षमिच्छंस्तदशुद्ध्या तदुपायेऽवचनमानः गृहस्थधर्मगपि नित्यनैमित्तिकमर्जुर्वेनप्रत्यहं वर्धमानकर्मणोऽधो गच्छतीत्यर्थः । तथा चाविशुद्धसत्वस्य नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन पापनिवृत्तावपावरणे प्रत्यक्षोपपत्तिग्यां संसारस्याऽनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवदुद्ध्याऽस्तिन्नभित्तिसंज्ञवैराग्यद्वारा जिहासोपावर्तते । तत्सत्त्वानोपायनपरोपमाण, आरगतत्वज्ञानमेव तत्साधवमित्यवयवस्य तत्कारणाकाङ्क्षायां 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेन श्रयणादीनां तत्कारणत्वमवदुद्ध्या उपक्रमादिमिन्सत्सत्त्वानुत्पन्नमनोव्यापाररूपं विचार चिकीर्षुत्वतिष्ठते । यस्तु पुनः प्राग्भवीयकर्मवशाद्विशुद्धसत्वः संसारासारतादृशीनित्यपन्नवैराग्यं, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्यजनकेन । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव वैराग्यस्य सिद्धत्वात् । इममेवाधिकारिणमधिकृत्य यदि चेतस्या प्रव्रजेदिति श्रुतिः प्रवृत्ते । 'विधेदिपन्ती'त्यादिका स्वविशुद्धसत्व प्रतीतिर्न श्रुतीनां विरोध इत्यर्थः । तथा चाऽवशब्दस्यानन्तर्भावित्वे यत्पूर्वश्रुतं नियमेऽनापेक्ष्यते तदानन्तर्यस्य यत्तुमुचितत्वाद्दर्भनिज्ञासायाश्च नियमेन पूर्ववर्तित्याभावात् तथाप्याकाङ्क्षापूषमिति प्रतिनन्धकसत्वे षष्ठविज्ञासाया असम्भवात्प्रतिज्ञासुनमसहसमेव भवेदित्यर्थः । ननु धर्मविचारस्य नियतपूर्ववर्तित्व पाठक्रमेण भविष्यतीत्याशङ्काऽऽह—'न च पाठत' इति । अध्ययनविधिना हि स्वाध्यायमात्रस्य क्रमाक्रमौदासीन्येन विषयीकृतत्वेनाऽऽक्रमेणापि तत्साधे विधियोपहितकलोपपत्तेः । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमनियामकत्वाऽभावेऽपि शिष्टाचारस्य सन्नियामकत्वं कस्मान्न भवेती-

गोस्वामिधीमदिरिपरविरचितं विवरवम् ।

निहितानुरणरूपप्रत्यवायः सम्भवेदित्यत आहुः—'सम्भवेऽपी'ति । 'न वक्तव्यत्वमिति'ति । अथशब्देन न बोद्धव्यत्वमित्यर्थः । 'अध्ययनवदि'ति । अन्यथातुपपत्त्या कर्मविचारस्यापि पूर्वत्व-
हेतिद्विरपिना वेदान्तचिदिका ।

त्यादिश्रुतिमिराश्रमधर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वोपनात्र पूर्वोचरणीमांसघोरकाङ्क्षित्वमिद्विरिति न नियमयो माप्येत । नन्वेव नियतत्वद्विराग्याऽऽनन्तर्पेणाऽस्तित्वेति चेत् न । एतत्सत्त्वं स्वयमेव निराकारिपन्त भगवद्वाप्यकारा इति ।

धीमत्तमदृक्ता गुरापेदीनिका ।

निन्देदिति भावः । 'सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवदि'ति । धर्मनिचाराणानन्तर्यनियममं सम्भवेऽपि धर्मनिचाराणानन्तर्यस्य न वक्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अध्ययनवत् । यथा वेदाध्ययनस्य

गोस्तामिधीमुरलीपरविरचित भणुभाष्यव्याख्या ।

त्वाशङ्क नेत्याह—‘न चाऽऽचारादि’ति । तत्रोपपत्तिमाह—‘तत्रापी’ति । नहि सर्वैरवशिष्टैः क्रमेणाध्ययन विधीयत इत्यत्र प्रमाणमस्ति । केषांविद्ययने क्रमाभावस्यापि दृष्टत्वात् । नन्वेवं सर्वेषामध्ययनस्यैकरूपत्वाभावे किं नियामकमित्यत आह—‘प्रत्यवायाश्रवणादि’ति । व्युत्क्रमेणाध्ययने प्रत्यवायश्रवणे शिष्टानां तन्निवृत्तिः स्यात् चान्न तच्छ्रवणमस्ति । तेन शिष्टानां क्रमेणाऽक्रमेण वा पाठस्य सम्भवाच्च तदाचारावबन्धा कर्तुं शक्येति भावः । ननु ‘श्रुत्वां मूर्द्धानं यजुषामुत्तं-माहं साम्नां शिरोऽभ्यर्चणां मुण्डमुण्डं नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरदिच्छत्वाऽसौ कुरुते कथञ्च’मित्यादिश्रुतौ वेदाध्ययनानन्तरुपनिषदात्मन्ययने बाधकस्योक्तेः शिष्टानां तथैवाऽऽचारस्य सम्भवात्तन्नियामकत्वं कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । वस्तुतस्तस्यां श्रुतौ पूर्वकाण्डमात्राध्ययने बाधकस्योक्तेः काण्डद्वयाध्ययनस्य प्रास्तावपि क्रमोपस्थितेरभावाद्भासाः श्रुतेः क्रमविशिष्टतदाचारनियामकत्वम् । अत—एवापिशब्द उक्तः । यथाकथञ्चित्त्रिनियामकत्वोपगमे तु नाऽयशब्दवाच्यत्व तस्य सम्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—‘अध्ययनचदि’ति ।

गोस्तामिधीमद्रित्तिपरविरचित विवरणम् ।

धोधादित्यर्थः । पूर्वोक्तदूषणमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘आकाङ्क्षा भवेदि’ति । अधिकाकाङ्क्षा भवेदित्यर्थः । ननु माऽस्तु कर्मविचारानन्तर्यम् । वैराग्यादिसम्पन्नानामेव वेदान्तविचारोऽधिकारात्तदा-

कैश्चित्परिचिता वेदान्तचर्चिका ।

ननु कर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वेऽपि नियतवेदान्तपाठक्रमादेव धर्मविचारानन्तर्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘तत्रे’ति । क्रमपक्षेऽपि जिज्ञासफलभेदेनैवज्ञाऽहित्वात्सम्भवेन तदाविपर्ययसम्भवात् । तत्र पूर्वोक्तकाण्डपाठ इतिवार्थः । शेष पूर्ववत् । अध्ययनविधिना हि क्रमाक्रमोदासीन्येनैव स्नाध्यायाऽध्ययनमात्रस्य विपर्ययकृतत्वात् । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमाऽप्रास्तावपि शिष्टाचारात्तथाऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । तत्र हेतुः—‘तत्रापी’ति । शिष्टाचारेऽपि व्युत्क्रमाऽध्ययनस्याऽपि दृष्टत्वात् । ननु व्युत्क्रममाध्ययने हि कथं शिष्टत्वमित्यत आहुः—‘प्रत्यवाये’ति । ननु प्रवृत्तिविचारस्य धर्ममीमांसोपनिषत्कारप्रक्रिययैव करिष्यमाणत्वात्कथं न तदानन्तर्यसम्भवं इत्यत आहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । धर्मविचारानन्तर्यसम्भवेऽपि नाऽयशब्दार्थत्वेन निरूप्यत्वम् । खत-सिद्धत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘अध्ययने’ति । स्नाध्यायाध्ययनानन्तर्यवदित्यर्थः । ‘ततोऽपी’ति । धर्मविचार-

नवपदेवश्रीमद्रित्तिपरविरचित भणुभाष्यम् ।

त्यर्थः । तत्रापि पाठेपि तथा । निरपेक्षे बाधकभावनादित्यर्थः । ननु पाठक्रमे नियामकाभावाद्स्तु तथा । तथापि निचारस्तु शिष्टाचारद्वेषणो धर्मनिचारानन्तर्येव मतिर्यतीत्याहुः—‘न चे’त्यादि । तत्रापि निचारेपि । प्रत्यवायाश्रवणात् निवृत्तविचारे प्रत्ययानुपपन्नकाम्याभावनादित्यर्थः । ननु धर्मविचारे श्रुतिक्रियावयवप्रकरणस्यानन्यत्वात् श्रुतिस्पृष्टिप्राणात्पदमन्तुर्पलभावानां विधिमध्यायवादानां निरूपणात्, निरूप्यमाणानां तेषां चोत्तरमीमांसायामुपयोगात्, धर्मनिचारानन्तर्यमयशब्दार्थः कुतो न स्यादत आहुः—‘सम्भवेऽपी’त्यादि । अध्ययनयत् अन्यथातुपर्ययं पूर्वं धर्मनिरूपणमनन्तरं प्रवृत्तिरूपणमितिलाभात् । अनन्यत्वमप्यसौव शब्दार्थत्वात् । अथशब्दवाच्यत्व तादृशानन्तर्यं न

नच वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेपामेवाऽभावात् । नच यदैव सम्भवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः । तथाहि—ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तद्ज्ञा-

गोस्वामिधीगुरडीपरविरचिता ब्रह्मसूत्रव्याख्या ।

यथाध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वं, तथा शिष्टाचारलब्धपाठक्रमाद्युत्तमविचारस्यापि स्वतएव सिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वम् । तथा च ततोऽप्यधिकसान्यसाऽऽकाङ्क्षा भवेदित्याह—‘तथा चे’ति । ननु वैराग्यशमदमादिनित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वादिसाधनानन्तर्यमेवाऽद्यशब्दार्थः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—‘न चे’ति । वैराग्यादिसाधनानां कदाचित् प्रब्र-
विचारात्पूर्वमसत्त्वे कथं तदानन्तर्यमत्र बहून् शक्यम् । ननु यदैव तेषां सम्भवस्तदैव विचारः कर्तव्य इति चेन्नैत्याह—तदसम्भवापत्तेरिति । तेषां वैराग्यादीनामसम्भवं एवावाप्ति । कुतः कादा-

गोस्वामिधीमन्त्रिपरविरचितं विवरणम् ।

नन्तर्यमथशब्देन योद्धव्यमित्याशङ्कते—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । ‘तेपामि’ति । पराश्रित्यानी-
स्तुपनिषेदन्द्रियाणां बहिर्मुखता प्रतिपादिता । तेन चेहामुत्रभोगार्थं सामान्यतः पुरुषः प्रवर्तते । अतो नित्यानित्यवस्तुविषयका-
नन्तर्यविचारं विना वैराग्यादीनामसम्भवादित्यर्थः । वेदान्तविचारं विनैव यस्य कस्यचित्पुरुषस्य यागादिना चित्तशुद्धौ यदैव वैराग्यादीनां सम्भवस्तदैव कर्तव्यमित्याह—
‘न चे’ति । तद्विरूपणम् । ‘तदसम्भवापत्तेरिति । अन्योन्याश्रयदोषेणैत्यादिः । तयोर्विचारवैरा-
ग्ययोः असम्भवापत्तेरित्यर्थः । अन्योन्याश्रयमेवाऽऽहुः—‘तथाही’त्यादिना । ‘ज्ञात’ इति । वेदान्त-

वैदिकविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽशङ्कतेतः । अपिरेध्ययनाऽऽनन्तर्यसमुदायकः । ‘आकाङ्क्षे’ति । किमनन्तरं जिज्ञासेति । ननु वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंप्रत्यानन्तर्यमेवाऽद्यशब्दार्थ इत्याश्रित्यतामिति चेत् । नैत्याहुः—‘नचे’ति । आदिशब्देन नित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वे संशुद्धेते । पूर्वसिद्धः । स्थाव्याथाऽध्ययनवशियतपूर्व-
वर्ती । तत्र हेतुमाहुः—‘तेपामि’ति । अतिदुर्लभतया यस्य कस्यचिदेकस्य साधनस्य सिद्धावपि समुद्दितानां तेषां संपत्त्यभावात् । ननु नियमविधिरेवायं तस्यैपत्तवैव सा कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽहुः—
‘न चे’ति । तत्रोपपत्तिः—‘तद्वि’ति । तयोर्वैराग्यादिविचारयोरसम्भवाऽऽपत्तेः । कथमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—‘तथाही’त्यादि । ‘ब्रह्मण’ इति । सत्यं चिदानमानन्दं ब्रह्म । यथेह कर्मचितो-

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्या ।

नियतपूर्ववर्तित्वात्साऽऽकाङ्क्षापरकत्वं तथा धर्मविचारसाऽपीत्यर्थः । अधिकारार्थत्वं ह्येकीकर्तुं वैराग्य-
शमदमाद्यानन्तर्यमन्योन्याश्रयप्रदर्शनेन दूषयन्ति—‘ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञात’ इत्यादि । प्रब्रवः परमपुरुषार्थत्वज्ञानं, ब्रह्मज्ञानस्य भोक्षसाधनत्वज्ञानं, यागादीनां ब्रह्मज्ञानशेषत्वज्ञानं, तत्तत्तद-
नन्तरं ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थं कर्माणि नित्यान्यभिहोत्रादीनि यदा करोति तदा चित्तशुद्धिस्ततो वैराग्यशम-

मगवदीपधीमन्त्रिपरविरचिता ब्रह्मसूत्रव्याख्या ।

पक्षम्यमित्यर्थः । ततोऽपि धर्मविचारानन्तर्यस्य यथाविचारे सत्तेऽपि । अधिकाकाङ्क्षा कसानन्त-
र्यमथशब्दार्थे इत्यपिकाकाङ्क्षा । ननु वैराग्यशमदममुमुक्षादिमत एव वेदान्तविचाराधिकारात् वैराग्या-
द्यानन्तर्यमेवाद्यशब्दार्थोऽस्तिवस्तु आहुः । न च ‘वैराग्ये’त्यादि । तेषां वैराग्यादीनां । अभावात्
अभिललात् । सम्भवः वैराग्यादीनां सम्भवः । कर्तव्यम् सम्भवोत्तमेव वेदान्तरूपणं कर्त-

नस्यैव साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव ।

गोस्वामिश्रीमद्विद्विपरिरिचिता ननुभाष्यन्यास्या ।

चित्तमपि तयानन्तर्यं वक्तुं शक्यमिति भावः । कुवस्तदसम्भ्रम इत्याकाङ्क्षायां तमेवोपादयन्ति—‘तथा-
ही’ति । वैराग्यादीनि हि शुद्धेन्तःकरणे भवति । शुद्धिश्चाऽऽत्मलाभात् परं विद्यते’ ‘तरति
शोकमात्मचिदि’त्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनाऽऽत्मलाभस्यैव सर्वपुरुषार्थपेक्षायुक्तित्वं तज्ज्ञा-
नस्यैव हि तत्साधकत्वं, ज्ञात्वा तत्साधनापेक्षायामश्रितोत्रादिसाधनानां तच्छेषत्वं ‘विचिदिपन्ती’
त्यादिपर्यालोचनेनाऽवबुद्ध्वा तदर्थकर्मकरणे भवति । एतव वेदान्तविचारानन्तरभासीत्यन्योन्याश्रयस्त-
गोस्वामिश्रीमद्विद्विपरिरिचित निवृत्त्यम् ।

यान्यादिति शेषः । तच्छेषत्वे ब्रह्मज्ञानाद्भवे । ‘अन्योन्याश्रय’ इति । अयं चक्रकसाऽऽपुलक्षकः ।
ननु गुरुमुखात् पठनसमय एव वेदान्तार्थनिर्द्धारे खाते वैराग्यादि, तदा नान्योन्याश्रय इत्यत आहुः—
‘निर्द्धारिते’ति । निर्धारिते तु निश्चिते तु । वेदान्तार्थ इति शेषः । निश्चयस्य तद्योच्छेदकत्वा-
शिक्ष्ये सत्य एव नोदेतीति विचारो व्यर्थ इति भावः ।

वेद्विद्विपरिरिता वेदान्तचन्द्रिका ।

लोकः क्षीयत एवमेवाऽनुद्य पुण्यजितो लोकः क्षीयते । को ह्येवान्यात् । एष ह्येवा-
नन्दयाति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि माम्नामुपजीयन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यः
परमपुरुषार्थवेऽवगते, ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय’ ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं, ब्रह्मचिदा-
मोति परमि’त्यादिश्रुतिभ्यस्तज्ज्ञानस्यैव तत्प्राप्तिज्ञानाऽनुकूलसाधनत्वेऽवगते, ‘तमेतं वेदान्त-
पचनेन ब्राह्मणा विचिदिपन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यो निष्कामकर्मणां ज्ञानानुकूलत्वशुद्धिसम्पादक-
तया ज्ञानशेषत्वेऽवगते, श्रुत्यर्थानुष्ठितैर्यागादिभिश्चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यवगादीनि भविष्यन्तीति ।
‘इदमि’ति । उक्तरीतिकं वैराग्यादिसाधनं वेदान्तविचारस्याप्यम् । वेदान्तविचारश्च वैराग्यादिसाधन-
सम्पत्तिस्वभावा इति साऽवकाश एतदेतद्यत्रय इति नाऽयमपि पक्ष आदत्तु योग्य इति भावः ।

धीमहिममहता गृहार्थेदीपिना ।

दमादि । एवं सति पूर्वं ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानमपेक्षितम् । तद्विना न वैराग्यादि । अतो वैराग्यादे-
र्ब्रह्मज्ञानमाश्रयः । ब्रह्मज्ञानं च वेदान्तविचारऽधीनम् । वेदान्तविचारस्य वैराग्याद्यानन्तर्यमपेक्षितम्
ब्रह्मज्ञानस्य वैराग्यादिकमाश्रयः । एवमन्योन्याश्रयोपात्ताऽनन्तर्यमवशस्यार्थ इति हार्दम् ।

ननु वैराग्याद्युत्पादिकां चित्तशुद्धिं तीर्थनतादिना सम्पाद्य वैराग्याद्युत्पत्तौ ब्रह्मविचारः सुखे
कतन्व इति कुतो नाऽनन्तर्यमवगम इत्याशङ्कनाऽऽहुः—‘इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण’

भगवद्गीतधीमद्विद्विपरिरिता प्रदीपः ।

प्यमित्यर्थः । तदसम्भवापत्तेः वेदान्तार्थनिर्णयात्पूर्वं वैराग्याद्यसम्भवापत्तेरित्यर्थः । परमपुरुषा-
र्थत्वे परमफलरूपत्वे । तज्ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानस्य । साधनत्वे परमपुरुषार्थप्राप्तिमाधनत्वे । तच्छे-
पत्वे चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानमाधनत्वाङ्गीकारे । नदर्थकर्मकरणे निष्कामतया ब्रह्मज्ञानार्थं कर्म-
करणे । वैराग्यादि, भवतीति पूरणीयम् । इदं च पूर्वोक्तमेव वैराग्यादिनिष्पादनं च । अन्यो-

योस्तानि श्रीगुरुर्लक्षणविरचिता भगुनात्पञ्चात्म्या ।

खेनोमयोरप्यसम्भवापत्तिरित्यर्थः । ननु साङ्ख्यसाध्यासाध्यनविध्यापादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यस्य पूर्वगवगतत्वेन ज्ञानशेषत्वेन कर्मकरणसम्भवापत्तेः सुवचत्वेन सदाकारान्ताःकरणे सर्वेहानिवृत्तिद्वारा वैराग्यादीनां सम्भवात्कृतस्तदानन्तर्याऽसम्भव इत्याशङ्क्य परिहृति—‘निर्द्धारिते त्वि’ति । यदि वेदान्तवाक्यविचारव्यतिरेकेणैव साङ्ख्यनवलादेव तत्तात्पर्यावगमस्तदा ब्रह्मज्ञानसाया निरर्थयोजनत्वेन साधनचतुष्टयानन्तरगकर्तव्यत्वात्सूत्रकारस्य महता प्रयासेन करणं व्यर्थमेव भवेदित्यर्थः । ननु पदभेदाध्ययनविध्याऽऽपादिततदध्ययनमात्रेणैव तत्तात्पर्यावगमद्वारा वैराग्यादिसिद्धावपि न ब्रह्मज्ञानसाया निरर्थयोजनत्वम् । साङ्ख्यनवलादेव हि तत्तात्पर्यावगमः शान्दः । अत्र तु तस्माज्ञान-

वैधिरचिता वेदान्तप्रतिपत्ता ।

नन्वध्ययनसामासिकेनैदम्पर्यावधारणमन्तराऽऽपाततो विचारफलेनाऽऽखिलवेदार्थज्ञानेनोक्तप्रणाल्या हि वैराग्यादि, ततश्च अन्यविचारेण वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यावधारणरूपेणाऽऽखिलवेदान्तार्थनिश्चय इति विचारवैरूप्यान्वयान्वाश्रय इति चेत् । भवम् । ‘ज्ञेयश्चे’ति विधयुरोपाध्यायनाऽनसर एव गुरुमुखादधिगतवेदार्थस्य पुंस ऐदम्पर्याऽवधारणरूपवेदार्थनिश्चयत्वान्मीमांसाया इति चेत् । न । सन्देहनिरासकप्रयोजनत्वान्मीमांसायाः । ननु साङ्ख्यव्ययनेन हि धार्यतात्पर्यावगमः फलम् ।

श्रीलालभट्टकृता गुदाधेरीपिप्ता ।

त्यादि । पूर्वोक्तरीत्योपनिषज्ज्ञानकारणं वैराग्यादीत्यर्थः । यथा ‘तं स्वौपनिषदमि’तिश्रुतेः केवलोपनिषद्वयं ब्रह्म । उपनिषदुक्तप्रकारकमेव ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधकम् । तथा उपनिषद्विरेव जाते ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञाने तदर्थकयागादिकरणे जातायां चित्तशुद्धौ यद्वैराग्यशमदमादि तद्वैपनिषदानामौपनिषदमोक्षवाचकमतो न प्रवर्तीर्यजन्यचित्तशुद्धिहेतुकं वैराग्यादिकं पुरुषार्थसाधकमतो भवत्येव पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावता वेदस्य स्वतःश्रामाग्यमन्याऽनपेक्षकार्यत्वं, वेदेकसाध्यं साधनं फलं चेत्युक्तं भवति । यतो वेदप्रतिपाद्ये फले यत्साधनं चित्तशुद्ध्यादिकं, शमदमादिकं, तदपि वेदेनैवोदितेनाऽभिहोशादिना सिद्धवतीतान्यनैरपेक्ष्यं वेदस्य । अन्यस्य तु वेदसापेक्षत्वमस्येवेति प्रमाणसूक्ष्मता श्रुतीनां सिद्धा ।

यदि पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वज्ञानं तदर्थं यागादिकर्तव्यताज्ञानं तदन्वयेवाऽनुष्ठानं तदधिकतशुद्धिस्वतो वैराग्यादि स्यात्तदा वेदान्तविचाराधिकारः । एवं कल्पने तु विचारस्य वैषम्यमायातीत्याहुः—‘निर्द्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एवे’ति । विचारकार्यस्य ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वादिज्ञानस्य, पूर्वमेव जातत्वादित्यर्थः । ननु विचारस्य न वैषम्यं ब्रह्म-

भयवदीयमीमद्विच्यारतामप्रकोक्तः प्रवी ।

न्याश्रयः आदौ वेदान्तविचारो वैराग्यादि वेतिस्तितावन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु गुरुमुखादध्ययनकाले वेदान्तार्थनिर्धारि-श्रुते पश्चाद्वैराग्यादिसम्पत्सुचरकालं वेदान्तविचारः कर्तव्य एव सत्वन्वोऽन्याश्रयगन्वोऽपि नैसत आहुः—‘निर्द्धारिते’त्यादि । ननु गुरुसन्निधाने वेदान्तार्थनिर्णयस्य जातस्य वैराग्यादाद्युपयोगः । वैराग्याद्युक्तवेदान्तार्थविचारस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारः फलमिति न विचारवैषम्यमत

न च साक्षात्कारस्तत्फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
'दशमस्त्वमसी'त्यादौ प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात्त्वदेहमपि पश्यन् दश-

गोस्वामिधीमुरुत्वीधरविरचिता अणुभाष्यस्यारया ।

त्कारस्य-तत्फलत्वेन जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वात्कर्तव्यत्वोपपत्तौ कथं वैयर्थ्यमिलाशङ्क्य परिहरन्ति-
'न च साक्षात्कार' इति । तत्रोपपत्तिमाहुः—'तस्ये'ति । विचारस्य ह्युपक्रमदिभिलिङ्गैर्वेदान्त-
वाक्यान्तर्गतशब्दतात्पर्याऽवधारणानुसूक्तमानसव्यापारविशेषत्वेन शब्दशेषत्वात्कथं साक्षात्कारफल-
कत्व वक्तुं शक्यम् । शब्दस्य हि साक्षात्कारफलकत्व प्रतिपन्नन्यायेन न ह्यनापि सिद्धमिति कुत-
स्तरां तच्छेषमूतस्य विचारस्य तस्मिन्भवतीति भावः । ननु देवदत्तेन दशमस्त्वमसीत्युक्ते विष्णुमित्रो
दशमोऽहमिति मन्यते । तत्र देवदत्तवचनस्यैव दशमोऽहमित्याकारकसाक्षात्कारस्य फलकत्वस्य प्रत्य-
क्षतो दृष्टत्वेन शब्दस्य कथं न तत्फलकत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'ति ।

गोस्वामिधीमद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु विचारस्यासाक्षात्कारार्थत्वमेवास्त्वित्यत आह—'न चे'ति । तस्य विचारस्य । शब्दशेष-
त्वेन शब्दाहत्वेन । शब्दजन्यशब्दयोधोपयोगित्वेनेति यावत् । तथा च शब्दघोष एव भविष्यति
न साक्षात्कार इत्यर्थः । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ दशमोऽहमित्याकारक प्रत्यक्षं दृश्यत इत्यत आहुः-

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मीमांसायास्तु तत्साक्षात्कार इति फलभेदान्न वैयर्थ्यं जिज्ञासाया इत्यत आहुः—'न चे'ति । तत्रो-
पपत्तिः—'तस्ये'ति । विचारशास्त्रस्य संशयनिवारकतया चाख्याहत्वेन साक्षात्कारफलकत्वकल्पनायां
तथा । शब्दस्यैव यत्र न तत्फलकत्वं कुतस्तरां तत्र तच्छेषमूतस्य तस्य तथात्वमिति भावः । ननु केचिद-
शमस्त्वमसीत्युक्ते कश्चिद्दशमोऽहमिति प्रत्यक्षं मन्यते । तत्र वक्तुर्वान्यस्य दशमोऽहमित्याकारकप्रत्यक्ष-
फलकत्व प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—'दशम' इति । 'प्रत्यक्षे'ति ।

भोलाचलचन्द्रिका गृह्यवेदीयिका ।

साक्षात्कारफलकत्वाद्विचारसेवाशङ्काऽऽहुः—'न च साक्षात्कारः फलमि'ति । ननुसाक्षात्कारो
विचारस्य न फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः—'तस्य शब्दशेषत्वत्वेने'त्यादि । विचारस्य वेदान्तशब्दशेष-
त्वान्शब्दस्य च परोक्षप्रमाजनकत्वेन साक्षात्काराऽनुत्पादकत्वात् । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दाद-
परोक्षसात्त्वमूतत्वाद्वापि तथास्त्वित्याशङ्काऽऽहुः—'दशमस्त्वमसीत्यादावि'त्यादि । दशम-

भगवदीयमीमद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आहुः—'नचे'त्यादि । तत्फलं विचारफलम् । तत्र नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः—'तस्ये'त्यादि ।
तस्य, पूर्वमीमांसोक्तप्रमाणांनामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानां चोचितानुचितत्वनिचारेण वेदान्त-
वाक्यान्तर्गतशब्दघोषे निर्णेतव्ये विचारस्य शब्दघोषसामग्रीमध्यनिवेशेन शब्दघोष एवोपक्षीणत्व, न
तु शब्दसामग्र्या. ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमपि । साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायां प्रमाणांमनादित्यर्थः ।
ननु शब्दादपरोक्षमपि 'दशमस्त्वमसी'त्यादौ सर्वजनानुभवमिदमिति 'तत्त्वमस्या'दिवेदान्तान्त्येभ्यो
निचाराज्रायमान साक्षात्काररूपमपि शुभो न स्यादित्यतो दृष्टान्तवैयर्थ्यं शब्दादपरोक्ष च, इयं निषेद्धमाहुः-

मोऽहमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चा-

गोस्वामिधीनसुरदीपरविरचिता अणुभावव्याख्या ।

न हि तत्र शब्देन साक्षात्कारो जन्यते । किन्तु—प्रत्यक्षसामग्र्याः—शब्दाद्येषोक्षया बलवत्त्वाच्छब्दस्य
संस्कारिकत्वमात्रम् । न तु साक्षात्तत्रनकत्वम् । नन्वेवमत्रोपि तत्रयायेन विचारस्य संस्कारित्वेनेवो-
पयोगोऽस्त्वित्यादाश्च वैषम्यप्रदर्शनेन तत्रिषेधति—‘न तथा प्रकृतेऽपि’ति । दशमस्त्वमसीत्यादौ

गोस्वामिधीनद्विरपरविरचितं विवरणम् ।

‘दशमम्’ इति । ‘बलवत्त्वादि’ति । समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादित्यर्थः । ‘पश्यसि’ति ।
चक्षुःसन्निकर्षरूपसामग्र्येऽसादिः । ‘मन्यत’ इति । दशमः क गत इति व्यामोहाक्रान्ते पुरुषे, दशम-
स्त्वमसीति परेण बोधिते सहजारूपे दशमत्वे, चक्षुःसयुक्तदेहसमवायरूपसन्निकर्षात्करोऽहमिति-
वदशमत्वविशिष्टोऽहमिति देहविषयकप्रत्यक्ष जायत इति भावः । ‘न तथा प्रकृत’ इति । प्रकृते
विचारे न तथा । वाक्योद्देशवद्ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कारो न भवतीति दृष्टान्तवैषम्यम् । ब्रह्मत्वात्मनो(?)

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचिन्तकाः ।

आलोक्यमानस्केन्द्रियार्थसन्निकर्षादेः सिद्धत्वात् । ‘दशमोहमि’ति । दशमस्त्वमसीति वाक्यार्था-
वगत्युत्तर दशमत्वसंख्याविशिष्टं स्वात्मानं विषयीकरोति । न तु वाक्यश्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः ।
किम् दशमस्त्वमिति वाक्यार्थमवगत्य यदि दशमोहमिति प्रत्यक्षं, तदा तु दशमं मामसौ भूत इति
तद्वाक्यार्थविचारसहकृतया प्रत्यक्षसामग्र्यैव दशमत्वविशिष्टं स्वदेहं प्रत्यक्षीकरोतीति न शब्दस्य
तत्कारणत्वम् । अथाऽनवगत्यैव तदर्थं, तदा तु सुतरां न तत्कारणत्वम् । तस्य प्रहिततया तत्कारणत्वे
तु पश्येतीति वाक्यादपि दशमोहमिति साक्षात्कारमपचिन्त्येववेषेयम् । ‘न तथे’ति । प्रकृते विचा-

शीलत्वात्प्रकृता मृगधेदीति च ।

स्त्वमसीत्यादौ न शब्दादपरोक्षज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमाणकसामग्र्या देहात्मकविषयादिरूपया जनिता
चाक्षुषमेवेदं ज्ञानमिति तदाहुः—‘प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादि’ति । ‘देहादेः प्रत्यक्षत्वा-
दि’ति । देहादेः चाक्षुषादिगम्यत्वादित्यर्थः । ‘स्वदेहमपि पश्यसि’ति । स्वदेहस्य चाक्षुषो-
प्यत्वात्स्वदेहमपि पश्यसि इत्यर्थः । तथा च यथा पृष्ठं पश्यन् पश्येऽहमिति मन्यते । तदेव तत्राक्षुष-
ज्ञानम् । तथा दशमं स्वदेहं पश्यन् दशमोऽहमिति मन्यते । तदेतवाक्षुषज्ञानमित्यर्थः ।
दशमस्त्वमसीति शब्दश्रवणात् जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव । त्वं दशमोऽसीत्याकारकम् । न तु
दशमोऽहमित्याकारकम् । सुष्मच्छब्दप्रयोगात् । असीति मध्यमपुरुषप्रयोगात् । न हि सुष्मच्छब्दोऽ-
स्यच्छब्दात्त्वमात्मानं बोधयितुं शक्नोति । किन्तु दशमस्त्वमसीति वाक्यश्रवणाजायमानं ज्ञानं दशमो-

भगवदीयधीनद्विरपारमार्थकीतं प्रदीपः ।

‘दशमस्त्व’मित्यादि । बलवत्त्वात् शब्दप्रत्यक्षोपपत्तिसामग्रीसंबन्धे प्रत्यक्षसामग्र्याः कार्यस्य दृष्ट-
त्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीमुपपादयन्ति—‘देहादेः’मित्यादिना । मन्यते इति । तथा च पूर्वं देहचक्षुः-
सन्निकर्षदर्शनात् दशमत्वविशेषणवापनिश्चयान्नावविशिष्टं प्रत्यक्षसामग्र्येव न स्थिता वाक्यश्रवणानन्तरं
त्वयाहितदशमत्वविशेषणविशिष्टसंशोध्यज्ञाने जाते पश्चात्प्रत्यक्षसामग्र्या देहादेः लौकिकं दशमत्वविशेषण-
किकं सुरमिचन्दनमितिवदशमोहमितिप्रत्यक्षमेव जायते न तु शब्दाभिन्नं प्रत्यक्षमपि । त्वमसीत्युक्तान-

धिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे

गोस्वामिभ्रीसुरसीपरविरमिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शब्दप्रत्यक्षसामग्र्योरुभयोरप्येककालावच्छेदेन सत्त्वेनैकस्य बलवत्त्वमपरस्य तत्सहकारित्वम् । न चात्र ब्रह्मविज्ञासाकाले तत्साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सत्त्वमस्ति येन तत्राप्येकस्य मुख्यत्वमपरस्य सहकारित्वं कल्पेत । तत्सत्त्वे वाचकमाह—‘मनने’ति । यदि विज्ञासाकालेऽपि साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सम्भवस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव भवेत् । तत्कलस्य श्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव सत्त्वादिति भावः । ननूत्तमाधिकारिणः श्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण एव साक्षात्कारसत्त्वेऽपि मन्दमध्यमयोस्तदसत्त्वान्मननादिविधीनामानर्थक्यं न । शब्दस्वार्थिकारिविशेष एवाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वस्याङ्गीकारादिसाशङ्क्य परिहरन्ति—‘न चाधिकारिभेद’ इति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—‘शब्दज्ञान’ इति । तत्कल्पनायामधिकारिभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वकल्पनायाम् । कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अत्यन्ते’ति । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्द-

गोस्वामिभ्रीमहिरिपरविरचितं विवरणम् ।

रुभयोरर्थान्तरत्वात् । बहिरिन्द्रियजन्यशब्दप्रमाणाऽप्राप्तत्वादिति भावः । ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्येन दर्शनोत्तरं श्रवणविधानेन प्राप्यत्वं स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘मनने’ति । ननूत्तमस्य साक्षात्कारो मन्दस्य मननमित्यधिकारिभेदेन व्यवस्था स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘शब्दज्ञान’ इति । शब्दपोधरूपे । ‘प्रमाणाभावादि’ति । अधिकारिभेदकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति । खपुष्यं सुरभी-
केशिद्विरभिता वेदान्तचरित्रिका ।

रेण, तत्सद्वृत्तेन शब्देन वा, साक्षात्कारे जननीये तयासामग्री विनैव । प्रत्यक्षसामग्र्याः मनननिदिध्यासजन्यब्रह्माहमस्मीत्याकारिकाया मनोवृत्तिरूपायाः सत्त्वं नेत्यर्थः । तदाङ्गीकारे वाचकमाहुः—‘मनने’ति । फलस्य जातत्वात् ।

ननूत्तमाधिकारिणि शब्दो इष्टिति साक्षात्कारं जनयति । निर्दोषनयनवत् । गौणाधिकारिणि तु मननादिद्वारा तादृगृत्तिसहकृत एवोपनेयसहकृतसदोषचक्षुरिविति नानर्थक्यं मननादिविधेरित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘शब्द’ इति । शब्देन ज्ञानं शब्दो प्रमितिः । तत्र अधिकारिभेदेन श्रीलक्ष्मणद्वयव्याख्या गूढार्थदीपिका ।

ऽहमित्याकारके ज्ञाने प्रयोजक भवति । ज्ञाने न शब्दादपरोक्षमिति भावः । ‘मनननिदिध्यासन-
विधीनामि’त्यादि । शब्दादेवाऽपरोक्षस्वीकारे मनननिदिध्यासनसाध्यफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्तद्विधीनां वैयर्थ्यमिति भावः । ननु मुख्याधिकारिणः शब्दादपरोक्षेऽपि मन्दमध्यमयोरपरोक्षज्ञानाऽप्यादात्त मननादिविधिवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चाधिकारिभेद’ इति । ‘शब्दज्ञाने तत्क-
ल्पनार्थक्यधीमदिध्यासमन्वयत् । प्रवीरः ।

क्यादहमस्मीति शब्दं तु न । मद्यपि दुरुपपादत्वात् । न तथा प्रकृते । प्रकृते तत्त्वमस्यादि-
वाक्यविचारेण ब्रह्मवोपसले । न तथा, पास्यजन्यशब्दपोधकाले न प्रत्यक्षजनकत्वामग्रीसत्ता ।
नन्वात्मा चरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य’ इत्यादौ प्रत्यक्षार्थं श्रवणविधानादेव शब्दापरोक्षसिद्धिरत आहुः—
‘मनने’त्यादि । आनर्थक्यप्रसङ्गात् श्रवणमात्रेणैव ब्रह्मप्रत्यक्षसम्भवे मनननिदिध्यासनयोरकारण-

शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसङ्करापत्तिश्च । मनसा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात्प्रथमं शा-

गोस्वामिधीमहृत्प्रमाणविरचिता बहुभाष्यव्याख्या ।

दपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत्तदाऽत्यन्तासतोऽप्यर्थस्य शब्दादपरोक्षमेव स्यात् । न चैवम् । तस्मान्नाधिकारि-
भेदेन तत्कल्पनं युक्तमिति भावः । शब्दयोजना तु—शब्दस्वार्थेऽत्यन्तासत्यपि तेनैव शब्देन ज्ञानजन-
नात्सरोक्षज्ञानजननाद्दुत्तमाधिकारिणं प्रतीति शेषः । द्रुपयान्तरमाहुः—‘प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे’ति ।
यद्युत्तमाधिकारिणि शब्दोऽपरोक्षमेव ज्ञानं जनयेत्परोक्षं च गन्दे तदा मध्यमाधिकारिज्ञाने परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरेकमयोरपि सत्त्वेन तत्रमाणयोः शब्दबोधप्रत्यक्षयोः सङ्करः । साहचर्यं परस्परालम्बनाभावस-
मानाधिकरणयोरैकत्रसमावेशनम् । तस्यापत्तिः । प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यपि परो-

गोस्वामिधीमहृत्प्रमाणविरचितं विवरणम् ।

त्यादावत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । अपरोक्षं तु न जायत इति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शब्दा-
ऽपरोक्षवादमेव द्रुपयन्ति—‘प्रमाणसङ्करे’ति । एकत्र शब्दस्वसाक्षात्कारत्वयोः सत्त्वादित्यादिः ।
ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यान्मनसा तु द्रष्टव्य इति श्रुतिसहकृतात्कैवल्यलाभसाक्षात्कारो भविष्यतीत्य-
धिकारभेदो युक्त इति चेत्त्राऽहुः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने, साक्षात्कारजनने । तथा, मनसादि-
कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदश्रुत्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरसापेक्षनिरपेक्षत्वकल्पनायाम् । ननु तारकावृत्तपदेशमात्रेणैव साक्षात्कारस्वे-
दानीन्तनेषु तु मनसादिद्वारकस्य तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्कथं प्रमाणाऽभावा इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति ।
गगनप्रसूने सुरभीत्यादिशब्दस्वात्यन्ताऽसदर्थे गगनप्रसूनसौरभादौ स्वश्रुत्यतिरिक्तसामग्रीनैरेष्वप्येव
तेनैव शब्देन ज्ञानजननात्त्वदुक्तीत्या मनसादिष्विधीनां नैर्येक्यमेवेति भावः । शब्दादपरोक्षज्ञा-
नाऽभ्युपगमे द्रुपयान्तरमाहुः—‘प्रमाणे’ति । अत्र प्रमाणपदस्य भावकरणव्युत्पत्त्या स्वरूपफलयोर्ला-
भास्वरूपसङ्करापत्तिः फलसङ्करापत्तिश्चेत्यर्थः । अन्यथाऽसत्यपदं श्रुतिबोधितप्रमात्यैक्यरूपसदर्थस्य

धीमहृत्प्रमाणविरचिता गृहार्थेऽपि च ।

ल्पनायामिति । शब्दज्ञानेऽधिकारिभेदकल्पनायामित्यर्थः । शब्द उत्तमाधिकारिण्यपरोक्षबोधे
जनयति मन्दमध्यमयोस्तु परोक्षज्ञानमिति भेदकल्पनायां प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । कुतोऽधिकारि-
रिभेदोऽनादरणीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे’ शब्दस्य ज्ञानजननादि’ति ।

मध्यमदीवधीमहृत्प्रमाणविरचिता प्रदीपः ।

त्वेन तयोः कारणताबोधकवेदसाप्राग्व्याप्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु हीनाधिकारिणः श्रवणादिदिकेण मन्त्र-
साक्षात्कार उत्तमाधिकारिणस्तु श्रवणमात्रादेवेत्यत आहुः—‘नचाधिकारी’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—
‘शब्दज्ञाने’त्यादि । शब्दज्ञाने, शब्देन अन्यज्ञाने । तत्कल्पनायां, अधिकारविशेषस्य शब्दबोधे
कारणताकल्पने । प्रमाणाभावात्, आकाङ्क्षायोप्यतस्यज्ञापित्तिकज्ञानादिकृतकारणैरेव कार्यसम्भवे-
ऽधिकारविशेषस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । अधिकारस्य शब्देहेतुतायां नियमाभावमाहुः—‘अत्यन्ते’-
त्यादिना । तथा च चायामाभादिपठितशब्दसामग्रीसत्त्वे स्युत्पन्नरुमीचिकादिशब्देभ्यः सर्वेषां शा-
ब्दबोधो जायते तादृशार्थबोधेऽधिकारविशेषस्य कारणताया बह्वुमद्यप्यत्वेन व्यभिचारादधिकारस्य न
कापि कारणत्वत्वर्थः । किञ्चोत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षाङ्गीकारे स्वपुण्यादिशब्देभ्योप्यपरोक्षापत्तिरधि-

गोस्वामिश्रीश्रुतीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

क्षमेव शब्दात्तद्विविष्यतीति साहचर्याऽसम्भव इति चेत् । उच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेऽपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुत्तमाधिकारिणीवपरोक्षं च तदा कथमिव तस्य मध्यमत्वं भवेत् । तदन्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याद्दीक्षरे तु साहचर्यं सिद्धमेवेति, न शब्दादपरोक्षसाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षसाक्षात्कारसिद्धत्वादेऽपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मान्न भवतीत्याद्यहं च परिहरन्ति—“मनसे”ति । मनसा साक्षात्कारजननेऽपि तथा । पूर्वोक्तदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । न हि तादृशशब्दसहकृतं मनोमात्रमेव साक्षात्कारजनयतीति वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यधिकारिणां विलं नोपपद्येत । एवं सत्युत्तमाधिकारिसंयन्थेव मनस्तादृशशब्दसहकृतं तत्साक्षात्कारं जनयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा च पूर्वोक्तन्यायेनोत्तमाधिकारिणोऽत्यन्तास्तोऽप्यर्थस्य तादृशशब्दसहकृतेन मनसाऽपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत् । मध्यमाधिकारिणि च प्रमाणसाहचर्यं सिद्धमेवेति नेदमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति ।

कैश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कैमुत्प्रेन धोपार्थम् । तारकापुपदेवस्थले तु मगवदनुग्रहादेव तद्वृत्तेरुदयात्साक्षात्कारः । खपृथ्वितिरिकसामग्र्यन्तरं विनैव शब्दैः शब्दजनितवृत्त्या वेति । खरूपसाहचर्यन्तु शब्दप्रमितिकरणत्वप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्दशमस्त्वमसीत्येकस्मिन्वान्ये समावेशात् । एवं पदज्ञानजन्यत्वेन्द्रियजन्यत्वयोस्तादृशधर्मयोरेकत्र दशमोहमित्यादिज्ञाने समावेशात्कलसाहचर्यमपि । नन्वस्तु साहचर्येदोप इति चेत् । इदं प्रत्यक्षं प्रमाणमिदञ्च शब्दप्रमाणमिदञ्च प्रत्यक्षप्रमितिरियं शब्दप्रमितिरित्यवहारानुपपत्तिरिति समादध्मः । ननु मास्तु शब्दादपरोक्षं विचारसहचरितशब्दसहकृतेन मनसा साक्षात्कारजनने न कोऽपि दोष इत्यत आहुः—“मनसे”ति । तथा, मननादिविधिवैयर्थ्यमेव । अधिकारिविशेषकल्पनायां तु तादृशसाधनसम्पन्नस्याऽधिकारिणः स्वत एव वाक्यार्थाऽवगतिसम्भवे प्रज्ञविचारशास्त्रमपि वैयर्थ्यमाश्रुयात् । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । सर्वथा शब्दादपरो-

शीलसहकृता गुह्यार्थेऽपि ।

‘शब्दस्ये’ति । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविविध्यायां पद्येवेति वैयाकरणराट्टान्ताच्छब्देनेति तृतीयान्ताथो ज्ञातव्यः । तथा च शब्देन खपृथ्वी अथशुद्धमित्यादिरूपेण, अत्यन्ताऽसत्यपि खपुष्पादिरूपेऽर्थे ज्ञानजननात् । अत्यन्ताऽसद्विषयकज्ञानजननादित्यर्थः । यदुत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं स्वीक्रियते तदा यदुष्पादिशब्दादप्यपरोक्षं ज्ञानं स्यात्तु नास्तीति नाधिकारिमेदः कल्पनीय इति तात्पर्यम् । शब्दादपरोक्षस्वीकारे दूषणान्तरमाहुः—“प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे”ति । प्रमाणेन सङ्करापत्तिः प्रमाणसङ्करापत्तिः । शब्दरूपेण प्रमाणेन प्रत्यक्षत्वाऽपरोक्षत्वनासोः साहचर्यं स्यादित्यर्थः । इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वजाती ।

मगवदीपधीमद्विपञ्जरात्मजोतः मदीपः ।

कारसाविशिष्टत्वात् । अधिकारत्वात्तद्वन्देन शब्दादपरोक्षं खण्डयित्वा प्रकारान्तरेण शब्दादपरोक्षं खण्डयितुमाहुः—“प्रमाणसङ्करे”त्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदात्प्रमाणप्रमेये योष्ये । इत्थं च यत्र शब्दादपरोक्षारम्भशब्दं नापेत तादृशप्रमायां शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोः केवलशब्दबोधप्रत्य-

वदमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । अनुभवसिद्धत्वात् । इदानीन्तनानामपि शमादिरहितानां निर्विकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संज्ञाऽनुपपत्तिश्च ।

गोस्वामिधीसुरलीपरधिरचिता यमुभाष्यव्याख्या ।

प्रथमं, शमादिसाधनेभ्यः प्रथमम् । शब्दमेव, परोक्षमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । शब्दादि परोक्षमेव ज्ञानमित्युपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तत्तच्छिष्याणामनुभवस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तेषां तथानुभवोऽस्तीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तमेव विशदयन्ति—‘इदानीन्तनानामिति । शब्दो हि सर्वदा साधारण्येनैव सर्वेषामर्थप्रत्यापकः । अन्यथापद्यशब्दा-
गोस्वामिधीमद्विरधिरचितं विवरणम् ।

विधिवैयर्थ्यम् । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । ‘मन्तव्यमिति । सर्वेषां भवतीति स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अनुभवमेवाऽऽहुः—‘इदानीमिति । अस्मिन् युग उत्पन्नानां त्रैवर्णिकानामपीत्यर्थः । ‘उपलब्धे-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तपरिचिता ।’

क्षाऽसम्भवत्वात् । प्रथममपरोक्षज्ञानात्पूर्वम् । शब्दीप्रगितिरूपं ज्ञानार्थाज्ञानमिति यावत् । एवकारः साक्षात्कारव्यावृत्तिप्रयोजनः । तनोपपत्तिः—‘अनुभवे’ति । लौकिकवैदिकाऽनुभवसिद्धत्वात् । तथा च विचारसाक्षात्कारफलकत्वाऽसम्भवेनाऽन्योन्याश्रयाऽपरिहारज्ञानसाधनान्तर्गते यत्तुं युक्तमिति सिद्धम् । ननु तथापि शमाद्यभावे मलिनसत्त्वानां कथं वेदार्थनिश्चय इति तदामन्तर्गते सूत्रपादमेवेत्याशयेनाऽहुः—‘इदानीन्तनानामपी’ति । अथैव विचारशास्त्रादेवेति शेषः । अपिशब्दः पूर्वकालीनानां
धीशब्दबहुकृता गूढार्थदीपिका ।

तयोः परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणवृत्तित्वं स्यादशमस्त्वमसीत्यादिशब्दादपरोक्ष-
स्वीकारे । अतो न शब्दादपरोक्षमित्यर्थः । ननु यद्यपि न विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्ष- तथापि वेदान्तविचारसहकृतेन मनसा-साक्षात्कारः कृते न स्यात् । तथा सति विचारशास्त्रस्य साक्षात्कारजनकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽहुः—‘मनसा तज्जननेऽपि तथे’ति । तत्त्वमस्यादि-
वाक्यविचारसहकृतेन मनसा यदि साक्षात्कारस्तदाऽपि तथा, मनसादिपिपीनां-वैयर्थ्यम् । मन-
नादिसाध्यफलस्य विचारशास्त्रेण जातत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः—‘तस्मात्प्रथममिति’त्यादिना । दशमस्त्वमसीति शब्दाद्यज्ज्ञानं जायते तत्प्रथमं ज्ञानम् । दशमोऽहमिति ज्ञानात्पूर्वं जातत्वात् । तत्प्र-
थमं ज्ञानं शब्दमेव । न तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्र प्रमाणं पठन्ति—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । यदुभयन्ते, वेदान्तविषयकज्ञानिनो हि परोक्षज्ञानवन्त एव । ननु ये शमादियुक्तोपायमेव निःसन्दि-
ग्धवेदान्तविज्ञानम् । तथाऽपरोक्षमेव । ये त्वाद्यज्ञानोपां निःसन्दिग्धं ज्ञानं नास्त्येवेत्युक्तमाधिकारि-
णां शब्दादपरोक्षमित्याशङ्क्याऽहुः—‘इदानीन्तनानामिति’त्यादि । शमदमवैराग्यादियुक्तानामेव वेदान्तोपस्वीकारे दूषणमाहुः—‘संन्यासानुपपत्तिश्चेति । अश्रवणमाश्रयः । वेदान्तविज्ञानसु-

अनवधीचधीगविचारसमप्रणीतं प्रदीप ।

क्षयोः परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणयोरेकस्यां समावेशेन शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोर्जातित्वं न स्यादित्यर्थः । एवमेव प्रमाणगतयोः शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरेषां साङ्ग्यसम्भवाजातित्ववाच इत्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यसहकृतेन मनसैव शब्दादपरोक्षमङ्गीकार्यं ‘मनसैवानुद्वेष्य’मिति श्रुतिसाहाय्यादित्यं च शब्द-
प्रमाणमादाय न जातिशङ्करापरिहृतं आहुः—‘मनसै’त्यादि । तज्जनने शब्दादपरोक्षजनने । तथा

गोस्वामिभ्रीमुरडीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कदाचित्तदप्रत्ययः स्यात् । तथाचेदानीन्तनानामपि यदि शब्दात्परोक्षमेव जायते तदा तन्वायेन पूर्व-
पामपि तथैव वमूवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । शब्दात्परोक्षप्रत्ययाद्गीकारे वाधकान्तरमप्याहुः—‘संन्या-
से’ति । यदि शब्देवाऽपरोक्षप्रत्ययः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयो-
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता परिसुच्यन्ति सर्व-
इत्यादिश्रुतौ वेदान्तविज्ञानेन पदार्थेयाद्यात्म्यस्फूर्तौवपि संन्यासोक्तिर्विरुद्धेत । पदार्थेयाद्यात्म्यस्फूर्तेरेवा-
ऽपरोक्षसाक्षात्काररूपत्वेन तत्राती संन्यासस्याऽनपेक्षणात् । एवमयशब्दस्याऽनन्तर्यार्थकत्व उद्दिष्टाना-

गोस्वामिभ्रीमत्रिरिपरविरचितं विवरणम् ।

रि’ति । विचारेणेति शेषः । दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । उपनिषदि वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिना वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासस्य प्रतिपादि-
कैश्चिरिचिता वेदान्तपरिदिका ।

संग्राहकः । प्रथमं शब्दाऽनङ्गीकारे वाधकमप्याहुः—‘संन्यासे’ति । अपरोक्षसाक्षात्कारे सिद्धे
संन्यासस्याऽप्रेऽनपेक्षणात् । ननु सकार्यसैव वैराग्यस्य विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिस्तस्मेति चेत् । न । जन-
कादियदृहस्यानामनधिकारित्वापत्तेः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति विरोधाच्च । तत्र हि
वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासवचनात् । न चैव यदहरेवेति श्रुतिविरोधः । तस्याऽविविदिपासंन्या-

भीलाङ्गमहकता गुडामंटीपिका ।

श्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतेर्वेदान्तविज्ञाननिश्चयोत्तरत्वं संन्यासस्य,
निश्चयस्य च विचायाधीनत्वाद्ब्रह्मविचारानन्तर्यं च संन्यासस्य वैराग्यादेभ्यः सिद्धम् । ततश्च जिज्ञासाशा-
स्त्रस्य भवदुक्तशमदमवैराग्यादिभ्यः पूर्वमपेक्षितत्वाच्च शमदमवैराग्याद्यानन्तर्यं सम्भवति ब्रह्मविचारस्य ।
अतः फक्किन्वाया अयमर्थः । संन्यासस्याऽपि ब्रह्मविचारत्पूर्वमनुपपत्तिरिति । अत उत्तरभाविनः संन्या-
सस्य ब्रह्मविचारान्न पूर्वत्वम् । अतो न संन्यासाऽऽनन्तर्यमपि जिज्ञासायाः । एवं न कस्याप्यानन्तर्य-
मश्रायज्ञानेन वक्तुं शक्यत इत्यानन्तर्यपक्षो दूषितः ।

मगनदीपभीमदिष्टारामप्रणीतः शदीपः ।

पूर्ववदेव मनःप्रेमे आदाय सहारापत्तिरित्यर्थः । सहारापत्तिस्तु मनसि शब्दप्रत्यक्षयोः कारणत्वात्प्रमाण-
सहारापत्तिः प्रमितौ च शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वालमितिमादाय सहारापत्तिरितिरीत्या बोध्या । एव-
मुत्तमाधिकारिणः शब्दसहजतमनःसकृत्सात्वपुण्यादिशब्देभ्योपि शब्दात्परोक्षं स्यादित्यपि दूषणमवसेयम् ।
पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दिति । प्रथमं, वैराग्यशमादिभ्यः पूर्वम् । शब्दमेव वेदान्तविचारेण
वेदान्तवाक्येभ्यः शब्दमेव परोक्षरूपमित्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वात्, उपनिषत्सु तत्तद्विषाणां तच्छि-
ष्याणां च संवादेन परोक्षरूपशब्दसैव सर्वप्रतीक्षिणोचरत्वादित्यर्थः । ‘इदानी’मित्यादि । तथा च शमा-
दिशून्यानां विचारसमर्थानां यदि वेदान्तार्थनिर्णयो न स्यात्तदेदानीन्तनानां सादृशविचारकाणां निर्वि-
कल्पवेदार्थनिर्णयो न स्यात् । जायते इति सर्वत्रुभवसिद्धमिति न पूर्वोक्त साध्वित्यर्थः । तत्रमस्यादि-
वाक्येभ्यो ब्रह्मापरोक्षबोधोधाद्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । वयुपदेशानप्यादेव ब्रह्मापरोक्ष-
बोधः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परा-
न्तकाले परामृताः परिसुच्यन्ति सर्व’ इतिश्रुतौ वेदान्तार्थनिर्णयोत्तरं सन्यासोक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यर्थः ।

किञ्च अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्स्वार्थं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च ।

शोभाभिधीसुरतीप्रविरचितेन अशुभाप्यव्याख्या ।

चतुर्णां दूषणानां मध्ये—प्रथममुक्त्वा—द्वितीयं तस्माद्—‘किञ्चे’त्यास्य ‘उक्तं न भवे’दित्यन्तेन । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अयानन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्रितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थनिष्पत्तेर्भावात् । एवं सति तदध्याहृतं पदं यदि स्वार्थं तदा तद्विनापि स्वकर्तव्यताया इष्टसाधनत्वज्ञानमात्रेणोपपत्तेस्तन्निष्प्रयोजनमेव स्यात् । ननु स्वार्थपदापेक्षामात्रेऽपि परेषां ब्रह्मविज्ञासाङ्गोत्प्रेषसाधनत्वबोधनार्थं तदाकाङ्क्षा भवेत् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति सर्वत्रैव प्रसिद्धेऽंशशङ्काऽऽहुः—‘परार्थत्व’ इति । यद्यपि परप्रबोधने हि शब्दाः

शोभाभिधीमद्विरीप्रविरचितं विवरणम् ।

तत्त्वाद्देदान्तार्थं विचारोऽभावे संन्यासानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘कर्तव्यादी’ति । आदिपदेन विधिवोधकपदानां सङ्ग्रहः । द्वितीयं दूषणमाहुः—‘तदि’ति । विचारकरणम् । ‘वाक्यमि’ति । मीमांसावाक्यमित्यर्थः । वाक्यप्रयोगोऽभावे स्वयमेव मनसि विचारः कर्तुं शक्य इति भावः । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यत्वमेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । तैः अन्यैः । ‘शक्यत’ इति । मीमांसाविचारस्यातिदुरूहत्वादिति

केचिद्विरचितेन वेदान्तचरित्रिकेन ।

सपरत्वात् । द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति—‘किञ्चे’त्यास्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । ‘कर्तव्य’ इति आनन्तर्यनिबन्धनत्वात्तस्मात् आकाङ्क्षोत्प्रेषकत्वादानन्तर्यस्य । ‘स चे’ति । अध्याहारः । आदिना कुर्वतेत्यादिपदसंग्रहः । ‘तदि’ति । अध्याहृतं पदम् । ‘व्यर्थमि’ति । तद्विनाऽपि स्वकर्तव्यतोपपत्तिः । ननु परेषां विज्ञासाङ्गोत्प्रेषसाधनत्वबोधनार्थं स इति चेत्तेत्याहुः—‘परार्थत्वे’ति । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यप्रेषणमिदं वाक्यं स्यात् । तदेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । आसावैश्वर्यपरेषां, सर्वशकृतिसाव्यत्वात्तस्मात्

श्रीलालब्रह्मकृता गूढार्थदोषिका ।

आनन्तर्यार्थकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अयाऽनन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्रितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थोदयाभावात् । नन्वस्त्वध्याहारः को दोष इत्याकाङ्क्षायां दोषं वदन्ति—‘यदि तत्स्वार्थं मित्यास्य’ भवेदि’त्यन्तेन । स्वार्थपक्षे त्विष्टसाधनताज्ञानं स्वस्य वर्तत प्रवेतीष्टसाधनताऽबाधकं(?) कर्तव्यादिपदं व्यर्थमेव स्यात् । ननु शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देकार्षणीयेति सर्वतत्त्वसम्मतत्वाल्लोपेणामिष्टसाधनताबोधनार्थं कर्तव्यपदाध्याहारः सार्थक इत्याशङ्काऽऽहुः—‘परार्थत्वे स्वशक्यमि’ति । परान् प्रति

भगवदीयश्रीमद्वेदान्तसामग्रीकृत. प्रसूतः ।

अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वे दूषणचतुष्टयमुक्तम् । अधिकाकाङ्क्षा, अध्याहारमतिः, गुरुषार्थोसिद्धिः, विचारोच्छेदः इति । तेषां मध्ये प्रथमं निरूप्य द्वितीयमुपादधितुमाहुः—‘किञ्चाध्याहार’ इति । कर्तव्य इति । अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वेऽनन्तरं विचारः एतत्त्वन्मावमुक्त्वा तूष्णीं स्थितौ वाक्यं निराकाङ्क्षं न स्यादिति कर्तव्यादिपदानामध्याहारः आवश्यकः । विचारकर्तव्यामिष्टसाधनत्वामहत्सम्पादनेन विचारप्रवृत्त्यर्थमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्, अध्याहृतं पदम् । स्वार्थं, स्वस्य विचारे प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वामहत्सम्पादनार्थं

असङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्षे च-

गोस्वामिभीमुरतीभरविरिचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ध्याहारसावश्यकत्वं, तथापि- कृतिसाप्यत्वस्य विध्यंशप्रविष्टत्वेनाऽकृतिसाप्ये कर्तव्यादिपदाध्याहारो-
ऽपि-तदर्थोऽप्यत्र एव स्यादिति । ननु कथं परेषां तदश्रयमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न’ ही’ति । तैः प्रति-
द्वैतसर्वज्ञैर्विचारो वेदान्तानां कर्तुं शक्यः । ‘स्वयम्भूरेप भगवान्भेदो गीतस्त्वया पुरे’त्यादि-
वाक्यैर्वेदस्य प्रखरूपत्वेनाऽसर्वज्ञानां तत्र शक्त्यभावात् । दूषणान्तरमाहुः—‘स्वकृती’ति । यदि
कर्तव्यपदाध्याहारः परार्थस्तदा ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यारभ्य व्यासकर्तृका प्रखविज्ञासाकृतिरनर्थि-
कैव स्यात् । फलितमाह—‘असङ्गतिरिति’ति । एवं च कर्तव्यपदाध्याहारस्य स्वार्थत्वे परार्थत्वे
वाऽस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति । चकार एवकारार्थः । तृतीयं तमाहुः—‘किञ्चे’-

गोस्वामिभीमुरतीभरविरिचितां विवरणम् ।

शेषः । ‘स्वकृती’ति । अश्रयत्वात्सर्वविचारो न क्रियते चेन्मीमांसाविपयिणी या स्वकृतिसत्ता वै-
यर्थ्यमिति भावः । कैश्चिदुक्तमैर्विचारः कर्तुं शक्यते चेत्तत्राऽऽहुः—‘असङ्गतिश्चे’ति । तथा च
प्रखविज्ञासा परैः कर्तव्येति प्रतिज्ञा कृता । अग्रिमसूत्राणि तु खेनैव कृतानीति प्रतिज्ञाहानिरूपाऽ-
सङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘पुरुषार्थ’ इति । विचारे कि-
कैश्चिद्विरिचिता वेदान्तप्रतिज्ञा ।

दूषणान्तरमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति अध्याहृतकर्तव्यपदसोभयधाप्यफलत्वेनाऽऽनन्तर्यपक्षेऽस्य प्रतिज्ञा-
धीलाहभट्टकृता गूढाभेदापिच ।

कर्तव्यतासौधनं त्वनुचितम् । जिज्ञासायाः भगवद्वताररूपसर्वत्रकृष्णद्वैपायनसाध्यत्वात् । अन्येषाम-
स्पृष्टतया जिज्ञासाया अश्रयत्वाच्च । ‘स्वकृतिवैयर्थ्यं चे’ति । यदि परान् प्रत्युपदेशस्तदा जन्मा-
पस यतः शास्त्रयोनित्यादित्यारभ्य कृतसा प्रखविचारस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ‘असङ्गतिश्चे’त्यादि ।
स्वार्थत्वे परार्थत्वे वा वैयर्थ्यसोपपादितररादस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्य सूत्रस्याऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । ‘किञ्च,
अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नाऽनन्तर्यपक्ष’ इति । अधिकारपक्षे पुरुषार्थसिद्ध्यावानन्त-

भगवदीनाभीमुरतीभरविरिचितां विवरणम् ।

व्यासाभिप्रेतम् । ‘व्यर्थमेवे’त्यादि । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचारकलेष्टसाधनतापीसत्त्वात् । अन्यथा
प्रतिज्ञावाक्यमेव न वदेत् । इत्थं च सपूर्णं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थः । परार्थत्वे, परेषामि-
ष्टसाधनतापीसम्भादेन विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे । अश्रयत्वमेवोपपादयन्ति—‘न हीत्यादि । तैः परैः । कर्तुं
शक्यते, अन्येन केनचिदुक्तमिदं कर्तव्यमिति श्रवणमात्रेण सर्वेषां करणार्थं प्रवृत्तौ प्रमाणाभावादि-
त्यर्थः । ननु तादृशाज्ञासरिणां परेषां प्रवृत्तिरपि स्यादेवेति न वैयर्थ्यमत आहुः—‘स्वकृती’ति । तथा
च परस्य विचारकरणार्थं वाक्यप्रयोगः परेषु तु न क्रियते स्वयं च क्रियते इति स्वकृतेः प्रतिज्ञाकृतेषु
वैयर्थ्यमित्यर्थः । फलितं दूषणमाहुः—‘असङ्गतिरिति’ति । तथा च स्वार्थोर्मध्ये कस्यापि प्रवृत्तावनुप-
योगादसङ्गतिरेव सूत्रस्य फलितेत्यर्थः ।

आनन्तर्यपक्षे पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमुपपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादिना । अधिकार-

कन्यायात् । किञ्च तादृशस्याऽधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनाऽसम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः ।

शास्त्रविरोधश्च । साधनानामप्ये स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयात् ।

गोस्वामिधीमद्विधिरधिरचित विचारणम् ।

त्यारण्यो'उक्तन्यायादि'त्यन्तेन । कथयानन्तर्यपक्षे पुरुषार्थसिद्धभाव इत्यत आह—'उक्तन्यायादि'ति । आनन्तर्यार्थत्वेऽयमशब्दस्य कस्यानन्तर्यमत्र वक्तव्यमित्याकारकाऽऽह्वाया विषयलाभाऽभावेन निवृत्तभावे ब्रह्मेजिज्ञासाप्रतिषेधे तन्न्यश्रवणादिजाऽयुतमासिरूपपुरुषार्थसिद्धभावान्नानन्तर्यार्थत्वमिति भावः । उक्तन्यायस्त्वानन्तर्यं त्वित्यारण्य संन्यासात्पुनश्चैत्यन्तेन सन्दर्भेण स्फुटीकृतो ज्ञेयः । चतुर्थं तमाहुः—'किञ्चे'त्यारण्य 'वक्तव्यत्वादि'त्यन्तेन । वैदि साधनचतुष्टयाऽनन्तर्यमत्र

गोस्वामिधीमद्विधिरधिरचित विचारणम् ।

यथाप्ये मननद्वारा मोक्षः सिद्धतीत्यर्थः । 'उक्तन्यायादि'ति । अन्योन्याश्रयदोषाद्विचाराभावादित्यर्थः । चतुर्थं दूषणमाहुः—'किञ्चे'ति । साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवण कृत चैतेनैव कृतार्थत्वादध्यापनाभावाच्छास्त्रोच्छेद इति भावः । अत्रे तृतीयाध्याये । यौगिके जिज्ञासापदे दूषणमुक्त्वाप्य परिहरन्ति—'न चे'ति ।

केन्द्रिधिरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

सूत्रस्य, शास्त्रेऽन्यदतिरेव सात् । तृतीयं विवृण्वन्ति—'किञ्चे'त्यादिना । 'उक्ते'ति । अधिकाकाह्वाया

शीलवद्वहकृता गृह्यायेदीपिका ।

पक्षे तदभावे हेतुमाहुः—'उक्तन्यायादि'ति । महलाऽर्थान्तरोपक्रमाऽऽनन्तर्येषु सदोपत्वादधिकारपक्षस्य निर्दोषत्वसमानाधिकरणगुणयुक्तत्वस्य पूर्वं प्रदर्शितत्वात्पुरुषार्थः सिद्धति । आनन्तर्यपक्षे कस्याऽन्यानन्तर्यसाऽसम्भवादाकाह्वापूर्वभावेन जिज्ञासाया अभावात्पुरुषार्थो न सिद्धोदिति भावः । ज्ञादादिसाधनाऽऽनन्तर्यं शब्दादपरोक्षे दूषणान्तरमाहुः—'किञ्च तादृशस्याऽधिकारिण' इत्यादिना । यदि साधनचतुष्टयानन्तर्यमत्र भवेत्तदा तत्सम्पन्नस्य वेदान्तश्रवणमात्रेण भवन्मते जातसाक्षात्कारस्य कृतार्थत्वात्पुनः प्रवचनाऽसम्भवं । फलस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् । ततश्च श्रवणविधायकशास्त्रोच्छेद इत्यर्थः । न चाऽतादृशस्य फलसिद्धयर्थं प्रवचनविधिसार्थक्यमिति वाच्यम् । अतादृशस्य भवन्मते वेदान्ताऽनधिकारात् । वेदान्तविचारणैवोपनिषदां सिद्धान्ते फलज्ज्ञाकारात् । श्रवणमात्रेण साक्षात्कारे दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । एवं व्याख्यानेऽनेन जिज्ञासाशास्त्रेण विरोध इत्यर्थः । कथं

मनवदीपयधीमद्विचारात्मप्रणीत प्रदीप ।

पक्षे अयमशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे । पुरुषार्थः मोक्षः । उक्तन्यायायात् कस्यानन्तर्यं वाच्यमित्यत्रानन्तर्यमित्युक्तत्वात्तमेन तदाकाह्वाया अज्ञान्तोक्षाकाह्वातुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

उच्छेदश्च भवेदिति चतुर्थं दूषणमुपादयन्ति—'किञ्च तादृशस्ये'त्यादिना । तादृशस्य, उत्तमस्य । प्रवचनासम्भवात्, समाधिब्याप्यत्वेन वेदान्तविचारस्य शिष्याणां पाठनस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः ।

शास्त्रविरोधः, आदौ वेदान्तविचारमात्रेण तत्पदसाक्षात्कारान्येभ्यो ब्रह्मसाक्षात्कारादीकारे,

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात्

गोस्वामिश्रीमद्भिरपरिवरिषिता ऋणुभाष्यनाम्नया ।

भवेत्तदा शमादिसाधनसम्पन्नस्याधिकारिणः फलसिद्धेः सत्वेन पूर्वमेव कृतार्थस्याऽत एव सम्प्रतिनि-
रतस्य 'श्रोतव्य' इति विध्यतुरोपेन कृतश्रवणस्य लोकबुद्ध्या श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य प्रवचनादिसाध-
नानामसम्भवात्तत्रतिपादकशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । साधनानामनपेक्षणीयत्वेन तत्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनाद्यभावादुच्छेद इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । नहि साधनं विना पूर्वमेव
फलसिद्धिरिति कुत्रापि दृष्टमतः शास्त्रोऽसिद्धत्वाद्भिरुद्धम् । तत्र हेतुमाहुः—'साधनानामि'ति । यदि
साधननैरपेक्षेणैव फलं भवेदित्याशयः । साधनप्रतिपादकानां शास्त्राणां तदाऽग्रे तृतीयाध्याये स्वय-
मेव सर्वज्ञेन व्यासेन कथं तानि प्रतिपादितानीत्यन्यथातुपपत्तेरिव तत्र प्रमाणमिति भावः । एवमान-
न्तर्पार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्तत्वाऽन्येषामन्यतिदेशमुखेनाधिकारार्थत्वमेव द्रढयन्ति—'अत' इति ।
आपाततो हि दूषणचतुष्टयमुक्तं, वस्तुतस्त्यनेकदोषदुष्टत्वात्पराभिमतस्मानन्तर्यार्थत्वसाऽधिकारार्थ एवा-
ऽथशब्दः श्रेयान् । नन्दयशब्दसाधिकारार्थत्वे 'ब्रह्मजिज्ञासा अथ अधिक्रियते' इति वाक्यार्थः
सम्पद्यते । अधिकारो हि प्रारम्भः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासाया विषयविशेषपरतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वा-
त्कथमधिकर्तुं शक्येत्याशय इव समादयते—'नचे'ति । कथमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'जिज्ञासापदस्ये'

गोस्वामिश्रीमद्भिरपरिवरिषितां विवरणम् ।

'शक्ये'ति । इच्छायाः प्रारम्भस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । जिज्ञासापदस्य रूप्या विचारार्थकत्वे पूर्व-
मीमांसाभाष्यकारसम्प्रतिमाहुः—'अत एवे'ति । पुराविदां शावरणां भाष्यकृताम् । ननु विचार-
यदमेव कुतो नोक्तमित्यत आह—'जिज्ञासापदेने'ति । इष्टं इच्छाविषयीभूतम् । तदिच्छा ब्रह्मज्ञान-
केन्द्रिणवित्तं येषाम्बचन्दिष्यते ।

विषयाऽल्लभेनाऽनिवृत्त्या जिज्ञासाप्रतिषन्धे श्रवणाद्यसिद्धेरेवोक्तो न्यायः । विषयाल्लभस्तु 'तथाही'-
त्यारभ्य 'सङ्घानुपपत्तिरि'त्यन्तेन सन्दर्भेण प्रदर्शितः । चतुर्थं विशदयन्ति—'किञ्चे'ति । ताह-

धीत्याहप्रदकृता गृहार्थदोषिणः ।

विरोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'साधनानामग्रे' इत्यादिना । यदि भगवान्यादरायणः श्रवणमात्रेण
साक्षात्कारं स्वीकृत्यात्तदा तृतीयाध्याये स्वयमेव साधनानि न भूयदित्यर्थः । 'अतोऽनेकदोष-
दुष्टत्वादि'त्यादि । जानन्तर्यस्य अनेकदोषदुष्टत्वात्किदोषोऽधिकारार्थ एव श्रेयानित्यर्थः । जिज्ञासा-

भगवदधीयतीतिदोषात्सम्प्रतिपातः प्रदीपः ।

व्यासशास्त्रवैफल्यमित्यर्थः । वैफल्यमेवोपपादयति—'साधनाना'मित्यादिना । तथा च पूर्वोक्तरीत्या
यदि कृतार्थतामभिप्रेयात्तदाऽग्रे तृतीयाध्याये न्यासः स्वयं साधनानि न वदेत् । न हि कारणं विना
कार्योत्पत्तिः कस्याप्यसिद्धि सम्भवात् । सम्भवात् चेत्सात्तदाग्रे साधनानि व्यासो न वदेदित्यन्यथातुपपत्त्या
साधनानावे कार्याभाव इति सिद्धमित्यर्थः । जानन्तर्यपक्षे दूषणसमूहमुद्गाभ्याऽयशब्दसाधिकारार्थ-
त्वपक्षः सर्वरुतीकर्तुं योग्य इत्युपपादयति—'अत इत्या'दिना । अतः यतोऽधिकारार्थत्वपक्षो
निर्दुष्टोऽत इत्यर्थः । अनेकदोषदुष्टत्वात्, अथशब्दस्मानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयोद्गावनानन्तर-
मपि गृह्णानां दूषणानामुद्गावनादनेकदोषदुष्टत्वादित्युक्तम् । अधिकारार्थ एव, अथशब्दसाधिका-
ररूपाय एव । श्रेयान्, निर्दुष्टत्वात् सर्वेषामेव श्रेयानित्यर्थः ।

अत एव 'जिज्ञासितुमिच्छेदिति' पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति ब्रह्म-

गोत्रादिधीमन्पुरहीचरविरचिता अणुभाष्यभाष्या ।

ति । नहं ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेतीच्छार्थे 'धातोः कर्मण' इत्यनेन सता भाष्यम् । तथाच जिज्ञासापदं तदाचकमिति कथं विचारार्थकत्वमिति चेत् । उच्यते । 'अधातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन-यौगिकार्थ-व्यतिरेकेणैव-स्वातन्त्र्येण रूढार्थवाचकत्वात् । उद्दिदादिपदवत् । तत्र ज्ञापकमाहुः—'अत एव'ति । यतो जिज्ञासापदं यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढार्थवाचकमत एव जिज्ञासितुमिच्छेदित्यादीनि वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । अन्यथा इच्छितुमिच्छेदिति वाक्यार्थः स्यात् । स चायोग्यत्वादसङ्गत एव भवेदित्यर्थः । नन्विच्छाया विषयविशेषतन्त्रत्वेनाऽऽकृतिसाध्यत्वाद्विच्छेदिति लिङ्गमिति कथं सगच्छते । विधेवेव तद्विधानादिति चेत् । न । 'अहं कृत्यमृत्यञ्चे'त्यहार्थेऽपि लिङ्गस्मरणात् । अत एव तद्विज्ञास्येत्यादौ लोट-कारोऽपि सगच्छते । न च निमग्न-पादिष्वप्यप्रत्यय इति वाच्यम् । प्रवर्तनात्स सर्वानुस्यूतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव विष्यादियोगे प्रवर्तनाया लिङ् । चतुर्णां श्यगुपादानं प्रथमार्थमिति शब्दतत्त्वविदः । नन्यत्र यदि जिज्ञासापदेन विचार-

रहितविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शस्य शमादिसर्वसाधनसम्पन्नस्य । प्रवच्यमं शास्त्राध्यापनम् । 'शास्त्रे'ति । साधनानां वैराग्यादि-साधनानाम् । अत्रे तृतीयाध्याये । तथाच वैराग्यादानन्तर्थाधिकत्वेन यद्यप्यशुद्धं, प्रयुक्तं, स्वाह्मघातेन, तदा सिद्धानां तेषां पुन कथनाऽनर्हत्वात्तानि पुनर्न निरूपयेदेव । सूत्रकारस्याऽप्यनभिप्रेतोऽप्यना-गन्त्यर्थपक्ष इति भावः । उपसहरति—अत इति ।

ननु जिज्ञासाया विषयपरतन्त्रत्वाऽऽकृतिसाध्यत्वेनाऽऽवशन्दार्थसाऽधिकारेऽन्वयाऽसम्भवादिपिका-ररूपोऽर्थे कथं श्रेयानित्याशङ्का परिहरन्ति—'नचे'ति । अधिकर्तुमारब्धु न शक्या न कृतिसाध्येति न वा-च्यमित्यर्थः । ततोपपत्तिमाहुः—'जिज्ञासे'ति । योगविनैव स्वातन्त्र्येण रूढा विचारार्थकत्वात् । उद्दि-

शीलार्थेनहकृता गुडाधदीपिका ।

दादिपदस्य विचारार्थकत्वे शावरमाप्यसम्पत्तिमाहुः । 'अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानी'ति । तथा च जिज्ञासापदं यौगिकरूढम् । उद्दिदादिपदवत् । उद्दिच्छन्दो हि योगेन तुयलतापृष्ठादि वक्ति । रूढा उद्दिज्ञानकं यावत् । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि योगेन ज्ञानेच्छां वक्ति । धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वेति सूत्रेण सन्प्रत्ययस्य इच्छया जातत्वात् । रूढा च विचार-मिति । अत एव श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्द एकादशाध्याये जिज्ञासापदं विचारपदपर्यायत्वेन भग-वतोक्तम् । एवं जिज्ञासायापोषा नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मध्यर्ष्यं सर्वगमिति । नब्रह्म ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सम्भवति । ज्ञानेच्छाया भ्रमनिवर्तकत्वाऽभावात् । प्रकृतेऽपि विचारवाचकत्वमिति हार्दम् । नन्वेव सति लिङ्ग जिज्ञासापदं विहाय स्फुटार्थकं विचार-पदमेव कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यामाहुः—'जिज्ञासापदेन चैतद्वि'त्यारभ्य'आरभ्यत इती'त्यन्तम् ।

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसाम्प्रणीतं प्रदीपः ।

नन्वयशब्दसाधिकारार्थपर्यवस्ये कर्तव्यत्वमेवार्थं पर्यवसति, जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानगोचरेच्छार्थं, सा च कृत्यसाध्येति कथं कृत्यसाधनीयेत्याशङ्कते 'न चे'त्यादिना । ज्ञातु ज्ञानगोचर । नाधिकर्तु न

ज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टं तदिच्छापूर्णाया विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचरोऽधिक्रियत इत्यतःशब्दार्थः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव ब्राह्मसूत्रा निःसन्दिग्धं विचारपदं विहाय छिष्टपदप्रयोगं कर्म कृतवान्सूत्रकार इत्याकाङ्क्षाया-
माह—'जिज्ञासापदेने'ति । यदि जिज्ञासापदं विहाय विचारपदमेवेतं स्यात्तदा स विचारः किमर्थं
इति तत्फलजिज्ञासा विषयलाभाऽभावात्तिष्ठेदेवेति निःशङ्काप्रवृत्तिनिःश्रेयसार्थिनो न स्यात् । तेन
छिष्टपदप्रयोगे योगार्थोऽपि तत्रोपस्थितो भवति । ब्रह्मज्ञानं, 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती'
त्यादिश्रुतिभिः पुरुषार्थसाधनत्वादिच्छाविषयीभूतम् । इच्छा च फले तदुपाये वा लोके दृष्टरी । तथा
च तदिच्छाविषयीभूताऽस्मत्त्वप्राप्तिसाधनीभूतमज्ञानात्मकसाधनसाधनत्वयोक्तनेन निःश्रेयसार्थिनो
निःशङ्कप्रवृत्तिसाधनात्प्रयोगः कृत इत्यर्थः । एवमवशब्दार्थं निरूप्याऽतःशब्दार्थं निरूपयन्ति—
'यस्मादि'ति । यस्मादेव एव 'नद्यधेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवाह्यत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयत' इत्यादिभिः कर्मणामधिहोमादीनां श्रेयःसाधनानामनिलैफलत्वप्रदर्शनेन 'ब्रह्मवि-
गोस्वामिधीमुरलीधरविरचितं विचारणम् ।

विषयिणीच्छा । अधिकारपक्षे वाच्यार्थं वक्तुगतःशब्दार्थमाहुः—'यस्मादि'त्यादि । ननु सामान्यतो-
ऽतःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनात्किं पूर्वमित्याकाङ्क्षायां, कर्मविचारस्य पूर्वत्वं वक्तव्यम् । तच्च न
सम्भवति । तस्य पूर्वत्वं पूर्वमेव खण्डितमत आह—'अत' इति । यथा "धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चातः
कोरोमी"त्यादी द्येऽप्यतःपदप्रयोगो दृश्यते, तथापि ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधन'मते ब्रह्मज्ञानार्थं
विचार आरभ्यत' इत्यतःशब्द इत्यर्थः । अत्र, यथैकं पदमेकस्मिन्नर्थं यौगिकमन्यस्मिन्नर्थं रूढ तयो-

कैश्चिद्विरचिता येषाम्बचमिदंका ।

पदवत् । एतेन ज्ञानेच्छार्थाया जिज्ञासाया अर्थान्तरकल्पने निवश्याऽभावे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गभूत-
योर्जिज्ञासाकारणयोः संशयप्रयोजनयोर्बिज्ञासायाऽसूचनात्काकदन्तपरीक्षाचदिदमपि शास्त्रं सा-
सदर्थं तत्सूचनी जिज्ञासैव प्राधान्येन विवक्षितव्या । विवक्षितायां च तस्यां तस्याः प्रत्यधिकरणमप्रति-
पादनादनधिकार्यत्वेन तत्सममिष्याहृतोऽथशब्दो नाधिकारार्थ इति परास्तम् । तथा जिज्ञासापदस्य मीमां-
सापरत्वेऽन्यार्थकल्पनादोषोपि तथा । किञ्च विचारार्थकत्वाऽभावे प्रत्यधिकरणं तदधिकरणदध्याहृत-
कर्तव्येतिपदनैरर्थक्यापत्तेः । इच्छाया विषयविशेषतत्त्वेन विधि [ञ्छेय] कर्तव्यपदं विनाऽपि स्वतः
भगवद्गीयसीमदिच्छासामग्रणीत प्रदीप ।

कृत्वा साधयितुं । विचारार्थत्वात् जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्या कृत्वा विचारा-
र्थत्वसम्भवात् । यथोदितस्य योगेन यनिन बोधयति केवलरूढ्या च यमविशेषमिति तद्बदित्यर्थः । जिज्ञा-
सापदस्य विचारार्थत्वे उपष्टम्भकमाहुः । अतएवेति । यत इच्छाविषयकेच्छायाः असम्भवेन एतद्वा-
च्यसाप्रामाण्यं स्यादत एवेत्यर्थः । जिज्ञासितुं विचारयितुमित्यर्थः । ननु जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे
विचारपदं त्यक्त्वा किमिति शिष्टजिज्ञासापदप्रयोगः कृत इत्यत आहुः—'जिज्ञासापदेने'त्यादि ।
जिज्ञासापदेन ज्ञानविषयकेच्छार्थकजिज्ञासापदेनेत्यर्थः । एतत् वक्ष्यमाणमिष्टम् । इष्टमिति ।
तथा च सुखस्यैव सुखसाधनेष्वपि इष्टं शास्त्रकारिणां सम्मतम् । यथा यायादी । अन्यथा तत्साधने प्रवृ-

अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव, न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्प-

गोत्राग्निधर्मिभिरुत्तीहरविरचिता ऋणुमाप्यव्याप्या ।

द्वामोति परमि'त्यादिमिश्र ब्रह्मविज्ञानात्पुरुषार्थप्रदर्शनेन च कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, तस्मात्तत्रार्थं तदुपायमृता ब्रह्मविज्ञासा आरभ्यत इत्यर्थः । नन्वेवमयश्चदसाधिकारार्थत्वे ब्रह्म-
विज्ञासाऽऽधधिक्रियते अधिकारिणमुदिश्याऽऽरभ्यत इति वाच्यार्थः सम्पद्यते । तथा च को वाऽ-
त्राधिकारी यमुदिश्येयमारम्भ्येत्याकाङ्क्षायामाह—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः श्रद्धां वारयति ।

गोत्राग्निधर्मिभिरुत्तीहरविरचितं विपरणम् ।

मिकरूढमित्युच्यते । यथा उद्भिदादिपद यागविशेषे रूढम् । वृक्षे यौगिकम् । तद्वान्नापि विज्ञासा-
पदस्य यौगिकरूढत्वम् । ज्ञानेच्छायां यौगिकम् । प्रकृते विचारे रूढिः स्वीक्रियते । एवं च, अथातो
ब्रह्मविज्ञासेत्स च ब्रह्मपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अतःपदस्य ज्ञानार्थं तात्पर्यप्राहकत्वम् । तथा च ब्रह्म-
विषयकज्ञानानुक्रुको विचार आरभ्यत इति वाच्यार्थः ।

ननु ब्रह्मनिरूपणे प्रतिज्ञते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि वक्तव्यानि ।
तत्र विषयादीनामग्रे वक्तव्यत्वादाधिकारिनिर्णयमाहुः—'अधिकारी'ति । ननु वेदार्थविचारे च त्रैव-
र्णिकविरचिता वेदा-तत्तन्निर्णयः ।

एवोदयाह । स्वकृतसाध्यत्वात् । अग्रे च जन्माद्यसेत्यादिविचारकरणादप्रतिज्ञातकरणप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञा-
महापदत्वे । विज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे सम्मतिमाहुः—'अत एवे'ति । विज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वा-
देव । विज्ञासितमधीनां चेतस्य श्रीपरमार्थविज्ञासापदस्य विचारार्थत्वैव विवृत्तत्वात् । नन्वेवमस-
न्दिग्धं विचारपद विहाय किञ्च प्रयोग कथं धृतवान् भगवान् सूत्रकार इत्याशङ्क्याहुः—'विज्ञासे'ति ।
'ज्ञापयती'ति । अत्र सूत्र इति शेषः । एतत्पदार्थमाहुः—'अद्ये'ति । तथाच ब्रह्मविज्ञासापदेनाऽधि-
न्यायान्तश्चकिमदद्वितीयं ब्रह्मैतैच्छास्त्रविषयस्तत्सम्बन्धी चाऽयं विचार इति, शास्त्रविषययोः प्रतिपादक-
प्रतिपाद्यभावः सम्बन्धश्च दर्शितः ।

अतःपरं शास्त्रप्रयोजनं दर्शयन्त एताऽतःशब्दं विवृण्वन्ति—'यस्माद्दि'ति । अग्निहोत्रादीनि
नित्यकर्माणि । आदिना योगोपासनापरिग्रहः । 'ब्रह्मचिद्वामोति परमि'त्यादिभ्युत्थित्यो ब्रह्मज्ञानमेव
परप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनमन्ते हेतुब्रह्मज्ञानाय किञ्चक्षणकमित्यादिरूपो विचारोऽधिक्रियत आरभ्यत
इति हेतुरूपोऽतःशब्दसाऽर्थः । तथाच परप्राप्तिफलकब्रह्मज्ञानमेव परमप्रयोजनं दर्शितम् । सन्देह-
निवृत्तिसवयान्तद्वाररूपत्वेन । अवशिष्टमधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः पक्षान्तर-
शीलसद्व्यवहारात् सूत्रार्थवृत्तिरिति ।

तथा च न केवलं विचारमात्रं विज्ञासापदेनोच्यते किन्तु पुरुषार्थसाधनज्ञानविषयकेच्छापूर्वको- विचार
इत्यर्थः । 'अधिकारी त्वि'त्यादि । अथ हि वेदार्थविचारे वेदवाक्यान्तर्गतशब्दशेषभूतस्वप्न इति यो

अथवादीयन्तीमदिव्यारामप्रयोगः प्रदीपः ।

त्तिर्न स्यादिति भावः । तद्विच्छापूर्वणाप्य ब्रह्मज्ञानेच्छाविषयकार्यमित्यर्थः । अपश्चदार्थमाहुः—
आरभ्यत इतीति । सूत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादि । ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमेव । तच्च ज्ञानाय
ब्रह्मज्ञानाय । अतःशब्दार्थः अतःपदचतित्वसूत्रार्थः । अथ अधिक्रियते अधिकारिणमुदिश्य
ब्रह्मविज्ञासाऽऽरभ्यते ।

असाधिकार्याहायामधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तथाच वैदिकवाक्यादीमृतो यो

वितुम् । नहि मन्दमतेर्बदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते ।

गोस्वामिभूमिपुरटीपरविरचिता अधुभाव्यव्याख्या ।

विचारो हि वैदिकवामयान्तर्गतशब्दशेषयुतः । तथा च 'येऽङ्गिन्यधिकारिणस्ते तद्द्वेऽपी'ति त्रैवर्णिक एवाऽशाऽप्यधिकारी ज्ञेयः । असिद्धर्थे उपपत्तिमाहुः—'न ही'ति । मतिः कर्मोदित्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्याकारिका । ननु मतिमत्त्वं चेन्नाधिकारिविशेषणं तदा गृह्यायासक्तस्यापि पुरु-
गोस्वामिभूमिपुरटीपरविरचितं निवारणम् ।

र्णिक एवाधिकारीति सत्यम् । परन्तु वेदान्तार्थविचारे गृह्याणुरक्तस्य फलाभावाद्दिरक्तत्वमधिकारिवि-
शेषणं देयम् । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव विरक्तत्वान्मन्मतप्रवेश इत्यत आहुः—'न ही'ति ।
कल्प्यत इत्यत्रान्वयः । मन्मते त्रैवर्णिक एवाधिकारी । अनुरक्तस्य तु फलाभावेनाशोदेवानधिकारित्वात् ।
व्यर्थं विरक्तत्वं विशेषणम् । यथा वेदाधिकारिणि मतिमत्त्वं, कर्मधिकारिण्यन्वयपदवादिभिन्नत्वं विशेषणं
न कल्प्यते-तथाऽत्रापि समुदितार्थः । यथाऽन्वयपदवादीनां फलाभावस्तथा प्रतिपादितं कल्पसूत्रे । तथा
हि-दर्शपूर्णमासप्रकरणे यजनानस्य 'आऽयमसि सत्यमसि सत्यास्याभ्यक्षमसी'त्यादिमघेना-
ऽऽख्याविक्ष्वं विहितम् । तथाऽवेक्षणस्य लोपादङ्गवैकल्येन फलाभावः । एवं दर्शपूर्णमासेष्टायन्ते यजमा-
नस्य, बिष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा दिवमनुविचक्रमे निर्भक्तः स
यं द्विष्म इत्यादिमघेण गमनरूपं विष्णुकर्मणं विहितम् । तत्र पन्नोर्न सम्भवतीति फलाऽभाव
इति ।। एवंहीत्या वेदान्तविचाररूपमीमांसाया आयस्यकल्पयुक्तम् । विचारो च त्रैवर्णिकानामधिकार
इत्यपि स्वीकृतम् । परन्तु तत्र कर्मण्यपि त्रैवर्णिकानामधिकारोऽस्तीति कर्ममीमांसया चरितार्थत्वमसा
कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शङ्कानिरासे । एवकारः शूद्रव्यवच्छेदकः । तद्युत्पादयन्ति—'नही'ति । ब्रह्मणो हि वेदायत्वेन तद्वि-
चारस्य वेदवाक्यैरेव करिष्यमाणत्वादिति भावः । तथाच ब्रह्मविज्ञासापदेनैवाऽधिकारितामोऽपि दशितः ।
ननु 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधात्सङ्कोचसाऽऽप्यस्यकतया शमादिसाधनसम्पन्न एव कुतो नाऽधि-
कारीति शङ्का दृष्टान्तेनैव निरसन्ति—'नही'ति । 'मन्दे'ति । बलपुत्रेः पुंसः । तथाच मतिमानेव पाठ्यो
श्रीउल्लभट्टका गृह्योदीप्तिः ।

वेदाधिकारी स एवाधिकारीति त्रैवर्णिक एवाधिकारीत्वर्थः । ननु विचारो नाम मननं तत्र त्रैवर्णिकानां
सर्वेषामधिकारे प्राप्ते 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधापचितः सङ्कोचार्थं शमदमायान्तर्गमेव यत्कल्पं
ततश्चाऽप्यशब्द आनन्तर्यार्थक एव व्याख्यातव्य इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'न हि मन्दमतेरि'त्यादि ।
तथा च तत्र यथा मतिमत्त्वसाऽर्थोऽप्यसिद्धायात्राऽप्युक्तसामोऽत्रातिर्न तु तदर्थं विशेषणमधिकारिणि
देयमित्यर्थः । ननु तर्हि गृह्यासक्तसाऽप्यधिकारे विषयवत्तस्यापि ब्रह्ममननादिभिर्द्वौ विज्ञासाशास्त्रोक्तं
गोष्ठ्यात्मकं फलं स्यात्तथा सति त्यक्तविषयस्योत्तमसाऽतिहीने विषयिणि तौल्यं च तौल्यमापत्तौत्या-
भगवद्गीमधीमद्विऽज्जानमन्त्रोत्त. प्रतीपः ।

विचारः सः प्रधानाधिकार्यधिकारिक एव । दर्शपूर्णमासविकार्यधिकारिकप्रयाजादिवदित्यर्थः । ननु कर्म-
दिसर्वफलसाधनपक्षेया ब्रह्मज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति मतिमानेव विचाराधिकारी कल्पनीयोऽन्यथा
स्मात्कर्ममात्रपरस्यापि विचारेण ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थसाधको भवेदत आहुः—'नहीत्या'दि । म-
न्दमतेः त्रैवर्णिकस्य । मतिमत्त्वं ब्रह्मधारणसमर्थमुद्दिमत्वम् । 'कल्प्यते' इति । तथाऽकल्पने ताद-

अन्धपद्मवादीनामिव कर्मणि, गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्साक्षात्कारो न भविव्यति । न च धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । नच जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

गोत्वामिध्रीमुरलीपरविरचितं अणुभाष्यस्याख्या ।

पार्थसाधनीभूतग्रहसाक्षात्कारः कथं न भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तप्रदर्शनेन उपेतेन समाधत्ते—‘अन्धे’ति । यथा अन्धपद्मवादीनां स्वस्कारस्य सर्वत्रोक्तत्वात्कर्मोपकारस्य सिद्धत्वेन न कर्मणि (कर्मविषये) मतिमत्त्वादिक-
मधिकारिविशेषण, किन्तु सहकारिविशेष एव । तथा च तदभावान्न कर्मकरणम् । तथाऽत्रापि गृहाद्या-
सक्तस्य श्रवणस्य यथाकथञ्चित्सत्वेऽपि मतिमत्त्वाऽभावेन मननादिसहकारिकारणाभावात् साक्षात्कार इति भावः ।

गोत्वामिध्रीमुरलीपरविरचितं निवारणम् ।

इति मन्यमानं मीमांसक कटाक्षयशङ्कः—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । अथातो धर्मजिज्ञासेत्येन धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रार्थत्वेन धर्मेनिचारप्रतिज्ञयैव ग्रहनिचारस्य जायमानत्वेन मित्रतया न दत्तप्येत्ययमर्थः । अस्याः वेदान्तमीमांसायाः । यद्यपि क्वचित्सुस्तके अस्तेति पाठः । तथाप्यत्रैव भाष्ये मार्षोऽनया मीमांसयेत्युक्तत्वात्क्वचित्सुस्तके अस्या इति पाठस्य दृष्टत्वात् स एव पाठ इति प्रतिभाति । अप्रतिज्ञानात् जैमिनिना अथातो ग्रहजिज्ञासेति प्रतिज्ञाया अकृतत्वात् । ‘अनुपलब्धेरि’ति । ग्रहप्रतिपादकाधि-
करणानुपलब्धेरित्यर्थः । तदेवाऽऽहुः—‘न चे’ति । अत्र मीमांसकमते जगतः प्रवाहरूपेण नित्यत्वमतः
क्षणताविचार एव नास्ति । प्रब्रजानस्य तु धर्मरूपत्वात् धर्मप्रतिज्ञयैव चरितार्थत्वादित्याशयेन मीमां-
सकाः शङ्कन्ते—‘स्यादेतदि’ति । नोदकवाक्यार्थस्य । नुद प्रेरण इति धातुनिष्पन्न नोदकं प्रेरकं
यत् सोमेन पजेतेत्यात्तरत्वेदेवाक्यम् । तदर्थस्य यामातुशूळभावनारूपार्थस्य धर्मत्वमुपस्था चोद-
नालक्षणोर्थं धर्म इति सूत्रेण धर्मे प्रागाग्य प्रतिपाद्येत्यर्थः । ननु वेदस्य विध्यर्थवादनग्रनामभेदरूपेण
केचिद्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

मतिमानेवाधीयेतेति यथा न निचमस्तथाऽत्राप्युक्तसाधनसम्पत्तिवैय विचारः कर्तव्य इति न नियम इति मत्तः । नन्वेव सति विरहितानामपि वेदान्तार्थनिश्चयसाक्षात्कारावतिरिक्त आहुः—‘अन्धे’ति । यथाऽऽभाववेश्यणादिस्वरूपोपकरणैर्द्वामावात्कर्मणि तेषां न फल, तथाऽत्रापि फलेपकारिमननाद्यद्वाऽभा-
वाद्गृहाद्यासक्तानां न साक्षात्कारः । श्रुतिस्तु महावाचवायुपदेशग्रहणसाधनवैति न दोषः ।

श्रीलक्ष्मणसंहिताः गृहार्थदीपिका ।

शङ्का समादधते—‘अन्धपद्मवादीनामिवे’त्यादिना । यथा कर्मण्यन्धपद्मवादीनामसामर्थ्यात्कर्मक-
रणाऽभावात्स्वाप्यफलऽभावेऽपि न कर्मण्यनन्धत्वादिविशेषण, तथा गृहाऽऽसक्तस्य मननाऽसामर्थ्या-
त्स्वाप्य ग्रहसाक्षात्काररूप फल न भविव्यति । नैतावता शमदमादिक विशेषण देयमित्यर्थः ।

भगवदीयधीमदित्यजामयकीतं प्रदीप ।

शमतिमत्त्वाभाव निश्चित्यापि उदभवते पितृकारित्वेदाभ्ययनस्यावैधत्वेन प्रत्यययजनकत्व स्यादित्यर्थः । ननु शन्तेो दान्त उपरतस्वित्तुस्वित्वादिरूपोऽधिकारो निचोरऽवश्य अधिकारिविशेषण वाच्योऽन्यथा गृहाद्यासक्तवेदान्तनिचारकस्यापि ग्रहसाक्षात्कार, पुरपार्थैव सिद्धोदत्त आहुः‘अन्धे’त्यादि । तथा-
न्य यथाऽऽन्यवेश्यणवित्पुत्रमणादिरूपसहकारिणाद्वाभावात्तथा कर्मकर्तृणां फलभावस्तथा विचारकाणा-
मपि शान्त्यादिसहकारिणात्तानामावाद्गृहाद्यासक्तानां अतसाक्षात्कारपुरपार्थभाव इति-भावः ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्म-

मोस्त्वादिधीसुरलीधरविरचित्तु अणुभाष्यभाष्या ।

ननु धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव ब्रह्मविचारस्यापि गतार्थता स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—‘न च धर्मन्यायेने’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । तत्र हि धर्मजिज्ञासा
प्रतिज्ञात् । न ब्रह्मजिज्ञासा । तथा चाऽप्रतिज्ञातस्य निरूपणासम्भवात्कथं गतार्थत्वम् । ननुक्तं धर्मशब्दो
वेदार्थमात्रोपलक्षक इति, कथमप्रतिज्ञातत्वं ब्रह्मजिज्ञासाया इत्यत आहुः—‘अनुपलब्धेरिति’ ।
‘अथाऽतो धर्मजिज्ञासे’त्यत्र धर्मशब्दो यदि वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन सूत्रकारसम्मतः सातदा
ब्रह्मजिज्ञासाया अपि प्रतिज्ञातत्वेनातुपदमेव चोदनालक्षणोर्धो धर्म इत्यादिना धर्मजिज्ञासावद्ब्रह्मजि-
ज्ञासाऽपि स्वनये तेनैव कृता सात् । नहि द्वादशलक्षणां कुत्रापि सा कृतास्ति । अनुपलब्धेः ।
उपलब्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमत्र तन्निषेधमाहुः—‘नचे’ति । अत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘स्यादेतदि’ति ।

वैश्वद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वेदार्थनिश्चयार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तौ शास्त्रस्यैव वैचर्य्यं स्यात् । पूर्वमीमांसयैव विभिन्ननामधेय-
निषेधाऽर्थवादात्मकस्य सर्वेसाऽपि वेदार्थसाऽर्थनिर्णयादिति चेत् । मैवम् । वेदार्थज्ञानमात्राव ताऽर्थ
विचारः, किन्तु वेदार्थब्रह्मज्ञानाय । तस्य च तत्राऽदर्शनात् । तदेतदुक्तं ‘नच धर्म’त्यादिना । न्याय-
शब्देनाऽत्र सूत्रापि पृथगन्ते । अस्य वेदान्तशास्त्रस्य । ‘अप्रतिज्ञानादि’ति । ब्रह्मविचारस्य । तस्यैवाऽ
नुपलम्भात् । तामेव प्रदर्शयन्ति ‘नचे’त्यादिना । पुनः प्रकारान्तरेण वैचर्य्यमाशङ्कन्ते—‘स्यादे-

श्रीलालबहृङ्गला गृहार्थदीपिका ।

ननु वेदाधिकारी यः स त्रैवर्णिक एवाधिकारी तदाऽप्यतो धर्मजिज्ञासेति पूर्वतन्प्रतिज्ञासूत्रे
धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव पूर्वतन्पन्व्यायेन ब्रह्मज्ञानसिद्धेरब्रह्मविचारस्य गतार्थता
स्यादित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न च धर्मन्यायेने’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । वैमि-
निना ब्रह्मविचारस्याऽप्रतिज्ञानात् । यदि सर्ववेदार्थजिज्ञासायाः प्रतिज्ञा सातदाऽप्यतो वेदजिज्ञा-
सेति प्रतिज्ञातं स्यादित्यर्थः । ‘अनुपलब्धेरेति’ति । यदि धर्मजिज्ञासायामतोदिकारोऽपि प्रतिज्ञातः
सातदा ‘चोदनालक्षणोर्धो धर्म’ इत्यादिभिर्धर्मविचारैव ब्रह्मविचारोऽप्युपलभ्येत । अतस्तस्यानु-
पलब्धेने तत्र ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यर्थः । अनुपलब्धेरित्युक्तं तस्यैव विवरणमाहुः—‘न च जगत्कारण-
मित्यादिना । उत्तरकाण्डप्रमेये ज्ञाने धर्मत्व साधयित्वा पूर्वकाण्डभीमांसया गतार्थत्वं साधयति—
अगवदीच्यश्रीमादिप्यारासमणोत्-प्रदीप ।

नन्वयातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य लक्षणया वेदार्थमात्रपत्तया व्याख्यानात् धर्मनिरूपण-
प्रतिज्ञयैव ब्रह्मनिरूपणप्रतिज्ञायाः कृतत्वेन गतार्थत्वादयातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्प्रतिज्ञाया वैचर्य्यमत
आहुः—नन्विति । अस्य वेदान्तविचारस्य । अप्रतिज्ञानात् शक्त्यार्थप्रतिपादकधर्मपदपठित-
वैमिनिप्रतिज्ञामध्ये ब्रह्मविचारप्रतिज्ञाया क्लृप्त्यादित्यर्थः । ननु लक्षणयार्थप्रतिपादकधर्मशब्दपठितप्रति-
ज्ञया ब्रह्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वादपार्थैव पृथग्ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यत आहुः—अनुपलब्धेरिति । तथा
च वैमिनिना स्वसूत्रे यदि ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता सातदा ‘चोदनालक्षणाऽर्थे धर्म’ इति धर्मजिज्ञा-
सावत् ब्रह्मजिज्ञासाप्युपलभ्येत न त्वेवमित्यर्थः । अनुपलब्धिप्रकारमेवोपपादयन्ति—‘नच जग’दित्या-
दिना । अधिकरणमस्ति वैमिनिमीमांसायामभिनवप्रमत्तीत्यर्थः ।

त्वमुक्त्वा, प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् 'आत्मे-

गोस्त्रादिधीमुरलीधरविरचिता बहुभाष्यव्याख्या ।

यदुक्तं जगत्कारण परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो चेति सन्देहपूर्वकं तत्रिशयकारकं किञ्चिद-
धिकरणं द्वादशलक्षण्या नोपलभ्यत इति । तत्तु सादेव । तेन प्रकारेणाऽधिकरणकृतेरनेक्षणात् ।
किन्तु धर्मविज्ञासा प्रतिज्ञाय तद्विषयाकाङ्क्षां 'चोदनालक्षणोर्धो धर्म' इत्यारभ्य नोदक-
वाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा, तस्यैव कथं धर्मत्वमर्थवादवाक्यानां तत्र सत्त्वात् । तत्र च चोदनाया
असत्त्वात्तद्वाक्यार्थस्य धर्मत्वाऽभावे तेषामप्रामाण्यमेव स्यादित्याम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

गोस्त्रादिधीमुरीधरविरचित विवरणम् ।

चतुर्विधत्वम् । तन्मध्ये विधेस्तु प्रामाण्य प्रतिपादितम् । अर्थवादादीनां निर्वकत्वेनाऽप्रामाण्यमत
आह—'प्रामाण्यपुरःसरमिति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुल्यधेन विधीनां स्यु-
रिति सूत्रेण । स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थोऽपि नीयते । सर्वस्तेनार्थवादानां प्राय-
स्तेन प्रमाणतेति कारिकाया चार्थवादानां प्राशस्त्यबोधकत्वेनार्थे प्रामाण्यं, गत्रादीनां देवता-
प्रकाशनद्वारा शब्दाशेषे प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य नामधेयानां नामावच्छिन्नधाल्यनिष्ठभावनास्यधर्मप्रमितौ
प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य, सकलवेदाऽर्थवादानां प्ररोचकतयैव मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यव्य-
वस्थापनपुरःसरं शब्दार्थोभयविषयकं सन्देहा निवारिता इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादक-

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदिति । एतद्रूपमात्रकारकं वैयर्थ्यम् । 'अर्थे'ति । 'प्रतिज्ञाय'ति । कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय ।
'नोदके'ति । को धर्म कपलक्षणक इति स्वरूपप्रमाणविज्ञासाया यदेतेत्यादिनोद्घाटितं नोदक
वाक्यम् । तदर्थस्य यागादेश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण, चोदनालक्ष्यत्वाच्चोदनार्थत्वादर्थरूपत्वाच्च
धर्मत्वमुक्त्वा वेदान्तानां तदेकदेशत्वाच्चोदनानां प्रामाण्यमाशङ्क्योत्पत्तिकसूत्रेण तत्रामाण्यपुरःसरं शब्दार्थ-

श्रीलक्ष्मणविरचिता सूत्रार्थदीपिका ।

स्यादेतत् । 'अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारमि'त्यादिना । 'नोदकवाक्यार्थस्य धर्म-
त्वमुक्त्वे'ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वेत्यर्थः । 'प्रामाण्य-
पुरःसरमिति । अर्थवादवाक्येषु नोदनाया असत्त्वात्तदर्थस्य धर्मत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यं 'आम्नायस्य
क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुल्यधेन
विधीनां स्युरि'त्यादिना स्तुल्यधेन नोदकनास्यैकवाक्यतया सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्या-
नामप्रामाण्यशङ्का निवारितेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसोत्तरीमावाप्तनिषयस्य धर्मत्वमाह—'तत्र ब्रह्मज्ञानस्ये-

मगधर्षपधीनविच्छेदात्मकज्ञानं प्रदीपः ।

पूर्वपक्षी शङ्कते स्यादेतदिति । एतत् स्यात् ब्रह्मज्ञानस्यापि विध्यर्थत्वेन धर्मत्वात् धर्मवि-
चारप्रतिज्ञया प्रतिज्ञातत्वं स्यात् । प्रामाण्यपुरःसरं अर्थवादानां निष्येष्टाररूपत्वेन प्रामाण्यव्यव-
स्थापनपुरःसरम् । सर्वे सन्देहाः मन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसन्देहाः । तत्र धर्मप्रदायमध्ये । धर्मत्वं

त्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यार्थत्वात् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन' मिति स्मृतेश्च । सृष्ट्या-

गोसाग्निधीमुरलीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

कथमतदर्शाना'गिलादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि' लादिना स्तुत्यर्थेन चोदकवाक्येनैकवाक्यतां सम्पादोपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यादिशङ्का निवारिता । तथाचाऽऽ'स्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वात्तदर्थस्य ब्रह्मज्ञान-साऽपि धर्मत्वम् । तल्लक्षणाऽऽकान्तत्वात् । 'अयं हि परमो धर्म' इत्यादिस्मृतौ त्वात्मदर्शनस्य स्फुटमेव धर्मत्वमुक्तम् ।

ननुत्तरकाण्डेऽक्रियार्यानामपि वाक्यानां तत्वात्तेषां क्व गतिरिति चेत्त्रयाऽऽहुः—'सृष्ट्यादी'-ति । यथा 'धातुर्वै क्षेपिष्ठे'लादिवान्यानां 'वाचक्यं श्वेतमालभेते'ति नोदकवाक्यान्तर्गतत्वात्तुदे-वतात्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगितया तद्वाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्य प्रसाधित, तथाऽत्रा-ऽस्युपासनाविषयेऽश्वरस्तावकत्वेन तेषामपि प्रामाण्यमिति भावः । ननु तत्र बापौ क्षिप्रकारिखादिधर्मोणां भ्रमलक्षसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादनं संगच्छते । अत्र तूपासनाविषयस्य मद्गण, शुद्धत्वेन धर्माऽभावात्कथमुपा-
गोसाग्निधीमद्विधिरविरचित विवरणम् ।

विधीनाह—'आत्मे'ति । ननु जगत्कारणप्रतिपादकवाक्यविधायते न कृत इत्यत आह—'सृष्ट्या-
वैधिरचिता वेदागतक-त्रका ।

विषयकाः सर्वे सन्देहा निराकृताः । चोदनेतिक्रियायाः प्रवर्तकवचनम् । लक्ष्यते ज्ञायते येन तल्लक्ष-
णम् । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यत्सेति । लक्ष्यते बुध्यते स्वरूपं येन तल्लक्षणम् । स्वरूपबोधक वाक्यं
यत्सेति चेति । अनर्थो धर्मो मामृदित्वर्थवहणम् । तथाच य. पुरुष वि. श्रेयसेन शुनक्ति स धर्म
इति । तदुभयमध्येकेनाऽनेन सूत्रेण व्याख्यातम् । एतच्छ्रोत्रकाण्डे धर्मलक्षणाऽऽकान्तत्वान्ज्ञान-
स्यापि धर्मत्वमित्याहुः—'तत्रे'ति । तत्र हेतुमाहुः—'आत्मेत्येवे'त्यादि । तत्र स्मृतिमपि प्रमा-
यन्ति—'अयं ही'ति । सृष्ट्यादिवान्त्यान्म ज्ञानार्थत्वाऽभावेन तद्विचारस्य गतार्थत्वाऽभावमाशङ्क्य
ज्ञानविधायके तत्सङ्गतिं दर्शयन्ति—'सृष्ट्यादी'त्यादि । 'यतो वा इमानि'त्यादिसृष्टिवाक्यानि ।

धीलाहृषट्ठका गृहार्थद्वीगिषा ।

त्यारम्य 'स्मृतेश्चै'त्यन्तेन । ननुत्तरकाण्डे ज्ञानसाऽस्तु धर्मत्वम् । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं
श्लोकमुपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदकवाक्यविहितत्वात् । परन्तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः सम्भूत' इत्यादिसृष्ट्यादिवान्त्यानां नोदकत्वाऽभावात् धर्मप्रतिपादकत्वम् । तत्राऽत्रा-
माण्यमापद्यतेलाशङ्क्य समापये—'सृष्ट्यादिवाक्यानामि'त्यादिना । यथा पूर्वकाण्डे 'धातुर्वै क्षेपिष्ठा

अणवदीपधीमद्विधिरविरचित प्रदीप ।

विषयत्वाद्धर्मत्वम् । ज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादकविधिमाह—'आत्मे'त्यादि । श्लोकं स्तुत्यम् । ज्ञानस्य
स्फुटतया धर्मत्वबोधिकां स्मृतिमाह—'अयं ही'त्यादि । ननुत्तरकाण्डे सृष्ट्यादिप्रतिपादकविधिभि-
नवाक्यानां का गतिरत आह—'सृष्ट्यादी'त्यादि । अर्थवादत्वं उपासनाविषयत्वावकतया विष्ये-

दिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषय-

गोस्वामिश्रीसुरतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सनाविषयत्वम् । कथं वा स्तुतिविषयत्व तत्राऽऽह—‘आरोपे’ति । न हि ब्रह्मणि वास्तवा धर्माः सन्ति । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनत्वेन सर्वथैव तस्याविषयत्वात् । तथा च तत्प्रतिपत्तेरस्थूलादिश्रुतिभिर्निषेधमुखेन प्रतिपादितत्वान्निषेध्यानां तत्राऽस्तत्वान्निषेधार्थं ताग्नरोपयन्ती श्रुतिस्त्रोषामपवादविषयत्वं सूचयतीति नोपासनायाः स्तुतेर्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’त्यादी विधिः सम्भवति । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा ऽयं पुरुषः कर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ता नियोज्यो भवति । न चैवं-भूतान्यात्मोपासनदर्शनादीनीति न तेषां विधिविषयत्वम् । तथाच कथं धर्मविज्ञासया गतार्थत्वं

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

दी’ति । अस्माकं मते जगतो नित्यत्वात्कर्तृभावेन तत्प्रतिपादकानां, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिवाक्यानामर्थवादत्वमित्यर्थः । ननु कथमस्याऽर्थवादत्वमित्यत आह—‘आरोपे’ति । ‘धर्मे’ति । कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयत्वावकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ।

केश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आदिना ‘सत्त्वं ज्ञानमनन्त’मित्यादिस्वरूपपर्यायां सग्रहः । ईदृशानि चाक्यानि तद्विधावेवार्थवाद-विधयाऽन्वीयुरिति भावः । तत्रोपपत्तिमाहुः—‘आरोपे’ति । तत्रोर्विषयीभूतो धर्मः कर्तृत्वादिः । ‘विधेये’ति । उपासीतेत्यादिविधिविषयीभूता योपासना तद्विषय आत्मा । तत्त्वावकत्वात् ।

श्रीलालबहादुरदा गृह्यसंदीपिका ।

देवतेत्यादिवाक्यानां ‘वाप्य श्वेतमालभेते’ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगि-तया नोदकवाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्य निरूप्यादि । तथाऽनाप्तुपासनाविषयपरमे-श्वरज्ञानकत्वेन सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगात्तेषामपि प्रामाण्यमिति हार्दम् । ननु वायौ क्षिप्रकारित्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षत्वात्तत्प्रतिपादनं युक्तं, प्रकृते तृषास्यस्य ब्रह्मणो निर्देयकत्वाच्चोपासनाविषयत्व न वा स्तुतिविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘आरोपापवादे’त्यादि । अस्थूलमण्वहस्मदीर्घमित्यादिश्रुतिभिर्ध-र्माणां निषेधान्निषेध्यानां तत्राऽस्तत्वान्निषेधस्य प्रतिपूर्वकत्वनिषेधमात्रनिषेधार्थं अगस्तृत्वात्तत्रोपपत्ति श्रुतित्वात्तत्रोपापवादयोर्विषया ये धर्माः सृष्ट्यादय इष्वरीयास्तात्प्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मजननादिरूपिकाणां श्रुतीनां प्रामाण्यमङ्गुणम् । विधेयोपासनाविषयपरमेश्वरस्तावकत्वादित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’ त्यादी विधिः । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । विधिहेयोपादेयविषयः । यस्तु पुरुषेण कर्तुं शक्यतेऽन्यथाकर्तुं च शक्यते स हेय उपादेयः । तस्मिन् समर्थः कर्ता नियोज्यो वि-धिना । प्रकृते स्वात्मोपासनदर्शनादीनि नैतादृशानीति न तेषां विधिविषयत्वमतः कथं ब्रह्मविज्ञासया

सगर्भश्रीधर्मोदित्वकारणमण्डलं यदोप- ।

क्याक्यतया प्रामाण्यमित्यर्थः । तदेव षोपपादयति—आरोपेत्यादिना । आरोपः ‘येतदात्ममिदं सर्वं यतो वा इमानि’ इत्यादिवाक्यार्थः । अपवादः ‘अथात आदेशो चेति नेती’तिरूपः । तद्विषयाः, मित्यामृताः सर्व एव धर्माः । तत्प्रतिपादकत्वेन सृष्टिब्रह्मादेप्रतिपादकवाक्यानां तत्प्रतिपादक-त्वेन । विधेयोपासना प्रथमकर्तृत्वसर्वोभित्तत्वादिना विदिता या प्रतीकोपासना । तद्विषयेत्यादिना

स्तावकत्वात् । नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वा-
च्यम् । नहि सर्वात्मनाऽसाध्यम् । प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेण पुरुषव्यापृतिः

गोह्यामिध्रीगुरादीपरिचित भणुभाष्यव्याख्या ।

प्रबन्धिज्ञासाया इत्याद्यङ्ग पूर्वपक्षी परिहरति—‘न च ज्ञानादीनामि’ति । तत्रोपपत्तिर्माहुः—‘नही’ति ।
यद्यपि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्व सर्ववादिसिद्धं, तथापि न सर्वात्मनाऽसाध्यत्वम् । तर्हि कस्मिन्नशे-
साध्यं तदित्यत आह—‘प्रकारभेदस्त्विति । यथा ज्योतिष्टोमादिकं स्वरूपोपकारिमिः फलोपकारिभिधा-
ज्ञेस्तेन तेन क्रमेण स्वकृतिसाध्यं, न तथा नास्ति । ज्ञानस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वात् । ननु तर्हि सर्वात्मनैव
तदसाध्यं स्यादिति चेत् । न । स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्कारणानां श्रवणादीनां साध्यत्वात् ।

ननु साधनानां साध्यत्वे कथं तत्फलस्य साध्यत्वमित्यत आहुः—‘सर्वस्यापि’ति । यथा ‘स्वर्गकामो

गोह्यामिध्रीमहिरेपरिचितं विवरणम् ।

ननु कृतिसाध्यत्वसैव विषयत्वत्सामान्यतो ज्ञाने यत्तापेक्षाया अभावाद्ब्रह्मज्ञाने विष्य-
र्थत्वरूपधर्मत्वाभावा इत्याशयेनाऽऽज्ञाहते—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादिः । वस्तु
घटादिः । परतन्त्रत्वेन उभयाधीतत्वेन । न हि केवलं ज्ञाने प्रमाणवस्त्वपेक्षा, किन्तु प्रत्यक्षज्ञाने
चक्षुःसन्निकर्षापेक्षायस्तीति यत्र विना चक्षुःसन्निकर्षो न जायत इति कृत्वा परम्परया कृतिसाध्यत्वं
ज्ञानेऽप्यस्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘सर्वात्मना’ सर्वप्रकारेण । ‘असाध्यमि’ति । ज्ञानमिति शेषः ।

देविद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु व्ययोर्ये सर्वोऽपि प्रयासो ज्ञानादीनां विषेयत्वाऽसम्भवेन निश्चयवादकल्पनानैरर्थक्या-
दित्यत आहुः—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादिः । वस्तु विषयः । तदधीनत्वेन तदसाध्यत्वात् ।
समादधते—‘न ही’ति । स्वरूपसाधनशेनाऽसाध्यत्वमेत्यर्थः । ननु पुरुषव्यापारतत्त्वाऽभावात्कथं
साध्यता । तदेव हि साध्यं यदुपपन्नत्वात्तत्रम् । यथाविद्योवादि । ज्ञानञ्च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात्
तथेत्यत आहुः—‘प्रकारे’ति । उक्तो यः प्रकारभेदः स तु नाऽविषेयताप्रयोजकः । यतः स्वरू-
पतोऽसाध्यत्वेनाऽपि न साधनशेनाऽसाध्यं तत् । ननु ज्ञानसाधनानां साध्यत्वे कथं तस्य साध्यत्वं
स्यादित्यतो ह्युचते—‘सर्वत्वे’ति । स्वर्गसाधनत्वं वा । साधने योगादी । पुरुषस्य व्यापृतिर्व्या-
प्यत्वात्तद्वद्वत्त्वात् पुरुषव्यपृतिः ।

धर्मज्ञासाया गतार्थत्वनिश्चयज्ञासाऽऽह—‘न च ज्ञानादीनामि’त्यादि । ‘न हि सर्वात्मनाऽ-
साध्यमि’ति । सन्निकर्षादिवनककृत्यपेक्षाया ज्ञानेऽपि सत्त्वात् सर्वप्रकारेणाऽसाध्यत्वमित्यर्थः ।
ननु-कर्मेवसाक्षात्कृतिसाध्यत्वाऽभावात् विषेयता ज्ञानादीनामित्याशयाऽऽह—‘प्रकारभेदस्त्वप्रयो-
जक’ इति । प्रकारभेदस्त्वविषेयत्वसाधको न भवति । यतो धर्मेऽपि साक्षात्कृतिसाध्यत्व नाऽस्तीति
प्रदर्शयति—‘सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिरिति’ति । धर्मसाधनत्वरूपत्वात्तसाऽपि कारणभूते

अणुभाष्यव्याख्यासंग्रहः प्रथमः ।

तादृशोपासनाविषयजगत्कृतृत्वसर्वानेदादिस्तावकत्वात् तादृशधर्मसम्बन्धयोधनेनोपासस्तुतिपरत्वादि-
त्यर्थः । ननु उपासनायाः ज्ञानरूपत्वात्तसाः ज्ञानगोचरेच्छायाथ कृत्यसाध्यत्वात्कृतिसाध्यत्वसैव च वि-
षिविषयत्वात् ज्ञानविष्येकत्वाकथयता सृष्टिनिपादकार्येवादानां प्रामाण्यमुक्तनसम्भवि ज्ञानविधेरेवास-
म्भवादिति दृग्ग परिहर्तुं यादी शक्यते—‘नचे’त्यादि । ‘ज्ञानादी’त्यादिपदेनेच्छा शक्या । अवि-

तदत्र वृत्तिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वं, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मत-

गोस्वामिधीमद्विष्णोर्विरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

यजेतेत्यादी स्वर्गवाच्यव्याप्त्यं देवयानमार्गेण प्रब्रह्मसिद्धिरुपस्थाऽऽत्ममुपलस वा, लोकस वा, फलस्य स्वत एव सिद्धत्वेनाऽसाध्यत्वात्तदभिव्यक्तिसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेः साध्यत्वेन, तेषामपि साध्यत्व-
व्यपदेशस्तथा श्रवणादीनां कृतिसाध्यत्वेन ज्ञानस्यैव तद्व्यपदेश इत्यर्थः । ननु प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य तस्य कथं श्रवणादिसाध्यत्वमित्यत आह—‘तदत्रेति । परस्मात्कारण एव सर्वस्य व्यापृतिर्लोकं दृष्टा । तत् तस्मात् । अत्र ज्ञाने । वृत्तेरन्त रूपापरिणामप्रियेषस्य सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यत्वमङ्गी-
कर्तव्यमित्यर्थः । ननु वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वेन कथं तत्कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—‘प्रमाणस्येति ।

गोस्वामिधीमद्विष्णोर्विरचितं विवरणम् ।

ननु यागस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वमन्वीति तस्यैव धर्मत्वमित्यत आह,—‘प्रकारे’ति । प्रकारो विशेषणं तस्य भेदः । यागे साक्षात् सत्कृतिसाध्यत्व विशेषण तदेव धर्मत्वे प्रयोजकम् । परम्परया सत्कृतिसाध्यत्व विशेषण तद्धर्मत्वे प्रयोजकं न भवतीत्येव रूपो भेद इत्यर्थः । ‘अप्रयोजक’ इति । धर्मत्वे प्रयोजको न भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वा परम्परया वा केनल कृतिसाध्यत्वमेव धर्मत्वे प्रयोजकमिति स्वीकर्तव्यमिति यावत् । नन्विदं किमर्थं स्वीकर्तव्यमित्यत आह—‘सर्वस्यापी’ति । यागरूपधर्मस्य यागजन्मापूर्व-
रूपधर्मत्वाऽपीत्यर्थः । कारणेषु, यागे कारणीभूता, क्रियाकलापा, अपूर्वे कारणीभूता, प्रधानप्रयाना-
दय, तेषु सर्वेषु, पुरुषस्य व्यापृतिः यद्यरूपो व्यापारोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृते ज्ञान उपसेद्वरति—‘तदि’ति । तत्तस्मात्कारणात् । अत्र ब्रह्मज्ञाने । वृत्तिसम्पादने, वृत्ते सम्पादनं वृत्तिसम्पादनम् । वृत्ते, प्रसाकारवृत्ते-
हुंक्षवसाविशेषरूपाया इति यावत्, सम्पादने उत्पादने । प्रमाणसम्पादने प्रमाणस्य चक्षुरादेर्मनस्य,
केन्द्रिद्विरचितं वेदव्यक्तमिदं ।

पाठो दृश्यते, ननु यागादिफले साक्षादौ, तथापि तस्मिन् साध्यत्वव्यवहारः । तथा ज्ञानेऽपीत्याहुः—
‘तदि’ति । तत्सम्पादत्र ज्ञाने बुद्धिजन्याया पदार्थान्तररूपाया वा वृत्ते, सम्पादने । वृत्तेरेव ज्ञान-
रूपत्वपक्षमाशङ्काह—‘प्रमाणे’ति । मनसेन्द्रियैः सयोजनात् । चक्षुष आवृत्तिसम्पादनं वा ।
आवृत्तचक्षुरिति श्रुते । मनसो निर्विषयत्वसम्पादनं वा । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं
मुमुक्षुभिरिति श्रुतेस्तज्ज्ञेयम् । निषङ्गे वाचकमाह—‘अन्यथे’ति । श्रौते सिद्धान्ते मन्तव्यो
निर्दिष्ट्यासितव्यः, साक्षात्कर्तव्य इत्यादि नास्त्येषैकस्य स्मात् ।

धीमद्विष्णोर्विरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

क्रियासमूह एव पुरुषव्यापारो यदात्मा दृश्यते । न तु साक्षाद्भवे कृतियज्यत्वमित्यर्थः । प्रकृते
तथात्वमाह—‘तदत्र वृत्ती’त्यादि । अत्र ज्ञाने बुद्धवस्थाप्रियेषरूपाया वृत्ते, सम्पादने पुरुषकृति-
साध्यता, प्रमाणासाधने वा पुरुषकृतिसाध्यतेत्युभयोस्तौल्यमित्यर्थः । प्रमाणान्ना चक्षुरादीना साधने

मनवदीपधीमद्विष्णोर्विरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

धेयत्वं यागादीनामिव कृतिसाध्यत्वाभावेनाविषयत्वम् । ‘प्रमाणे’त्यादि । श्रवणमनननिर्दिष्ट्यासना-
दित्स्वकारणसामग्र्यधीनत्वेनेत्यर्थः । वादी समाधत्ते—‘नही’त्यादि । ‘सर्वोत्तमने’त्यादि । तथा च ज्ञानो-
त्पादकसन्निकर्षादिसामग्रीसम्पादनार्थं कृतेरपेक्षणात् न सर्वात्मना कृतिसाध्यं ज्ञानम् । परम्परया ज्ञाने
कृतिप्रयोज्यताया सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि यागादेरिव साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावात् कृतिसाध्यं ज्ञा-
नमित्यत आह—‘प्रकारभेद’ इत्यादि । प्रकारभेदः साक्षात्कृतिसाध्यत्वरूपप्रकारभेदः । ‘अप्रयो-

नादिशास्त्रवैकल्यापत्तेः साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च येनाऽपि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं

गोस्तामिधीमुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रमाणस्य इन्द्रियस्य वा । सम्पादने मनसा सह संयोजने । पुरुषकृतिसाध्यत्वात्सामग्रीसम्पादनद्वारैव श्रवणादीनां तत्साधनत्वमिति भावः । विपक्षे वाचकमाहुः—‘अन्यथे’ति । यदि सामग्रीसम्पादनद्वारापि न श्रवणादीनां तत्साधनत्व तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्रस्य वैकल्यमेव भवेत् । मननादीनां परम्परयापि फलासाधकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमेवाऽस्तु किं तेनेत्यत आहुः—‘साधने’ति । यदि सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः पण्डसाधनप्रतिपादकः स्यात्तदा मूर्द्धन्यत्ववेदत्वयोः सहाऽनवस्मानलक्षणे विरोधः स्यात् । ‘येनाऽपी’ति । आस्तां तावन्श्रवणादीनामसाधकत्वं, तथापि ‘समित्पाणिः

गोस्तामिधीमुरतीपरविरचित विवरणम् ।

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुत्या चक्षुषि व्यावृत्तत्वसम्पादने । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं शुभुक्षुणेति श्रुत्या मनसो निर्विषयत्वसम्पादने, पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु वृत्तिसम्पादनादिषु किमर्थं यत्तापेक्षेत्यत आह—‘अन्यथे’ति । अन्यथा, वृत्तिसम्पादने सर्वथा कृतिसाध्यत्वाऽस्वीकारे । सिद्धान्तेऽपि वेदान्तिमतेऽपि । ‘मननादी’ति । मन्तव्य इति विधिवैकल्यापत्तेरित्यर्थः । वृत्त्यादिसम्पादनस्य मनोपकारकत्वात्तत्र कृतिजन्यत्वाऽस्वीकारे तत्प्रत्ययार्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य, तत्राऽभावद्वैवर्ध्यामिति भावः । सर्वथा ज्ञाने यत्ताऽनादरे-दूषणान्तरमाह—‘साधने’ति । श्रुति-

कैमिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु श्रुतायेंतुपपत्त्यादिविहारार्थत्वात् तद्वैकल्यमित्यत आहुः—‘साधने’ति । तास्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासत्य, वयसापराणि पञ्चयर्षाणि, शान्तो दान्तः, तमेतं वेदानुबचनेनेत्यादयोऽनुसन्धेयाः । एवमसाध्यतां निरस्य साध्यत्वं दर्शयन्ति—‘येनाऽपी’ति । उपसं-

धीकाल्पमहकृता गृह्यवैदीयिका ।

‘श्रावचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेरावृत्तत्वसम्पादने पुरुषकृतिसाध्यतेति ज्ञानादीनां नाऽविधेयतेत्याकलितव्यम् । ज्ञानादीनामविधेयतास्वीकृतौ दूषणमाह—‘अन्यथे’त्यादि । यदि ज्ञानादयः सर्वथैवाऽविधेयाः स्युस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्राणां वृथात्वं स्यात् । मननादिभिः सिपाध-पिपितस्य ज्ञानसाऽसाध्यत्वात् । असाध्यत्वे दूषणमाह—‘साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चे’ति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासत्ये’त्यादिश्रुतीनां विरोधो, यदि ज्ञानस्य साध्यत्वं नास्तीकृत्य इत्यर्थः । ‘येनापी’त्यादि । येनाऽप्युत्तरीमांसावादिना ज्ञाने सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनाऽपि ज्ञानार्थे

मनवदीनधीमिद्विरचितासप्तमोत्तमं प्रदीप ।

जक’इति ‘न गमे’लाकारकेऽविशेषस्यैव वागत्वेन वागेऽपि क्रियाफलजनककृतेः साध्यत्वं परम्पर्यैव वाच्यम् । तादृशं च सन्निकर्षादिजनककृतिसापेक्षत्वं ज्ञानेऽपीति साक्षात्कृतिजन्यत्वरूपः प्रकारभेदोऽप्रयोजक इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—‘सर्वस्ये’त्यादि । सर्वस्य ज्ञानयागादेः । कारणे सन्निकर्षादिक्रियाकलापादौ । पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषकृतिसाध्यत्व । अन्यथा ज्ञानस्य परम्परया कृत्यधीनत्वानङ्गीकारे । सिद्धान्ते ज्ञानसाविधेयत्वाङ्गीकारमिदं । वैकल्यापत्तेः, तेन शास्त्रेण परम्परया कृत्यधीनत्वं बोध्यते ज्ञानस्य तस्य च भयन्मतेऽनङ्गीकारौक्त्वमित्यर्थः । साधनेत्यादि । तथा च

तेनापि गुरुरूपसत्त्वादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं कल्प्यमिति नार्थोऽनया मीमांसया अन्यथा विरोधोऽपि ।

गोस्वामिभूमिगुरुरीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

श्रोत्रियमि'त्यादौ गुरुरूपसत्त्वादेः सर्वथैवाऽपेक्षितत्वेन सर्वथैव क्रियाफलत्वस्याद्गीकर्तव्यत्वात् । नहि गुरुरूपसत्त्वादिकं विना स्वत एव ज्ञानोत्पत्तेस्तदधिकारस्य वा सम्भवोऽस्ति । ननूत्तरकाण्डे 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि न 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिश्रवणमस्ति । तथा च तत्रत्यानां नन्वेयां वाक्यानां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'तस्माद्यत्राऽपी'ति । यस्माद्द्वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनमि'त्यादौ तदश्रवणेऽपि द्रव्यदेवतयोः श्रवणेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । तथात्रापि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञान'मित्यादीनां

गोस्वामिभूमिगुरुरीधरविरचित विवरणम् ।

विरोधः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविरोधः । तपःपदस्य यत्र पर्यवसानमेव । तप इन्द्रियनिग्रह इति वाक्यादन्ततो निग्रहे यत्रापेक्षायाम् सत्त्वादिति भावः । कर्मवादी साधारणरीतिमाश्रित्य वदति—'येनापी'ति । 'तेनापी'ति । येन पुरुषेण साक्षात् परम्परया वा सर्वकृतिफलत्व लोके पाकादौ, वेदे च यागादौ, स्वीक्रियते । ज्ञाने तु निराक्रियते । तेन पुरुषेणापीत्यर्थः । गुरुरूपसत्त्वादिना, समिष्टपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या कृतिजन्यगुरुसमीपगमनरूपक्रियाजन्यत्व ज्ञानेऽनवय सौकर्यमित्यर्थः । समतमुपसहरति—'तस्मादि'ति । यत्र वेदान्तवाक्ये तत्रत्यानां वाक्यानां पदानामित्यादिः । तच्छेषत्वं तादृशनिध्यङ्गत्वम् । 'अन्यथे'ति । विध्यकत्वेन । 'विरोधोऽपी'ति । वाक्यभेदेन पूर्वकाण्डेऽन्यप्रतिपादनसुत्तरकाण्डे चाऽन्यप्रतिपादनमित्येवंरूपो

वेदिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

हरन्ति—'तस्मादि'ति । उक्तरीत्या मतार्थत्वात् । 'यत्राऽपी'ति । 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादिवाक्ये ससाधनफलमात्रश्रवण, विधिश्च न । तस्मिन्नपि वाक्ये वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिम्यो वाजिनमित्यादिवाक्यवत्परामृष्टिकागो ब्रह्म विद्यादित्यादिविधिं कल्पयित्वा तद्व्यकरणत्यानां सत्यं

श्रीमद्ब्रह्मसंहिता गुरुराधेदीपिका ।

गुरुरूपसत्त्वादि विधेयमेवेति ज्ञाने गुरुरूपसत्त्वादिक्रियासाध्यत्वमित्यर्थः । ननु 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादौ विध्यश्रवणात्तेषां वाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—'तस्माद्यत्राऽपी'त्यादिना । यदा 'वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिम्यो वाजिनमि'त्यादौ विद्युश्रवणेऽपि द्रव्यदेवताश्रवणेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या विधिकल्पनं पूर्वतन्त्रसिद्धं तथाऽत्रापि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादीनां विधिशेषत्व कल्पयितव्यमिति सर्वत्रैव निर्वाहे

यथापरीधमीयदिव्याराधनशैलः प्रदीपः ।

सर्वथा ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वे 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्यादिसाधनबोधकश्रुतिविरोध इति भावः । सर्वक्रियेत्यादि । साक्षात्परम्पराकृतिसामान्यफलत्व निराकार्यमित्यर्थः । यत्रापि उत्तरकाण्डे 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यादिवाक्येषु । विध्यश्रवणं ब्रह्मविदाह्यादित्याकारकविध्यश्रवणम् । विधिं परिकल्प्य आमोतीत्यर्थं पञ्चमलम्बनरत्न परिकल्प्येत्यर्थः । तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिव्यवसानम् । तच्छेषत्वं तदित्येकवाक्यतया प्रामाण्यपुरीकार्यमित्यर्थः । इतीति हेतौ । पूर्वोक्त-

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवाम्भणीयो न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाऽऽकु-

गोस्वामिबीमु(ली)चरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्छेषत्वं कल्पमिति पूर्वैवेव गतार्थत्वाद्वाऽनयोत्तरया भीमांसायाऽर्थः प्रयोजन सेत्सतीत्यस्या अकरणमे-
वापतति । नहि प्रयोजनमनुदिश्य कस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा । ननु नाम ब्रह्मविदामोतीत्यादौ विधिकल्पनम् ।
वाक्यार्थमानप्रतिपादकत्वेनैव वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘अन्यथा
विध्यकल्पने । तत्रत्यानां विशिष्टोपत्तामायेन सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् । आज्ञावस्य सर्वेषामपि क्रियार्थ-
त्वमिति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य विरोधोऽपि भवेदित्यर्थः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते । ‘स्यादेतदि’ति । यदुक्त निष्प्रयोजन नाऽऽऽम्भणीयमिति
तदु स्यादेव । तर्हि किमनुपपन्नमिति चेत्त्राऽऽहुः—‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मजिज्ञासैवाऽऽऽम्भणीया, न धर्म-
विज्ञासैति वैपरीत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । धर्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वात् । कथं तदित्याकाङ्क्षायासुपपत्ति-
माह—‘सर्ववेदे’ति । व्यासो हि सर्वज्ञो गणवद्भ्यः सर्वस्यैव वेदस्य विस्तारं कृतवान् । नहि ब्रह्मस-

गोस्वामिधीनद्विरुधविरचित विवरणम् ।

विरोध इत्यर्थः । अपिपदेन सर्वस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकाऽभावे, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति
स्युतिविरोधोऽपि सगृह्यते । वितण्डावादी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । वेदव्यासकर्त्रा वेदविभाग-
कर्ता । सर्वज्ञेनेति यावत् । तुच्छफलत्वात् पुनरावृत्त्या स्वर्गस्य तुच्छफलत्वात् ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवान्यानां तद्विशिष्टोपत्त कल्पनीयमिति न प्रयोजनमनयोत्तरनीमांसाया ।
‘अन्यथा’ति । उक्तविधोत्तरकाण्डविचारानङ्गीकार आज्ञावस्य क्रियार्थत्वरूपपूर्वतणसिद्धान्तविरोधः ।
वपिना, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्युतिविरोधः सगृहीतः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतद्रक्ष्यमाण पूर्वमीमांसाया एव वै-
यर्थ्यम् । ‘ब्रह्मे’ति । सप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मविचारस्या । निष्प्रयोजनत्वं दर्शयन्ति—‘सर्ववेदे’ति ।

श्रीकालकण्ठशास्त्र गृह्यार्थदीपिका ।

पूर्वमीमांसयैवोत्तरनीमांसाया गतार्थत्वमित्यर्थः । ‘अन्यथा विरोधोऽपी’ति । विधिक-
अभावादीयश्रीमद्विष्णुसारात्मणोत्तर मदीय ।

रकाण्डद्वयार्थस्यापि पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वात् हेतोः । ‘नार्योऽनर्थे’त्यादि । अनया उत्तरमीमां-
साया । नार्थः न प्रयोजनम् । इत्य तथा च ‘प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते’ इतिन्यायादुत्तर-
मीमांसाया प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ‘ब्रह्मविदाश्चेति परमि’त्यत्र विधिं परिकल्प्य तत्र-
त्यवाक्याना तदेकनाम्न्यतया प्राप्ताण्यमित्यस्य पक्षस्यागङ्गीकारे । विरोधोपि उत्तरकाण्डस्य सर्वस्य
सिद्धार्थमानबोधकतया गतार्थत्वाङ्गीकारे विरोधः । ‘आज्ञावस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति
स्युतिवत्त्वादुत्तरकाण्डस्थानर्थक्यापत्तिरूपो विरोध इति भावः ।

सिद्धान्तैकदेशी पूर्ववादि सिद्धान्त द्वापितु प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतत् कल्पमाण
पूर्वमीमांसाया अपि नि प्रयोजनत्वम् । तदेवोपपादयति—ब्रह्मेत्यादिना । सर्ववेदव्यासकर्त्रा सर्व-

तस्यानुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि करणसम्भवाच्च । एतदर्थं सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवानुवृत्तिः क्रियते । न भीमांस-

गोखामिध्रीसुरतीधरविरचिता सञ्जुभाष्यग्याख्या ।

रूप तदतिरिक्तेन ज्ञातु शक्यम् । 'न हि ते भगवन् व्यक्तिसि'तिवाक्यात् । तथा च यदि धर्मजिज्ञासया किञ्चित्प्रयोजन सिद्धयेजीवानां तदा तदुपयोगित्वेन तेनैव सा कृता स्यात् । न चैवम् । तदेतदुक्तं 'सर्ववेदव्यासकर्ता वेदव्यासेनाकृतत्वादि'ति ।

किञ्च । धर्मजिज्ञासा हि तदनुष्ठानफल । नहि तदनुष्ठान पुरुषार्थपर्यवसायि । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेः । ननु धर्मानुष्ठानस्यापि निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा पुरुषार्थपर्यवसायित्वं सर्वत्र श्रूयते । तथा च कथमकर्तव्येत्याशङ्काऽऽह—'कल्पोक्तप्रकारेण'ति । निष्कामस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि कल्पसूत्रोक्तप्रकारेणैव तदुपपत्तौ जिज्ञासाया निश्चयोजनत्वमेव । ननु कल्पसूत्रहस्याजनवशोधे, जिज्ञासैव शरणमिति चेत्तदाऽऽहुः—'आचारे'ति । 'श्रुतिः स्मृतिः

गोखामिध्रीमद्विरचिरचित विवरणम् ।

ननु पूर्वमीमांसाभावे केवल स्वर्गकामनायता पुरुषेण कथं यागः कर्तव्य इत्यत आह—'कल्पोक्ते'ति । तत्रापि सहाह—'आचारे'ति । इदानीं स्वर्गकामनार्थं यागः कर्तव्य इति

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अनेकपा वेदविभागकर्ता । निश्चयोजनत्वेनैव तथात्वात् । तथाच सर्ववेदव्यासकर्तुः सर्वज्ञस्य तत्कल्पे क प्रयास-स्यादतोऽकल्पाभिप्रयोजनत्वमेव तस्य दर्शितं भगवद्वाचसचरपैरितिभावः । ननु धर्मज्ञानफलत्वात्कथं वैयर्थ्यमित्यत आहु—'तुच्छे'ति । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इतिश्रुते, क्षयिष्युत्वात् । ननु धर्मानुष्ठानफलकस्य तस्य कथं वैयर्थ्यम् । निष्कामस्य तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानफलत्वाद्धर्मज्ञानार्थं तद्विचार आवश्यक इत्याहुः—'कल्पोक्ते'ति । ननु कल्पसूत्रैः कर्तव्यताप्रकार, प्रदर्श्यते, ननु कर्तव्यतासन्देहो निरस्यत इति तदर्थं तदायस्यकतेत्यत आहु—'गृह्णाती'ति । आचारपरम्परसन्देहे । 'सूत्रे'ति । कल्पसूत्रम् । साध्यम् । याज्ञिकाः कृतकारित-

धीलाव्यमहृता मूढार्थदीपिका ।

त्पन ऐकार्थभावेन वाक्यभेदापचावैकशारूपविरोध इत्यर्थः । 'कल्पोक्तप्रकारेणे'त्यादि । कल्प-

भगवदीवश्रीमद्विच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

वेदार्थतत्त्वेना इत्यर्थः । तुच्छफलत्वात् । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इतिश्रुत्युक्तसान्तफलप्रतिपादकत्वेन तुच्छफलत्वादित्यर्थः । ननु निष्कामकृतकर्मणामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात्सादृशधर्मानुष्ठानार्थं पूर्वमीमांसा सप्रयोजना भविष्यतीत्यत कल्पोक्तेत्यादि । कल्पसूत्रोक्तेतिकर्तव्यतामादाव नि सन्दिग्ध करणसम्भवादित्यर्थः । ननु यस्य सूत्रार्थनिर्णयो न जातस्तस्य धर्मानुष्ठानार्थं धर्ममीमांसावदवकतैवेत्यत आहु । 'आचारे'त्यादि । तथा 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इत्यन सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वेन निरूपणात्परम्परव्यचारदर्शनादेव धर्मानुष्ठानसम्भवादप्रयोजिकैव धर्ममीमांसेत्यर्थः । नन्वाचारेपि मूलान्तेपणेच्छायां आचारस्यानुष्ठानफलत्वासम्भवाङ्गीर्णान्तावश्यकतेत्यत आहु—'एतदर्थपी'त्यादि । आचारस्य समूलकतासन्देहेपि । सन्देहे अनुष्ठानप्रकारसन्देहे । सूत्रभाष्यं कल्पसूत्रभाष्य याज्ञिकानां निरन्तरपञ्चानुष्ठानशीलानाम् । करणसम्भवात् यज्ञादिकरणसमयादित्यर्थः । धर्ममीमांसायाः

कस्य । तस्मात्साद्भवेदाध्येतुर्निःसन्देहकरणसम्भवाच्च पूर्वयापि कृत्यम् । किञ्च परमकृ-
पालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्धयर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपात-
नवदप्रामाणिकत्वभियाऽवसीयते । विपरीतयोधिकानु पूर्वमीमांसा । तस्मादपि न कर्तव्येति ।

गोस्वामिभ्रीमद्विपरिचितान् अणुभाष्यव्याख्या ।

‘सदाचार’ इत्यादौ सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वश्रवणात्तेवैव तत्सम्भवे जिज्ञासा निरर्थिकेति भावः ।
ननु सदाचारेऽप्युपपत्त्यपेक्षायां किं कर्तव्यमिति चेत्तथाऽऽहुः—‘एतर्ह्यपी’ति । परम्पराप्राप्ताचार-
दर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । तेनैव सन्देहनिवृत्तेः सम्वादित्यर्थः । ननु तत्रा-
प्यशक्तौ किं विधेयमित्यत आहुः—‘याज्ञिकानामिति । ये हि याज्ञिकास्ते सूत्रतद्भाष्यद्वयस्य स्यात् च
तदनुवृत्तौ सर्वमेव स्तेत्यतीति न धर्मज्ञानार्थं मीमांसकस्य कस्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । मीमांसको हि
धर्मजिज्ञासाद्वारेव तद्वोधकः । तथा च याज्ञिकेनैव तद्वोधे सिद्धे न तदनुवृत्तिः कर्तव्येति भावः । उपसंहर-
न्ति ‘तस्मादि’ति । यस्मात्साध्यायोऽप्येतव्य इत्यप्यनविधिः साङ्गमेव साध्यायमध्ययनविषय-
त्वेनाऽऽकङ्क्षते । तच्चोपनयनादिसापेक्षम् । तत्र श्रोत्रियसाधिमिति स्थितिः । तस्मात्साद्भाष्ययन-
कर्तुः पूर्वोक्तकत्पादिकारणकलापेस्तदर्थानुष्ठानस्य निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च पूर्वयाऽपि धर्ममी-
मांसया कृत्यं कर्तव्यमस्तीत्यस्या अपि निष्प्रयोजनत्वादकर्तव्यमिति भावः । धर्ममीमांसारम्भे द्रूपणा-
न्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमत’ इति श्रुतावेकाकिनो

गोस्वामिभ्रीमद्विपरिचितान् अणुभाष्यव्याख्या ।

श्रुत्यभिप्रायो नास्तीति वदति ‘किञ्चे’ति । वेदः स्वस्तित्र-प्रामाणिकत्वमिषा संसारख्यान्यकृ-
पपतितान् चित्तशुद्धिद्वारोद्भूतं कर्माणि बोधितवानित्यवसीयत इत्यर्थः । कामनां तु प्रवृत्त्यर्थं बोधितवा-
क्येतिपरिचिता वेदान्तपरिचिता ।

यागाः । सूत्रेतिपदे द्रव्यः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अपि हि । पूर्वपक्षगर्हायाम् । धर्ममीमांसारम्भे
द्रूपणान्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘विपरीते’ति । स्वर्गायमिडापिपोऽधिकारित्वनिरूपणेन संसा-
रीलाहृष्टकृता गृहार्थेदीपिका ।

सञ्ज्ञोक्तप्रकारेणैव निःसन्दिग्धकर्मकरणसम्भवात्पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यर्थः । ‘आचारपरम्परये’-
त्यादि । ‘श्रुतिः स्मृतिः सदाचार’ इति वाक्येन सदाचारेणैव निःसन्दिग्धप्रवृत्तेः पूर्वमीमांसा निरर्थि-
कैवेत्यर्थः । ‘एतर्ह्यपि सन्देह’ इत्यादि । परम्पराप्राप्तसदाचारदर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्र-
भाष्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यसामर्थ्यं याज्ञिकानुवृत्तिः कर्तव्या । न तु पूर्वमीमांसायाः प्रयोगकत्वमित्यर्थः ।
‘परमकृपालुर्नि’त्यादि । ‘कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वभिये’त्यवसीयत इत्यन्वयः ।
तथाच यथा कूपेन्धस्य पातनमप्रामाणिकत्वात् तद्वेदेऽपि संसाराऽऽसक्तत्वेनान्धान्पारम्पर्याधिकदृष्टिरहित-
म्पशुपुत्रादिकलेतु योजयन्नेवेत्तदा ह्यप्रामाणिकः सादेव वेदेन्धप्रामाणिकत्वमिषा वेदमित्तशुद्धयर्थं ।

अणुभाष्यव्याख्यापरिचिता गृहारागमयोक्तः भरी पः ।

प्रकारान्तरेणाप्रयोजकत्वं सिद्धान्तैकदेशी साधयति—‘किञ्चे’ति । संसारिणः सांसारिकगोणात्
परमपुरुषार्थत्वेन मन्यमानान् । संसारात् सांसारिकभोगेभ्यः । चित्तशुद्धयर्थं चित्तशुद्धिद्वारा
मोक्षप्राप्त्यर्थं । इतीत्यवसीयत इत्यत्रान्वेति । ‘कूपे’त्यादि । इत्थं च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षार्थं
कर्मकृतियोधकः परमकृपालुर्वेदान्तको मगवान् संसारमध्यपातिक्षयिष्णुत्वार्गादिकलायं जीवान्

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ? । नाद्यः । तुल्यत्वात् । सम-

गोत्रामित्रीमृत्लीपरविरचिता अमुभाष्यव्याख्या ।

वैचित्र्यं विना रमणासम्भवाद्नेकमूलभौतिकदेवतिथ्यन्वनुष्ठानेकलोकाद्भूतरचनासुक्तप्रमाणकोटिरूप-
प्रपञ्चरूपेणाऽऽविर्भावोक्तेः । तत्राऽऽसक्तानां तु सूक्ष्मपरिमाणानां तदासक्तियन्तानेकविधदुःखोप-
प्लुतत्वदर्शनेन निरुषधिपरदुःखप्रहाप्येच्छया तदुपायमन्विष्यमाणः स्वयं वेदरूपेणाऽऽविर्भूत् ।
तत्र चामिहोत्रादीनि कर्माणि तदुपायत्वेन योषितवानिति गम्यते । ननु तत्र स्वर्गकामादिपदानां स-
त्त्वात्कथं तेषां तदुपायत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत् । उच्यते । वेदो हि सर्वानेव सांसारिणस्तत्तापतप्ता-
स्ततो मोचयितुमेव स्वात्मानं प्रकटीचकार । अन्यथा वेदसाध्यत्वन्ताऽऽसक्तजनकत्वेन प्रतारकत्वा-
दप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्वर्गकामादिपदानां प्रथमतः प्ररोचनार्थत्वेन सांसारिकानेकविध-
कर्मण्यस्तद्विमुखीकरणमेव प्रयोजनमित्यर्थोपत्त्या गम्यते । तथा च चित्तशुद्धार्थकान्येव कर्माणीति
निश्चीयते । पूर्वमीमांसा तु तद्विपरीतस्य कामितफलजनकत्वस्य बोधिकेतोऽपि स्पष्टसाधनतत्परैः
कर्तव्यैत्यर्थः । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि प्रत्यवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी समापत्ते—'मैव'मिति । एवं

गोत्रामित्रीमृत्लीपरविरचितं विवरणम् ।

निति भावः । अप्रामाणिकान्शे उद्यन्तमाह—'कूपे'ति । अयमेव मार्ग इति केनचित्प्रतारकेण कूपेऽप्यस्य
पातनं यथा क्रियते तद्वदित्यर्थः । 'अपी'ति । एष न कर्तव्या चेदस्तु नाम परन्तु पूर्वां त्वयापि न
कर्तव्यैत्यपमर्थोऽपिशब्देन ध्वस्यते । एतेनाऽस्य वैतण्डिकत्वं बोध्यम्, इदं च वैतण्डिकत्वं तवैव
सोमते न ममत्वमिमानेन स्वमतस्त्वापनं कर्तुं मीमांसकः समापत्ते—'मैवम'मिति । 'तुल्यत्वादि'ति ।
परमते बद्ध्यन् तदेव स्वमते चेशोद्भाव्यमिति भावः । ननु मयापि स्वीक्रियतेऽयं दोष इत्यत आह—
वैशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽसक्तजनिका । उत्तरकाण्डविचारस्य पूर्वमस्याभिर्द्विपितत्वात्पूर्वकाण्डविचारस्याऽपि त्वन्मनो-
विचारेण दृष्टलादिचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचारो वेति विकल्प्य दूषयन्ति 'किमि'त्या-
शीलाद्यप्रवृत्त्या गृह्यपरिचिन्ता ।

कर्माणि बोधितवानित्याशयो निगमानामवर्षीयते । पूर्वमीमांसा तु नैवं बद्धीत्यतोऽपि पूर्वमीमांसा न
कर्तव्यैत्यर्थः ।

ननु 'फलार्थको धर्म' इत्येव वैगिनिसूत्रभाष्ये दृश्यते नत्वाभाषायामिप्रेतचित्तशुद्ध्यर्थकत्वमतो वेद-

अयमद्वीपभीमद्विचारानुप्रसक्तः प्रदीपः ।

कृततुल्यकर्मगहनेऽन्वतुल्यान् प्रक्षिपन् प्रतारकोऽप्रामाणिकश्च भवेत् तत्त्वमिया मोक्षार्थं कर्माणि
बोधितवानिति । अवसीयते फलितोऽर्थः । ननु तथापि क्षयिष्णुफलार्थं कर्मगहने पातयतः
प्रतारकत्वं कथं वारितमिति चेत्—इत्यम् । नरकोहेतुसांसारिककर्मण्यस्त्रेषां जीवानां निवृत्त्यर्थं
प्ररोचनार्थं वैदिके कर्मणि ताट्ठी फलश्रुतिः कृता । तथा सति पापामागेन सत्सनेनेव कदाचित्
चित्तशुद्ध्या कामाभावे सति मोक्षोऽपि भवेत् । इत्यत्र वेदतात्पर्यादिति न प्रतारकत्वगन्धोषीत्ववत्सेयम् ।
विपरीतयोधिका वेदात्तात्पर्यविषयश्रयिष्णुसांसारिकफले वेदतात्पर्यनिर्द्धारिका ।

इतः परं सिद्धान्तैकदेशिदुष्णं समाधातुं पूर्वपक्षी प्रतिवदति—'मैव'मिति । पूर्वपक्षी पृच्छति
'किमि'त्यादिना । विचारमात्रं नया न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो वेति ? नाद्यः । विचारमात्रं त्वया न

र्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरू-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इति न वक्तव्यम् । यत् उत्तरकाण्डविचारस्यास्माभिर्निराकृतेन किं विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचार एव न कर्तव्य इति विकल्प्य दूषयति—'नाद्य' इति । तत्र हेतुमाहुः—'तुल्यत्वादि'ति । यथाह्यस्माकं धर्मविचार एषेद्यो न—अद्यविचारः—'तस्य पूर्वैर्धैव-गतार्थ-त्वात्तया विचारमात्रसाकर्तव्यत्वे धर्मविचारवद्व्यविचारस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वे नोभयोरपि पक्षयोः, समीहितसिद्धसाधनत्व तुल्यत्वात्, हेतुन्तरमाहुः—'समर्थितत्वाच्च'ति । न हि विचारमात्रं न कर्तव्य-मित्यत्र विनिगमकमस्ति । विचारमात्रस्य सर्वत्र फलवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तस्य च निषेधे मानाभावात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—'द्वितीयमिति'ति । तथा सति निरुद्धशास्त्रसंभेदजन्यदुद्भिदोपोद्भूतसन्देह-चारकत्वेन प्रसवविचार एव कर्तव्यो न धर्मविचार इति सिद्धं भवति, तस्य कल्पसूत्रादिसाधनैरन्यथा सिद्धत्वात् । न चैवं शास्त्रेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमात्रस्य सन्देहवारकत्वेन धर्मविज्ञासाया अपि गोस्वामिधीमद्विधरविरचितं विवरणम् ।

'समर्थितत्वादि'ति । त्वया तु अप्रतिज्ञानादित्यादिना विचारः प्रतिपादित एवेत्यर्थः । 'सन्देह' इति । तं हेतुमेके पशुवन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्त्यत इतिश्रुत्या पशुवन्धे, नाधिकेताहत्वेन अस्माः शर्करा उपदधातीति विधिना शर्करोपपाने विहितं तत्र घृताक्ता वा तैलाक्ता वा इति सन्देहे तेजो वै घृतमितिवान्यरोपात् घृताक्त एव शर्करा प्राप्तेति पूर्वमीमांसाया उपयोग इत्यर्थः । 'लक्षणवदिति'ति । प्रातिशाल्यवदित्यर्थः । इदं चोक्तं प्राक् । ननु पुनरावृत्तिरिच्छा । स्वर्गे च पुनरावृत्तिश्चरणादनिष्टजनकदागादिप्रतिपादकवात्पूर्वमीमांसायां दोष इत्यत आह—'अनि-ष्टतये'ति । वेदे तु कामनाश्रवणं प्रवृत्त्यर्थम् । स्वस्य वेदतत्पर्यावगाहित्वासाद्यं भीमांसादोष-कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिना । 'तुल्यत्वादि'ति । आवयोस्तुल्यत्वात् । 'समर्थितत्वादि'ति । भवेत्वेति शेषः । 'सामा-न्ये'ति । वेदमधील सायादितिवान्त्वादिती वेदे गुरुकुलस्यमावर्तितव्यस्युत, दृष्टो हि त-स्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति सामान्यन्यायेन प्राप्ते सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्कल्पसूत्रवन्मीमांसादोषयोगः । ननूक्तं विपरीतबोधिका हि सेति । तत्रोच्यते—'अनि-ष्टतये'ति । विचारकर्तृदोषो विचारो न सिद्धतीति भावः । तस्य स्वरूपतो दोषाहित्वात् ।

श्रीकण्ठमद्वैता मृदायेंदोषिका ।

विपरीताऽर्थज्ञापकत्वान्भीमांसाया अग्रामाष्यमेवेत्याशङ्क परिहरति—'अनिष्टतये'ति । अनिष्टवेदेऽऽ-भक्तवृद्धीमद्विधरारामप्रवीतः प्रदीपः ।

कर्तव्यमिति नेत्यर्थः । तुल्यत्वात् उत्तरमीमांसाविचारकर्त्रां त्वया ममापि तुल्यत्वात् । यद्योत्तरमी-मांसाविचारस्त्रवेष्टस्तथा पूर्वमीमांसाविचारो ममापीति तुल्यता । दूषणान्तरमाह—'समर्थितत्वाच्च'-ति । त्वयोत्तरमीमांसाविचारो विधेयो मया च पूर्वमीमांसाविचारो न विधेय इत्यत्र विनिगमकामात्रेण समर्थितत्वादित्यर्थः । द्वितीये पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इतिपक्षे । तथा चोत्तरमीमांसाविचार एव कर्तव्यो महाफलत्वात् । न तु पूर्वमीमांसाविचारोऽपि । कल्पसूत्रसदाचारदिनाज्जन्यमासिद्धत्वादिनि

पणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचारकाणाम् । स्वभावभेदात् । किञ्च, आवश्यकत्वाद्दपि ।

श्रीस्वामिश्रीमुद्रालीपरविरचिता शत्रुभाष्यन्यायम् ।

सन्देहवारकत्वस्य दुर्निवारत्वेन कल्पस्यैवादिवत्तदुपयोगस्यापि सम्भवाद्भक्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्त-
माह—‘लक्षणो’ति । कल्पादीनां सत्वेऽपि प्रातिशास्ये लक्षणानां करणं कल्पादिसाधनाऽसाध्यसन्देह-
वारकं तथायमपीति भावः ।

ननुक्तं सर्वत्र जैमिनीयसूत्रभाष्ये फलोदेशेनैव धर्मनिरूपणस्योपलभ्यमानत्वान्मीमांसाया
आज्ञायाभिप्रेतचित्तशुद्धयर्थकत्वविपरीतशोधकत्वेनाप्रामाण्यं सादित्य आह—‘अनिष्टतये’ति । न
हि सूत्रार्थविचारकर्तृमित्तया निरूपणे सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हो भवति । ननु तेऽपि महान्तः कथ-
मेवमुक्तवन्तस्तत्राऽह—‘स्वभावभेदादि’ति । वेदो हि विशिष्टार्थप्रतिपादकसत्त्वज्ञानं च न
लौकिकैः साधनैर्भवितुमर्हति । किन्त्वलौकिकैस्तपःप्रभृतिभिः । अत एव भृगोर्वक्षणांतिके पुनःपुन-
र्यमनं योग्यतासम्पत्त्यनन्तरं च तद्दोषे पुनर्यमनाऽभावश्च । तथा च विचारकाणामलौकिकसाधना-
नावास्तस्वभावात्तुसारेण निर्णये तयोक्तवन्त इत्यर्थः । धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वे साधकान्तरमाह—
किञ्च । आवश्यकत्वाद्दपीति । यागादिज्ञानार्थं हि धर्ममीमांसा । तज्ज्ञानं हि न सकामानामेवैतं येन

श्रीस्वामिश्रीमद्रित्तरविरचितं विधानम् ।

इत्यर्थः । ननु केषांचित् मीमांसाविचारकाणां ग्रन्थे ‘स्वर्गार्थं सोमेन यक्ष्य’ इत्यादिसङ्ख्यो दृश्यत
इति चेत्तेषामेव दोष इत्याह—‘विचारकाणामि’ति । ननु सदा मीमांसया विचारं कुर्वन्ति तेषामर्थं
दोषः कथमित्यत आह—‘स्वभावभेदादि’ति । तेषां प्रकृतिवैधियन्प्रादित्येकादशस्कन्पोक्तत्वा-
दित्यर्थः । ननु स्वर्गादिकामना तु प्रवृत्त्यया । अन्यत्किञ्चित्फलं तु न दृश्यत इति तर्वासा आव-
श्यकत्वमस्त्वित्यत आह—‘किञ्चे’ति । ‘अपी’ति । त्वयापि पूर्वमीमांसाकर्तृविशेषः । आवश्यकत्व-
हेतिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृदोषे हेतुमाह—‘स्वभावे’ति । तेषां प्रकृतिवैधियन्प्रादित्येकादशीयवाक्योक्तरीति-
कात् उपयोगे हेत्यन्तरमाह—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘आवश्यकत्वाद्दि’ति । अत्र कर्तव्य इति शेषः ।

श्रीबालमुद्राली गृहार्थदीपिका ।

मिप्रायविषयीकृतो योर्थस्वात्परत्वेन यत्सूत्रभाष्ये निरूपणं तत्र सूत्रकृतो दोषः, किन्तु भाष्यकारस्य ।
अतः सूत्ररूपस्य मीमांसाशास्त्रस्य निर्दोषत्वमेवेत्यर्थः । ‘आवश्यकत्वाद्दपीति । फलकादज्ञातो

अगतरीयश्रीमद्विचारसमाजशैलाः प्रदीपः ।

सिद्धान्तैकदेश्यमिप्रायः । पूर्वपक्षी समाधत्ते—‘सामान्ये’त्यादिना । सामान्यन्यायेन कर्मानुष्ठाने
येन केनचित्सन्देहे निवार्य इत्यर्थः । लक्षणवत् कल्पसूत्राणां सन्देहवारकाणां सत्त्वेऽप्यसाधारणसन्देह-
हवारणार्थं यथा प्रातिशास्यलक्षणानां करणं तथा तद्विलक्षणसन्देहवारणार्थं धर्मविचारसाधनप्रयोग इति
माधार्थः । ननु चित्तशुद्धिरा कर्मणां मोक्ष उपयोयो वेदतात्पर्यविषयस्त्वविपरीतं सकामाधिकारकं
विनाशिफल वेदतात्पर्यविषय इति निरूपणं पूर्वमीमांसायाः दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’त्यादि ।
तथा च सूत्रेषु न कापि विनाशिफलसाधकत्वं कर्मणां वेदतात्पर्यविषय इत्युक्तमिति न मीमांसादोष
इत्यर्थः । विचारकाणां सूत्रभाष्यकाराणां स्वभावभेदात् कर्तव्यं श्लोके ज्ञानप्रयोजनकत्वमाव-
त्त्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वात् कर्मविचारसाध्यकत्वाद्दपि कर्तव्यतेत्यर्थः । आवश्यकतामेवोपपाद-

निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्य आवश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः । कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात्किं द्वितीयेनेति प्राप्ते-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यन्याय्या ।

मीमांसाया विपरीतबाधकत्वमेव निश्चितम् । किन्तु निवृत्तानामपि फलानुसन्धाने रहितानामपि यागादि-ज्ञानस्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्धिजनकत्वेन तेषामपि कर्मकरणापेक्षायाः सत्त्वात् । तच्च ज्ञानसापेक्षं ज्ञानं च मीमांसासापेक्षमिति विपरीतबोधकत्वाभावात्सर्वथैव कर्तव्येति भावः । ननु निवृत्तानामुप-करणाभावेन तत्करणसम्भवाच्च मीमांसापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकारभेदेन तत्करणं दृढीकरोति । परमाश्रम-भेदेनेति । वस्तुतस्त्वेक एव यज्ञः परं शास्त्राभेदादिषु कायिकादिभेदात्प्रकारभेदः । कायिकादि-भेदमेव विवृणोति-‘तद्ये’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः स्वाध्याययज्ञः । द्वितीयतृतीययोर्गृहस्य-

गोस्वामिधीमुरीधरविरचित विवरणम् ।

मेवाऽऽह-‘निवृत्तानामपी’ति । ‘प्रकारभेद’ इति । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्प्रकारभेद इत्यर्थः । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । तस्य वेदपाठे एवाऽधिकारत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । उपसंहरति-
द्विद्विरचिता वेदमन्त्रचमिष्का ।

तदेवाहुः-‘निवृत्तानामि’ति । ‘चित्ते’ति । यागसेति शेषः । ननु विज्ञानानुपकरणाऽभावे तत्क-रणाऽसम्भवाच्च तदपेक्षेत्यत आहुः-‘परमि’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । ‘द्वितीये’ति । गृहस्य-वाचकप्रत्ययबोधार्थः परिव्राज्य ‘आश्रमिणांमि’ति । तदुपयोग इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । आव-श्यकत्वात् । एकेन पूर्वविचारेण पुरुषार्थसिद्धेः । द्वितीयेनोत्तरकाण्डविचारेण । एतन्मत उक्तप्रकारेण
धरिताल्लभदृक्ता गृहार्थसिद्धिः ।

निवृत्तानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं यागकरणस्याऽऽवश्यकत्वात् यागकरणस्य योगादिज्ञानाऽधीनत्वात्यागादि-ज्ञानस्य मीमांसाधीनत्वान्मीमांसाया आवश्यकत्वादपि लक्षणावच्छेदप्रयोग इति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च यागस्य आश्रमभेदेन प्रकारभेदात्सर्वैरेव यागः कर्तव्य इति शास्त्रार्थासर्थेषां कर्ममीमांसाया अपेक्षेति मीमांसाया आवश्यकत्वम् । ‘तत्राऽऽद्यस्ये’ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणो वाचिको यागः स्वाध्याया-ध्ययनात्मकः । ‘द्वितीयतृतीययोः’ कायिक इति । गृहस्यवानप्रत्ययोः कायिको याग इत्यर्थः ।

अणुभाष्यधीनविच्छासाम्प्रयोगौ प्रदीप ।

यति-‘निवृत्ताना’मित्यादिना । निवृत्तानां निष्कामानां सुसुखावित्यर्थः । ‘यागादी’त्यादि । तथा च यागादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसायाः आवश्यकत्वमित्यर्थः । ननु निवृत्तानां ब्रह्मचारिणरहस्यदीनां यज्ञसामय्या असम्भवेन करणासम्भवाच्च पूर्वमीमांसावश्यकत्वेत्यत आह-‘पर’मित्यादि । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः ब्रह्मयज्ञः । द्वितीयतृतीययोः गृहिवानप्रत्ययोः । कायिकः अग्निहोत्रा-दिरूपः । चतुर्थस्य प्रव्रजिनः । मानसिकः यानमिकमूर्तिपूजनादिरूपः । तस्मात् ‘स्वादेतत्-अध्यात’ इत्यारभ्य एतावत्पर्यन्तनिरूपणात् । एकेनैव परमविचारेणैव । चरितार्थत्वात् गोस्वामि-पर्यन्तफलस्य सम्भवात् । द्वितीयेन प्रव्रजिचारेण । इति प्राप्ते पूर्वमीमांसयोत्तरमीमांसायाः गतार्थ-स्वरूपे पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारू-

गोस्वामिधीमन्मुरतीपरविरचिता अणुनाम्यव्याख्या ।

वानप्रस्थयोः । चतुर्थस्य यतेः । आद्यमिषामिति प्रकारभेद इति पूर्वज्ञानवयः । उपसंहरति 'तस्मा-
द्धि'ति । स्वादेतदित्यारभ्याऽऽश्रमिणामित्यन्तग्रन्थोक्तकारणकलापदेकेनैव धर्मविचारेण ब्रह्मविचार-
रस्याऽपि चरितार्थत्वात्पार्यक्येन, ब्रह्मविचारेण किं फलं मतिव्यति न किमपीत्येव प्राप्ते । अत्र
सिद्धान्ती समाधत्ते—'उच्यत' इति । यदुक्तं 'मात्मेत्येवोपासीते'त्यादि नोदनावाक्यानां श्रव-
णाद्ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वेन, तत्रिज्ञास्यैव गतार्थत्वात् पार्यक्येन विज्ञासा कर्तव्येति तत्रोत्तरमाह—'उपा-
सनाया' इति । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादी ज्योतिष्टोमादेद्वेदवेदोददेशेन द्रव्यत्यागात्मकभावन-
ारूपत्वेन धर्मत्वं, न तथा 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादी क्रियामात्रमस्ति । उपासनाया मानस-
क्रियारूपत्वेन धर्मत्वेऽपि तद्विषयीभूतस्य ब्रह्मणोऽक्रियारूपत्वात् धर्मत्वम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि-'
त्यादी ब्रह्मविद्ब्रह्मस्वोक्तेः । धर्मस्य तु 'चोदनालक्षणोर्धो धर्म' इत्यत्र क्रियारूपत्वोक्तेश्च । यदुक्त-

गोस्वामिधीमन्मुरतीपरविरचितं विचरणम् ।

'तस्माद्धि'ति । त्रैवर्गिकाधिकारपक्षस्वीकारात् । समाधानमाहुः—'उच्यत' इति । आत्मेत्येवोपासी-
तेति विधिवारण्यमुपासनाविधायकम् । तस्यास्तु ब्रह्मज्ञानसाधनत्वाच्च मुख्यत्वमित्याशयेनाऽऽह—
'उपासने'ति । तथा च सर्वोपनिषदाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यान्मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव, न तु
धर्मप्रतिपादकत्वमिति भावः । 'ज्ञानरूपस्याद्धि'ति । ब्रह्मण इत्यनुपपद्यते । अर्थवादवाक्यानां ब्रह्म-
विधिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विचयशुद्धी पदहास्येनः स्वत एव ज्ञानोदयादिति रहस्यम् । समादधते—'उच्यत' इत्यादिना । यदुक्तं
धर्मलक्षणान्नान्तत्वाच्चज्ञानसापि धर्मत्व, धर्मविचारश्च पूर्वविचारेणैव सिद्ध इत्यनुपयुक्तत्वाद्ब्रह्ममीमांसासौ-
व्यर्थ्यं, तत्र स्याद्वैतपर्य्यं यदि तथात्वेन । तद्रूपोपासनेनैव ब्रह्ममीमांसाविषयः स्यात् । तदेव तु न । किन्तु
ब्रह्मविषयेयम् । तच्च ज्ञानरूपम् । धर्मश्च क्रियारूपः । अर्थत्वे सति चोदनालक्षणत्वात् । नचेद ब्रह्म
तथा । तस्मान्नैव तथेति । तदेतदुक्तं 'मुपासनाया' इत्यादिना । यत्रोक्तं 'मारोपे'त्यादिवा
सृष्ट्यादिवक्त्यानुपासनाविषयस्तावकतयाऽर्थवादत्वेनोपासनाविधावेवाऽन्वयः, इति तन्निराकुर्नन्ति—

श्रीसहस्रहृत्वा गृह्यवेदोपनिषत् ।

'चतुर्थस्ये'ति । यतेर्भांगसिक्ते याम् इत्यर्थः । 'इत्याश्रमिणामि'ति । इति एवकारेणाऽऽ-
श्रमिणां प्रकारभेद इति पूर्वज्ञेयाऽन्वयः । 'उपासनाया धर्मत्वेऽपी'त्यादि । अयमर्थः । उपास-
नाया यद्यपि मानसिकक्रियारूपत्वेन धर्मत्व तथापि नोपासनाप्रतिपादकत्वसुत्तरकण्ठस्य किन्तु
ब्रह्मणः । ब्रह्म तु न क्रियारूपम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ब्रह्मत्वात् अतो न धर्मत्वं ब्रह्मणः ।
तथाच ब्रह्मविज्ञासाया न धर्मविज्ञासया गतार्थत्वम् ।

ननु सृष्ट्यादिवक्त्यानुपासनाविषयत्वादेतेन वाच्या विधिमन्नादिरूपत्वाऽभावात् । तत्रैव ब्रह्मस्वाव-

यवदीव्यश्रीमद्विष्णुसाराप्रसन्नोत्तं प्रदीपः ।

उच्यते सिद्धान्तिभिः समाधानमुच्यते इत्यर्थः । धर्मत्वेऽपि मानसिकरूपतया धर्मत्वे-
पीत्यर्थः । न धर्मत्वं ज्योतिष्टोमादेरिव क्रियारूपत्वान्वाचेन न धर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानरूपत्वात्
'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना ज्ञानरूपत्वोक्त्या कृत्वसाध्यत्वादित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां उपासनाविधिसंप्रतया

पत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारफलभेदानाम-

गोस्वामिभीमुखीभरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

मारोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयत्वावकत्वात्सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराकुर्वन्ति—'न चार्थवादानामि'ति । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्याप्यर्थवादानां 'वायव्यं श्वेतमालभेते'त्यादिविषये धर्म उपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवाक्यानां 'मातमेत्येचोपासीते'त्यादि-
पुपयोगः सम्भवति । कथं तदसम्भव इत्यावाह्यं तत्र हेतुमाहुः—'उत्पत्ती'ति । अर्थवादा ह्युत्पत्त्य-
धिकारप्रयोगविनियोगभेदेन चतूरूपायां विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । उत्पत्तिविधिर्वा-
ज्ञातकर्मस्वरूपबोधनपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । अधिकारः फलसम्बन्धबोधनम् । यथा

गोस्वामिभीमद्विदिपरविरचित विवरणम् ।

प्युपयोगं खण्डयन्ति—'नचे'ति । न हीत्यर्थः । 'उत्पत्ती'ति । कर्मणि विद्यमानानामुत्पत्त्यादि-
न्यायाणां ब्रह्मण्यन्वाचार्थवादघात्यं तत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः ।

ननु कथमुत्पत्त्यादित्रयेऽर्थवादानां प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्थम् । तथाहि—उत्पत्तावर्षवाद-
धान्यं यथा—असाचादित्यो न ऋरोचत तं देवाः प्रायश्चित्तमैकच्छित्वादि । प्रकारे
यथा—अयं वै सोमेनेजानादित्वादि । फले यथा—वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादि । ननु ब्रह्म-
ण्युत्पत्त्यादित्रयाणामभावः किमर्थं स्वीकर्तव्य इति चेत् । न । नित्यत्वात्सर्वदेकसत्त्वात्फलरूपत्वा-
धेति भावः ।

इतिद्विरभिला वेदव्यवहारात् ।

'न चार्थवादानामि'ति । तत्र हेतुः—'उत्पत्ती'ति । अत्र खण्डान्त इति न्यायेन भेदशब्द-
सोत्पत्त्यादिनिष्पन्नत्वयः । तथाच यत्रोत्पत्त्यादिभेदास्तत्रैवाऽर्थवादानामुपयोगः । मन्वन्ति तु तदभावात्
तदुपयोग इत्यर्थः । उत्पत्तिभेदस्तावत् सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-
तेत्यादिः । प्रकार इति कर्तव्यता । तत्रेदो 'यथा पर्यगिकृतं पत्नीवन्तगुप्यजति', समिधो यजती-
त्यादिः । फलभेदो यथा—आज्येन आसु कामस । खादिरं धीर्वकामस्य । दधेन्द्रियकामसेत्यादिः ।

धीनादमदृत्ता गृदायैर्दीपिका ।

कत्वात्तेषां न स्वार्थं प्रामाण्यमतस्तद्विचाररूपायाः । ब्रह्मविज्ञासायाः कुनोपयोग इत्याशयं समादधते—
'न चार्थवादानां धर्म इवे'त्यादिना । सृष्ट्यावर्षवादा यदि ब्रह्मण्युपयुज्येरन्नादा पूर्वकाण्डेऽर्थाऽर्थ-
पादविकारोपैव गतार्थत्वात् । इह तु न तदीयार्थवादानामुपयोगो मन्वन्ति सम्भवतीत्यर्थः । कथं
नोपयोग इत्याकादृष्ट्यायां उपयोगत्रयं निवारयन्ति—'उत्पत्तिप्रकारफलभेदानामभावादि'ति ।

अणुभाष्यमीमद्विच्छासामर्थीत प्रदीप ।

प्रामाण्यमिति यास्युक्तं तदुपयुक्तमाहुः । 'नचे'त्यादि । ब्रह्मण्यर्थवादानामुपयोगाभावात्सृष्ट्यादयन्ति ।
उत्पत्तीत्यादि । तथाचोत्पत्तिविधौ प्रकारबोधकविधौ फलनोपकविधौ वाऽर्थवादानामुपयोगः मन्वोपा-
सनाविधिस्तु नैतेषां एकतर इति न तत्रार्थवादानामुपयोग इति भावः । तत्रोत्पत्तिविधिः 'सोमेन यजेते'-
त्यादिरूपः । प्रकारभेदः 'समिधो यजती'त्यादिरूपः । फलभेदः 'खादितो ह्यो भवन्ति खादिरं धीर्वका-
मसे'त्यादिरूपः । तत्र 'एष नान प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्यन्तोनिशेध' इत्युत्पत्तावर्षवादः ।
'पर्म वा प्तवपन्नस्य क्रियते पत्न्यापानुपाना इत्यन्ते' इति प्रकारभेदेऽर्थवादः । 'पदादे चधुरेय

भावात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । अस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते

तोत्वादिधीमुरहीवरनिरक्षिता अनुभाष्यन्नामवा ।

‘स्वर्गकाम’ इति प्रयोगानुष्ठानम् । यथा ‘वैश्वानरं ब्राह्मणकपालं निर्धयेत्’ ‘व्रीहीन्मोक्षति’ ‘व्रीहीन्वचहन्ती’त्यादीनि । विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञानम् । यथा ‘सोमेन यजेते’त्यादि । यद्यपि सर्वेऽपि भेदाः सर्वत्र सन्ति तथापि ‘मुह्ये कार्यसंप्रत्यय’ इति न्यायेन यस्यैव मुख्यत्वं तस्यैव व्यपदेश इति । तथा चात्राऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्याद्युपासनाविधिरत्वं वेदान्ता-नामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धपुद्गलत्वादिरूपव्रतता जीवसोपासनाविषयस्य विधेः फलं कर्तव्यं, तत्र न सम्भवति । नित्यत्वेनाऽकार्यत्वात्तस्याः । नाप्यनाद्यविधाविधानाऽपनयः । तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः । तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनजनितसंस्कारसचिवादेव चेतराः

तोत्वादिधीमुरहीवरनिरक्षितं विवरणम् ।

ननु यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोग इत्यत आह—‘प्रकृत’ इति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । चतुर्थैः चतुर्थीध्याये ‘आदित्यादिमतय’ इत्यस्मिन्सूत्रे । तस्य भक्तिद्वारा

नेत्रिदिरक्षिता वेदान्तपरिद्वयम् ।

एष चाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ञोपतिष्टोम इत्याद्युत्पत्तावर्षवादः । चर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यज्ञप्रयाजानुयाजा इज्यन्त इति प्रकारे । यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्ध इति फले । तथाच कर्मण्युत्पत्त्यादिप्रयत्नाऽपि सत्त्वात्त्रैवार्षयादा उपयुज्येरन् । ब्रह्मणि तुत्पत्त्यादीनामभावात् त उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।

अथवा यदुक्तं ‘मारोपे’त्यादिना, यद्यथादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराक्रियते—‘न चार्थे’-त्यादिना । यथा चायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यावर्षवादानां, चायवर्षं श्वेतमालभेतेत्यादिविधुपयोगस्य वा न यद्यथादिवाक्यानामात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधिपूर्वयोगसम्भवः । तत्रोपपत्तिं भुवते—‘उत्पत्ती’त्यादि । अर्थवादा ह्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदेन चतुरूपपानामपि विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रोपपत्तेः विधिरूपत्वविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेतेत्यादिः । फलं स्वाम्यवोपको विधिरधिकारविधिः । स्वाम्यत्र कर्मजन्यफलनोक्तृत्वम् । स

धीलज्ययद्यत्ता गुणार्थेदीपिका ।

अपमर्थः । अर्थवादानां त्रेयोपयोगः कर्मणि । अस्तावादित्यो न च्यरोच्यतेत्यादीनां सौर्याद्युत्पत्तौ । यथाचाऽव्यवै सोमेनाजानादित्यवाष्टाक्षरा गापत्रीत्यस्यादेवमुपोडादीयेऽष्टकपालस्वरूपे प्रकारे । यथाच चायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फल उपयोगः । ब्रह्मणि तु तथा नोपयोगः । नित्यत्वेनोत्पत्तेरभावात् । सदैकरसत्वेन प्रकारविशेषस्याऽभावान् । स्वयं फलरूपत्वेन फलाऽभावान् । ब्रह्मणि यद्यथावर्षवादानां माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदैव ज्ञातं फलाय, नत्वारोपितम् । एवं सति ब्रह्मणि जागरूकस्य जगज्जन्मादिकारणस्य निरूपकानां यद्यथावर्षवादानां प्रामाण्यनलुण्णमेवेति

अगवदीपयश्रीमदिच्छारागमप्रणीत, भट्टी ।

भ्रातृव्यस्य वृद्धे इति फलेऽर्थवादः । इत्वं चामेत्येवोपासीतेत्यादिविधौ नोक्तार्थवादोपयोग इति फलितम् । ननु तर्हि यद्यथादिप्रतिपादकानाद्युपयोगाभावद्वैधर्म्यमित्यत आहुः । ‘प्रकृते’त्यादि । प्रकृते

चतुर्थे । उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्याऽपि यथा ज्ञानोपयोगित्वं

गोस्वामिधर्मिणिरतिपरिवारिता मणुभाष्यव्याख्या ।

सम्भवात् । तस्माद्देदान्तार्थोपासनायां जीवब्रह्मभावफलकत्वाभावाच्चोपासीतेत्यादिभिर्विधिसरूपैस्तत्कामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति । न च ब्रह्मभूयादन्यत्किञ्चिदर्थवादिकमुपासनायाः फलं भवितुमर्हति येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याऽविधाविधानाऽपनयमानेषाऽऽविर्भावात्तस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवात्ज्ञातमेत्येवोपासीतेत्यादयो विषयोऽपि तु तत्स्वरूपा एव । तयो चोत्पत्तिकृतविधिः, प्रकारः, प्रयोगविधिः, फलमधिकारविधिरा एव वेदास्तेषां सर्वेषामेवोपासीतेत्यादावभावान्नार्थवादानामिव सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवाक्यानां कुनोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः 'सख्यं ज्ञानमि'त्यादिभिः संग्रहादित्यत आह—'प्रकृते त्वि'ति । अन्यत्र पूर्वकाण्डेऽर्थवादानां प्रवर्तनापरत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यज्ञान उपयोग इति न तथा वैकथ्यमिति । ननु स्वरूपप्रतिपत्तौ माहात्म्यज्ञान कथमुपयुज्यते । लोके देवदत्तादिस्वरूपज्ञाने तदनुपयोगस्य दृष्ट्यादित्यत आह—'तस्य चे'ति । ननुत्पत्त्यधिकारप्रयोगभेदानामवेषेऽपि विनियोगभेद एव कस्मात्प्रभवतीत्यत आह—'चतुर्थे' इति ।

गोस्वामिधर्मिणिरतिपरिवारिता विवरणम् ।

भगवत्प्राप्तिरूपसाक्षात्कारे उपयोग इति वक्ष्यते । ननुपासनारूपधर्मस्य कथं क्रियारूपत्वमत आह—'उपासने'ति । आत्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधीनमित्यर्थः ।

केचिद्विरचिता वेदात्तचर्इका ।

च यजेत स्वर्गकाम इत्येव रूपः । अहसम्बन्धपोषको विधिर्विनियोगविधिः स च दशा ल्होतीत्यादिरूपः प्रयोगप्राप्त्युभावपोषको विधिः । स हि साहप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाऽभावादतिलम्बापरपर्याय प्रयोग प्राप्तभाव विधत्ते । स च पौर्णमासा पौर्णमासां यजेतेति । अयमेव प्रधानविधिः । इतरे तु नय एतच्छेषभूताः । तथाचोत्पत्तिकृतविधिः । प्रकारः प्रयोगविधिः । फल फलविधिः । तत्र द्रव्यदेवताभावान्नोत्पत्तिकृतित्वम् । देशकालव्यमाधान प्रयोगविधिः । फलत्वाऽभावान्न फलविधिः । न च जीवस्य ब्रह्मभावरूपमेवोपासनाफलमिति शक्यम् ।

धीलाहमद्रुता गृहार्थेदितिव्य ।

न पूर्वमीमांसया गतार्थत्वम् । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह—'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य ज्ञानोपयोगः । साक्षात्कारालकाऽपरोक्षानुभवालोकज्ञान उपयोग । स चतुर्थे फलाध्याये वक्ष्यते । सिद्धमाह—'उपासनादर्शनादिपदानामि'त्यादि । यद्युक् उपासीत द्रष्टव्य इत्यादिविधिमिर्ज्ञानावर्तयन्धीमार्तिच्छरामभोजे श्रीप ।

उत्तरकाण्डे । तदुपयोगः सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानोपयोगः तस्मैतया भजनीयताज्ञाने । वक्ष्यते अग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । 'चतुर्थे'त्यादि । तथा च पूर्वोक्त उत्पत्त्यधिकारप्रयोगे विधित्रयसासम्भवेऽपि विनियोगविधौषितधर्मस्योत्तरकाण्डेऽपि सम्भवाद्धर्मविचारेणैव गतार्थत्वाच्चोपयोग उत्तरमीमांसाया इत्याद्यह्न समादसु 'अतुर्थे' इत्यादिना । चतुर्थे सम्भवत्यपि चतुर्थे विनियोगविधानित्यर्थः । 'उपासने'त्यादि । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्युपास-

गोस्वामिधीमन्मुरलीपरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

नोचतुर्थे विनियोगविधौ सम्भार'सुपासीत द्रष्टव्य' इत्यादिपदानां मनोव्यापारपरत्वमेव कल्पनीयमिति नाऽत्रानुपपत्तिः काचिदिति भावः । ननु सृष्ट्यादिवान्यानां माहात्म्यप्रतिपादनमुपेन ज्ञानोपयोगित्वेऽपि विचारस्य कथं तदुपयोगित्वमित्यत आह—विचारस्यापीति । एवं ब्रह्मविचारस्य धर्म-विचारेणैव गतार्थत्वेनाऽकर्तव्यत्वाऽऽज्ञा निरस्ता । इदानीं सर्वोऽपि वेदराशिर्धर्म उपयुक्त इति

गोस्वामिधीमन्मुरलीपरविरचित विवरणम् ।

मनोव्यापारत्वमेव मानसिकक्रियाबोधकत्वमेव । तथा चैतादृशव्यापारविषयत्वात् ब्रह्मणो मुख्यत्वेन प्रतिपादनम् । कृषिन्माहात्म्यप्रतिपादकानां च सर्वेषां वाक्यानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति मुख्यतया ब्रह्म-प्रतिपादकत्वमेव धर्मप्रतिपादकत्वम् । एव चैतादृशवान्यविचारेण कृत्वा मनोव्यापारत्वेन च ब्रह्मसाक्षात्कारोऽग्रे च भगवत्प्राप्तिरित्येवरीत्योत्तरमीमांसाया अत्यावश्यकत्वमिति न पूर्वया गतार्थत्वमित्या-
केशिद्विरचिता वेदान्तपण्डिका ।

तस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति, तत्रचमसीत्यादिश्रुतिवाक्येभ्य एव सिद्धेः । तस्मात्सोपासीतेत्यादयो विषयः । अपि तु विधिवस्वरूपाण्येवमिति वाक्यानीति ज्ञेयम् । एतेन श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि । नन्वेवं सति सृष्ट्यादिव्याख्यानां कुत्रोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः सत्त्वं ज्ञानमनन्तमित्यादिव्याक्येरेव सिद्धेरित्यत आहुः—'प्रकृते-
त्वि'ति । ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिव्याख्यानां माहात्म्यज्ञानाव्युपयोगः । 'तस्य च'ति । तस्य माहात्म्य-
ज्ञानस्य । ज्ञानं साक्षात्कारः । यथा येन प्रकारेण तथा स प्रकारः । चतुर्थे आदिव्यादिमन्तय इति सूत्रे । 'उपासने'ति । 'व्यापारत्वमेवे'ति । व्यापारार्थत्वमित्यर्थः । तेन तेषां मनोव्यापारत्वेन सविषयतया विषयाऽपीनत्वात् तद्विषयस्य ब्रह्मणो गौणत्वप्रसक्तिरिति सिद्धम् । अन्ययोपासीते-
त्यादिव्याख्यानां विधित्वे तन्मध्येगुणार्थत्वादनिरूप्यमाणस्य ब्रह्मणोऽपि तन्मध्येत्वं प्रसज्येत । अतोऽपि न ब्रह्ममीमांसाया गौणत्वम् । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्मादा एतन्मादात्मन इत्यादि-
वाक्यैः स्वरूपमाहात्म्यज्ञानयोः सम्भवादित्यत आहुः—'विचारस्यापी'ति । 'वक्ष्यत' इति । तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पदे उभयव्यपदेशावधिकरणे । ननु यथा पूर्वमीमांसायाः प्रवृत्तिपराणां वि-

भीत्याद्वहभाचार्यविरचिता गोस्वामिधीमन्मुरलीपरविरचिता ।

नस्य विधेयत्वेन धर्मत्वपूर्वमीमांसाया भवार्थत्वम् । तत्र । उपासनादर्शनादिपदानामुपासीत द्रष्टव्य इत्यादीनां मनोव्यापारत्वमेव वाच्यमिति ज्ञेयः । तथाच—सात्म्यमनोव्यापारस्य धर्मत्वोपनतज्ञानस्य धर्मत्व-न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । अतो ब्रह्ममीमांसा वृष्येव करणीयमिति न पूर्वया गतार्थत्वमुत्तरसा इत्यर्थः । अतःपर केवल कर्मण्येव निरतस्यापि ब्रह्मज्ञानाऽऽवश्यकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य तु ब्रह्ममीमांसापीनत्वेनोत्तर-

मनोव्यापारत्वमित्यन्ताराप्रमाणित प्रदीप ।

दर्शनादिपदानामित्यर्थः । मनोव्यापारत्वमेव मनोव्यापारबोधकत्वमेव । एवकारेण करणीमूर्तक्रिया-
रूपधर्मबोधकत्वव्यवच्छेदः । इत्थ च न पूर्वयोत्तरस्यापगतार्थत्वशङ्कापीति भावः । ननु सृष्ट्यादिव्याख्यानां साधक्यस्योपपादनेऽपि व्यासविचारस्य कथं ज्ञानोपयोग इत्यत आहुः । 'विचारस्ये'त्यादि । यथा

१—अस्याधीनाया एकेवम दुलक कल्पम् । तथैतद्ब्रह्मण्येव्याह्वयम् । तथाचैकेनेन बोधन निश्चितमिति सम्भा-
ष्यन्तेऽमुक्ता वादा परं किं विधेयमन्यदासिप्रतिदुर्लभमुक्तं समये ।

तथा वक्ष्यते । किञ्च औपनिषदज्ञानस्याऽपि कर्मोपयोगित्वम् 'यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-
योपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि
सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथाऽऽभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपाऽऽत्मविज्ञाने देहाद्यध्यासा-

गोस्तामिथीयुरकीपरभिरथिता अणुभाष्यस्याप्या ।

धर्मस्यैव मुख्यत्वेन तद्विरुद्धमद्यप्रतिपत्तिफलकतद्विचारस्वादानुपयुक्तत्वादकर्तव्यमित्याशङ्कां निराकु-
र्वन्ति—'किञ्चे'ति । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपादितत्वाऽऽत्मनो ज्ञानस्यापि 'यदेव विद्यया
करोती'त्यादिश्रुतिभिसत्त्वैकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वस्य निरूप्यमाणत्वात्कर्मोपयोगित्वम् । वस्तु-
तस्तु तज्ज्ञानस्य कर्मोपयोगित्वाभावेऽपि नास्माकं क्षतिः । सर्वतोपिकर्मप्रतिफलकत्वस्य 'ब्रह्म-
विदाभोती'त्यादिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । 'अधिकं तच्चानुभविष्ठं न तु तद्धानि'रिति न्यायेन
धर्मोपयोगोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत्पूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वे ज्ञापकमाहुः—'अत एवे'ति ।
यतो विद्यादिपूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमत एव जनकादीनां कर्मणि यावन्तो देवास्त्रेयाऽधिकृता-
स्त्रेषां सान्निध्यं श्रूयते । कर्मणो वीर्यवत्तरत्वेन देवतासन्निधापने सामर्थ्यात् । तदभावेऽऽसर्वाधिकृतानां
कर्मणामाभासत्वमेव ।

नन्वेवं ब्रह्मस्वरूपात्मविज्ञानस्य कर्मकरणात्सर्वमपेक्षितत्वे देहाद्यध्यासमारोपितकर्तृत्वाभिमानेन
हि कर्मकृतेः सर्वत्र दृष्टत्वाज्जु देहादेर्निरूप्यत्वत्कार्यं तत्सम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति—'मचे'ति ।

गोस्तामिथीमद्विरथरभिरनितं विषयत्वम् ।

सण्डलार्थः । इदं च सर्वं साधनप्रकरणे तृतीयाध्याये द्वितीये वाद उभयव्यपदेशाधिकरणे विस्तरेण
वक्ष्यन्ति श्रीमदाचार्यचरणाः । इदानीमुत्तरमीमांसवैव पूर्वमीमांसायाश्चारितार्थमन्यथा नेति विपरीतं
दूषणमुद्गावयन्ति—'किञ्चे'ति । अन्यथा औपनिषदज्ञानाभावे । आभासत्वमेव कर्माभासत्वमेव ।

केचिद्विरथिता भदन्तचन्द्रिका ।

चतुश्चर्यतया निवृत्तिपराणां चोपयोगस्तथा नोत्तरमीमांसाया अतः पूर्ववैव फलसिद्धौ किमेतपेक्षत
बाहुः—'किञ्चे'त्यादि । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपादस्य ब्रह्मणो ज्ञानमपि, पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यं कर्म
ज्ञानं समुचिनोति । तत्र हेतुः 'यदेवे'ति । विद्याशब्देनाऽत्र ब्रह्मसाक्षात्कारः । उपनिषच्छब्देन च
शाब्द-ज्ञानम् । तथाच यदेव वैदिकं कर्ममात्रं ब्रह्मज्ञानपूर्वकं करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति फलो-
त्पादनसमर्थम् । फलं च भगवदानन्दरूपम् । योदाविहितस्याऽभिन्पक्तत्वात् । एतादृशाधिकारस्य

शीलाभ्यस्तद्वृत्तता गृह्यार्थसिद्धिः ।

मीमांसायाः सर्वथा कर्तव्यतामाहुः—'किञ्च औपनिषदज्ञानस्यापी'त्यारभ्य 'ब्रह्म जिज्ञास-

भगवद्गीमथीमद्विचारमवधीतः प्रदीपः ।

मोहकशास्त्रसम्पादितविरुद्धबुद्धिनिराकरणप्रयत्नेण । वक्ष्यते जन्माद्यधिकरणमारभ्य सर्वत्र वक्ष्यते
इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोग्युपासनाद्यर्थमेव ब्रह्मविचारकरणमिति न किन्तु 'ब्रह्मसाक्षात्कारो-
पयोगिकर्मसाफल्यमापि ब्रह्मविचारकरणमावश्यकमिति न पूर्वोत्तरस्या गतार्थत्वानुपयोगावित्याहुः ।
'किञ्चौपनिषदि'त्यादि । औपनिषदज्ञानस्य व्यासविचारनिष्पन्नस्यैवार्थः । कर्मोपयोगित्वं
कर्मणा फलसम्पादनेऽसाधारणसहकारिकारणत्वम् । विद्यया कर्णानुत्तरब्रह्मज्ञानेन । अद्वया फलावर्ध-

भायेन कर्तृत्वाऽभावात्कर्माऽनधिकार इति वाच्यम् । निरध्यस्तरेव देहादिभिः कर्मकरण-
सम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पर्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्श्चन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

गोस्वामिधीमुरुतीपरविरचित भृगुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाह—‘निरध्यस्तरेवे’ति । देहाद्यध्यासानावेन फलाऽनुसन्धानराहित्यमात्रं जायते न तु
कर्मकृत्यमात्रम् । अत्र ज्ञापकमाहुः—‘अत एवे’ति । कर्मणो वैदिकस्य का वार्ता । अन्ये लौकिका
अपि सर्वे व्यापारास्तत्र दृश्यन्ते । नहि तेषां फलाऽनुसन्धानपूर्वकं तत्कृतिः सम्भवति । तथा सत्य-
स्मदादिसादृश्ये जीवन्मुक्तत्वेहानिप्रसक्तः । तस्माद्ज्ञापारसत्तेऽपि तदनुसन्धानराहित्यं तेषु वर्तत
इति न लौकिकैस्त्वैस्तेषां लौकिकत्वम् । तथा च यत्र लौकिकन्यासाराणामपि सम्भवस्तत्राऽलौकि-
कानां वैदिकानां सम्भवे किं वक्तव्यमिति भावः । लौकिकन्यासपारसत्ते स्मृतिं प्रमाणमिति—‘तथा
च स्मृतिरिति । जीवन्मुक्तानां वैदिककर्मकृतेरापर्ययकत्वं दर्शयन्ति—‘अत’ इति । यतो

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

कर्म इव आभासते सकर्माभासस्तस्य भावस्तत्त्वम् । अनुमित्यजनकहेत्वाभासपदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्ततन्त्रभिरुक्ता ।

दुर्लभत्वेन काचित्कत्वादाह—‘अद्वये’ति । वाशब्दोऽनादरे । एवम् केवलश्रद्धापूर्वकं कृतं कर्म
स्वर्गलोकप्राप्तिक्रमम् । श्रद्धोपनिषद्भिः सहितं कर्माऽऽत्मसुखं जनयति । एतद्वयमपि गौणम् ।
पूर्वोक्तं मुख्यम् । एतद्विधाऽऽपत्तरसाऽपि सर्वे एव यथाधिकारं फलम् । अन्यथा तु कर्माऽऽभास-
त्वात् ततः फलमित्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । यतो विद्यापूर्वककर्मकरणेन
कर्मणो वीर्यवत्तरत्वम् । अतस्तत्कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । ‘अन्यथे’ति । उक्तप्रकारेण सर्वदेवसा-
निध्याऽभावे । ब्रह्मविदोऽनधिकारित्वनाशज्ञानं दूषयन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निरध्यस्तैरिति ।
अत्र ब्रह्मनिदं इत्यादि । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । ‘सर्वे’ इति । लौकिकाऽलौकिकाः ।
तत्सत्त्वे प्रमाणमाहुः—‘तथा चे’त्यादिना । अत्र पर्यञ्जित्वाग्यं धारयन्निवन्तेन लौकिका उक्ताः ।

श्रीलालसहजान गुरुवंशोपनिषत् ।

मेचे’त्यन्तेन । एवं गतार्थत्वं परिहृत्य, कर्मण्युपयोगं च, न ब्रह्मविज्ञास्य किन्तु पूर्वकाण्डोक्तेऽपि
कर्मणि मुख्यफलास्येऽन्यत्र ब्रह्म विज्ञास्यमिति नासा मीमांसाया गतार्थत्व, न वाऽनुपयोग इत्यर्थः ।

भगवद्गीताधीमद्विचकारामफलोत्तं प्रदीप ।

भावनिश्चयेन । उपनिषदा प्रलेप्तेऽपनिषदर्थज्ञानेन । वीर्यवत्तरं फलायोगरहितम् । अत एव पूर्वो-
क्तकारणकलापता कृतकर्मणां वीर्यवत्तरत्वनिमित्तमादेव । सर्वदेवेति बक्ष्यभाष्यद्वयमागिदेवसान्निध्यमि-
त्यर्थं । अन्यथा कर्मण्युक्तदेवसान्निध्याभावे । आभासत्वं प्रतिष्ठादिलौकिकफलसम्पत्कत्वम् । एवका-
रेण मुख्यफलव्यवच्छेदः । कर्मानधिकारः ब्रह्मविद्यापत्तः कर्मण्यनधिकारः । निरध्यस्तैः अविद्या-
पूर्वाविषयीभूते । तादृशाणां कर्मकरणसम्भवे सम्प्रतिमाहुः । ‘अत एवे’त्यादि । व्यापाराः श्रूयन्ते

प्रलपन् विसृजन् गृह्यन्निमिषमिपन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
ब्रह्मण्यापाय कर्माणि सद्ग त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिनाम्भसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृत कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्म
जिज्ञास्यमेव । तस्मात्प्र गतार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी । फलञ्च विचारस्य शब्दं ज्ञानम् । तस्य मननादिद्वारा अनु-

गोस्वामिभ्रीमुरखीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

विद्यापूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं तत् एव तेषामेव तच्छुभफलं शुभफलजनकं क्रममोक्षणजनकं
भवति । अत एवोक्तं श्रीभागवततत्त्वदीपे—‘जानिनस्तद्भित्प्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद्भवे-
दि’ति । तस्माद्दर्शानुष्ठानसिद्धयर्थं धर्मविचारस्यैव ब्रह्मज्ञानपूर्वकतत्करणार्थं ब्रह्मजिज्ञासाया अपि
सर्वथैव कर्तव्यत्वमित्याह—‘अत’ इति । फलितमाह—‘तस्मादि’ति । धर्मजिज्ञासाया
गतार्थत्वमनुपयोगश्च ब्रह्मजिज्ञासाया न यत्तु शक्याविति भावः । अविकारी तु त्रैवर्णिक एवेति पूर्व-
मुक्तं तदेव दृढीकर्तुं शक्नोते—‘नन्वि’ति ।

अथ शब्दसाधिकारार्थत्वे को वाऽत्राधिकारी यमुद्दिश्येय जिज्ञासाऽऽरभ्यत इति शङ्काया त्रैव-
र्णिक एवाधिकारीत्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘नन्वि’ति । नहि फलकामनाऽभावे कस्यापि

गोस्वामिभ्रीमुरखीपरविरचित विभागम् ।

वैराग्याऽऽनन्तर्यवादी सिंहावलोकनन्यायेन पुनराशङ्कते—‘नन्वि’ति । ‘फलं चे’ति । अस्य चाऽऽ-
त्रैवर्णिकविरचितं वेदान्तपरिभाषिका ।

ब्रह्मणीत्यारम्भ करोतीति वेदिका । अग्रे च लिप्यत इत्यनेन तत्फलभावश्लोक । तथा चाऽत्राऽधि-
नानाऽभावेन फलाऽभावमात्रोक्तिर्न पुन कर्मकृत्यभाव—‘अत’ इति । वीर्यवत्तरत्वादेव । शुभफल
कममुक्तिफलमित्यर्थः । उपसहरन्ति—‘अत’ इति । कर्मफलसाधकत्वात् । फलितमाह—‘तस्मा-
दि’ति । आवश्यकत्वादेव । यदुक्तं त्रैवर्णिक एवाऽधिकारीति, तत्र शङ्कते—‘नन्वि’ति । न हि प्रयो-

श्रीभारतगुरुकृत अनुभाष्यपरिभाषिका ।

नन्वयशब्दस्वान्तर्गम्यार्थं शब्दमाधानान्तर्गम्यकथनाच्छमादिवानधिकारी लभ्यते । अधिकारार्थत्वे को वा-
धिकारी यमुद्दिश्य जिज्ञासात्प्राप्त्यर्थमित्याकाङ्क्षाया त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽधिकारीति पूर्वमुक्तं तत्र
पूर्वपक्षी शङ्कते—‘ननु फलप्रेप्सुरि’त्यादिना । फलकामनाऽभावे प्रवृत्तेरसम्भवात्फलप्रेप्सुरधिकारी ।
तथाच ब्रह्मजिज्ञासाया शान्दमेव ज्ञान फलम् । शब्दशेषत्वात् । शान्दज्ञानस्य फल मननादिद्वारा ह्य-

भगवद्गीतयश्रीमद्दिण्डिमत्प्रयोगतः प्रतीयते ।

इत्यर्थः । युक्तं ‘पूर्वोक्तज्ञानशाली न तु युक्तस्य सर्वदा ज्ञानमित्येवरूप । तादृशस्युक्तस्य शुक्लाम-
देवदिस्तादृशकर्मकरणसम्भवादिति भावः । उपसहरन्ति ‘तस्मादि’त्यादि । ‘गतार्थत्वे’त्यादि पूर्व-
भीनासाया गतार्थत्वानुपयोगौ नैत्यर्थः ।

भवः । तस्य चाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथा च विरक्तोऽनर्थजिहासुः परमे-
ष्पुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति ? । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रम-
स्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षत' इति भगवद्ब्रह्मचरनात्केवलस्य निन्दाश्रयणादिति चेत् । न ।

गोस्वामिधीमद्विरचितविरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

कुत्रापि प्रवृत्तेः सम्भवोऽतः फलप्रेप्सुरधिकारी । तथा च ब्रह्मविज्ञासायाः शब्दमेव ज्ञानं फलम् ।
तस्य शब्दशेषत्वात्, तस्य मननादिद्वाराऽपरोक्षानुभवस्तस्य चानर्थरूपाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिपूर्वकं पर-
मानन्दस्य पुरुषोत्तमस्यावाप्तिः सायुज्यम् । तथा चानर्थजिहासुः परस्य पुरुषोत्तमस्य प्रेप्सुश्चाधिकारी क-
स्मान्न भवति । ननु शब्दमेव ज्ञान विचारकस्य फलमस्तु, किं पुरुषोत्तमप्राप्तिपर्यन्तं धावनेनेत्यत आह-
'शब्दे'ति । केवलस्य शब्दज्ञानमात्रपर्यवसितस्य । तथा च फलप्रेप्सुरधिकारी न त्रैवर्णिकमात्रमिति
स्थिते-निषेधन्ति-'ने'ति । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः-'फलकामनाया' इति । यस्तु वेदाधिकारी

गोस्वामिधीमद्विरचितविरचितं विवरणम् ।

नन्दावाप्तिरत्यनेनान्वय । तथा च फलप्रेप्सोरधिकारित्वे च । एवं च साङ्गो वेदोऽध्येषो ज्ञेयश्चे-
ति विधिना सार्धवेदात्पपन विहितम् । तथा च वेदार्थज्ञानवान् त्रैवर्णिको विरक्तः सन्नेव फलप्रेप्सुर्भ-
विन्दतीति वैराग्याऽऽनन्तयेमावश्यकमिति भावः ।

ननु वेदार्थज्ञानस्य साक्षात् विचार एव फलं, न तु परप्राप्तिः । एवं च न तत्र वैराग्योपेक्षे-
त्यत आह-'शब्दे'ति । भगवद्ब्रह्मचरनात् भागवते निन्दार्थवादरूपभगवद्ब्रह्मचरनादित्यर्थः । अत्र सना-
धानमाहु -'ने'ति । 'अनुपयोगादि'ति । फलकामनानाधिकारी तदा वक्तव्यो-यदा सर्गकामो

वेदिविरचितं वेदात्तत्पिद्वया ।

जनमनुद्दिश्येति न्यायाद्यैवर्णिके फलप्रेप्सुत्वं त्रिषेपणीयम् । ननु तावन्मानम् । अत्राधिकारि-
लक्ष विज्ञासापदसूचितसशयनिवृत्तिद्वारा शब्द ब्रह्मज्ञानम् । 'तस्ये'ति शब्दज्ञानस्यानुभवः
साक्षात्कारः । 'तस्य च'ति । साक्षात्कारस्य । सकायाऽविद्याऽनर्थः । जीवभावमापकतिरोहिताऽऽ-

धीमद्वलभरूपा मूर्धन्यनिष्ठा ।

परोक्षानुभवः । तस्याऽपरोक्षानुभवस्याऽपि विद्यारूपाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दरूपपुरुषोत्तमप्राप्तिः
फलम् । तथाचाऽनर्थनिवृत्तिकानः परप्रेप्सुरनाऽधिकारीति पूर्ववक्षिण आशयः । तदाह-'तथाच
विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवती'ति । ततोत्तरमाहु -'फल-
कामनाया अनुपयोगादि'ति । ब्रह्मविद्याप्राप्तेति परमिति श्रुतेः परप्रेप्सुरधिकारी सादिति
यदुक्तं तनु तदा साद्यदि प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मविज्ञासापदात्प्राप्येत । तनु नैव । शब्दार्थस्याऽनन्वयत्वत्वात् ।
अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिहासु एव ब्रह्मविज्ञासायामधिकारीत्यर्थः । परप्राप्तिरूपफलकामना तु ब्रह्म-
विद्याप्राप्तेति परमित्तिवाक्यार्थज्ञानोत्तरमाविनीति न ब्रह्मविज्ञासाधिकारकोऽयं प्रविशतीत्याहुः-

भगवद्ब्रह्मचरिणोऽप्येवमप्येत्यतः प्रदीपः ।

वेदान्तिचारो त्रैवर्णिकोऽधिकारीति पूर्वं निर्णयति आनन्तर्यार्थक्यशब्दवादी शङ्कते 'ननु फले'-
त्यादि । फलप्रेप्सुः फलकामनानवान् । तस्य शब्दज्ञानस्य । अनु-भवः निदिध्यासनरूपः । तस्य
निदिध्यासनस्य । अनर्थः सत्काररूपः । अवाप्तिः साक्षात्कारः । निष्णातः औपनिषदज्ञानवान् ।

फलकामनाया अनुपयोगात् अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेप्सुर-
धिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविविशेष इति मन्तव्यम् ।

गोन्वादिधीमुरलीपरिचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

स एव तन्प्रेपभूते विचारेऽपीत्यधिकारे फलकामनाया अनुपयोगः । तत्र हेतुमाहुः—‘अन्येने’ति ।
अन्येन त्रैवर्णिकत्वमात्रेणैव तस्माधिकारस्य -समर्पणात् । फलप्रेप्सोरधिकारित्ववापकान्तरमप्याह—
‘नित्यत्वा’दिति । फलप्रेप्सुरर्थज्ञानस्माधिकारी न भवति । कुतः । नित्यत्वात्फलस्येति शेषः । तथा

गोन्वादिधीमद्विपरिचितं विचारणम् ।

यद्येतेति वाक्यवत्फलकामनायात् पुरुषेण विचारः कर्तव्यः—इत्याकारकबोधजनकं प्रतिज्ञावाक्यं
चेत् । तत्रैव नास्ति । कुतः । अथातो ब्रह्मविज्ञास्येत्समाहाक्यात्कामनाया अप्रतीतिः । अतस्त्रैवर्णिक
प्राधिकारीति भावः । ननु तर्हि परप्राप्तिरूपं फलं मुख्यं तदेव केचिद्ब्रह्मज्ञेयं न बोधितं चेत्कस्यापि
शास्त्रे प्रवृत्तिरेव न सादित्यत् आहुः—‘अन्येने’ति । ब्रह्मविदामोति परमित्येनैव वाक्येनैव
तत्समर्पणात् परप्राप्तिरूपफलबोधनात् । तथा—व—वेदाध्ययनानन्तरं ब्रह्ममीमांसापूर्वकवेदार्थज्ञाने
जाते ब्रह्मविदामोति परमित्यस्य वाग्यार्थज्ञानानन्तरं फलकामनोत्पत्तेः । ततः पूर्वं कामनाया अभावा-

द्विपरिचित्वा वेदमित्यत्रि ।

नन्दस्याऽऽज्ञाप्तिराविर्भावः । पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु यत्तयैव नामयथा । उपसंहरन्ति—‘तथा चे’ति ।
वापकाऽभावाद्भवत्येत्यर्थः । ननु विज्ञासापदात्संशयनिवृत्तिपूर्वकवेदार्थब्रह्मज्ञः शाब्दमेव ज्ञानं फलत्वेन
वक्तुरिष्टमिति नोक्तविशेषणसार्थमनित्यत्वात् आहुः—‘शब्दे’ति । तदधिकारित्वविशेषणं सार्थकमेवेति
भावः । समादधते—‘ने’त्यादिना । ‘अनुपयोगादि’ति । सन्देहनिवृत्तिद्वाराकज्ञानैकफलकवि-
चारशास्त्रेऽधिकारिणः प्रवृत्तौ फलकामनाया अन्यवाग्विद्वत्त्वेनाऽकारणत्वात् । ज्ञेयमेति विधिना
ज्ञानमात्रमैव विधानात्तत्फलस्य तु ज्ञानविधितिरिकप्रब्रह्मविदामोति परमित्यादिवाक्येन बोधनादि-

धीकलत्प्रवृत्तता गृह्यार्थेदीपिका ।

‘अन्येनैव तत्समर्पणादि’ति । ‘नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य’ति । स्यात्पुरुषं भारद्वाजः किला-
भृद्भीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति निन्दार्थुतेरर्थज्ञानस्य नित्यत्वम् । अकरणे प्रत्यवा-
यत्वात् । अकरणे प्रत्यवायजनकस्य नित्यत्वान्मुपगमात् । तथा चार्थज्ञानस्य प्रत्यवापरिहाराया-
ऽवश्यसम्पाद्यत्वं सिद्धमिति न फलप्रेप्सुरधिकारी कल्पनीयः । तत्फलत्वेन काम्यत्वापत्तेर्नित्यत्वं भवेत् ।
अतो यस्त्रैवर्णिको वेदवेदान्तेष्वधिकारी स एव वेदान्तत्वरूपमीमांसायामधिकारीति निष्कर्षः ।
नन्वेवं शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । अमस्तस्य फलं मन्ये इति

ननवदीपधीमद्विपरिचित्वा मन्तव्यम् ।

‘न निष्णायादि’त्यादि । परब्रह्मविषयकसाक्षात्कारत्वात् भवेद्यदीत्यर्थः । केवलस्य फलशून्यार्थ-
ज्ञानरूपसाधनवतः ।

इत्थं प्राधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यादीनां विचारतत्त्वमावश्यकत्वात्, तेषामानन्तर्यमेवावश्यशब्द-
शक्त्यर्थो भवेत्तु आनन्तर्यनिरूपकसालामेवाधिकाररूपोप्यवश्यशब्दस्यार्थः स्यादिति शायमिप्रायः सिद्धः ।
तदुपपन्नित्—‘ने’त्यादि । अनुपयोगात् प्राधिकारिविशेषणार्थं अनुपयोगात् । अन्येनैव ‘ब्रह्मविदा-
मोति परमि’ति वेदेनैव । तत्समर्पणात् परप्राप्तिकामनावतो ब्रह्मविदोधिकारिणो बोधनात् । नित्य-

• बोद्धामिधीमुत्तरीपरविरचितं ऋणुभाष्यम्याख्या ।

च फलस्य नित्यत्वेनाऽर्थज्ञानमनर्थकमेव स्यादिति भावः । नन्वेवं 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो' 'स्यात्पुरय'मित्यादिनिन्दार्थवादानां कुत्रोपयोग इत्याशङ्काऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । ब्रह्मविज्ञानासार्पदं प्याख्यातुं शक्नुते—'ननु ब्रह्मण' इति । यत्प्रतिज्ञातं तदेव निरूप्यमिति शास्त्रकृता मर्यादा । तथा च समन्वयस्य प्रथमाभ्यासार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनप्रयोजनानां द्वितीयात्वेतीयाचतुर्थीयाऽर्था नामप्रतिज्ञातत्वेन विज्ञासयाऽवरोद्धमशक्यत्वात् । ननु तेषामप्रतिज्ञातार्थत्वे न

गोष्वाभिधीमद्विरपरविरचितं विवरणम् ।

दर्थविज्ञानस्यैवाधिक एवाऽधिकारी, न तु फलप्रेप्सुरिति भावः । ननु तदर्थज्ञानमेव फलमस्तु, तावदेव फलप्रेप्सुरधिकारी भवतीत्यत आह—'नित्यत्वादि'ति । सन्ध्यावन्दनादिवत् ज्ञेयधेति विधिवोपि-
तत्वेन नित्यत्वात् । नित्ये कामनाया अभावादित्यर्थः । ननु यदर्थविज्ञानसुरेवाधिकारी तर्हि तस्य परि-
ष्णातत्वाऽभावात् शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य का गतिरित्यत आहुः—'निन्दार्थवादे'ति ।
आत्मा चा अरे ब्रह्मण्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र श्रवणोत्तरं मननं

केन्द्रविरचिता वेदगतपत्रिका ।

स्याहुः—'अन्येनै'ति । अथवा ज्ञानविधिना ज्ञानसाधनेन साक्षात्कारोऽप्युक्त एवेत्याशङ्काहुः—
'अन्येनैवे'ति । साक्षात्कारकृतव्य इत्यनेनैव साक्षात्काररूपफलकममाया ज्ञानाद्ब्रह्मविद्यामिति
परमित्येन धेति । फलकामनाया अधिकारिविशेषणस्ये दूषणमाहुः—'नित्यत्वादि'ति । साङ्गो-
ऽध्येयो ज्ञेयश्च, ज्ञानं विज्ञानमास्ति कथं ब्रह्मकर्म स्वभायजमित्यादिश्रुतिसृष्टिस्यो नित्यार्थ-
ज्ञानं फलं, कामयमानं नाधिकारिणमपेक्षते । यस्तं नवेदेति, स्यात्पुरयं भार हार इति,
गीती शीघ्रीत्यादिनिन्दार्थवादपि नित्यमेवार्थज्ञानमित्यतोऽपि तथा । शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य
व्यवक्षामाहुः—'निन्दे'ति । ब्रह्मविज्ञानसार्पदं विवरिषवः सर्वस्याऽपि समन्वयव्यतिरूपस्य शास्त्रार्थस्य

श्रीगणेशभाषाचरित्रविरचिता गृह्यार्थसूचिका ।

निन्दार्थवादपरनिष्णातत्वस्य नित्यत्वेन तस्य च वेदान्तमीमांसाधीयत्वेन वेदान्तमीमांसाधिकारे पर-
प्रेप्सोः कुतो न निवेश इत्याशङ्काऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । शब्दब्रह्मणि निष्णात
इति निन्दार्थवाद इत्यर्थः । 'मननादिविधिशेष' इति । आत्मा वारं ब्रह्मण्यः श्रोतव्यो
मन्तव्य इति श्रुतावात्मशब्दाच्चस्य परममयो मननादि विधीयते । तत्र सहायभूतोऽयमर्थवादः
सर्वथा परिष्णातत्वं सम्पादनीयमिति बोधयन् परिष्णातत्वस्य मननाधीनत्वात्माननमावश्यकमिति ।
दृश्यत्यतो मननादिशेषत्वाद्देदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सुं निवेशयितुं न समर्थ इति बोध्यम् ।

मननदीपधर्मद्विच्छासामन्वीतः प्रदीपः ।

स्वादिति । तथा च सन्ध्यावन्दनवेदान्तविचारसम्पाद्यब्रह्मज्ञानस्य नित्यत्वेन फलत्वेन फलकामनाव-
योऽधिकारकल्पने कामनाशल्पेन साध्यज्ञानसम्पादने प्रत्यवायो न भवेदिति भावः । निन्दार्थ-
वादः 'अपेक्षुमिधे'त्यादिनिन्दार्थवादः । मनसेत्यादि । तथा च मनननिदिध्यासनाकरणे अमफल-
बोधक इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते, विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वम् । नचावक्तव्यत्वम् । निर्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी,

गोत्राग्निधीमुखस्त्रीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तानि कर्तव्यानीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणे वाग्न्यानां परस्परविरुद्धत्वेन भासमानत्वात्कृतोऽपि समन्वयो न निःसन्देहं हृदयमारोहमर्हति । तथा च कृतोऽप्यकृत एव भवेदिति तस्याऽऽवश्यकत्वम् । तथा सत्यप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमित्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेत्वेत्याहुः—‘ने’ति । तत्र हेतुः—‘ब्रह्मण’ इति । ‘न कर्मणि’ति । मङ्गलिज्ञासा इत्यत्र मङ्गण इति न कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । किन्तु कर्मादीनामपि सम्बन्धगोत्राग्निधीमद्विधिविरचितं विवरणम् ।

विहितम् । निन्दार्यवाद्वाग्न्येऽपि शब्दे निष्पातः परे यदनिष्पातस्तस्य निन्दा भूयते । तेन च कृत्वा मननविधेर्यवादोऽयमिति ज्ञायते । एवं च मननविधेकयाचयतया प्रामाण्यं मन्तव्यमिति भावः । एतावता प्रचन्धेनाऽधिकारी, परप्रातिरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । शङ्कागुणेन विषयं निर्वक्तुमाहुः—‘नन्वि’ति । ‘विरोधे’ति । द्वितीयापभ्यायोक्तानामिति शेषः । विरोधनिराकरणादीनामनाशयकत्वादस्त्वप्रतिज्ञातार्थत्वं नित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । अवक्तव्यत्वं द्वितीयापभ्यायार्थत्वाऽनिरूपणीयत्वं स्वीक्रियत इति न हीत्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । परमतनिराकरणपूर्वकत्वमतव्यवस्थापनं हि निरूपणम् । एवं चैतादृशनिरूपणाऽभावात्साहचारीनां निराकरणामात्रे जगत्कर्तृ मङ्ग वा प्रधानं वेति सन्देहे निःसन्देह्यं मङ्गविषयकं शब्दबोधार्थकं ज्ञानं न स्यादिति भावः । समाधान-

क्षेत्रिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रतिज्ञाविषयत्वप्रदर्शनार्थमप्रतिज्ञातत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘नन्वि’त्यादिना । ‘ब्रह्मण’ इति । तद्विचारस्य वेदान्तवाक्यैः करिष्यमाणत्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयरूपस्य प्रथमाऽध्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनफलरूपाणामन्येषामध्यायार्थानामप्रतिज्ञातत्वं सिद्धंति । नन्वप्रतिज्ञातत्वान्मास्तु तन्निरूपणमित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निर्विचिकित्से’ति । ‘ब्रह्मण इती’ति । इयमाशङ्का तदा स्यादिति कर्मण्यपीयम् । नच कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानाजिज्ञासमात्रपेक्षत्वात् जिज्ञासायाः कर्मण्येव कुतो न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तदोषतादव-

शीलकण्डवृत्तता पृथक्वेदीयिका ।

ननु शेषपटवद्गीकारे ब्रह्मसंबन्धिपदार्थविज्ञासम्यां प्रतिज्ञातायां मङ्गणो गौणत्वात्परिविज्ञा-

नगमदीयाग्निमदिन्ताराममणितः प्रसूय ।

ब्रह्मणो विचारे सर्ववेदान्तवाक्यानां मङ्गणि समन्वयरूपे विचारे । ‘विरोधे’त्यादि । तथाचाविरोधसाधनफलानामध्यायत्रितयनिरूप्याणामप्रतिज्ञातनिरूपणमधिकं निग्रहस्थानमित्यर्थः । नचावक्तव्यत्वं समन्वयमिच्छस्य भविरोधादित्रयस्यानिरूपणीयत्वं गीमांसायामित्यर्थः । ‘निर्विचिकित्से’त्यादि । सिद्धान्तविरोधिप्रकारनिरसनपूर्वकमङ्गज्ञानानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । इति चेत् प्रथमात्रनिरूपणे निर्विचिकित्समङ्गज्ञानानुदयः निर्विचिकित्समङ्गज्ञानसम्पादकाविरोधादित्रयनिरूपणे चाप्रतिज्ञातनिरूपणदोष इत्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेत् ।

नेत्यर्थः । तत्र हेतुरूपं समाधानमुपवर्णयन्ति । ‘ब्रह्मण’ इत्यादिना । न कर्मणि, ‘न कर्तृ-

किन्तु शेषपट्टी । तथा च ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न च

गोस्वामिधीमरुद्वीधरविरचिता भद्रभाष्यव्याख्या ।

नात्रविवक्षायां पट्टचेवेति सम्बन्धमात्रपट्टीति ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिसर्ववस्तुविषयो विचार इत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मलक्षणप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनविचाराः सर्वेऽपि त्रिज्ञासयाऽवरुद्धा भवन्ति । साक्षात्कारस्यैव ब्रह्मसम्बन्धादिति नाऽप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमिति भावः । कर्मपट्टीपरिग्रहे ब्रह्ममात्रमेव त्रिज्ञासं स्यान्न स्थितराणि । ब्रह्मण इति पट्टीसमासप्रदर्शनेन 'ब्रह्मणे जिज्ञामेति' चतुर्थी-समासो वृत्तिक्रममत्तः परास्ती वेदितव्यः । पाणिनिः क्लि 'चतुर्थी तदर्थाथपल्लित्त-सुत्वरक्षितैरिति तादर्थ्यसमासं सस्वार । चतुर्थ्यन्तः शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समसते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थसञ्चयेन परासृश्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । यथा कुण्डलाप हिरण्यमित्यत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थः । तच्छेषो हिरण्यम् । तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डलशेषवाचिना हिरण्यशब्देन समसते कुण्डलहिरण्यमिति । तथार्थशब्दादिनापि । ब्राह्मणार्थं एव इत्यादि द्रष्टव्यम् । कालायनेन स्वयं समासः प्रकृतिक्रियोलोनिपमितः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिक्रियग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा च शूषदावादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासो नाऽप्रकृतिक्रियारभूत इति । नन्वेवमश्वघासादि-शब्देऽप्यप्रकृतिक्रियारभूतेषु कर्म तादर्थ्यसमास इति चेत् । उच्यते । 'अश्वघासादयः पट्टी-समासा भविष्यन्ती' इति कालायनेनैव तत्र पट्टीसमासप्रतिविधानादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वत्र कर्मपट्टयेषोऽप्यर्थां त्रिज्ञासमासपक्षत्वात्त्रिज्ञासाया इति चेत्तर्हि विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणीयत्वेनैव सात्रिज्ञासया कर्मत्वेन ब्रह्मण एवाऽवरुद्धत्वादिति चेत् । न । प्रधाने त्रिज्ञासाकर्मणि परिग्रहीते वैविज्ञासितैर्विना ब्रह्म त्रिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिसाम्येवेति न वृथक्सूत्रयित्त्वानि । यथा 'राजासौ गच्छती' सूक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनयुक्तं भवति, तथेति

गोस्वामिधीमरुद्वीधरविरचितं निवरणम् ।

माहुः—'ने'त्यादि । 'न कर्मणि पट्टी किन्तु शेषपट्टी'ति । कर्मपट्ट्यां स्वीकृतायां केवलब्रह्मकर्मज्ञानोपयोगिविचार एव प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च द्वितीयाध्यायार्थस्वाऽप्रतिज्ञातत्वेनाकस्मिन्कत्वापरिरूपदोषः स्यात् । शेषपट्ट्यां स्वीकृतायां तु तस्याश्च सम्बन्धवाचकत्वाल्लम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्यात् । न च विरोधनिराकरणादीनामाक्षेपलम्बत्वाच्च दोष इति वाच्यम् । आक्षेपस्वरूपासिद्धेः । न हि शाब्देऽर्थे तदुपलक्षितानुपपत्तिविसम्बन्धानन्तराऽऽक्षेपसम्भवः । न च विरोधनिराकरणाद्यन्तरेण गोस्वादिविज्ञासाया विज्ञास्यत्वमेतन्नाऽऽकाङ्क्षोपशमाद्विचारस्य वा स्वरूपाऽनुपचिरस्ति । तद्विनापि ब्रह्मकर्मिका त्रिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थसिद्धेः । नाऽप्युक्तसज्जगदान्नेन विरोधनिराकरणादीनामा-र्थिकी प्राप्तिः सम्भवति । एकाकिन्नेऽपि राज्ञो गमनदर्शनादृष्टान्तस्त्वेवाऽसिद्धेः । अपि च विरोध-निराकरणस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानेऽपि विवक्षाऽधीनत्वादित्यक्तानां, ब्रह्मणः कर्मत्वे

भगवदधीनमद्विच्छासामर्थ्यतः प्रतीच ।

कर्मणोः कृति' इति सूत्रविहिता पट्टीत्यर्थः । तथा च तादृशपञ्चमीकारे 'हरिं भजते' इत्यत्र हरि-भिन्नमननापोषवत् ब्रह्मभिन्नविचारालभोऽपि भवेदिति भावः । शेषपट्टी विशेषरहितं सामान्यं शेष इति सम्बन्धसामर्थ्ये पट्टीति फलितमित्यर्थः । तज्ज्ञानोपयोगि ब्रह्मज्ञानोपयोगि । सर्वमेव वेदान्ते

गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रेऽसन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव

गोत्यासिधीगुरदीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चेत् । उच्यते । कर्मपष्ठयाः सम्बन्धविशेषवाचकत्वात् । न हि 'ह्रीं भजे' ल्युक्ते तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य भजनमापतति । विशेषे हि सामान्यरहितः, सामान्यं तु न निर्विशेषमिति, कर्मपष्ठया सम्बन्धसामान्य-ग्रहणे कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां 'पष्ठया वे'त्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव भवेत् । नन्वधी-हि भगवो ब्रह्मे'ति भृगुश्रवणे 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यारभ्य 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'-त्यनेन सन्दिग्धेण प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं प्रतीयते, तद्वदवाऽपि भविष्यतीति चेत् । न । तत्र युक्तं ब्रह्मणः कर्मत्वम् । तन्मात्रस्यैव प्रशक्तिपवत्वात् । अत्र तु विरोधनिराकरणदीनामपि सत्त्वेन ब्रह्मसम्बन्धितञ्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव जिज्ञासाविषयत्वेनाङ्गीकर्तव्यम् । तत्र शेषपष्ठी-परिग्रह एव सम्भवतीति न कर्मपष्ठी परिग्रहीतुं शक्येत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मणो जिज्ञासां प्रति गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्याद्विरोधनिराकरणदीनामिवित्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति । अजिज्ञास्यत्वं यदुक्तं तत्रोत्तरमाहुः—'ब्रह्ममात्र' इति । ब्रह्मणो हि स्वरूपतोऽजिज्ञास्य-त्वमेव । यद्वि सन्दिग्धं तदेव जिज्ञास्यम् । नाऽसन्दिग्धम् । न हि ब्रह्मणि कस्यापि सन्देहोऽस्ति ।

गोत्यासिधीनद्विरिपरविरचितं विभाष्यम् ।

ब्रह्मसम्बन्धि यद्विरोधनिराकरणादि ब्रह्म च एतदुभयज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यमिति भावः । ननु दिवध्याधीनशेषपष्ठयां स्वीकृतायां तु दोष एव नास्ति, परन्तु न कर्मणि पठ्यति भाष्यं न संगच्छते, कुतः, प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यते इति वार्तिकान् समासनिषेधेन कर्मपष्ठयां समास-प्राप्त्यभावादिति चेत् । न । कुपोषा च पष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात्समासो भविष्यतीति

वेदविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनिवक्षते सम्बन्धमात्रविवक्षायां शेषपष्ठी भवत्येवेति न कर्मणि पठ्यति । पाणिनीयस्य विरोधाभावाच्च । तत्फलमाहुः—'तथाचे'ति । शेषपष्ठयेव । ब्रह्मसम्बन्धिनो ब्रह्मज्ञानोपयोगिनः सर्वस्यापि विरोधनिरा-करणादेः प्रतिज्ञानान्न कस्याप्याकस्मिकत्वाऽऽपवित्त्वर्थः ।

नन्वेवं ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रतिज्ञाते ब्रह्मणो गौणत्वादजिज्ञास्यत्वाऽऽपत्तिः स्यादित्यत आ-हुः—'नचे'ति । 'ब्रह्ममात्र' इति । आस्तिकानां ब्रह्मसत्तायां सन्देह एव नास्ति । किन्तु निर्धर्मकत्वं

भीलस्युपद्रुता गृहार्थदीप्तिषा ।

स्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्य समादधते । 'न च गौणतापत्ति'रित्यादिना । 'ब्रह्ममात्रे सन्देहा-भावा'दिति । ब्रह्मणः समस्ताऽऽस्तिकतन्त्रसिद्धत्वेन सन्देहाऽभावाच्च जिज्ञास्यत्वं किन्तु ब्रह्मधर्मा-दीनामेव सन्दिग्धत्वाजिज्ञास्यत्वमतो धर्मरूपादेर्मैत्रसम्बन्धिनो जिज्ञासैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः । ननु

अथब्रह्मधर्मनिश्चयसामग्र्योक्तः मनीषः ।

निरूप्य सर्वमेवत्यर्थः । 'नच गौणते'त्यादि । तथा च जिज्ञास्यत्कोटिप्रविष्टविरोधादित्यतया ब्रह्मणो गौणतापत्तिरित्यर्थः । अत एवाविरोधादित्यतयाऽजिज्ञास्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । ब्रह्ममात्रे ब्रह्मस्-रूपसत्तायां जिज्ञास्यत्वा निवच्यार्थं विचार्यता । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञास्यविरोध

जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत एव, नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् न विचार्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ।

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे जिज्ञासाविषयम् ॥

गोस्तामिधीमुत्तरीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वोद्बोधमिति प्रत्येति । नाहमनहं चेति । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासुप्रमसङ्गतमेव सादिति चेत् । न । शास्त्रशब्दव्युत्पत्त्या शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन ब्रह्मनिष्ठक्रियाशक्तिज्ञानशयत्वोः सन्दिग्धत्वात्तत्रिराकर्णार्थमेव शास्त्रारम्भ इति नासङ्गतत्वं शास्त्रस्य । कैव कया प्रतिज्ञासुवसेति भावः । गौणत्वापत्तेरुत्तरमाहुः—गौणत्वमिति । प्रतिवादिनाऽपि पट्टीसमासाभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाव्यावर्त्तकत्वेन गौणत्वापत्तेः पट्टीसमासपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरित्यनेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्योपपत्त्या परिहृतत्वात् । यथा ब्रह्मनिदाप्रोतीत्यादी ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्येन न-किञ्चिदनुपपन्नं तथानापीत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । सा च वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषमृता । तथा सति सिद्धे वेदान्तवाक्यप्रामाण्ये महता प्रयासेन सा कर्तुमुचिता । तदेव तु जिज्ञासायाः पूर्वं विचारणीयमित्याशङ्कयामाहुः—‘वेदप्रामाण्यमिति । कैव कया वेदान्तवाक्यानाम् । सर्वेसाऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तु । प्रणि प्रतिकूलानि तथानि । सिद्धान्तः कणादन्त्यायमायादादिरूपाः । तेषु सिद्धत्वात् विचारसावकाशः । सन्देहे हि विचाराः । वेदाऽप्रामाण्यं तु न सर्वनाऽपि सिद्धमिति द्वितीयकोट्युपस्थित्यभावात्सन्देहाभावस्ततो विचाराऽभाव इत्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति ।

इति जीज्ञासाविषयम् ।

गोस्तामिधीमद्विरधरविरचितं विषयम् ।

कर्मपष्ठयेव स्वीकार्येति प्राप्ते न कर्मणि पट्टीति भाष्यं संगतमिति भावः । अत्र शेषपट्टयाः ज्ञो विदर्पस्य कर्त्ते इत्यादि नगरकर्तृत्वादीनां विधानाभावात् प्रतिपदेति वातिकस्याऽप्रवृत्त्या समाप्तौ भविष्यतीत्यलमप्रकृतविचारेण ।

गुरु तर्हि प्रथमाध्यायोक्तानां भगवद्गुणानां द्वितीयाध्यायोक्तानामनिरोधादीनां महासम्बन्धिनां जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातार्थत्वे धर्मज्ञे ब्रह्मणो गुणमृतत्वाद्गौणत्वापत्तिः । एवं यदंशे प्रतिज्ञातं तदंशे एव जिज्ञासा प्रवर्तत इति ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वं च सादित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । सर्वज्ञानं धर्मिण्यंशेऽज्ञान्त प्रकारेण विपर्यय इत्यनेन धर्मज्ञे ज्ञान्तिरेव नास्ति । यथा दूरादृष्टे पुरुष उचैस्त्वविशिष्टे कैश्चित्त्रिपिना वेदान्तसन्दिग्धः ।

सधर्मकत्वं वेति सन्देह इति, धर्मा एव सन्दिग्धा इति धर्मिणोऽपि सन्दिग्धस्य जिज्ञास्यता । ‘गौणत्वमिति’ति । शब्दतो गौणत्वेऽपि न खरूपतो गौणत्व भवति । पित्रा सहाऽऽगतः पुत्र इत्यादौ

श्रीलालबहादुरदा गुरार्थेदीपिका ।

ब्रह्मणो जिज्ञासेति पट्टीतस्वरूपे पष्ठचन्तपदवाच्यस्य विशेषणत्वाद्ब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समाह्वते ‘गौणत्वं तु शब्दत एव नत्वर्थत’ इति । यथा राज्ञः सेवक-इत्यादौ पष्ठचन्तपदवाच्यस्य

भगवद्दीपधीमद्विरधरविरचितं प्रदीप ।

इति चेत् । परे ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाशक्तयोः सन्दिग्धत्वेन तन्निर्णयार्थमेव व्यासशास्त्रप्रवृत्तेः धर्मिनिर्णयं विना च तन्निर्णयासम्भवात् ब्रह्मणोपि जिज्ञास्यतोपपत्तेरिति । ‘गौणत्व’मित्यादि । तथा च ‘ब्रह्मवि-

सोत्सामिथीमुनडीपरविरचित्ता भगुभाष्यव्याख्या ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं शक्यते—‘तदि’ति । समुच्चुष्ण ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायाम् शेषपट्टीपरिश्रद्धेण ब्रह्मस्वरूपनिवारणव्यवधानशुक्तिसाधनफलविचारणामपि प्रतिज्ञातत्वेन कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इति चेत् । उच्यते । अत्र यद्यपि प्रमाणादीनि सर्वान्यपि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्प्रथमं तदेवाऽऽश्लिष्य समर्थ्यते । तत्राऽनेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य भवति संशयः । कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति च ब्रह्मशब्दो विश्वव्याप्तौ यथा—‘जिघांसीयान् जिघांसीयाद् तेषां ब्रह्महा भवेदि’त्यादौ । अस्ति च वेदे । यथा—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे सोत्सामिथीमुनडीपरविरचित्ता विवरणम् ।

पुरोवर्तिनि सन्देह एव नास्ति साधुत्वपुरुषत्वांश्च एव सन्देह इति तत्रैव जिज्ञासा । तथा पठनकाल एव सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मोत्सव वाच्यार्थं ज्ञाते केवलं ब्रह्मोऽपि तु सन्देह एव नास्ति । परन्तु एतादृशं ब्रह्म जगत्कारणं वा न वा, शुभादीनां विधारकं वा न वेति, सन्देहो जायते । कुतः साहचैः साहचर्यादिस्मृत्युक्तप्रधान एवैतादृशगुणवत्त्वस्वीकारात् । एव च यदशे संशयस्तदश एव जिज्ञासेति भगवद्गुणानां जिज्ञासत्वे सिद्ध एतादृशगुणवत्त्वेन ब्रह्मण एव जिज्ञासासिद्धेर्नो जिज्ञासत्वं न वा गौणत्वमित्याद्यनेन समाधानमाहुः—‘ब्रह्ममात्रे’ति । ब्रह्मणो विश्वे सति, ब्रह्म एतादृशं वा न वा, ब्रह्म एतादृशमेव कुतो नेत्याकारकः संशयो वा विचारो वा प्रवर्तते इत्येतदर्थं मानसम् । ‘सन्दिग्ध-स्यैवे’ति । सन्देहनिपत्तीभूतस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मस्यैव । जिज्ञासता विचार्यता । राज्ञा-सहाय-तोऽमास इत्यत्र शब्दतो राज्ञः गौणत्वेऽपि तद्गौणत्व-मुख्यत्वविधातकं न-भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘गौणत्वं हि’ति । इष्टापरत्यर्थे तु शब्दः । निराधारगुणवर्णनासम्भवाद्भगवत्सम्बन्धिगुणवर्णने भगवद्गुणमेवेत्याशयेनाऽऽहुः—‘न त्वर्थत’ इति । ननु वेदप्रामाण्याशे संशये सति वेदार्थविचार-स्याऽजगत्त्वज्ञानायमानत्वाच्चैव कर्तव्य इत्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । न्यायादितत्रसि-द्धत्वाच्च विचार्यत इत्यर्थः । आस्तिकानां वेदप्रामाण्याशे सन्देह एव नास्तीति तदर्थं न विचार इति कैश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

तथा दर्शनात् । ननु वेदान्तवाच्यैरेवाग्रे निवारणस्य करिव्यमाश्रयत्वात्पूर्वं वेदप्रामाण्यं कुतो न विचारित-मित्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । अस्ति प्राणि विकृतशास्त्राणि कारणादाह्वयादीवमायावादि-श्रमृतीनि । तेष्वपि सिद्धत्वाच्च विचार्यते । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । उक्तरीत्या लौकिकानां सन्दिग्ध-शीलाह्वयकृता गूढावर्तमानम् ।

विशेषणत्वान्छब्दतो राज्ञो गौणत्वेऽप्यर्थे निचार्यमाणे सेवकस्यैव मौन्यत्वं न तु राज्ञस्त्वेषां हि ब्रह्मण इति पश्यन्तपदवाच्यस्य ब्रह्मण शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थे विचार्यमाणे सर्वे. प्रकारेणैव एवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यतेति भावः । ननु वेदार्थब्रह्मणो वेदस्तु कूल एव विचार इति पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वं वेदनिर्गुण-मात्रस्य क तस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रथमतो निवारणीयमतो वेदान्तयूनकृता भगवता वादरायणेन

भगवद्गौणत्वमिच्छ रामप्रणात श्रुतीय ।

दाशेति परमित्यत्र ब्रह्मणो ज्ञानविशेषणतया शब्दमर्यादाया गौणत्वेऽप्यर्थतो यथा प्राधान्यं, तथा ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र पश्यन्तपदवाच्यविशेषणतया शब्दतो ब्रह्मणो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्यमस्त्येवेत्यर्थः ।

ननु वेदान्तवाच्यविचारेणैव सर्वनिर्णयः कर्तव्यः स च वेदप्रामाण्यनिर्णयाधीन इति स आदी

गोत्राभिधीनतन्मुरतीपरविरचिता जनुभाष्यव्याख्या ।

यदि' । ब्रह्मो नमित्यादौ । अस्ति च परमात्मनि—यथा 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'ति । तस्माद्ब्रह्म किलक्षणम् । लक्षणं हि सजातीयविजातीयवस्तुव्यावृत्तिप्रयोजनपरमः । तत्र द्विविधम् । स्वरूपकार्यभेदेन । तत्र कार्यलक्षणं तावज्जगत् सम्भवति । यदायदनुभूयते तत्सर्वं परिमितमविशुद्धमदुर्द्धं विध्यंति न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यम् । न जातु कोऽपि कृतकत्वेन हेतुना नित्यत्वं साधयितुं शक्नोति ।

गोत्राभिधीनद्विरपरविरचितं विपरणम् ।

भावः । 'तस्मादिति' । गुणविचारे ब्रह्मोऽर्धतो मुख्यत्वादित्यर्थः । विद्यमानगुणवत्तयैव ब्रह्म-जिज्ञासामिति शेषपष्ठेषु युक्तेत्यत्र गमकमाहुः—'किञ्चे'त्यादि 'इती'त्यन्तम् । ब्रह्मविचारविषयणी प्रतिज्ञां कृत्वाऽग्रे कार्यलक्षणं वदति, तेन कृत्वा किं ज्ञायते ब्रह्मसम्बन्धि गुणवत्त्वेन 'ब्रह्मण एव वेदार्थत्वमिति' सम्बन्धपष्ठया बोध्यत इति भावः । एवं चैतारहशगुणविशिष्टं ब्रह्मप्रतिपादनं विषयः । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । अधिकारी प्रयोजनं च द्वयं पूर्वमुक्तम् । एतावता-ग्रन्थेनाधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां-प्रवृत्त्यर्थं निरूपितमिति प्रथमाधिकरणम् ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्याद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं हि ब्रह्मसम्बन्धिनां विचार, इत्यर्थतः प्रधानत्वाच्च, वेदार्थमूतं ब्रह्म वेदानुकूलविचारविषयीकर्तव्यमिति सिद्धम् ।

इति वेदान्तचन्द्रिकाया जिज्ञासाधिकरणम् ।

धीनद्वयमद्वैतानु गृहार्थेदीपिका ।

वेदप्रामाण्यं कुतो न विमृष्टमित्याशङ्क्याऽऽहुः—'वेदप्रामाण्यमिति'त्यादि । आस्तिकप्रतित्तसिद्धत्वाद्ब्रह्मसूत्रकृता विचार्यत इत्यर्थः ।

भगवदीयधीमद्वैतारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो न कृत इत्यत आहुः । 'वेदे'त्यादि । प्रतित्तत्वेत्यादि । गौतमकणादादिसकलशास्त्रसिद्धत्वेनाप्रामाण्यकोट्यनुपस्थितेरिति भावः ॥ १ ॥

दति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

किञ्च, तत्र किंलक्षणं किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

गोस्वामिधीशुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु तदर्थेण नित्यत्वादिनैव तद्दृश्यतामिति चेत् । न । तस्योपलब्धिविपर्ययत्वाऽभावात् । उपलब्धे हि लक्षणं भवति । नानुपलब्धं, नाऽप्रसिद्धमित्यनुसन्धानयोक्तं किं लक्षणमिति । नन्वनुसन्धानस्य सर्वस्य ब्रह्मस्वभावविरुद्धत्वेन लक्षणत्वं मास्तु । शब्दप्रमाणप्रतिपादितेन नित्यत्वादिना स्वरूपलक्षणेनैव तद्दृश्यतामिति चेत् । न । अत्यन्ताऽप्रसिद्धत्वेन प्रलणोऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वाऽभावात् । तस्मात्तद्व्यभिचारप्रमाणयोरेवात्र ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्याक्षेपमिप्रायः । तमिममाक्षेपं सूत्रकारः परिहरति—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ । ननुदितसन्देहे शास्त्रप्रवृत्तिरत्र तु सन्देह

गोस्वामिधीशुरीपरविरचितं निबन्धनम् ।

पूर्वसूत्रेण ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञाते, कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षा जायते । तदर्थं, समन्वयाविरोधाभ्यां कर्तव्य इति बोधयितुं सर्वेषां बान्धवानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये प्रतिपाद्यते । अविरोधश्च द्वितीयाध्याये । तत्रादौ यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं वक्तुं लक्षणप्रमाणबोधकं जन्माद्यधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रे’ति । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ गुणवत्त्वेनैव ब्रह्मणो जिज्ञासत्वे गमकमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘तत्रे’ति । ब्रह्मणोऽपि जिज्ञासत्वे, अथवा शेषपट्टीपरिग्रहे ज्ञापकान्तरं प्रदर्शयन्नेव सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्चे’ति । तत्र ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रस्तुते । लक्ष्यते ज्ञायते चेन तद्दृश्यतामसाधारणो धर्मः । प्रमाणं तादृशलक्षणज्ञाऽवगतिसाधनम् । अत्र पदद्वयेऽपि बहुमीहिः । ‘इती’ति । प्रधानत्वात्पूर्वं ब्रह्मण एव पूर्वोक्ताकारकज्ञानेच्छायां ब्रह्मसृष्टिनिर्माणकर्ता भगवान् वेदव्यास इदं सूत्रं प्रणीतवान्—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिती’ति । तथाचाज्जेन सूत्रेणैव ब्रह्मसम्बन्धिंलक्षणप्रमाणयोः प्रदर्शयनाच्छेषलक्षणेन सूत्रकाराशयगोचर इति ज्ञेयम् ।

श्रीत्याहःअहङ्गा मृगान्देरीतिहा ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ सूत्रार्थस्तु, अस्य प्रपञ्चस्य यतो जन्मादि तद्ब्रह्म ।

भगवद्गीताश्रीमद्देव्याचार्यमनीषः प्रदीपः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ उक्तरीत्या वेदान्तार्थब्रह्मणो जिज्ञासत्वे प्रतिज्ञाते केन प्रकारेण जिज्ञासतेत्याकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रादौ समन्वयनिरूपणं सूत्रकारमिप्रेतमिति सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्च तत्रे’त्यादिना । तत्र जिज्ञासाविपर्ययत्वं ब्रह्मणि । आह सूत्रेण लक्षणप्रमाणे व्याहृत्यर्थः । योगविभागेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं धृत्यगिति केचित् वदन्ति । तत्र सम्बन्ध, अप्रिमसूत्रेषु सर्वत्र हेतुसाध्यनिर्देशपूर्वकमधिकरणपरिचयनादर्शनादत्रापि तथैवोचितत्वादिति ।

ननु कथमत्र सन्देहः, यावत्ता 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाऽकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च ।

गोस्वामिधर्मन्तुरतीभरविरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

एव नोदेतीति कथं जन्माद्यस्य यत् इत्यादिः प्रवृत्तित्याशङ्कते—'नन्वि'ति । सन्देहः कथं, किमाकारकोऽत्र । किलक्षणं किंप्रमाणकमित्याकारकस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदेवोपपादयन्ति—'यावते'ति । ब्रह्मप्रपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्मादा एतस्मादि'त्यादिना कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च तद्विना पूर्वमेव तस्मै कार्यलक्षणोक्तिविरुद्धेत्याहुः—'विरुद्धं चैतदि'ति । एतत्कार्यलक्षणकथनं सूत्र उपपत्त्या श्रुत्या च 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिकया विरुद्धम् । तदुपपादयन्ति—'स्वरूपे'ति । स्वरूपलक्षणं हि कार्यलक्षणस्योपजीव्यम् । तथा चोपजीव्यस्य प्राधान्यात्तद्विना तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमं कार्यलक्षणोक्तिरुपपत्त्या श्रुत्या च सूत्रे विरुद्धैव ।

गोस्वामिधर्मद्विराभरविरचितं विवरणम् ।

स्वात् । २ । लक्षणज्ञाने सति संशयो न जायत इति कृत्वा जगज्जन्मादिकतुल्यं ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मलक्षणं वक्तव्यम् । तत्र न सम्भवति । स्वरूपलक्षणेनैव संशयासुदयादित्याशयेन शङ्कते—'नन्वि'ति । यावदित्यवधारणे । तथा चाध्ययनानन्तरं विचारार्थमेव लक्षणज्ञाने जाते संशयो नोदेतीति भावः । 'विरुद्धमि'ति । वेदे यस्मिन्प्रपाठके स्वरूपलक्षणं तदस्मिन्प्रपाठके कार्यलक्षणमुक्तम् । अत्र तु विपरीतमिति श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । चोऽप्यर्थे । एतत् कार्यलक्षणप्रतिपादनमपीत्यर्थः । 'वक्तुमशक्यत्वादि'ति । लक्षणाऽज्ञानाद्दृश्ये लक्षणसमन्वयं कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । 'विवादे'ति । कार्यलक्षणस्य विवादप्रसूतत्वेन संशयनिवारणं न भविष्यतीति भावः । ननु तस्यागमोक्तत्वाज्ञातकरणे

केचिद्विरचितता वेदान्तचिन्दिता ।

ननु सन्दिग्धे हि विषये तज्ज्ञानार्थं लक्षणं, ब्रह्म तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या निश्चितस्वरूपमिति कथं लक्षणप्रवृत्तिरित्याशङ्कामुत्थापयन्ति—'नन्वि'ति । अत्र ब्रह्मणि । यावतेत्यवधारणे । निश्चयेनेति यावत् । 'विरुद्धमि'ति । स्वरूपलक्षणमन्तरा कार्यलक्षणमुक्तश्रुतिविरुद्धम् । जिज्ञासाविरुद्धं वा । 'एतदि'ति । कार्यलक्षणम् । तत्र हेतुः—'स्वरूपे'ति । स्वरूपज्ञाने हि मोहात्प्रविज्ञासा भवति । हेतुन्तरमाहुः—'विवादे'ति । विवादाश्रितत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयन्ति—

श्रीलालप्रदहता गूढार्थेक्षुषिकः ।

तत्र हेतुः—शास्त्रोक्तकारणत्वादिति । 'तत्र सन्देह' इति । तत्र निलशुद्धमुक्तस्य भावत्वजगज्जन्मा-

भगवदीयमीमद्विचारामप्रथितं प्रदीपः ।

लक्षणार्थं वादी शङ्कते—'नन्वि'त्यादि'कथमत्रे'त्यादि । निर्धर्मके ब्रह्मणि साधारणधर्मवद्विज्ञानरूपसंशयसान्द्रवसत्त्वात्कथं सन्देह इत्यर्थः । यावत्ता निश्चयेन । 'विरुद्ध'मित्यादि । श्रुतौ 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वा पश्चात्कारणलक्षणमुक्तं 'तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः

१ इत्यादिप्रवृत्तिरिति अनुसूच्यम् । २ कार्यलक्षणे कृते ब्रह्मसाभिहासक्या पूर्णत्वाद्विमशाकर्तव्यमिति । स्वरूपलक्षणे तु साहाय्यजिज्ञासायांमिदमन्वयसत्यार्थमिति विरुद्धं कार्यलक्षणमुक्तं जगत्पादसेति वक्तव्यमत्र ।

नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसम्मतम् । नचाऽऽगमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते । किञ्च व्यर्थश्चैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति—

गोस्तामिधीनुरलीधरधिरषिडा अणुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘विवादे’ति । जगत्कर्तृत्वस्येति शेषः । तदेवोपादयन्ति—नहीति । जगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वे निश्चिते तल्लक्षणत्वं वक्तुं शक्यम् । नच तदस्ति । वेदान्तव्यतिरिक्तानां सांख्यादीनामसम्मतत्वात् । नन्विदमा निर्दिष्टस्य प्रपञ्चस्य प्रलक्ष्यक्षिप्तत्वेऽपि तत्कर्तुरप्रलक्षलादागमोदित एव स इति वेदमात्रमेव तत्र प्रमाणम् । तथाच कथं तन्निरूप्य कर्तृत्वस्य विवादाभ्यासितत्वमित्याशङ्गाह—न चागमोदितमिति । न हि वेदगात्रमेव-जगत्कर्तृत्वस्य प्रमाणम् । इदं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वद्वदित्यायनुमानादिप्रमाणाप्यन्तराणामेव मुख्यत्वेन तत्राङ्गीकृतत्वात् । आगमस्य तु तदनुसारेण गौण्यापि नेतुं-शक्यत्वात् । कार्यलक्षणोक्तौ दूषणान्तरमप्याहुः—किं चेति । एवं कार्यलक्षणोक्तिपूर्वकं ब्रह्मणो विचारो व्यर्थः । तत्कर्म वैयर्थ्यमित्यत आह—‘लक्षणो’ति । अत्राऽश्रुतत्वप्राप्तिसाधनीभूत-

गोस्तामिधीनुरीधरधिरषिडं विवरणम् ।

भविष्यतीत्यत आह—‘नचेति । ‘आगमोदितमि’ति । कर्तृत्वमिति शेषः । ‘मात्रस्ये’ति । वेदस्यैत्यर्थः । अनुमानस्याऽपि ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिति भावः । ननु वेदनिरूपितं प्रमाण्यमेव पृथक् इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अयुक्तमि’ति । सूत्रोक्तं कार्यलक्षणमिति शेषः । कार्यलक्षणेन

कैश्चिद्विरचितः वेदान्तचण्डिका ।

‘नही’त्यादि । कपिलादिभिः प्रकृतादेः कर्तृत्वेनाऽङ्गीकारात् । नहि सन्दिग्धं साध्यं वा लक्षणं भवितुमर्हति । ननु प्रमाणमूर्धन्येन वेदेन परमात्मा कर्तृत्वोक्त इति तदेवाद्रियतामत आहुः—‘नचे’ति । आगमेन परमात्मा कर्तृत्वोक्त इति हेतोः सर्वस्यापि वेदस्य, ब्रह्मण एव कर्तृत्वे प्रमाणकत्वमिति शक्यवचनं नेत्यर्थः । प्रजापतिप्रभृतीनामपि-तत्रैव-कर्तृत्वोक्तेः । अत्र-ब्रह्मप्रमाणत्वं ब्रह्मप्रमाणताकत्वमिति वा अन्यः प्रतिपासते । सर्वस्य जगतः कर्ता मङ्कृतेव तथात्वतः । सर्वात्मन्करुणाशक्त्या ताद्रूप्यात् प्रकटीभव ॥ सर्वात्मत्वाच्च भवतात्ताद्रूप्यात्कीडसि स्वपमित्यस्योत्तराद्धोऽपि(?) । स्वार्थे कप्रत्यय इति वा(?) । कार्यलक्षणवैयर्थ्यमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘एवमि’ति । जगत्कर्तृत्वेन प्रकारेण ब्रह्मणो विचारः । तदुपादयन्ति—‘लक्षणो’त्यादिना । असाधारणधर्मवचनं हि लक्षणम् । असाधारण्यं हि तदितराऽश्रुतित्वे सति तन्मात्रश्रुतित्वम् । अनधिगतार्थेगन्तु प्रमाणम् । ‘तचे’ति । वस्तुज्ञानम् । ‘स्वरूपे’ति । ‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याकारकेन । जयैव(?) कारणश्रुतित्वात्प्रमाणा-

अथवहीमधीनुरीधरधिरषिडः मदीयः ।

सन्भूत’ इत्यादि । अत्र तु स्वरूपलक्षणमनुत्वाऽऽदौ कारणलक्षणमुक्तमिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । अशाक्यत्वात् लक्ष्यज्ञानं विना लक्षणस्य कर्तृत्वशक्यत्वादित्यर्थः । विवादेत्यादि मायाशक्तिभेदरूपकार्यब्रह्मण एव कारणत्वं निर्गुणस्य वा परब्रह्मण इति जगज्जन्मादिकारणत्वस्य विज्ञास्ये ब्रह्मणि विवा-

उच्यते,

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।
क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिद्योते परस्थिते ॥

गोस्वामिभ्रीगुरलीपरविरचित भणुभाष्यम्कारणा ।

ज्ञानविषयीभूतमखनिर्धारार्थं लक्षणप्रमाणे वक्तव्ये तत्र स्वरूपलक्षणेनैव तत्सम्भवे किमनेन कार्यलक्षणेन । पूर्वपक्षमुपसहरति—‘तस्मादि’ति । कार्यलक्षणकथनं जन्मादिसूत्रेऽनुक्तमुत्पत्त्याम् इति । नन्वत्र सन्देहस्याशक्यवचनत्वे कथं शास्त्रप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्रप्रवृत्त्यर्थं विषयप्रकारमाह—‘उच्यते’ इति । नहि वयं विषयमात्रमशक्यवचनमिति भूमः, किन्तु स्वदुक्तप्रकारकम् । अन्यथा विषयवारकत्वाऽनावेन तत्रप्रवृत्तिरेव न स्यात् । सोऽपि वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तव्यमेव । अन्यथा तदुक्तेऽलौकिकेऽर्थे बाधवृत्तिरेव भवेत्कृतस्तरां सन्देहः । तर्हि कथमत्र सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘क्रिये’ति । परस्मिन्प्रवृत्तिस्थिते परस्थिते । नन्वस्मदुक्तप्रकारक एव विषयः कस्मान्न भवतीत्या-
गोस्वामिभ्रीमद्विधिपरविरचित विभाषणम् ।

यः संशयो निवर्तते तं संशयं वक्तुं समाधानमाहुः—‘उच्यते’इति । ‘सन्देहवारकमि’ति । ननु वेदव्याख्यानकारकमित्यर्थः । शास्त्र मीमांसारूपम् । परस्थिते परे ब्रह्मणि स्थितिर्योक्ते, परस्थिते । पताद्ये ये क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती । उपनिषद्व्यतिपाये ये सर्वज्ञत्वजगत्कर्तृत्वे ते उभे अपि सन्दिद्योते । स्वरूपलक्षणे सन्देहविषयी भवतः । स्वरूपलक्षणस्य निर्विशेषब्रह्मप्रति-
हेद्विरचित्वा वेदान्तकमिदृशः ।

न्तरस्य कार्यलक्षणस्य च व्युदासः । अनेन कार्यलक्षणेन । ‘तस्मादि’ति । अतपेक्षत्वेन वैयर्थ्यात् । कार्यलक्षणमनुपपन्नमित्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षे, समाधातुं तं गृह्णन्ति—‘उच्यते’ इत्यादि । तत्र पूर्वं वैयर्थ्यं परिहरन्ति—‘सन्देहे’ति । सर्वस्याऽपि वेदस्य ये प्रामाण्यं वदन्ति तेषां जन्मायस्येतीत्यादिलक्षणशास्त्रं सन्देहनिवारकमिति नैव विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु सन्देह एव कथमित्याशङ्कायां सन्देहप्रकारमाहुः—‘क्रियाशक्ती’ति । निरुद्धत्वदोष निराकर्तृवन्ति—‘नही’ति । तथा सति श्रौतकामादुसारेणैव लक्षणं वेदेदिति भावः । सन्देहप्रकारं व्यक्तीकर्षयन्ति—‘तत्रे’त्यादिना ‘अफर्त्ति’त्यन्तेन । अत्र नित्येत्यादि-
भगवदीयभ्रीमद्विधिपरविरचित भरीप ।

दाभ्यासितत्वादित्यर्थः । ‘नही’त्यादि । भाषावादिति- कार्यलक्षण- कर्तृत्वादीकारात्साहचर्येण प्रकृतेरेव कारणत्वाद्दीकारादित्यर्थः । ‘नचागम’ इत्यादि । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य सकलप्रमाणगुण्यो यो वेदः ‘यतो वा इमानि भूतानि’ तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः समूत् । ‘आनन्द्राहोव खल्विमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिरूपस्येनैव सिद्धत्वाच्च विवादाभ्यासितत्वमिति । आरोपेणापि कारणत्वस्य श्रुतेर्यथावतासम्भवात् । अनुमानेनापि कारणसिद्धौ वेदमात्रप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं विचारः पूर्वोक्तरीत्या कारणलक्षणप्रयासः । वैयर्थ्यमेवोपपादयन्ति । शक्यमित्यर्थः । ‘लक्षण्ये’त्यादिना । तत्र प्रमाणात्मकत्वज्ञान इत्यर्थः । स्वरूपलक्षणेन ‘शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव’मित्यादिस्वरूपलक्षणेनेत्यर्थः । किमनेन कारणलक्षणेन किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । अयुक्तं जगदन्मादिलक्षणवरणमनुक्तमित्यर्थः ।

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' 'नित्यशुद्धमुक्तस्वभाव'मिति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रच्यन्त्यभिसंविशन्ती'ति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः—किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्त् । किं तावत् प्राप्तम् ? । अकर्त् । कथम् ?— 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । 'क्रचापि विवृतम् ।

योस्वामिभीमद्विपरिवरिचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यं खोक्ते विनिगमकमाहुः—'न ही'ति । ब्रह्मपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्या 'तस्मादि'त्यादिना भूतभौतिकदृष्टिनिरूपणमुखेन कार्यलक्षणमुक्तम् । यद्यदि सूत्रकारः श्रुतिं व्याख्यातुमेव प्रवृत्तः सात्तदा त्वदुक्तप्रकारकमेव संग्रहं जन्मादिसूत्रेण विराजुर्याद्य स्वेवम् ।

ननु कथमेवमवगम्यत इति चेत्पूर्वं स्वरूपलक्षणाऽनुक्तेरिति सुद्वयम् । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति'रित्यादिना ज्ञानक्रियाशक्ती विस्सन्दिग्धमेव प्रतिपादयति इति कथं तयोः संग्रह इत्यत आह—'तत्रे'त्यादिना । सत्यमिति नित्यत्वं प्रतिपादयति । ज्ञानमिति शुकद्वयम् । अनन्तमिति मुक्त-

योस्वामिभीमद्विपरिवरिचिता विवरणम् ।

पादकत्वादिति भाव इति कारिकायः । 'सूत्रकार' इति । सूत्रकारो व्याख्याने प्रवृत्तश्चेत् क्रमेण व्याख्यात कर्तव्यमिति, पूर्वोक्तं श्रुतिविरुद्धत्वं, लक्षणयोः पूर्वानुक्रमनरूपं दूषणं च सात्तदेव नास्तीति भावः । स्वरूपलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'तत्रे'ति । कार्यलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'यतो वे'ति । एतदधिकरणाद्भूतसंशयाकारमाहुः—'तत्रे'ति । पूर्वपक्षमाहुः—'किं तावदि'ति । कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयं वक्तुं तत्पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति—'ब्रह्मविदे'ति । यथा स्वर्गकामो पजेतेति वाक्यस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धात्प्रदानवाक्यत्वमित्यर्थः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपन्थिका ।

पदानि सत्येत्यादिपदानां विवरणं ज्ञेयम् । इति शब्दो हेत्वर्थकः । तथा चैतादृशं ब्रह्मेति । श्रुत्या सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्या, तथा प्रतीयत इत्यन्वयः । 'तत्रे'ति । श्रुतिसिद्धत्वान्निसन्दिग्धयोरपि कि-

भीत्याद्वयलक्षणा भूतभौतिकिका ।

दिकारणत्वयोः सन्देह इत्यर्थः । तदेव संग्रहस्वरूपमाहुः—'किं ब्रह्म कर्त् आहोस्विदकर्त्'िति । उभयोरपि श्रौतत्वेनाऽन्यतरवाचसाऽशक्यत्वात्संग्रह इत्यर्थः । 'फलार्थं चे'ति । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतौ ब्रह्मविदः परमाप्त्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानं फलार्थमित्यर्थः । 'फलवाक्योक्तब्रह्मज्ञानादेवे'

मयवदीपनीमद्विपरिवरामश्रीकेश. प्रदीप ।

ननु निरूप्ये ब्रह्मणि सन्देहाभावाक्यं ज्यासशास्त्रप्रवृत्तिरिति शास्त्रप्रवृत्तिमुपपादयितुमाहुः—'उच्यते' इत्यादि । नहि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं स्वरूपस्य सर्वशास्त्रनिर्णीतत्वात्, किन्तु ब्रह्मणि वेदविरुद्धवाद्यभ्युपगतप्रकारनिराकरणेन वेदसिद्धप्रकाश्यापनार्थमित्याहुः—'सन्देहे'त्यादि । ननु कथं ब्रह्मणि सन्देहो येन शास्त्रप्रवृत्तिः स्यादित्याकाङ्क्षायां सन्देहप्रकारमाहुः—'क्रियाशक्ती'त्यादि । सन्देहबीजमाहुः—'तत्रे'त्यादि ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कानान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते’ति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव ।

गोस्वामिधीमद्विपरविरचितं भृगुभाष्यव्याख्या ।

स्वभावत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्न केनचित्संज्ञम् । नहि नित्यशुद्धसुक्तस्वभावे ब्रह्मणि प्रापञ्चिका धर्माः सम्भवन्ति । तस्मादकर्तुं । ‘यतो वे’त्यादिना तुलत्पादिकर्तृत्वं च प्रतीयते । नष्टेकस्य चाधः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रौतत्वात् । तथा चैकतरनिश्चयाऽसम्भवाद्भवति सशयः कर्मकर्तुं वेति । तत्रादौ पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ति । चोदयति—‘कथ’मिति । तदेवोपादायन्ति—‘ब्रह्मे’त्यारभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन । अत्र ब्रह्मविदामोतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरक्षणस्य फलसोक्तत्वात्तत्प्रतिपादकत्वादिदं वाक्यं प्रधानं स्वप्रकरणस्यवाक्यान्तरापेक्षया । तथा च प्रधानाऽनुरोधेनैवाप्रधानानि नेतुं योग्यानीति सिद्धम् । ततस्तत्साधनोपेक्षायां ब्रह्मविदित्यनेन ब्रह्मज्ञानमेव तत्साधनत्वेनोक्तम् । किमा-

गोस्वामिधीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

ननु पूर्वैकाण्डेऽयं नियमोऽस्तु न तुत्तरकाण्डे इति नाऽस्य प्रधानत्वमित्यत आहुः—‘ऋचापी’ति । यद्यस्य प्रधानवाक्यत्व न सात्तर्हि ऋचा विवरणं न स्यादित्यपिनाऽयमर्थो ध्वन्यते । विवरणमाहुः—

केशिद्विरचिता वेदुत्तचन्द्रिका ।

याज्ञानशक्त्योः स्वरूपलक्षणविरुद्धत्वात्सन्देह इति भावः । एतदधिकरणपदकाङ्क्षनाभ्ययमेव संशयो ज्ञेयः । पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रिति’ । ‘कथमिति’ । प्रकारनिज्ञासायां त प्रकारमाहुः—‘ब्रह्मविदि’त्यारभ्य फलाऽश्रवणादित्यन्तम् । ‘फलसम्यग्धादिति’ । यत्र हि प्रधानीयत्वेन फलेन सह साधनस्य सम्यग्यो विधीयते, भवति तत्प्रधानवाक्यम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । तथाऽनापि साधनस्य प्रत्येदेनस्य परप्राप्तिरक्षणेन फलेन सम्यग्धोचनत्स्यप्रकरणस्यवाक्यान्तरापेक्षया भवतीद प्रधानवाक्यम् । फलस्य च प्राधान्यं पूर्वतश्चे श्लेषलक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्य-

धीमद्वद्भ्रमाचार्यविरचितं ।

त्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या सत्यपदेन नित्यस्य ज्ञानपदेन शुद्धत्वमनन्तपदेन मुक्तत्वमुक्तमिति फलवाक्योक्तनित्यशुद्धसुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञानादेव फलमित्यर्थः । ‘नान्यथेति’ । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानानुसृत्य फलं न भवतीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

। ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतस्य ब्रह्मण एव परामर्शात्तस्यैव कर्तृत्वादिवस्तुत्तमिति कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानानुसृत्य फलं कुतो न भवतीत्याशयश्च समाधत्ते—‘कर्तृत्वं च परविवरणतपोक्तमिति’ । फलवाक्ये ज्ञेयं परं वेति इत्यसुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वम् । तत्र ज्ञेये शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वस्य बाधितत्वात्परमेव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्र तच्छब्देन परात्मस्य परस्यैव—कर्तृत्वमुक्तमिति, कर्तृत्वविशिष्टज्ञानं न तु मुख्यब्रह्मज्ञानमते न

नान्यथीयधीमद्विपरविरचितं प्रदीप ।

फलसम्यग्धात् फलसम्यग्धोचनवाक्यस्य पूर्वतश्चे प्राधान्याङ्गीकारादित्यर्थः । ऋचा पश्यमाणविवरणार्था । फलं साक्षात्कृतब्रह्मात्मकं फलम् । ‘वाक्यो’क्त्यादि । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्व-

नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते 'यः सर्वान्तर आनन्द' इति । कथं

गोस्वामिभ्रीमद्विभरविरचिता अनुभाष्यन्याय्या ।

कारकं तदित्याकाङ्क्षायां तदाकारस्य विषयस्य च प्रमाणान्तरावेद्यत्वस्य विदितपरब्रह्मैरेव ज्ञातत्वा-
त्तन्ज्ञापनार्थं तैः श्रुतिरेवोक्ता 'सत्यं ज्ञानमिति' । तथा च नित्यशुद्धमुखस्य भावत्वज्ञापनात् । तदा-
प्तिरूपं परफलं, तत्फलवाक्योक्तं यद्ब्रह्म, तस्य ये धर्मा नित्यत्वादयस्तेषां ज्ञानादेव नान्यथा ।
अन्यथाज्ञानस्य तु 'योऽन्यथा सन्तमि'त्यादिना फलविरोधित्वात् ।

नन्वेवं सति तत्प्रकरणे भूतमौत्तिकादिकर्तृत्वं तस्यैव कथमुक्तम् । तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्य फलवि-
रोधित्वात् । नित्यशुद्धत्वादिविशिष्टे तस्मिन्सदसम्भवात् । तच्छब्देन हि पूर्वप्रकृतस्य तस्यैव परामर्शा-

गोस्वामिभ्रीमद्विभरविरचित विवरणम् ।

'सत्यमिति' । 'विपश्चिते'त्यन्तम् । 'धर्मज्ञानादि'ति । परत्वज्ञानादित्यर्थः । परत्वज्ञानं च जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वेनेति बोधयितुमाह—'कर्तृत्वमिति' । 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिवाक्येनोक्तमित्यर्थः ।
'आनन्द इती'ति । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः, तेनैव पूर्ण इत्यादिवाक्येन बोधित इत्यर्थः ।
अनेन परस्वरूपमुक्तमिति भावः । ननु ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्मिन्प्रपाठकेऽयं क्रमः उक्तः । परन्तु

वैशिष्ट्यविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नेन सूत्रेण प्रतिपादितमेव । तथा च प्रधानवाक्याऽदुरोधेनैवाऽन्यानि प्राकरणकानि शुणभूतानि
वाक्यानि नेतुं योग्यानीति नाऽप्रधानवाक्योक्तं कर्तृत्वं ब्रह्मणि शक्यनिरूपणमिति भावः । तत्र ब्रह्म
तज्ज्ञानतत्फलानां स्वरूपं ध्येत्येकमधिगम्यमित्येतेन सत्य ज्ञानमित्यावृद्धिरूपितस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं
ब्रह्मेति, फलप्रेम्णुमित्यथाज्ञाने च फलाऽभावं परवद्विनाऽङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । जानन्त्या फ-
लाय जिज्ञासुभ्यस्तत्स्वरूपज्ञानाय विदिततत्स्वरूपस्यैव श्रुत्या तत्स्वरूपं निर्णीतमपीत्याहुः—'कचामी'ति ।
अत्र विवृतपदमपि नाऽन्वेति(?) । विवरणमेवाहुः—'सत्यमिति'त्यादि । विवरणसिद्धमर्थमाहुः—'फलार्थ'-
मित्यादि 'नान्यथेत्यन्तम् । फलवाक्योक्ता धर्माः सत्यत्वादयः । एतेन 'सत्यं ज्ञानमिति'त्यावृद्धिरूपि-
तस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं ब्रह्मेति जानन्त्या नाऽङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । तथा सति विवरणवैव-
र्यापत्तेः । ननु किमर्थं तद्विषयतया तस्माद्वा एतस्मादित्यादिप्रस्तावना । कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं

शीलचन्द्रकृता गूढार्थदीपिका ।

मुख्यं फलमित्याशयः । 'परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इती'ति । सर्वान्तर इत्यत्र

भवन्वैवर्धीमदिच्छारामप्रणीत श्रद्धी ।

नित्यत्वंशुद्धत्वादिवाक्योक्तधर्मज्ञानात् । नान्यथा, न कार्यप्रसङ्गतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानादित्यर्थः । पर-
विवरणतया उपलक्ष्यतया परब्रह्मपरिचायनार्थमित्यर्थः । परविवरणमेवोपादायन्ति—'परं कि'मि-
त्यादिना । तथा च 'ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र ज्ञेयं परं च परिचायकधर्मविशिष्टं सोपाधिकं निरू-
पितं शुद्धशुद्धत्वादिधर्मज्ञानं तत्र किमपेक्षया परत्वमित्युक्त इत्यर्थः । तत्र परत्वमुपादायति—'यः
सर्वान्तर' इति । तथा चात्रमयादिचतुष्टयापेक्षयान्तरत्वात्तस्यैव एव पर इति ज्ञेयापेक्षयाऽपर इति च
सिद्धमिति । ननु ज्ञेयमहापेक्षया कर्तृब्रह्मणि अवरत्वसाधकं सर्वान्तरत्व गौणेतयापेक्षयाऽवरत्वसाधकं

सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानन्तर्यं परिहृतम् । गौणो-

गोस्वामिधीमुरलीपरिचरिता अमुमान्यव्याख्या ।

दिलाशङ्कयामाहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । प्रधानवाक्ये हि ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वात्पूर्वसिद्धस्य धामितत्वात्परमेव तच्छब्देनाऽपकृत्य तस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । तर्हि ज्ञेया-
ऽपेक्षया परमन्याऽपेक्षया चेति सन्देहो मामृदित्वाश्रयेन सर्वान्तरमानन्दं निरूपयन्त्यन्नमयाद्यपेक्षयैव परत्वंमाह । ननु सर्वान्तरत्वेऽपि कथं तत्परत्वं तस्य तदसापकत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव भूतभौतिकदि-
कर्तृत्वेन तदपेक्षपोक्तृत्वमेवोक्तम् । न तु सर्वान्तरत्वेन तत्सम्बन्धकृतं गौणत्वम् । ज्ञेयापेक्षया
गोस्वामिधीमुरीपरिचरितं निरूप्यम् ।

अन्योन्तरं भात्मेति वाक्यं पश्चादुक्तमिति परस्य गौणत्वं सादित्यत आह—‘कथमि’त्यादिना ।
‘परिचयार्थं’मिति । उपलक्षणविषया ज्ञानार्थमित्यर्थः । ‘भूतभौतिके’ति । आकाशाद्यन्नादि-
सृष्टिम् । ‘परिहृतमि’ति । यथाऽन्ताऽनन्तरं प्राणस्य गौणत्वं, पर्यवसानाऽभावात् । यथा आनन्दस्य
कैशिरिचरिता वेदान्तपरिचरिता ।

च फलविरोधीत्यत आहुः—‘कर्तृत्वंचे’ति । पूर्ववाक्ये ज्ञेयं परमेतिद्वयं प्रकृतम् । तत्र सत्त्वं ज्ञान-
मितिज्ञेयस्वरूपलक्षणविरोधेन पूर्वस्य बाधाहितीयमेव तच्छब्देन परामृष्यत इति । तथाच जगदुत्-
तिसिद्धिर्भङ्गकर्तृत्वमेव परत्वमिति पर्यवसितमित्यर्थः । ततः परस्य स्वरूपविज्ञासायां सर्वाऽऽन्तरानन्द
इति परस्वरूपमुक्तमित्याहुः—‘परंकि’मित्युक्त इत्यादि । योऽन्नमयादिसर्वेभ्यश्चतुर्भ्यं आन्तरोऽन्तत्वा-
नन्दः स एव परःफलरूप इत्यर्थः । अत्रोक्तमित्यनुपपन्नः । ननु केन प्रकारेण सर्वान्तरत्वमित्याका-
ङ्क्षायामाहुः—‘कथं’मिति । अयवोक्तमेव निवरणं विशदयन्ति—‘परमि’त्यारभ्य ‘परहृत’मित्य-
न्तेन । ‘पर’मिति । परस्वरूपविज्ञासायां सर्वान्तर आनन्द इति तत्स्वरूपम् । तन्निरूपयित्वाप्यमपया
श्रुत्या सर्वान्तरत्वज्ञानमेव कथं मविष्यतीत्याकाङ्क्षायां पूर्वमेव तदज्ञानार्थं तत एवाऽऽकाशादिपञ्च-
मृतानामोपस्थादित्रयभौतिकानां च सृष्टिमुक्त्वा, अन्नमयादिचतुर्णां गौणमन्यतोऽन्यत आनन्तर्यं
निरूप्यते । सर्वान्तरत्वेनाऽऽनन्दनिरूपणेन प्राणादीनामिव गौणमानन्तर्यं निराकृतम् ।
मुख्यमेवाऽऽनन्तर्यं निरूपितमित्यर्थः । तथाच भूतभौतिकसृष्टित्वेन सर्वकारणरूपोऽऽन्नमयादिसर्वेषां
पुरुषत्वविधायकत्वात्सर्वान्तर आनन्दः परपदार्थ इति सिद्धम् । एवं हि तस्माद्वा एतस्मादित्या-
धीलादभ्यहृता गूढार्थबोधिका ।

सर्वस्मादन्नमयादेरन्तरं इत्यर्थो, न तु ज्ञेयाऽपेक्षयेति पूर्वपक्षिण आशयः । ‘कथं सर्वान्तरं’ इत्यादि ।
तस्माद्वा इत्यादिना भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा परस्य गौणं गुणसम्बन्धकृतं वेदानन्तर्यमन्तरत्वभावं
रूपं तत्परिहृतम् । गुणसम्बन्धेन परस्मिन्नान्तर्व्यवाचो नास्ति, किन्तु सर्वान्तरमस्त्येवेति भावः ।

मगबदीयधीमुरीपरिचरितामप्रणीताः प्रदीपः ।

कुतो नेत्यपेक्षायामाह—‘कथं सर्वे’त्यादि । परिचयार्थं परमसापेक्षया तत्सावस्वपरिचयार्थं विशेष-
प्यमादाय शुद्धज्ञेयमज्ञानपर्यवस्येति । गौणानन्तर्यं गौणाकाशाद्यपेक्षया न्यूनत्वम् । परिहृतं
गौणाकाशादिसर्वकर्तृत्वोक्तया तत्सर्वोदितस्य सिद्ध्या ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यनेन स्थातव्यस्य च सिद्ध्या

१ अत्र योक्तवित्तु भाष्यप्रकाशनेन ‘वानन्तर्यं’मिति दृश्यते । तच्छब्दो ‘आनन्द’मिति तथापि सर्वे प्रतिविधि-
प्राप्त्याप्य तर्पेव रक्षितः । स्वयमेव व्याकरणात् सर्वतोमुख्यमित्यतः ।

पासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तम् । तत्रान्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपि सम्भवति ।

गौणान्तिभीमुखीपरविरचित अणुभाष्यस्याख्या ।

गौणत्वे विनिगमनान्तरमाह—‘गौणोपासने’ति । ज्ञेयापेक्षया-गौणस परस्य उपोपासना तस्याः-फलं प्रधानस्य ज्ञेयफलस्य शेषतयोक्तम् । गौणोपासनाफलस्य कामभोगरूपत्वेनाऽनित्यत्वात्तद्वर्धनेन तत्र वैराग्योत्पादनद्वारा तच्छेषत्वम् । नन्वन्यत्र ‘यतो चे’त्यादौ ज्ञेयस्यैव कर्तृत्वाद्युक्तेः । कथं परस्यैव कर्तृत्वमित्यत आह—‘तत्रे’ति । तत्र कर्तृत्वप्रतिपादके वाक्येऽन्यस्मिन्परस्मिन्नात् यत्कर्तृत्वं तस्य य आरोपश्चिद्रूपत्वात्सजातीयत्वेन ब्रह्मणि, तस्याऽनुवादो यतो वेत्यादौ सम्भवति । अत एवैकत्र निर्णीतः

गोष्वाभिधीमद्विरेपरविरचित विवरणम् ।

तु-वक्तुं न शक्यते । अन्ते पर्यवसानात् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वाच्चेति भावः । ‘गौणोपासने’ति । येषु ब्रह्मोपासत इत्यादिवाक्येभ्योक्ता गौणा वा अन्नब्रह्मोपासना, तस्या यत्फलमित्यर्थः । ‘प्रधान-शेषतये’ति । प्रधानस्य यत्फलं ब्रह्मनन्दावाप्तिरूपं, तच्छेषतया-तदङ्गत्वेनेत्यर्थः । एतेन परस्य सर्वोत्कृष्टस्य ध्वनितम् । एतावता प्रबन्धेन परे-ब्रह्मणि कर्तृत्वं प्रतीयते, स्वरूपलक्षणे तु प्रापञ्चिकवर्माहितं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यत, इति कृत्वा ब्रह्मविदाम्प्रोति परमिति वाक्यप्रतिपाद्य परमासिद्धावनीमूलं यत् ब्रह्मज्ञानं तद्विषयीमूलं ब्रह्मणि कर्तृत्वं न प्रतीयत इति विरोधः । एतादृशविरोधपरिहारार्थं, प्रजापति-
कैशिकिद्विरचिता वेदान्तसहिद्वयम् ।

रम्य ब्रह्मचुञ्चं प्रतिष्ठेतेतावद्भागस परविवरणरूपं प्रयोजनमुक्त्वा, मध्ये गौणानामन्नमायादीनां चतुर्णांउपासनात्फलनिरूपणस्य प्रयोजनमाहः—‘गौणोपासनेति । ‘सर्वे चै तेऽन्नमामुचन्ति येषु ब्रह्मोपासत’ इत्यादिना गौणान्नमाद्युपासनाफलं प्रधानशेषतया, प्रधानस्य फलस्याऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’त्याद्यनुवाकचतुष्टयेन निरूपितस्य सत्त्वब्रह्मनन्दावाप्तिरूपसर्वमयामावरूपस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टलक्षणफलतया निरूपितम् । नन्वेवं सति कर्तृत्वमेव सिद्धं ब्रह्मण इत्यत आहः—‘तत्रे’ति । सर्वान्तररूपपरिचयार्थं कर्तृत्वे परस्मिन्निरूपणीये पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य, सांध्योक्तप्रकृतिगतस्य वा

भीष्मसूत्रमहत्वा गृह्यायदीपिका ।

परस्य सर्वोऽन्तरत्वमन्नमयावपेक्षया, न तु ज्ञेयापेक्षेयत्वोपपत्तिमाह—‘गौणोपासनाफलं चे’त्यादि । ज्ञेयापेक्षया-गौणस-परस्य वा उपोपासना, तस्याः-फलं-कामसाधनरूपम् । प्रधानस्य ज्ञेयज्ञानफलस्य शेष-
तयोक्तम् । अतो ज्ञेयापेक्षयाऽन्तरत्व परस्वेत्यर्थः । ‘तत्रान्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपी’ति । तत्र ज्ञेये ब्रह्मणि । स्वरूपलक्षणेविरोधेन कर्तृत्वस्याऽसम्भवात् । अन्यगतं प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वम् । तस्य कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवति । न तु तत्र कर्तृत्वमित्यर्थः । एकत्र निर्णीतः सा-

मयादीवधीमदिष्ठातमप्रश्नेत मदीप ।

परिहृतमित्यर्थः । नन्वानन्दमयसावरब्रह्मत्वे तस्योपासनं फलं च वेदो न मृयादित्यत आह—‘गौणे’त्यादि । गौणोपासनाफलं गौणस्तानन्दमयस्य उपोपासना सर्वकर्तृत्वादिनोपासना तस्याः फलं ‘सोऽयुते’ इत्यादिना कामनोयारिरूपं क्षयिष्यु फलम् । प्रधानशेषतया नित्यसुखसुखसुक-
स्वभावब्रह्मण उपोपासनाया यन्नोक्षरूपं फलं तच्छेषतया तस्य तस्य क्षयिष्युत्वदर्शनेन वैराग्योत्पादन-

ततश्च 'भृगुर्वै वारुणिरित्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद्गौणकर्तृत्वमेवानुच्यते । फलाश्रवणादिति, पूर्वः पक्षः ।

सोत्सविधीमृगिपरिवरविवा भणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रार्थोऽपरत्राप्यन्वेतीतिन्यायाद्भृगुप्रपाठकेऽपि ब्रह्मपरिचायकत्वेन प्रपाठकान्तरोक्तं परिनिष्ठमेव कर्तृत्वं तत्राऽनूच्यते । तत्र त्रिनिगमकमाह—'फलाऽश्रवणादिति । यदि परस्मिन्नैव तस्मिन्नपि मुख्यमेव कर्तृत्वं सात्तदा तज्ज्ञानसाऽपि कामभोगादिकमनिलमेव फलत्वेनोक्तं सात् । न त्वेवम् । तदातिरूपसाऽनूच्यत्वस्यैव तत्र तत्फलत्वेनोक्तः ।

सोत्सविधीमृगिपरिवरविवा विगणम् ।

रकामयत प्रजाः सृजेयेति पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य साद्बभोक्तप्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्य परे ब्रह्मण्यारोपं कृत्वाऽनुवादसापि सम्भव इत्याशयेनाऽऽह—तत्राऽन्यगतेति । ननु भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानीं'त्यादिना यत्कर्तृत्वमुक्तं तस्य का वा गतिरित्यत आह—'ततश्चे'ति । गौणकर्तृत्वमेव आरोपितकर्तृत्वमेव । ननु तत्र कथमेवं ज्ञापय इत्यत आह—'कले'ति । तथा च कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः ।

केन्द्रितरिचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वसाऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवतीति न चास्त्वकर्तृत्वसिद्धिरिति भाषः । नविशन्दो वास्त्वसमुपायक, एवकारार्थो, वा वाक्यालङ्कारे । 'एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः' इति न्यायाद्भृगुप्रपाठकेऽपि कर्तृत्वाऽऽरोपानुवाद एवेत्याहुः—'ततश्चे'ति । स्वरूपलक्षणानिरोधादेव । 'परिचायकत्वादि'ति । कर्तृत्वनिरूपणस्य परिचयार्थत्वात् । गौणकर्तृत्वमारोपितकर्तृत्वम् । 'फलाश्रवणादि'ति । अर्थ-भावः ।

श्रीमद्भगवद्गीता गूणवेदीविका ।

त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायेनाऽन्यत्राऽपि यदुक्तं कर्तृत्वं तस्य व्यवस्थामाहुः—'ततश्च भृगुर्वै वारुणिरित्युपाख्यानेऽपी'त्यादिना । नन्वेतदनुरोधेन तत्र व्यवस्थाप्यते, तर्हि तदनुरोधेनैतदेव कुतो न व्यवस्थाप्यते, तथा सति 'भृगुर्वै' इत्युपाख्याने, आनन्दसङ्कोचेत्यादिना ब्रह्मणि कर्तृत्वलोकात्वादागपि ज्ञेये कर्तृत्वं सादिसाशङ्क्य 'भृगुर्वै' इत्युपाख्यानात्साऽनुरूपत्वमाहुः—'फलाश्रवणादि'ति । तथा च तस्माऽनुरूपत्वादेतदनुरोधेन तदेव व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । एवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं वस्तुतो नास्तीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसामग्र्योक्तं प्रदीपः ।

प्राग मोक्षाद्गतवोक्तमित्यर्थः । नन्वपरब्रह्मत्वेनोपहितवैतन्यस्याप्युपाधिनिरासेन विशेष्यमात्रविचारे अथब्रह्मत्वात् । 'तस्माद्वा' इत्यादिवाक्ये उक्तं कर्तृत्वमसम्भाव्येवेत्यत आह—'तत्रे'त्यादि । तत्र 'तस्माद्दे'त्यादिवाक्ये । नन्यासंछिद्रा प्रकृतिस्वरूपं यत्कर्तृत्वं तस्य यो विशेष्ये आरोपस्तेन यः श्रुतिरूपोऽनुवाद इत्यर्थः । पूर्वानुवाकोक्तप्रकारमनुवाकान्तरोक्तोपासनास्वरूपेऽपि अतिदिशति—'ततश्चे'त्यादिना । ततः एकत्र शास्त्रार्थस्य सिद्धलतः । परिचायकत्वात् 'काकवन्तो देवदत्तगृहा' इत्यत्रेवाविद्यमानमेव कर्तृत्वं देवदत्तगृहाणां काका इव शुद्धज्ञेयव्यस्वरूपबोधकं भवति । अन्यस्यते ब्रह्मपरिचायनार्थं प्रकृत्यादिगतं कर्तृत्वं शुद्धाऽनुवाद्भूतोच्यते । फलाश्रवणात् कार्यमहोपास-

सिद्धान्तस्तु—

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै बृहत् ।
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥
नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैर्धर्यवद्बृहत् ॥

गोखामित्रीमुरलीपरचिन्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्मात्तत्र कर्तृ इतिस्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—‘सिद्धान्तस्त्विति । ‘उत्पत्तिरिति । यदुक्तं ज्ञेयमकर्तृ तन्नोपपद्यते । तस्याऽऽप्याये सर्वत्रैव निरूप्यमाणत्वात् । ननूक्तमनागतमेव तदारोपन्यायेव तत्राऽनूयत इत्याशंकायामाह—‘नान्यथे’ति । नहि परमात्तो वेदोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा वदति । तथा सत्यन्वत्राऽपि तथात्वं व्याह्रन्ते । ‘उत्पत्ती’त्यारभ्य ‘क्षममि’त्यन्तो ग्रंथो ‘वेदेनै’त्यारभ्य ‘प्रसङ्गादि’त्यन्तेन व्याख्यातः(?) । नन्वेवं नित्यत्वादिप्रतिपादिकानां कर्तृत्वादिप्रतिपादिकानां च विरोधः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘न ही’ति । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः, नहि सत्यत्वकर्तृत्वादीनां प्रमाणान्तरेण सिद्धः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेर्लक्षणः श्रुत्येकस-

गोखामित्रीमुरलीपरचिन्ता विवरणम् ।

सिद्धान्तं विवृण्वन्ति—‘सिद्धान्तस्त्विति । बृहत् ब्रह्मेत्यर्थः । ‘तद्धी’ति । कर्तृत्वं हीत्यर्थः । अन्यथा आरोपितं गौणमिति यावत् । ‘कल्पोऽपी’ति । सूत्रमपीत्यर्थः । कश्चित्कल्प्य इत्यपि पाठः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपरिच्छया ।

फलसम्बन्धिवाक्यमेव प्रधानवाक्यम् । तद्रहितं तु गौणम् । फलं च फलाभौभितितप्रधानवाक्योक्त्यर्थज्ञानादेव । नान्यथा । यज्जानात् फलोक्तिस्त एव धर्मा वास्तवा । कर्तृत्ववाक्ये च फलाऽनभिधानात्कर्तृत्वादिधर्मज्ञानस्य फलार्थत्वाऽभावेन परिचयमाश्रयेत्वादारोपात्तुवाद एव कर्तृत्वादिधर्माणामिति । एवंस्थिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहज्ज्येयं ब्रह्म । तत् कर्तृत्वम् । ‘अन्यथे’ति गौणम् । नन्वेव स्वरूपलक्षणविरोध इति चेन्नैवाहुः—‘न ही’ति । निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।

श्रीलालमहाराज गङ्गाधरपिपा ।

इत्थं पूर्वपक्ष उपस्थिते, सिद्धान्ते शुद्धे ऋषिणि कर्तृत्वं साधयन्ति—‘उत्पत्तिस्थितिनाशानामि’त्यादिना । अर्थस्तु—जगतः उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्तृ वै निश्चयेन बृहत् शुद्ध ब्रह्मेत्यर्थः । इह प्राचां पुस्तके उत्पत्तिस्थितिनाशानामिति पाठो दृश्यते तत्र उत्पत्तेति भावे क्तः । तथा सत्यस्तुत्यः । नन्वेवं शुद्धे ऋषिणि कर्तृत्वापत्तीकारे निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य समादधते ।—‘न हि श्रुतिविरोधोऽस्ती’ति । सत्यकर्तृत्व-

मयवदीपसीमदिच्छाराममणौन मदीप ।

नाया यत्फलं सर्वकामफलभोगाश्चनरूपं तस्यैतत्पाठकेऽप्रवणदित्यर्थः । इति पूर्वपक्षः जगन्नमान्दिकर्तृत्वलक्षणस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवरूपः पूर्वं पक्ष इत्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहत् वेदान्तवेद्यं ब्रह्म । तत् ब्रह्मणो जन्मादिकर्तृत्वम् । अन्यथा श्रुत्याऽरोप्यानूयते इत्येवरूपम् । श्रुतिविरोधः सत्यज्ञानाऽनन्तात्कर्तृत्वादीनां गोलाश्रवादीनामिव सहानवस्थानरूपो विरोधो न कश्चिपि सिद्धोऽस्तीति भावः । कल्पोपि ‘सर्वभावः

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाप्तोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा न वदति ।

गोत्राग्निधीसुरहीधरविरचिता ब्रह्मभाष्यव्याख्या ।

मधिगम्यत्वेनोभयवैशिष्ट्यवस्याऽविरुद्धत्वात् । 'नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुद्ध्यत' इति । अयाऽभ्युपेत्यापि विरोधसमाधानमाहुः—'कल्पोऽपी'ति । कल्पः पक्षः । विरोधोऽस्तीति शेषः । सोऽपि ब्रह्मणि न विरुद्ध्यते । नच कर्तृत्व इत्याभ्युपपत्तेरित्यन्तेन व्याख्यातः ।

ननु तेषां विरोधे कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आहुः—'सर्वभावसमर्थत्वाद्ब्रह्मिण्यैश्वर्यवदि'ति । ब्रह्मादीनामप्यचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन ब्रह्मणि सर्वोपपत्तेः । अत एव 'नैया तर्केण मतिरापनेये'त्यादिश्रुतिरपीममेवार्थमाह । तत्र चिन्तिगमकमाहुः—'सर्वभावसमर्थत्वादि'ति । सर्वरूपेण

गोत्राग्निधीमद्विपरिवरचितं विवरणम् ।

'सर्वभावे'ति । सर्वभवने समर्थत्वाद्ब्रह्मकर्तृ कर्तुं भवतीत्यर्थः । ननु कथं श्रुतिविरोधो नास्तीत्यत आह—'वेदेने'ति । ब्रह्मविदामोति परमित्यनेन साधनं फलं चोक्तम् । तत्र साधनविपयीभूते ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वाऽकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । फलकर्मीभूते परे ब्रह्मणि 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिवाक्येन कार्यलक्षणमुक्त्वा कर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अथ च ब्रह्मणा विपश्चिते-त्येतद्ब्रह्मण्यगततृतीयान्तेन ब्रह्मण्येव परस्यैव विवरणं क्रियते । तेन च फला किं ज्ञायते लक्षणद्वयस्यैकं ब्रह्मैव लक्षणमिति लक्षणयोर्विरोधाभावः । तथा चाचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वात् वेदेनैव कर्तृत्वमकर्तृत्वं च बोध्यत

केभिरिति वा वेदागतपरिच्छेदः ।

ताद्यो वेदसम्बद् एव । वेदवाक्यमिति यावत् । ब्रह्मणः कर्तृत्वं नास्तीत्याकारकवेदवाक्याऽभावादिति भावः । ननु यथा—'चर्हि देवसद्वनं दामी'ति मन्त्रे लवनाडिद्वादेनेन मन्त्रेण यद्वापि लुनीयादिति श्रुतिः कल्प्यते । तथाऽत्रापि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि स्वरूपलक्षणविरोधाभावाडिद्वात्कल्पितता-त्पशुतिविरोधो भविष्यतीत्यत आहुः—'कल्पोऽपी'ति । अत्र अकार्तारि च कारके संज्ञायामिति कर्मणि घञ् । कल्पोऽपि वेदभाग-इत्यर्थः । प्रत्यक्षायाः कर्तृश्रुतेः प्रापत्वादिति भावः । अन्यथैवा कचोऽपि डिद्वात्कल्पितश्रुत्येन्द्रोपस्थानाऽङ्गत्वमेव स्यात् । तथा च प्रत्यक्षया तथा कल्पितावास्तस्या वाक्यत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । ननु सत्यत्वकर्तृत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो भवतीत्यतो वदन्ति—'सर्वभावे'ति । भावो धर्मः । तथा च सर्वधर्मोऽप्रवत्यावया तत् । यद्वा । ननु कर्तृत्वे कारणा-ऽन्तरसापेक्षत्वात्सदृशश्रुतिविरोध इत्यत आहुः—'सर्वे'ति । भवनं भावः सर्वत्वेन भावः सर्व-भावः । सस्यैव सर्वभावे समर्थत्वाद्भिन्ननिमित्तोपादानरूपतयाऽचिन्त्यैश्वर्यवद्ब्रह्मेति नाऽसदृशश्रुति-

श्रीब्रह्मसंहिता गुरार्यदीपिका ।

निष्क्रियत्वादीनां सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो नास्ति । यतः सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधो नास्त्यतस्तत्प्रतिपादिनीनां श्रुतीनामपि विरोधो नास्तीत्यर्थः । 'कल्पोऽपी'ति । कल्पसूत्रमपीत्यर्थः ।

अथकदीयधीमद्विष्णारागमणीत. ब्रह्मण. ।

'सर्वभवन'मित्येव रूपकल्पसूत्रमपि । न विरुद्ध्यते सर्वभवनसमर्थत्वाद्कर्तृत्वं कर्तृत्वसमर्थत्वान्न विरुद्ध्यते इत्यर्थः । विरोधाभावे सुक्तिमाहुः—'सर्वभावे'त्यादि । सर्वरूपैश्वर्यं सर्वभावस्य सम-र्थत्वादित्यर्थः । सर्वभवनसामर्थ्यमुपपादयन्ति—'अचिन्त्ये'त्यादि । तच्च 'सत्यं चानृतं च सत्यममव पदिदं किञ्च तत्तत्समाचक्षते' इति श्रुत्युक्तरूपम् । वेदेनैव 'यतो वा इमानि भूतानि' 'आनंदाद्भ्ये-

अन्यथा सर्वत्रैव तद्विश्वासप्रसङ्गात् । न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्व-
स्याप्युपपत्तेः । सर्वयानिर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभे-

गोत्वानिधीनुरस्तीपरविरथिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवनं भावस्वस्मिन्समर्थ हि तत् । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किंच तत्सत्यमाच-
क्षत' इत्यादिश्रुतेः । तथा च यथैकरसमपि ब्रह्म 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ सत्यादिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तधर्मवद्भवति । तथा च कर्तृत्वादित्रिषिष्टमप्यस्तीति न काचिदतुपपत्तिः । ननु नास्त्येव
ब्रह्म सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्तस्य निषेधमात्रपर्यवसितत्वेन सर्वथा निर्धर्मकत्वादित्यत आहुः—

गोत्वानिधीनुरिधरविरथित विपरणम् ।

इति भावः । ननु कचिद्वेदस्याप्यारोपितार्थवोपकत्वं सादित्यत आह—'वेदश्चे'ति । अन्यथा
आरोपितार्थम् । अन्यथा कचिच्छब्दे तथा स्त्रीकारे । 'अस्ती'ति । आरोपितार्थस्य स्वर्गकामो यजेते-
त्यत्रापि सत्येन सन्मार्गोच्छेदापत्तिः । 'न चे'ति । जस्तीत्यनेनान्वितम् । 'विरोध' इति । शुद्धप्रमाणो
निर्धर्मकत्वेन तत्र कर्तृत्वस्त्रीकारे स्वरूपलक्षणविरोध इत्यर्थः । शुद्धस्य निर्धर्मकत्वमेव नास्तीत्याहुः—
'सत्यत्वादी'ति । आदिना ज्ञानत्वानन्तत्परिग्रहः । 'सामानाधिकरण्य' इति । एकार्थप्रति-

वैधिरथिता वेदागतचन्द्रिका ।

विरोधः । अथवा कल्पितश्रुतिविरोधाभाव एवायं हेतुः । तथा च स्वसैव सर्वरूपेण भवनसमर्थत्वा-
च्चाद्यमेव तदिति कल्प्यस्य वेदभागस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । कारिकायं
विशदयन्ति—'वेदेनैवे'त्यादि । ननु योष्यते परमारोपितम् । तत्राहुः—'वेदश्चे'ति । 'अन्यथे'ति ।
पाथितार्थम् । 'अन्यथे'ति । पाथितार्थवत्कृत्वे । 'सर्वत्रे'ति । त्रिभिन्नानिषेधांशे स्वरूपलक्षणोश्च च ।
'कर्तृत्व' इति । सत्यत्वादिधर्मवदिति शेषः । यथैकरसमपि सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत् । तथा

शीलात्प्रसङ्गता गृह्यधर्मविकार ।

यद्वा कर्तृत्वादि धर्मरहितमिति पक्षोऽपि न विरुद्धते । कर्तृत्वादिषु विद्यमानेऽप्यक-
र्तृत्वादेः स्त्रीकारे बाधकाऽभावात् । सर्वभवनसमर्थत्वादिरुद्धपर्यायवत्त्वादिभिः साधकैः । 'सर्वत्रैव तद-
विश्वासप्रसङ्गादि'ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यंशे, सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिस्वरूपलक्षणोश्च वेदो ह्यविश्वसनीयः सायदि काऽप्यक्षरमात्रमप्यन्यथा पदेदिति भावः । 'न
च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ती'ति । कर्तृत्वाऽस्तीकारे स्वरूपलक्षणेन विरोधो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—
'सत्यत्वादि धर्मवदि'त्यादि । ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ सत्यं पदेनाऽसत्यं, ज्ञानं
पदेन अज्ञो, ज्ञानतपदेन सान्तो व्यावर्त्यत इति त्रिभिः पदैरेक एवार्थ उच्यत इति न तत्र प्रमाणं
सत्यत्वमायातीत्याशङ्काऽऽहुः—'सर्वथा निर्धर्मकत्वे' इत्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-

भगवद्भवधीनुरिधरविरथिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वेत्तादि वेदेनैवेत्यर्थः । परमाप्तः परमसत्यवक्ता । अन्यथा वेदस्य मिथ्यात्वकृत्वे । सर्वत्रैव अग्नि-
होतृदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयि, 'निष्कल ज्ञानमनवद्य'मित्यादिसर्वस्मिन् पदे । तद्विश्वासे-
त्यादि । वेदप्रामाण्येऽविश्वास इत्यर्थः । विरोधोऽस्ति सर्वभवनसमर्थत्वादेव विरोधो नास्तीत्यर्थः ।
ननु निर्धर्मके कर्तृत्वधर्मोऽसम्भवतीत्यत आहुः—'सत्यत्वादी'त्यर्थः । ननु सत्यज्ञानानन्तादिपदानि
शुद्धपरिमाणस्य सत्यज्ञानानन्तस्वरूपसैव षोपकानि न तु धर्मवैधिरथितापीत्यत आहुः—'सर्वथे'

देनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव, न त्वलौकिककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । 'अस्ये'ति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

'सर्वधे'ति । तथा सति निन्नेन्यो धर्मस्य एकरूपधर्मिवोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्यते । तथा च तदुपपत्त्यर्थं यथैकरसेऽपि धर्मभेदाभ्युपगमस्तथा कर्तृत्वादेरपीत्यर्थः । अधिन्यैश्वर्यमेव दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य समादयते—न चेति । ननु कर्तृत्वस्य देहाध्यासकृतत्वेन संसारित्वादसङ्गे तस्मिन्कथं तत्सम्भव इति चेन्न । प्रापञ्चिके लौकिके तस्मिन्स्तथा नियमेऽप्यलौकिके तस्याऽभावात् । अलौकिकत्वे विनिगमकमाहुः—'अत एवे'ति । अत्रेदमाऽनेकमूतर्भातिकादिलोकाद्गतचानुक्तकोटिब्रह्माण्डरूपोऽत

गोस्वामिश्रीनक्षत्रिधरविरचितं विवरणम् ।

पादकत्वरूपसामानाधिकरण्यविरोध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—'सत्ये'ति । धर्मभेदेनैवेति । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नीलत्वमुत्पलत्वमेकस्मिन्पुलले वर्तते इति कृत्वा मीलामिन्नमुत्पलं इत्यभेदप्रकारका-
ज्जेदसंसर्गफोऽया शब्दबोधो जायते । तथा सत्त्वं ज्ञानमित्यादावपि धर्मभेदेनैवोपपत्तिर्भविष्यतीति भावः । 'संसारि'ति । जीवधर्म इत्यर्थः । 'तथैवे'ति । देहाध्यासकृतत्वमेव । अस्मिन्नर्थे सूत्रवा-
रसम्प्रतिमाहुः—'अत एवे'ति । 'अस्ये'ति । अलौकिककर्तृत्वं भगवत्प्रभेदेत्यभिप्रायेणैव जन्मा-

केधिरचित्वा वेदात्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वादिधर्मवदपीति न काप्यनुपपत्तिः । ननु 'अस्पृष्टं' 'निष्क्रियं निष्कल'मित्यादिवाभ्या-
ऽसुरोधाश्रिर्धर्मकमेव तदिति कथं सत्यत्वादिबत्कर्तृत्वाद्युपपत्तिरित्यत आहुः—'सर्वधे'ति । तथा सति निन्नेधर्मैरेकधर्मिवोधकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । 'तदुपपत्तेरि'ति । सामानाधिकर-
ण्योपपत्तेः । ननु तथाप्यप्राकृते ब्रह्मणि कर्तृत्वं नोपपत्तिश्चममित्याशङ्क्य निषेधन्ति—'न चे'ति । 'तथैवे'ति । देहाध्यासकृतत्वम् । एतेन कारिकात्काऽचिन्त्यैश्वर्यनत्वं विवृतं ज्ञेयम् । तत्र विनि-

धीत्याहुःअदृष्टता गुणधेदीपिका ।

त्यादिपदानां यानि प्रतिपाद्यानि तेषां सत्यत्वचिद्रप्रत्याऽनन्तत्वादीनां सामानाधिकरण्यविरोधः । निन्नेन्यो धर्मस्य एकरूपधर्मिवोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत्यर्थः । अयमर्थः । यद्यसत्यजड-
सान्तव्यावृत्तमेकमेव वस्तु प्राञ्चं स्यात्तदा सत्यादिपदत्रयोक्तिर्व्यर्था स्यात् । पौनरुक्त्यापत्तेः । स्वार्थ-
त्यागरूपदोषाऽऽपत्तिस्तु वर्तते एवेति तथा व्याख्यानमनुत्तममिति भावः । अतः सत्यत्वचिद्रप्रत्या-
ऽनन्तत्वानां सामानाधिकरण्यमादत्तव्यम् । 'धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरि'ति । सुन्दरसुस्पृशा-
ऽरुणोत्पलमित्यादौ सुन्दरत्वादीनां धर्मोपां भेदेनैव सामानाधिकरण्योपपत्तेः । एकाधिकरण्यवृत्तित्व

अभयदीपश्रीनक्षत्रसामयणैतः ब्रह्मिणः ।

त्यादि । सामानाधिकरण्यविरोधः नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधस्यैव सामाना-
धिकरण्यपदार्थत्वात्पदार्थतावच्छेदकधर्मोपां धर्मिण्यनङ्गीकारे च तादृशबोधसात्त्वतिरूपो विरोध इति भावः । तदुपपत्तेः सामानाधिकरण्येन बोधोपपत्तेः । 'नचे'त्यादि । संसारिधर्मः 'अदृष्टाविमृतात्मा कर्ता'इमिति मन्यते' इति भगवद्ब्रह्मण्यात्संसारिधर्म इत्यर्थः । 'देहे'त्यादि । आत्मत्वेन देहे ज्ञाते तत्र कर्तृत्वसातोपादित्यर्थः । प्रापञ्चिके ष्विन्याहृतदेहाव्यासवत्प्रिष्ठे । तथैव संसारिधर्मत्वमेव । अलौ-
किककर्तृत्वे वेदबोधितप्रसङ्गिककर्तृत्वे । अत एव उक्तलक्षणरूपकर्तृत्वसालौकिकत्वादेव । अस्ये-

निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतियञ्चतुष्याऽनेकलोकानुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्याऽनायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् । प्रतीतञ्च निषेध्यं नाऽप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे

गोसाग्निमीमन्पुरहीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव तदतिरिक्तेन मनसाऽप्याकल्पयितुमशक्यः प्रपञ्चो निर्दिश्यते । तस्याऽप्यनायासेन वीक्षणमात्रेणोत्पत्त्यादिकरणं न लौकिकम् । तथा च तस्याऽलौकिकत्वाच्च देहाद्यध्याससम्भावनेति भावः । ननु लोके देहाद्यध्यासं विना कर्तृत्वस्याऽऽदृष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धं तत्रेण निषेध्यमित्यत आहुः—प्रतीतं चेति । यद्वि प्रतीतं तत्रिषेध्यम् । नाऽप्रतीतम् । निषेधस्य ग्रामिपूर्वकत्वात् । अप्रतीतनिषेधेऽसतोऽपि निषेधप्रसङ्गः । नहीदमा निर्दिष्टस्य कार्यस्य कर्तृत्वं लोके प्रतीतम् । येन प्रत्यङ्गादिना तत्रिषिष्येत । ननु लोके तस्याऽप्रतीतावपि श्रुतौ प्रतीतत्वाद्वाऽप्रतीतत्वमित्याशङ्काऽऽहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति ।

गोसाग्निमीमन्पुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

वसेत्यस्मिन् सूत्रेऽस्योक्तमित्यर्थः—‘इदमे’ति । इदंशब्देनेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवाऽऽहुः—‘अनेके’ति । नन्वस्थूलमनषिवत्यादियास्यानां निर्धर्मकब्रह्मप्रतिपादकत्वात्स्थूलत्वादीनां निषेध इव कर्तृत्वनिषेधोऽपि सम्भवतीत्यत आहुः—‘प्रतीतमि’ति । अणुभाष्येण प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादेनेकब्रह्माण्डकर्तृत्वस्य लोके प्रतीत्वभावादप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधो न सम्भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘नाऽप्रतीतमि’ति । ननु तस्माद्वा एतस्मादित्यादिश्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधः सादित्यत आहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमिति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन षोडशिग्रहस्य ब्रह्मणं विहितं तदङ्गत्वेन समयोऽधुपिते स्ये षोडशिनस्तोग्रगुणानुसङ्गितत्वेन सोग्रगोपाकरणमपि विहितम् । कुप्रचित् । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन वाक्येनातिरात्रे षोडशिग्रहस्य निषेधोऽपि बोध्यते । तेन च कृत्वा विकल्पः प्रतीयते यथा, तथावापि श्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधे तुल्यबलत्वात्कैवदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गमकमाहुः—‘अत एवे’त्यादिना । ‘अनायासेने’ति । वीक्षणमात्रेणेत्यर्थः । ‘न लौकिकमि’ति । एतादृशस्याऽसौतादृशकर्तृत्वं न लोकसिद्धमित्यर्थः । लौकिकदृष्ट्या लोकैः प्रतीतं यदेहाद्यध्यासकृतं कर्तृत्वं तदेव श्रुत्या निषेध्यं ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वज्ञावाप च लोकोऽप्रतीतमलौकिककर्तृत्वमित्याहुः—‘प्रतीतमि’त्यादिना । नापि श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या निषेद्धं शक्यम् । समयतत्वेन वाक्यवापकत्वाऽभावात् । तदेतदुक्तं ‘न श्रुतिप्रतीतमिति’ । नन्वसद्वा इदमत्र आसीदित्या-

धीलब्धसद्रूपता गृह्यार्थनिषेधः ।

सुन्दरत्वसुस्पर्शत्वाद्युक्तत्वादीनामेकस्मिन्नुत्पत्तेः वृत्तिर्धर्मभेदेनैव दृष्टा । तथाऽपि सत्यत्वज्ञानत्वाऽनन्तत्वादीनामेकस्मिन् ब्रह्मणि वर्तनम् । यथा सत्यत्वादयो पर्वा ब्रह्मणि विद्यन्ते तथैव श्रुत्युक्ताः कर्तृत्वादय इति न सर्वोत्सना निर्धर्मकत्वमिति तात्पर्यम् ।

नन्वस्थूलादियान्यानां कोऽवकाश इत्याकाङ्क्षयाभाहुः—प्रतीतं च निषेध्यमिति । लोकप्रतीतानामेव स्थूलत्वादीनां निषेधः । न तु श्रौतानामित्यर्थः । अत एवाऽस्थूलमनषवहस्वमि-
मयवहीमयीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

स्याह ‘जन्यायस यत’ इत्यनेन सूत्रकार आह्वेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवोपादायन्ति—‘अस्ये’त्यादिना, नातिपाकृताप्यासचक्षिष्ठम् । फलितमाहुः—‘प्रतीतमित्यादि । तथा च निषेधस्य प्रतियोगि-

शोखाग्निधीमुरलीघरविरचिता ऋणुभाष्यप्राण्या ।

नहि लौकिकैः प्रमाणैस्तत्सिपेदुं शक्यम् । तस्याः सर्वतोऽभ्याहितत्वेन तेषां तत्रासामर्थ्यात् । समानविषय-
त्वाऽभावाच्च । अन्यथा समस्तोपाध्यन्वच्छिन्नाऽनन्ताऽऽनन्द चैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धमहामित्यनुभवेन प्रादेशिकाऽनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मतत्त्वं दर्श-
यता धाप्येत् । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादासावस्यैव तदपेक्षस्याऽप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं वेति
साम्प्रतम् । तस्याऽपौरुषेयत्वेन निरलसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितौ प्रमाणा-
न्तराऽनपेक्षत्वात् । ननु प्रमितावनेपेक्षत्वेऽपि स्रोतस्यौ प्रत्यक्षाऽपेक्षत्वाच्चद्विरोधादनुत्पत्तिर्लक्षणमप्रामाण्यं
स्यादिति चेन्न । उत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न चासावनन्यं ज्ञानं- व्यावहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्य-
मुपहन्ति, येन कारणभावात्सत्यं न भवेदपि तु पारमार्थिकम् । न चैवमतात्त्विकप्रमाणभावेभ्यः
कथं तान्विक्रममाणोत्तरितिति धान्यम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांन्यावहारिकेभ्यस्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । यथा यथै ह्यस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्रप्रतिपत्तिहेतवः ।

शोखाग्निधीमद्विरचिता विवरणम् ।

द्विकल्पः स्यान्नतु निषेधः स्यादित्यतो न श्रुतिप्रतीतं निषेधमिति भावः । ननु मास्तु कर्तृत्वनिषेधः ।
श्रुत्युक्तं सत्यत्वादिकं तु लोकप्रसिद्धमपि तस्यैव निषेधोऽस्त्वित्यत आह—‘सत्यत्वे’ति । लौकिकालौ-
किकत्वेनादृताः । ‘तत’ इति । तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वनिषेधे लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्व-
केशिद्धिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिशुत्या सदेव सौम्येदमिति श्रुतिप्रतिपादिता अपि सत्यत्वादयोऽलौकिका एवेति निषिध्यन्त
एवेत्याशङ्काऽऽहुः—‘सत्यत्वादय’ इति । यदि तेऽपि लौकिकसिद्धा भवेयुस्तत्त्वेनैव च निषे-
ध्याभेत्स्युस्तदा लौकिकाऽलौकिकसर्वधर्मनिषेधे ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणाऽधीननिरूपणत्वा-
त्तस्यस्य । तथा च तमेव-विदिन्वेत्यादिश्रुतिविरोधः । अथवा ‘असदेवेति श्रुत्या, निष्क-
लादिश्रुत्या वा ये निषेध्याः सत्यत्वादयस्ते लौकिका एव । अन्यथा ततोऽलौकिकानामपि तेषां निषे-

श्रीलक्ष्मणभट्टका गृहार्थदीपिका ।

स्वनेनाऽशुत्वनिषेधोऽणोरणीयान् महतो महीयानित्यनेनाऽशुत्वविधानं च संगच्छते । निषे-
धविष्योभिन्नविषयत्वात् । दोषविशेषवशात्त्रोक्तनुसारि यदशुत्वं प्रतीते, तस्य निषेधात् । प्रमाणान्तरा-
ऽवेद्यगुपनिषदेकवेद्यस्याऽशुत्वस्य विधानात् । ‘नाऽप्रतीतमि’ति । प्रसञ्जयितुमशक्यत्वेत निषेधा-
ऽविषयत्वात्प्रतीतं न निषिध्यत इत्यर्थः । ननु तर्ककया श्रुत्या प्राप्तस्याऽपरया श्रुत्या निषेध इत्येव
कृतो नोन्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति । समानत्वत्वेन निषेधाऽनर्हत्वात् ।
विधानवैचर्याभावात्सर्वत्र तथातुपलम्भाच्च न श्रुतिप्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । अत एवाऽऽजरममरमभ-
यमित्यादिश्रुतिपु मरणनिषेधः । प्रमात्यतीतस्यैव मरणस्य निषेधः । न हि कापि श्रुतिर्मरणं वि-
धत्ते । अत एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायात् सर्वत्रैव श्रुतौ ये धर्मा निषिध्यन्ते
ते दोषवशात्प्रतीता एव । ये तु विषीयन्ते ते त्वलौकिकाः श्रुत्येकसमधिगम्या इति निर्हुञ्चो निर्णयः ।

अथदीप्यश्रीनिषिद्धारासप्रणीत. प्रदीपः ।

अहसापेक्षत्वात्प्रतीतनिषेधो न भवतीत्यर्थः । न श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या प्रतीतस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प
एव भवेन्नतु निषेध इत्यर्थः । नन्व‘सदेवेदमत्र आसीत्’ ‘नासदासीन्नो सदासीदि’त्यादिश्रुतिभिः
‘सत्यं ज्ञानमि’त्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यत्वादेरपि निषेधात्कथं श्रुतिप्रतीतं निषेधुमशक्यमित्यत आहुः—

तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नारत्येव । व्यवहारमात्रत्वात् । कारणगत-
सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति बाध्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गीक्रियते ? । स्मृतिश्च स्वी-

• गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

इदं शाब्दानुभवस्य व्येष्टप्रमाणजन्यत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र लौकिके शाब्द इयं रीतिस्त्वा-
भाऽपौरुषेये तस्मिन्का शब्दा प्रत्यक्षजन्यस्य वाचस्य । ननु लौकिकप्रमाणैर्निषेधाऽसंभवेऽपि 'निष्क्रि-
यमि'त्यादिश्रुत्यैव तन्निषेधमिति चेत्—सोक्तनिषेधे प्रतारकत्वप्रसङ्गेन परमाप्तत्वं श्रुतेर्यादित्येव । उभ-
योरपि श्रुतित्वाऽविज्ञेयाद्वाध्यबाधकमावाऽनुपपत्तेश्च । नन्वसदेधेदमत्र आसीत्वासदासीन्नो
सदासीदि'त्यादिभ्यः सत्यत्वादेर्निषेधात्तत्र च श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्कथं श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या न वा-
ध्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'सत्यत्वाद्यश्च लौकिका' इति । निषिध्यन्त इति शेषः । सर्वेषां निषेधे
बाधकमाह—'तत' इति । ब्रह्मणः सर्वेषां निषेधे तस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । उद्यमनिरूपणाधी-
ननिरूपणत्वाद्ब्रह्मणः । तथा च 'तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतयो वाचिता एव भवेयुरित्यर्थः । ननु
सांभ्यावहारिकं तत्रास्त्येव । अस्तिभातिप्रियत्वेन तदन्वयसौव समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

निषेधे । तदज्ञानमेव ब्रह्माज्ञानमेव । केनचिदप्येन निरूपणं कर्तव्यं, सर्वनिषेधे निरूपणं कर्तु-
मशक्यत्वाच्छालवैयर्थ्यं स्वरूपरक्षणवैयर्थ्यं च स्यादिति भावः । 'न चे'ति । ब्रह्माऽज्ञानाऽभावात्
श्रुतिप्रतीतमेव सत्यत्वं न लोकप्रतीतमिति न सत्य निषेध इति भावः । समाधानमाहुः—'तर्हि'ति ।
तर्हि श्रुतिप्रतीतनिषेधाऽङ्गीकारे । तथा श्रुतिप्रतीतत्वादेर्निषेधम् । कर्तृत्वस्य स्मृतिप्रतीतत्वमप्याहुः—
'कर्ते'ति ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपरिचयः ।

धातुदुभयनिषेधे तदज्ञानापरिवारित्यर्थः । फलं च पूर्वोक्तमेव । ननु लोके तत्सत्यत्वादिकं नास्त्येव ।
मार्गं तु कारणगतस्यैव तस्यैवलौकिका एव त इति तत्राहुः—'न चे'ति । 'तर्हि'ति ब्रह्मण्यलौकि-
कतदङ्गीकारे । तथाऽलौकिकं कर्तृत्वम् । सत्यत्वसमानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्येति हृदयम् । किञ्च
ताद्यकर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्मृतिसद्वृत्तिसिद्धिररूपो गुणोऽपीत्याहुः—'स्मृतिश्चे'ति । ननु वस्तुस्वभाव-

धीलाहृदब्रह्मणः गुणधर्मोपेक्षा ।

एवमेव सर्वं निर्वाहात् । 'सत्यत्वाद्यश्च लौकिका' इति । यदि यतो घा इमानि भूता-
नीत्यादिश्रुतिसिद्धमपि कर्तृत्वं लौकिकं मत्वा नब्रह्मि नाऽऽद्रियते, तदा तु सत्यं ज्ञानमिति
श्रुतिसिद्धाः सत्यत्वादयोऽपि लौकिका इति मत्वा नाऽऽदरणीया इत्यर्थः । ननु तर्ह्यसिद्धत्वा-
दीनामप्यनादरणीयतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—'ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेदि'ति । परमात्र-

भगवद्गीतधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

सत्यत्वाद्य इति । तथा च लौकिकसत्त्वादेरेवोक्तश्रुत्या निषेधः कृतो ननु श्रुतिप्रतीतसत्त्वादेरित्यर्थः ।
नन्वस्तिभातिप्रियमितिमद्यस्वरूपान्तःपादस्तिस्वमेव सत्यत्वं लोके प्रतीयते तत्र सर्वं व्यापकब्रह्म-
रूपान्वयेनैव प्रतीयते तत्र न लौकिकमित्याहुः—'न च सत्यत्वे'त्यादिना । व्यवहारेत्यादि । प्रथमस्य
निष्पत्त्येन सत्यत्वव्यवहारनिर्वाहायम् । कारणगतमेव निवर्तोपादानगतमेव । तथा ब्रह्मवत् । लोके

कृता भवति 'कर्ता कारयिता हरि'रिति । न चाऽऽरोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः । अत्रे खयमेव निविध्यमानत्वात् । न जीवानाम् । अस्वातन्त्र्यात् ।

गोस्तामिधीगुरहीपरविरचिता अणुमाप्यध्याष्या ।

च तदेव पारमार्थिकं कारणगतं कार्यं भासत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्दिदानेन समादधते—'न च सत्य-
न्यादी'ति ! प्रतिबन्दिनामाह—'तर्ही'ति । तत्समानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्य । अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्धानिरितिन्यायेनाऽऽह—'स्मृतिश्चे'ति । अत एव चशब्दः ।

ननु नित्यशुद्धमुक्तसमाये ब्रह्मणि अन्यगतकर्तृत्वारोपाऽनुवादनेन सर्वोपपत्तौ कस्मात्पारमार्थिकं
तदनुपगम्यत' इत्यत आहुः—'न चे'ति । जारोपो ह्यसन्निरहितविषयः परत्र पूर्वदृष्टवभासः । स चाऽत्र
न संभवति । अन्यपदार्थे तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वमजानेकामि'त्यादिना
प्रकृतौ तस्य विद्यमानत्वादित्यत आहुः—'तत्र न प्रकृतेरि'ति । अत्रेदमनिर्देशेन पूर्वोक्त-
विशेषणद्वयविशिष्टस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य जगतः कर्तृत्वमचेतने न सम्भवति । यत्खलु नाम्ना
रूपेण च व्याकृतं तथैतन्नकर्तृकं दृष्टं, यथा धर्यादि । चेतनो हि संकल्पात्मना दुद्धौ घट इति नाम्ना
रूपेण च कण्डुग्रीवादिनाऽऽदित्यस्य घटं निष्पादयतीति नाऽचेतने तथाकृतिः सम्भवतीति न प्रधा-
नस्य कर्तृत्वं सम्भावयितुमपि शक्यमित्यादियुक्तिभिः सूत्रकारैरेव निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु
चेतना इन्द्रादयो, ब्रह्मा वा जगज्जनयिष्यन्ति कृतं नित्यशुद्धमुक्तसमायेन ब्रह्मणोऽस्यत आह—'न जी-
वानामि'ति । तत्र हेतुनाहुः—'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कानिचिद्ब्रह्मान्याकाशादीनि, कानिचिद्ग्री-
तिकाणि देवतिर्यञ्चानुष्पादिरूपाप्यनेकलोकरूपाणि च । तेषामप्यद्भुताऽपरिमितज्ञानक्रियाशक्तीनां वि-

गोस्तामिधीगुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

ननु स्वरूपलक्षणमज्ञान्यानुपपत्त्या सत्यत्वं ब्रह्मणि वक्तव्यं, कर्तृत्वं तु न वक्तव्यम् । तस्मा-
द्देसादिशुक्त्युक्तकर्तृत्वोपपत्तिस्त्यारोपादेवेत्याशङ्कते—'न चे'ति । शक्यमित्यनेनाऽन्वितम् । तथा
सति अन्यगतकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यारोपे क्रियमाणे सति । कर्तृत्वस्याऽन्यगतत्वमेव नास्तीत्याहुः—'न
प्रकृतेरि'ति । अत्रे ईश्वराधिकरणे । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । प्रपञ्चमध्यपातित्वेनोत्वत्तिसित्ति-
केन्द्रिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणि पारिगार्थिकं कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुत्यादिसन्नतिस्त्वन्यगतकर्तृत्वारोपादेवे-
त्याशङ्क्य समादधते—'न चे'त्यादि । 'तथा सती'ति । कर्तृत्वाऽऽरोपे सति । पारिगार्थिकं तदन्यस्य
स्यात् । जडजीवनेव द्रावण्यपदार्थाविति पूर्वं जडे तन्निषेधन्ति—'तत्र ने'ति । अत्र ईश्वर-
धिकरणादौ । जीवानां निषेधन्ति—'ने'ति । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कारणान्तरसापेक्षत्वात् ।

अथानन्दोदरार्थमिच्छाकारामण्योतः प्रतीपः ।

ब्रह्मगतकर्तृत्वसत्तासाधिकां स्मृतिमाहुः—'कर्ते'त्यादि । ननु नित्यशुद्धेत्याद्युक्तमब्रह्मण्यन्यगतकर्तृ-
त्वारोपेण श्रुत्यानुवादेभि कर्तृत्वव्यपह्नारोपपक्षेर्ब्रह्मण्यकर्तृत्वस्वीकारे प्रयोजनाभावात् इत्यत आहुः—
'न चारोपे'त्यादि । यक्तुं शक्यं ब्रह्मणि कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा सति अन्यगतजगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि
भारोपे वक्तव्ये सति । तत्र ब्रह्मण्यपदार्थे जगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीत्युपपादयन्ति—'तत्रे'त्यादिना ।
अत्रे आनन्दमयाधिकरणे द्वितीयाध्याये चैत्यर्थः । स्वयमेव व्यासचरपरैरेव । नन्विन्द्रादिजीवगतमेव
कर्तृत्वं ब्रह्मणि भरोप्यत इत्यत आहुः—'न जीवाना'मिति । अस्वातन्त्र्यात् 'सततः कर्ते'ति-

नचाऽन्येषाम् । उभयनिषेधादेव । तस्मात् प्रह्लागतमेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि ।

गोस्वामिन्धीमुत्कीर्णपरमिरचिताः अणुभाष्यन्याय्याः ।

स्वयजनिका या रचना, तद्युक्तानि ब्रह्माण्डानि, तेषां कोट्यस्यप्रसासात् एव तैर्मनसापि विचारयितु-
मशक्यस्योत्पत्त्यादिकरणं ब्रह्मणः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरन्वस्मिन्न सम्भवति । केचिदिन्द्रादयो देवाः परमै-
श्वर्यवन्तः केचित्तादायताः । केचित्तिर्यग्भ्यो भयजनकाः केचिन्नेति । तथा मनुष्येषु केचित्सूदात्विगादयः
कर्तार एव न भोक्तारः । केचित्तु पित्रादयः श्राद्धे भोक्तार एव न कर्तारः । तथा 'वैश्वानरं द्राद-
याकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युपक्रम्य 'यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स
तेजस्त्वयज्ञाद् इन्द्रियादिपशुमान्भवती'त्यादौ चतुर्धाध्याये विचारितम् । तत्र पूतत्वादि किं
पितुः फलमुत पुत्रस्येति । तत्र फलस्य कर्तृगामित्वनियमान्निर्वपेदिति प्रेरणाऽनुपपत्तेश्च पितुरेव फल-
मिति प्राप्ते राद्धान्तितं 'यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूत' इति जातगामित्वेन
फलश्रवणात्पुत्रगाम्येव फलम् । न कर्तृगामि । तथा केचिन्नियतदेशोत्वादा यथा कृष्णाम्नादयः ।
केचिन्नियतकालोत्वादा यथा कोकिलादयः । केचिन्नियतनिमित्ता यथा नवान्मुदधानादिनिमित्ता
यथाकागमीदयः । केचिन्नियतनियतक्रिया यथा ब्राह्मणानां यजनादयो, नेतरेषाम् । एवं केचि-
दुत्सिनः । केचित्सुस्मिनः । कदाचित्तद्विषयश्वेत्वाद्यद्भुतरचनासुक्तप्रह्लाण्डकोटिरूपमेकस्या अपि
शरीररचनायाः स्वरूपं तैर्मनसाप्याकलयितुमशक्यपरचन कुतस्तरां तत्करणसामर्थ्यमिति, न चेतना
इन्द्रादयोऽस्य कर्तार इति सर्वज्ञं सर्वशक्तिनित्यशुद्धशुक्तसभावमलौकिकं प्रद्यैव कारणमित्थैकिकमेव
कर्तृत्वमिति सिद्धम् ।

गोस्वामिन्धीमुत्कीर्णपरमिरचितं नियरणम् ।

भङ्गकरणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः । 'न चान्येषामिति । इन्द्रादीनामित्यर्थः । उभयनिषे-
धादिति । इन्द्रादीनां जीवान्तःपातित्वाज्जजीवयोः फलयोर्निषेधादेवाऽन्येषां निषेध इत्यर्थः । उपसंह-
रन्ति—'तस्मादिति । 'कर्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकमिति शेषः । एतावता प्रपन्नेन
परमज्ञपि फलवाक्योक्तकर्तृत्वं प्रतिपाद्य कार्यलक्षणस्वरूपलक्षणयोर्विरोधः परिहृतः । इदानीं फल-
वाक्याऽनुक्तानां सर्वज्ञत्वादिपर्यायां सकलानां-तत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यानां ब्रह्मणि निरूपयितुं-भूमिकां
रचयन्ति—'एवमिति । 'भोक्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकं भोक्तृत्वमित्यर्थः । सृष्टि-

अणुभाष्यन्याय्याः अणुभाष्यन्याय्याः ।

स्यूतेः प्रपशोत्पत्तिश्चित्तभङ्गकरणे जीवानां प्रपञ्चमध्यपालित्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः । ननु जडचेतन-
मिज्ञानामन्येषामेव प्रपञ्चकर्तृत्वं ब्रह्मणि शारोप्यत इत्यत आहुः—'न चान्येषामिति । उभयनिषेधात्
उभयेनैवान्येषां निषेधादित्यर्थः । ननु मयातिरिक्तस्याप्रतिद्वत्वात्कवमुपेनान्येषां निषेध इति चेदित्यम् ।
तथाहि—जडजीवोभयं वस्तु, वेदेन वस्तुत्वेन प्रमीयमाणत्वादात्मवदिति केवलान्मध्यनुमानेनोभयत्वा-
वच्छेदेन वस्तुत्वे निर्धारितेऽप्योद्भूयतिरिक्तस्तुनो निषेधादिति बोध्यम् । ननु भयोर्वस्तुत्वप्रमापको वेदः
क इति चेदयं 'ऐतदारूपमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादिरूपोपदेशः । ब्रह्मणि कर्तृत्वमुपसंहारन्ति-
'तस्मा'दित्यादिना । कर्तृत्वमुत्पत्तया भोक्तृत्वमुपपादयन्ति—एवमिति । तथा च यथा कर्तृत्वम-
लौकिकं तथा ब्रह्मणि भोक्तृत्वमप्यलौकिकमवस्यमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वं नास्तीति 'निश्चिद्व्यं'
'अतंगो शयं पुरुष' इत्यादिश्रुतिनिषेधात् आहुः—नयेत्यादि । कर्तृत्वं प्रमासमानाधिकरणम-

न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधमानात्कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

गोस्वामिभ्रीसुरलीप्यविरचिता भद्रभाष्यव्याख्या ।

ननु प्रकृतिजीवाऽतिरिक्तानामेव केषामित्कारणत्वं कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘न चान्ये-
पामि’ति—तत्र हेतुमाहुः—‘उभये’ति । तदतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः । उपसंहरन्ति—
‘तस्माद्दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवं भोक्तृत्वमपी’ति । यथा कर्तृत्वमलौकिकं, तथा भोक्तृत्वम-
प्यलौकिकमेवाऽभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । ननुक्तं ‘निष्किय’मसद्भो ह्ययमि’त्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वा-
दिक निषेधत इति, तत्राऽऽह—‘न चे’ति । कर्तृत्वमलौकिकं कर्तृत्वम् । प्रतीतं हि निषेध्यमित्युक्त-
त्वाद्देहाद्यस्यासकृतस्यैव प्रतीतत्वेन तदेवाऽऽन निषेधत इति नाऽनुपपत्तिः काचित् । अलौकिकस्य
निषेधे वाधकान्तरमाह—‘विरोधमानादि’ति । ब्रह्मण औपनिषदत्वाद्द्विरुद्धपरमोश्रयत्वेन सर्वो-
पपत्तेर्विद्यमानत्वेऽपि पुद्गिदोषजन्यविरोधमानादलौकिकतात्रिषेधपरत्वेन कल्प्या तु श्रुतिर्लौकिकपरा
लौकिकप्रमाणपादानुया मविष्यतीति महदूषणम् । श्रौतसार्थस्य लौकिकप्रमाणाऽनुसारित्वं नास्ती-

गोस्वामिभ्रीसुरलीप्यविरचितं विषयम् ।

रपि—भुङ्क्ते भोजयते हरिरिति भोक्तृत्व प्रतिपादयति । अपिना सर्वज्ञत्वादीनां परिग्रहः । ननु
यथैकिककर्तृत्व ब्रह्मणि स्वीक्रियते चेदकर्तृत्वप्रतिपादकानां श्रुतीनां कर्तृत्वनिषेधकत्व स्यादित्यत
आह—‘न चे’ति । ‘श्रुतिरि’ति । ‘असद्भो ह्ययं पुरुष’ इत्यापकर्तृत्वप्रतिपादिका श्रुतिरित्यर्थः ।
‘विरोधे’ति । श्रुतिप्रतिपाद्योः कर्तृत्वाऽकर्तृत्वयोरचिन्त्यैश्वर्यवति भगवति विरोधाऽभानादित्यर्थः ।
ननु ब्रह्मण्यकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्वयाऽनुपपत्त्या साक्षात्कर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्यत इत्यत आह—
‘कल्प्ये’ति । ‘लौकिके’ति । जीवनिष्ठ यथैकिककर्तृत्व तत्रिषेधपरत्वेन व्याख्येयेत्यर्थः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अन्येषामि’ति । कालकर्मस्वभावात् । तदन्तर्भावमेवेति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मा-
द्दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एयमि’ति । अलौकिककर्तृत्ववत्फलवाक्योक्तं सर्वत्रमभोक्तृत्वमलौकि-
कम् । अनध्यस्तमप्राकृतमिति यावत् । न हीतिकारिकार्थं विवृण्वन्ति—‘न ही’ति । ‘विरो-
धमानादि’ति निष्कलादिश्रुतिविरोधमानरूपाहिंसात्कल्प्या निषेधिका श्रुतिर्लौकिककर्तृत्वादि-
धर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः । तथा च फलनयाऽवाप्य स्पष्टकाशपरिच्छिन्नं सर्वकर्तृत्वसर्वकाम-
भोक्तृत्वालौकिकधर्मविशिष्टं परं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

श्रीलालप्रह्लादा गृह्यसंज्ञिका ।

निषेधे तदज्ञानं, ब्रह्माऽज्ञानमेव भवेदित्यर्थः । ‘विरोधमानात्कल्प्या त्वि’ति । निरञ्जन-
त्वादिधर्मविरोधात्कल्पनीयाऽनुमेया तु श्रुतिर्लौकिकपरा । लौकिकधर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः ।

भगवद्गीतस्यैवद्वैतसंग्रहसंग्रहोत्तमोऽयम् ।

लौकिककर्तृत्वमित्यर्थः । इत्थं च लौकिककर्तृत्वमोचनश्रुत्योनिषेधेऽप्यलौकिके ब्रह्मण्यव्याहृते एवेत्यर्थः ।
ननु निष्कियत्वसाक्षत्वादीनां ब्रह्मणि श्रुत्या प्रतिपादनादलौकिककर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्या ।

गोस्तामिधोस्तुरलीपरमितथिता अणुभाष्यभाष्या ।

त्याशयेन श्रुतिरेवाऽऽह—'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति । स्मृतिश्चा'लौकिकास्तु चे भावाः' ।
'नहि विरोध उभयमि'त्यादिकमगुमेवार्थमाह ।

ननु 'ब्रह्मविद्यामोती'त्यादिसन्दर्भे कर्तृत्वोक्तावपि भोक्तृत्वसाऽगुक्तत्वादेवं भोक्तृत्वमपीति कथं संगच्छत इत्याशङ्क्य कैमुत्येन समाधानमाहुः—'फलवाक्येऽपी'ति । अत्रायमर्थः । 'तमेव विदित्वे'-
त्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्यैवाऽपरोक्षत्वाऽभ्युतत्वसापकत्वम् । तत्साधन, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य' इति श्रुतेः श्रवणादिकमेव । तथा च निदिध्यासनरूपाण्युपासनानि विज्ञेयस्य पूर्वा-
परादिभेदरहितसंस्कारसस्य सैन्धवचपनवदवधारितस्य ब्रह्मणः प्रतिवेदान्तंभियन्ते न वेति सन्देहे
सर्ववेदान्तप्रत्ययाणि विज्ञानानि तस्मिन्सन्निन्देदान्ते तान्येव तान्येव भवन्ति । संयोगरूपचोदनां-
रूपाणां प्रतिवेदान्तं विशेषाऽभावात् । यथा मुख्यप्राणोपासनायां वाजसनेयिनां छन्दोगानां च
प्रयोजनसंयोगो विशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्थानां भवतीति । तथा रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य ।
विज्ञेयमेव हि रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तत्रिरूप्यते । यथा द्रव्यदैवतं यामस्य । ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिविशु-
पाणानुभयत्रापि साम्यात् । तथा चोदेनाऽपि 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे'ति समानैव । एवमा-
ख्यापि सैव प्राप्ता विद्येति । तथा च संयोगादिभिर्हेतुभिर्विज्ञानानामेकत्वे यत्रैव वेदान्तरोदितगु-
पेन्यो न्यूना गुणास्तत्र तत एवोपसंहर्तव्या इति गुणोपसंहारपादे निरूपयिष्यते । तथा फलवा-
क्येऽपि फलं ब्रह्म तत्प्रतिपादके ब्रह्मविद्यामोतीत्यादिवाक्येऽपि, तैश्च हेतुभिस्तत्राश्रुतानां भोक्तृत्वसर्व-
गतत्वसर्वात्मत्वसर्वाधिपतित्वादीनां गुणानां गुणोपसंहारः फलसाधनीभूतविज्ञाननिष्ठगुणानामिदो-

गोस्तामिधोस्तुरलीपरमितथिता विवरणम् ।

ननु फलवाक्यविवरणरूपास्तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्याद्भोक्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामप्रतीतेः
कथा रीत्या ब्रह्मणि तेषां धर्माणां विद्यमानत्वबोधो भवतीत्यत आह—'फलवाक्ये'ति । 'गुणोप-
संहार' इति । अत्र उक्तानां गुणानामुपासे योपसंहारस्तथाऽत्रे चराचराधिकरणीयविषयवाक्योक्त-
इतिद्विरस्मिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु फलवाक्ये तावद्धर्माऽश्रवणात्कथं तद्विशिष्टवसूरीकार्यमित्यत आहुः—'फलवाक्ये-
ऽपी'ति । अद्युक्तानां कर्तृत्वादिधर्माणाम् । गुणोपसंहारो गुणानामुपसंहारः संग्रहः । अपिर्वक्ष्य-
शीलान्द्वन्द्वरूपा मृदायेंदोपिका ।

ननु ब्रह्मविद्यामोति परमिति फलवाक्यसन्दर्भे तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना कर्तृत्व श्रूयते ।
न तु भोक्तृत्वमपीति कथमेवं भोक्तृत्वमपीति भाष्यकृद्भिरुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकाराः समादधते—
'फलवाक्येऽप्यश्रुतानामि'त्यादिना । गुणोपसंहारस्यापरतृतीयाध्याये स्फुटः । तथाचैको
अभावदीपयोमदिचाराभाष्योक्त. प्रदीप ।

अलौकिककर्तृत्वस्याप्यसद्भादिश्रुतिविरुद्धत्वद्वित्यत आहुः—'विरोधे'त्यादि । तथा च 'विरु-
द्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सर्वापनिषत्समन्वयानुरोधेनाह्नीकाराद्धिरोधाभावात्कल्प्या श्रुतिः लौकि-
कपरा लौकिकप्रमाणान्तःपातिन्येव भविष्यतीति नाहौकिककर्तृत्वनिषेधनसमर्थं भविष्यतीति भावः ।
नन्वलौकिककर्तृत्वस्य साधितत्वेपि एवं भोक्तृत्वमपीत्येन प्रतिज्ञातमलौकिकभोक्तृत्वं कथं
सिन्धेदित्याकाङ्क्षायां कैमुतिकन्यायेन तस्मिन्निहाहुः । 'फलवाक्य' इत्यादिना । फलवाक्येपि

तथाचावं सूत्रार्थः—जन्मादियंपामित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवा

नोत्पामिधीगन्तुरटीधरविरचितः भृशुभाष्यव्याख्या ।

पसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः। अत एवाऽपिशन्तोऽपि संगच्छते। तथा सति कैव कथा भोक्तृत्वमायसेति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः। 'न च कर्तृत्वमि'त्यात्म्य 'गुणोपसंहारः कर्तव्य' इत्यन्तो ग्रन्थोऽचिन्तैश्वर्यार्थनिरूपको शेषः।

नन्वत्र सूत्रव्याख्यानसौबोद्धितत्वेन 'श्रुतिवाक्यार्थनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः—'तथा चे'ति। तथा च वाक्यार्थे निश्चितेऽयमेव वाक्यार्थ एव सूत्रार्थ इत्यर्थः। अस्य भाष्यत्वेन तपो-क्तिर्युक्तैव। एवं वाक्यार्थनिरूपणेन सूत्रार्थ निरूप्य तदेव व्रीहिकर्तुं सूत्राऽवयवव्याख्याचक्षते। 'जन्म आदियंपामि'ति। तानीति शेषः। अवयवार्थकानां पदानां हि बहुव्रीहौ बहुधाऽतद्गुणसंविज्ञान-त्वमेव प्रतीयते। संयोगसमवायाऽन्यसम्बन्धेन कार्याऽनन्वयितया गुणानां घृतिषट्कमीकृतपदाना-

शोत्पामिधीमद्विधिरविरचितं विवरणम् ।

भोक्तृत्वस्य भूमाद्यधिकरणोक्तभूमात्त्वत्त्वानोपसंहारं कृत्वा तत्तद्धर्माणां ब्रह्मणि विद्यमानत्वमनया रीत्या बोधयामिति दिक्षु। एतावता कार्यलक्षणस्य ब्रह्मणि समन्वयं कृत्वाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं स्वीकृत्य दुष्टिदृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'ति। जन्म आविर्भावो येषां प्रकाराणामित्यर्थः। 'अवयवस-कैमिद्विरचितः वेदान्तघट्टिका।

माणोपासनासमुदायकः। फलितमाहुः—'तथा चे'ति। 'अयमि'ति। उक्तप्रकारेणाऽनुपपत्त्य-भावात्कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं प्रक्षेपेत्वेरूपो बक्ष्यमाणः, अन्ते सिद्ध्यतीति शेषः। तमेव विशदयन्तः सूत्राऽवयवान् व्याकुर्वन्ति—'जन्मादी'ति। जन्मादिः प्रथमोऽवयवो येषां जन्मस्थितिलयानां ते जन्मादि। अत्र सुपां सुलुपिति असौ लुक्। 'अवयवसमासादि'ति। अवयवत्वबोधक-समासात्। भावप्रधानोऽयं निर्देशः। तादृशसमासत्वादित्यर्थः। 'अतद्गुणसंविज्ञान' इति।

श्रीलालमदकृता गृह्यार्थदीपिका ।

साधारणो ब्रह्मधर्मो यत्र श्रूयते तत्राऽन्येषामनुक्तनामप्युपसंहारः कर्तव्यः। एवं सति फलवाक्ये अश्रुतमपि भोक्तृत्वमुपसंहर्षव्यमिति बोधनीयम्। जन्म आदियंपामित्यवयवसमासा-

भगवदीयश्रीमद्वेदान्तमणौत मदीय ।

'ब्रह्मनिदानोति परमि'तिकलवाक्येपि। 'अश्रुताना'मित्यादि। तथाचोपसंहारपादे तच्चदुपासनानुगु-णयोग्यगुणानां धर्माणामुपास्ये बधोपसंहारः क्रियते तथा फलवाक्योक्तफले परस्मिन्नपि माहात्म्य-ज्ञानोपयोगितया भोक्तृत्वसर्वगतत्वसर्वाधिपतित्वादिश्रुतिबोधितसर्वधर्माणामेवोपसंहारः कर्तव्यः का कथा भोक्तृत्वसेत्यर्थः।

एव सिद्धान्तं निरूप्य सिद्धान्तस्य सूत्रतात्पर्यस्य विषयत्व ज्ञापयितुं सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'-त्यादिनां। जन्मादि प्रथमावयवरूपं येषां ते जन्मादि। 'सुपां सुलुपि'ति असौ लुक्। तथा चादि-पदस्य बलपदार्थं उत्पत्तिस्थितिभङ्गनिवृत्तवच्छेदे लक्षणा। जन्मपदतात्पर्यब्राह्मण एतद्विज्ञानवच्छिन्नं यत इति बोधः। 'अतद्गुणे'त्यादि। तथा च यत्र समासघटकपदार्थतावच्छेदकधर्मप्रकारेण समासघ-ट्कपदानां बोधस्यनाहलक्षणा, यथा लम्बकर्म इत्यत्र लम्बकर्णत्वधर्माभ्यां लम्बकर्णयोर्बोधत्

जन्मप्रभृति सर्वे भावधिकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथा च, जन्म च आदिशब्देत्येकव-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यभाष्यम् ।

मयोऽन्यपदार्थे प्रधानेऽन्वेतीत्यतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । अत एव 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रसक्तमुद्योगमसिद्धत्वं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्'हृदि सर्वेषामि'ति ज्ञापकत्वेन स्वीकृतः । तस्मादवयववाचके बहुव्रीहौ ज्ञापकं विना न तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति भावः ।

ननु जन्म आदियेषामिति निग्रहवाक्ये बहुवचनमनुपपन्नं, सूत्रे प्रत्यक्षत एवैकवचनस्य घटत्वादिति चेत् । उच्यते । अयं बहुवचननिर्देशो बहुव्रीहिः कर्मधारयगर्भत्वसूचकः । अन्यथा गोस्वामिधीमदितिपरविरचितं विपरण्यम् ।

मासादि'ति भावप्रधानो निर्देशः । अवयवसमासत्वादित्यर्थः । तथा च जन्म आविर्भावः तद्रूपं यदवयवं तत् आदिः प्रथमं येषां स्थितिप्रत्ययानुसंधेयानां प्रकाराणां त्वे जन्मादि । ननु जन्मादय इति वक्तव्ये कथं जन्मादीति चेत् । न । अस्य सूत्रस्य वेदरूपत्वं बोधयितुं छान्दसः सुपां सुलुगिति सूत्रेण असौ लुक् । ब्रह्मण इत्यधिकारत्वम्यम् । यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादि आविर्भावतिरोभावादिप्रकारा नवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः-सो अङ्गवेद यदि वा न वेद । किं५स्त्रिद्वनं कञ स वृक्ष आसीत् यतो यावाद्यृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेदुतत् पद्य तिष्ठद्भवानि धारयन् । ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष

केसिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एतद्व्यञ्जं तु अन्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समसमानपदार्थस्य कार्याऽनन्वयितया ज्ञानविपरण्यम् । तथा च जन्मस्थितिरूपरूपाण्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समसमानपदार्थस्य जन्मन आकाङ्क्षादिविरहेऽपि यान्त्र्याऽभावादसाऽतद्गुणसंविज्ञानत्वम् । अपचाऽन्यपदार्थोः स्थितिप्रत्ययानुसंधेयः । तद्विशेषणीभूत आदिपदार्थः । तद्विशेषणं चान्यन्यावतकतया जन्मतद्धर्मरूपप्राप्त्यन्वयाऽपेक्षाशुद्धिजन्यत्वाच्च ब्रह्मकर्तृकमवनक्रियावामन्वयः (?) । तदनन्वये द्वाराभावाच्च तत्र जन्मनोऽप्यन्वय इत्यतद्गुणसंविज्ञानत्वमस्य समासस्तेति ज्ञेयम् । जन्मादिभावविकारसंग्रहार्थं पञ्चान्तरेणाऽपि विवृण्वन्ति- 'अथवे'ति । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकः । प्रभृतिशब्दः सजातीयान्यवाचकः । 'सर्वे' इति । जायतेऽस्ति

श्रीलालसहजकृपा गृह्यन्तेऽपि च ।

एतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । 'अवयवसमासा'दिति । अवयववाचकेन आदिशब्देन समासादित्यर्थः । आदिशब्दस्यावयववाचकत्वं सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे सिद्धम् । अत एव तत्त्वबोधिन्यामुक्तमादिशब्दोऽत्रावयववाचीति । तथा च जन्म आदि अवयवमूतं येषामिति लौकिकविग्रहेऽर्थः । येषामित्यन्यपदार्थे । येषां जन्मस्थितिब्रह्मज्ञानमवयवमूतानां मध्ये आदि अवयवमूतमित्युत्पत्त्यादिप्रयाणां निवेशः । एवं सति येषां जन्मस्थितिब्रह्मज्ञानं मध्ये जन्म आदि अवयवमूतं

अणुभाष्यधीमदित्यारम्भमशोकः प्रदीपः ।

अत्र ह्यहङ्गाणां । अत्र तूपचित्तस्थितित्वमज्ञत्वसमानाधिकरणवित्त्वेन रूपेण प्रयाणां बोधादुत्पत्तित्वादिधर्मत्रयस्य च सामाधिकरण्यविशेषणतया बोधाच्च रूपैकतात्वादीनामबोधादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति परिष्कृतोर्थः । बहुव्रीह्यपेक्षया इन्द्रस्य उगुत्वादाहुः-अथवेत्वादि । सर्वे भावविकाराः । जन्मप्रभृति जन्मावधीकृत्य 'जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽप्यधीयते नश्यतीति' सिद्धाः

गोस्वामिधीमद्विद्विधरविरचिता लघुभाष्यव्याख्या ।

‘जन्म आदिः यस्य तदि’त्यमेव विग्रहः कृतः स्यात् । एवं चाऽतद्गुणसंविज्ञानपक्षे जन्मनोऽपि अक्ष-
हेतुत्वप्रतिपत्तये कर्मधारयो गर्भस्यो वेद्य एकशेषेण । तथा च जन्म च तदादिश्च जन्मादिः । जन्म
आदिर्येषां तानि जन्मादीनि । जन्मादिश्च जन्मादीनि च जन्मादीति विग्रहो ज्ञेयः । ‘नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्यामि’ति सूत्रेण बहुव्रीहिः शेष एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनार्थं
येषामिति बहुवचननिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे गौत्वमेकदेशेऽपि च मनसि निधाय पक्षान्तर-
माहुः—अथचेत्यादिना समाहारद्वन्द्वेन । अत्रायं भावः । पूर्वस्मिन्पक्षे बहुव्रीहिः कर्मधारयगर्भस्यै-
कशेषस्य च गुरुत्वादुभयपदार्थनिष्ठसमाहारद्वन्द्वस्य लघुत्वाज्जन्म चादिश्चान्तयोः समाहारो जन्मादि ।
समाहारसैकत्वादेकवचनं ‘स नपुंसकमिति सूत्रेण नपुंसकत्वं च । तथा चाऽस्मिन्पक्षे

गोस्वामिधीमद्विद्विधरविरचितं विवरणम् ।

आसीत् यतो यावाद्यथिची निष्ठतन्धुः।मनीपिणो मनसा विग्रवीमि वः । ब्रह्माध्यति-
ष्ठद्बुवनानि धारयन् इत्यादिश्रुत्या जगतो जन्मादिप्रकाराणां तत्तदप्रेण जगदप्रेण च भगवानेव
कीडतीति पुष्टिदृष्टिकारः सूत्रेण बोधित इति सर्वमनवयम् ।

ननु सर्वे तद्गुणसंविज्ञानत्वमत्र स्वीकुर्वन्तीति चेत् । न । अत्राऽतद्गुणसंविज्ञानत्वस्यैव स्वीका-
रात् । तथाहि—तद्गुणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य अन्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं विशेष-
व्याप्त्यन्यविना न्यवित्त्वं येन । अन्ववित्त्वं च संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन । यथा शुक्रनाससमानय
लम्बकर्ममानयेत्यादौ । यत्र विशेषणस्य कार्यसम्बन्धाऽभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यथा
चित्रमुमानय । तथा च प्रकृते जन्म आदिर्येषामित्यत्र आदिपदार्थः प्राग्भेदं, तत्रावेक्षाबुद्धिजन्य-
मिति तस्य बुद्धिकर्तृकत्वं न महत्कर्तृकत्वमिति अस्मत्कर्तृकभवनाक्रियायां तस्य सम्बन्धाऽभावात्त-
द्वारा जन्मनोऽपि सम्बन्धाऽभावात्तद्गुणसंविज्ञानत्वमिति मन्तव्यम् । अधिकं तु प्रकाशे द्रष्टव्यमिति
दिक् । प्रवाहदृष्टिकारेण सूत्रार्थमाहुः—‘अथचेति’ । ‘भावचिकारा’ इति जायतेऽस्ति विपरि-
णमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति वेदाङ्गनिरुक्तोक्तः पदभावचिकारा इत्यर्थः । ‘शृण्वन्त’ इति ।

धीमद्वहभाष्यव्याख्या मूलपद्येऽपिका ।

ते जन्मस्वित्त्वज्ञा जन्मादिशब्दवाच्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावपि जन्मनो ग्रहणं भवति । अन्य-
पदार्थे जन्मनोऽपि निवेशात् । इत्यन्यपदार्थे जन्मनो निवेशाऽभावे त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहियपक्षे
जन्मनो ग्रहणं न स्यात् । लौकिकविग्रहवति यत्तच्छब्दवाच्यस्यैव बहुव्रीहियाच्यत्वात् । अनेकमन्य-
पदार्थे इत्यनुशासनात् । अतो जन्मनोऽन्यपदार्थे निवेशं कृत्वा जन्मादिपदवाच्यत्वं साधनीयम् ।
अन्यपदार्थमात्रवाचकत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति शब्दिकवचनैरङ्गीकारात् । अतः परं द्रष्ट-
समासमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः—‘अथचेत्यादि । ‘जन्मप्रभृति सर्वे’ इति । जन्मप्रभृति आदि येषां,
अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति रूपाणां पञ्चभावचिकाराणां ते जन्मप्रभृतयः पञ्चभा-
वचिकाराः । अस्यां भाष्यफक्षिकायामतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिनिरूपणे जन्मप्रभृतिशब्दः । जन्मप्रभृत-
यश्च ते सर्वे च जन्मप्रभृति सर्वे इति तत्पुरुषसमाससम्बन्धेन जन्मप्रभृति सर्वे इति पदम् । तथा चास्त्या-
दयो भावचिकारा आदिशब्देन सूत्रे शृण्वन्त इति भाष्यफक्षिकार्थः । आदिशब्देनास्त्यादयो भावचिका-

ज्ञावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची, स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्ष्यतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकत्वेन पूर्वोत्तरोभयसापेक्षत्वाज्जन्मनः साक्षात्निर्दिष्टत्वादुत्तरानवस्थित्यादीनेव भावविकारानुपलक्ष्यतीति ज्ञेयम् । जन्मनः प्रथानस्य सप्रथमिव्याहारात् । नहि केवलस्य विशेषत एतदुपलक्ष्यत्वं सम्भवति । समाहारद्वन्द्वपक्ष एव - शिष्यतु द्विवैश्वार्थं प्रकोरान्तरमाहुः—‘अथचे’ति । घटप्रागभावत्वंमाऽधिकरणलक्षणत्वैवोत्पत्त्यधिकरणत्वेन, घटसत्ताक्षणत्वैतद्वैश्वार्थं अधिकरणत्वात् । गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचितं विवाणम् । ३३३ १२१ २२१

पथेति - शेषः । जन्मपदाऽऽदिपदयोर्द्वन्द्वेन जन्मादिपदस्य षड्भाषकत्वमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकवद्भाव’ इति । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभक्त्यैकवद्भावतीत्येकवद्भावः । ‘धर्मवाची’ति । पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्वृत्तिविषये सिद्धान्तस्यैवयाज्ञातिसक्तिवादिनां भीमांसकानां भवे प्राथम्यरूपधर्मवाचीत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनं प्राथम्यरूपधर्मसम्बन्धिनम् । ननु कथं लक्ष्यतीत्यत आहुः—‘तस्ये’ति । ‘जन्मपदापेक्षत्वादि’ति । जन्मनि यत्प्राथम्यं तदस्यादिपदस्यनिरूपितं जन्मनश्चाश्रयत्वमित्येवरीत्या प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘आदिशब्देने’ति । यद्यप्यादिशब्दा-
केतिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकाराः । तद्वहणे समासमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकवद्भाव’ इति । धर्मोऽत्रादित्यम् । प्राथम्यमिति यावत् । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । आदिशब्देन तद्वहणे प्रसार दर्शयन्ति—‘आदिशब्दश्चे’ति । एकवद्भावो यस्मिन् । द्वन्द्वः स तथा सिद्ध इति । पूर्वोत्तरे शब्दानां धर्मवाचकत्वसिद्धेः । ‘स’ इति । प्राथम्यरूपो धर्मः । तत्र के लक्ष्यतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तस्ये’ति । प्राथम्यरूपधर्मस्य । ‘जन्मपदे’ति । स्वाभारत्वनिरूपकोभयसाका-
शीलाह्वयद्वन्द्वव गृहार्थेदीपिका ।

राः कथं गृह्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘आदिशब्दश्च धर्मवाची’त्यादि । आदिशब्दः प्राथम्यधर्मवाचीत्यर्थः । ‘स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयती’ति । प्राथम्यधर्मबन्धिनं सत्तारूपं भावविकार लक्षयया वक्ति । पञ्चसु भावविकारेषु सत्तारूपस्य धर्मस्य प्राथम्यात् । ‘तस्योभयसापेक्षत्वादि’ति । किञ्चिद्भादित्वं किं प्रतिबोधिकगादित्वमित्यसुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । सत्तानिष्ठमादित्वं वृद्धादिप्रतियोगिकमिति सत्तारूपो भावविकार आदिशब्दवान्यः । अन्येषां वृद्धिविरिणामावज्ञपनाशानुपलक्षको भवतीत्यादिशब्देनाऽऽस्तादयः पञ्चविकार ग्रहणः । नन्वस्तिरूपभावविकारापेक्षयापि जन्मनः प्राथम्याद्वन्मरूपो भावविकारः कुतो न गृह्यत इत्याकाङ्क्षाऽहुः—‘उत्पत्तेर्विद्यमानत्वादि’ति । उ-
भयवदीवधीमन्वेच्छारम्भणीतः प्रदीप ।

षड्भावविकाराः जगद्गन्तोत्तरकाठीनाः । एकवद्भावः समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । धर्मवाची पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्गवादिपदानां गोत्वादिपदमशक्तिन्यायेवादिपदस्यपि प्राथम्यरूपधर्मं शक्तिरित्यर्थः । विग्रहवाक्यमाहुः—‘तथा चे’त्यादि । धर्मवाची प्राथम्यरूपधर्मवाची । स च प्राथम्यरूपधर्मश्च स्वसम्बन्धिनं स्वाश्रयनिरूपकात्मकौ सम्बन्धिनो बोधयतीत्यर्थः । बोधयतीति अनुमानविधया बोधयति । तथाहि प्राथम्यमाश्रयनिरूपकोभयसापेक्षं सम्बन्धियदार्थत्वात् प्रतियोगितावदिनिरीत्या

जन्मनोऽनादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्व

गोत्यामिधुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

साक्षादनाधारत्वम् । सित्वादीनां तु तदुत्तरमाश्रित्येन तदाधारत्वादादिमत्वम् । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दसाधारवाचकत्वमिति ज्ञेयम् । तथाऽऽचादिशब्दः संश्लिषादितदाधारभूतो योऽर्थस्तस्य सत्तारूपो धर्मस्तस्य तु वाची तेषामवश्यं तदुत्तरभाविनां सित्वादीनां धर्माणामुपलक्षक इत्यर्थः । द्वन्द्वपक्षेऽपि समाहारस्य समासार्थत्वे बहुव्रीहौ चाऽन्यपदार्थस्येति तत्त्वत्वेन तदणुसंविज्ञानबहुव्रीहेः सर्ववादिस्मृतत्वेन च पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । इहागमनमाविर्भावः । प्रवेशस्तिरोभावः । अथवा, आगमनं स्थितिः प्रवेशस्तिरोभावस्तयोरेवान्तरभेदाज्जन्म आदिर्येयमिति । विप्रहस्तु जन्म आदिर्यस्य तदिति बोध्यः । जन्मादीलेकप्रचिनात् । नन्वेवं स्थितिनाशयोरेवान्यपदार्थत्वेन द्विवचनस्यैवोचितत्वात्स एव च चनासङ्गतितिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । तच्चानुभूतावयवत्वेनैक-

गोत्यामिधुरतीपरविरचितं विप्रहस्तम् ।

धर्मसोभयत्र सम्बन्धात् पञ्चभावविकारो लक्षणा वक्तुं शक्यते, तथापि जन्मपदस्य विद्यमानत्वात्सर्वत्र लक्ष्यपत्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेदुभयत्रसम्बन्धेन पदस्यैव लक्षणाऽस्तु, जन्मपदं व्यर्थमित्यस्वरसादाह—‘अथवे’ति । ‘अनादित्वमिति’ । जन्मनः पूर्वं पञ्चाभावादाश्रयं विना तस्य स्थितिरास्तीति जन्मन अनादित्वमित्यर्थः । इदं चासत्कार्यवादिमतेन । ‘अन्ये त्वि’ति । अस्यादीत्यर्थः । तदा-
केचिद्विरचिता वेदान्तधर्मव्याख्या ।

द्वेषात् तत्र साधारभूताया उत्पत्तेर्जन्मपदेनैवोक्तत्वादन्यानेव स्वरूपकांक्षांस्तथेति आदिशब्देना-
न्येऽवस्थित्यादयः पञ्चविकारा लक्ष्याः । ग्राह्या इत्यर्थः । एवमादिपदव्याख्यान आदिपदेना-
ऽऽदित्वधर्मवत्तया लापयेन जन्मनोऽपि गृहीतुं शक्यत्वेन जन्मपदवैयर्थ्याऽऽपत्तिरित्येकस्याऽऽदि-
पदस्य जन्मातिरिक्तभावविकारोपलक्षकत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽहुः—‘अथवे’ति । ‘तदाधारे’ति ।
जन्माधारस्य । जन्मनः पूर्वम् । तथात्वादिति हेतुः । अयमर्थः—घटप्रागभावव्यवसायिकरणक्षणसो-
त्पत्त्यधिकरणत्वेन घटसत्ताकालसोत्पत्त्येव्यवसायिकरप्रतयेत्पत्तेस्तदाधारत्वेनाऽनादित्वम् । ‘अन्य’
इति । स्थित्यादयः पञ्च । आदिर्येयमिति येषां त आदिमन्तः । ‘तदाधारे’ति । पदसत्ताकालस्य पदस्य

श्रीलालबहादुरा, मूढावेदीविरचिता ।

त्वत्तिवाचकस्य जन्मशब्दस्य सूत्रे विद्यमानत्वात्तत्रैव ग्रहणे पुनर्नादिशब्देन जन्मनो ग्रहणमिति भावः ।
आदिशब्देन जन्मनो ग्रहणाऽभावे हेत्वन्तरमाहुः—‘अथवे’ति । जन्म च आदिशेति विशदोऽस्मिन्नपि
पक्षे । ‘जन्मनो नादित्वमिति’ । जन्मनः न आदित्वमिति पदच्छेदः । न आदिधर्मत्वमित्यर्थः ।
जन्मनि घटादिपदार्थनिष्ठादिधर्मत्वाऽभाव इत्यर्थः । जायते वक्ति वदति विपरिणमते अपक्षीयते
समकक्षीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

बोधवतीत्यर्थः । तस्य प्राथम्यस्य । उभयस्यापेक्षत्वात् साश्रयतया जन्मनो निरूपकत्वयत्तरेषां
स्थित्वादिपदार्थानामित्येवमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । विद्यमानत्वात् जन्मपदेन शक्त्यैव बोधनात् ।
अन्यानेव अपञ्चोत्पत्तिभिज्ञानेन । भावविकारान् पञ्च भवविकारान् । लक्षयति लक्षणया
प्राथम्यनिरूपकान् बोधवतीत्यर्थः । तथा च जन्म जन्मनिष्ठप्राथम्यनिरूपकाः पञ्च भावविकाराश्च
यतो भवन्तीत्यर्थः । समाहारशब्दपक्षमेव प्रकारान्तरेण प्रदर्शयन्ति—‘अथवा जन्मन’ इत्यादिना ।

विद्यमानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्मोणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्र-

गोस्वामिध्रीसुरलीधरभिरचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

वचनमिति भावः । तथा लिङ्गमपि लाघवाय सामान्यतो ननुसकनेव निर्दिष्टम् । नन्वेवं सति येषामिति बहुवचनं भाष्ये कथं संगच्छत इति चेत्—अस्मिन्मध्ये तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति प्रदर्शनार्थमन्यपदार्थानामनेकविधत्वप्रदर्शनार्थं चेति बुध्यस्व । नन्वेवं जन्मनोऽन्यपदार्थप्रवेशेऽपि

गोस्वामिध्रीमद्विरचित्वा विवरणम् ।

धारस्य प्रपञ्चसेति शेषः । 'स्वाधारसद्धर्मवाची'ति । स्वं आदित्वम् । तदाधारनूतः सद्धर्मः । अस्तिपदवाच्यो धर्मः अस्तित्व तस्य वाची तद्बोधकः । अन्यपक्षेया प्रायम्यातद्बोधकः सन् विपरिणामादीनां लक्षक इत्यर्थः । एतेनाऽजहत्स्वार्थां लक्षणा सूचिता । तथा च जन्मपदेन प्रथमो विकारः, आदिपदेन पञ्च विकारा बोध्या इति न जन्मपदवैयर्थ्यमिति भावः ।

ईश्वरिचित्वा वेदान्तपरिष्कारम् ।

वा । 'अतः' इति । शिल्पादीनामेवादिमन्त्रात् । 'स्वाधारे'ति । स्वं शिल्पादि । तदाधारो घटादिः सत्सदार्थः । तद्धर्मः सत्कारूपो धर्मः । तदाची सत्त्वे स्वधारस्पर्माणं विपरिणामादीनामेवोपलक्षक इति न जन्मपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । जन्मनोऽपि सद्ग्रहार्थं तद्गुणसंविज्ञानपक्षमप्याहुः—'अथवे'ति । आगमनं ह्युद्गमः । व्युत्करणमिति यावत् । 'अभिसंविशन्ती'ति श्रुत्युक्तोऽभिसंवेशः । तयोर्भेद-रूपत्वादुत्पत्त्यादिपदभावविकारा[णां]न्यप्यन्यपदार्थेषु संश्लेषेति शेषं पूर्यित्वा जन्मोद्गम आदियेषा-मुत्पत्त्यादिप्रवेशान्तानामिति तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

श्रीलालभट्टकृतं गृह्यार्थदीपिका ।

नश्यति चेति यात्कोत्पेयु पदसु भावविकारेषु प्रथमस्याऽपि जन्मनः न आदित्वम् । तत्र हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वादि'ति । जन्मनः पूर्वं जन्माधारस्य घटादेरविद्यमानत्वादित्यर्थः । यावद्घटादेर्लन्म न जातं तावत्तस्य प्रागभावोऽस्तीति घटादेरविद्यमानत्वम् । तथा च परिणोऽनावाजन्मा-स्यो भावविकारः कस्य पदार्थसादिधर्मः स्यात् । अतो जन्मन आदित्वं नास्तीत्याशयः । ततश्चादिशब्देन जन्म न गृह्यते, किन्तु जन्मशब्देन जन्म ग्राह्यम् । आदिशब्देन सत्कारूपो विकारो ग्राह्यः । वृद्ध्या-दीनामप्यादिशब्दग्राह्यता नास्तीत्यत्र हेतुमाहुः—'अन्ये त्वादिमन्त' इति । अन्ये वृद्ध्यादयो भाव-विकारा आदिमन्तो न त्वाद्य इत्यर्थः । आदिमत्त्वे हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वा-दि'ति । यद्यपि-स्वाधारस्य पदस्य विद्यमानत्वात्सत्कारूपस्याऽपि विकारत्वादिनत्वमापाति, तथापि

अन्ये द्विधर्मोक्तिसत्कारणमप्येतत् प्रतीत्ये ! तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वादि-
अनादित्वं स्वाधिकरणस्य पूर्वसंज्ञणाद्युक्तिसाधारकत्वमवधानादित्ये, परिभाषिकं तत्रन्मनोस्तीति-भावः ।
तदाधारस्य उत्पत्तेराधारस्य प्रथमस्य । पूर्वं उल्लेखे, पूर्वं, अविद्यमानत्वात् पक्षिः प्रकृतस्य
अविद्यमानत्वादित्यर्थः । तदाधारस्य शिल्पादेराधारस्य । पूर्वं स्वाधिकरणस्य पूर्वसंज्ञणे । अतः यतो
विद्यमानत्वमत इत्यर्थः । स्वाधारसद्धर्मवाची । तथाचात्र कल्पे आदिशब्दः शिल्पादिभावविकारा-
व्ययस्य सतः-प्रपञ्चस्य बोधकः । तत्र स्वशब्देन शिल्पादयो भावविकाराः तदाधारः सन् प्रपञ्चस्य
धर्मः सत्त्वरूपस्य वाची शक्त्या तस्य बोधकः । तद्धर्मोणामिलादि । सतः प्रपञ्चस्य धर्मोणां
शिल्पादिभावविकाराणां लक्षकः, लक्ष्यया बोधक इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति बोधः ।

वेशयोर्भेदाज्जन्म आदिव्येपामिति । जाल्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

गोस्तामिधीमुहुरीपरविरचितं शेषुभाष्यव्याख्या ।

श्रुतिपदार्थघटकत्वेनाऽन्यपदार्थत्वाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘जन्म त्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । ब्रह्मण इति श्लेषः । ‘यतो वे’त्यादी श्रुतत्वाद्ब्रह्मणः सकाशात्सिद्धम् । तथा ‘च-यथा सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुदागमलिङ्गेन ‘इहो सर्वेषामि’त्यनेन सर्वादीनीत्यत्र-तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसंज्ञाऽपि श्रोतेन लिङ्गेन तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।

गोस्तामिधीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

इदानीं मर्यादा सृष्टिकारेण तद्गुणसंविज्ञानपक्षमाश्रित्य सूत्रार्थमाहुः—‘अथवे’ति । ‘गमनप्रवेशयोर्’ति । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात् कारणतो वेदात् । ‘जन्मे’ति । जन्म आदिव्येपां तज्जातीयं जन्मादि-जातिसूत्रविकारत्वम् । एवं च यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादिपञ्चाविकारा भवन्तीत्यर्थः । तथा च प्रसक्त-तृप्तकवचनक्रियायां विकाराणामन्वयात्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति भावः । अस्मिन्नर्थे कारणमाहुः—‘श्रुतत्वादि’ति । ‘यस्मिन्निर्दं सं च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधि सर्वं निपेदु’रित्यु-

क्तेश्चिररिपिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं सूत्र एकवचनाऽसङ्गतिरित्यत आहुः—‘जाल्यपेक्षये’ति । ‘ब्राह्मणो मामकी तनु’रित्यादिषु । जातिश्चाऽयं सर्वेषु क्रियास्वरूपा । अत्र भाष्ये येषामिति बहुवचनं त्वन्यप-दार्थसाप्तेकविधत्वप्रदर्शनार्थम् । यद्वा येषामिति न विग्रहः किन्त्वधेकवचनमात्रम् । स तु जन्मा-दित्स्ये जन्मादिजातीयस्य धर्मस्य तदेतत्त्वचनार्थमेव जाल्यपेक्षयेति ग्रन्थः । अत एव लिङ्गमपि सामान्याऽभिप्राय फ्रान्तनुसक्तमेव निर्दिष्टम् । ननुद्रमरूपजन्मनि किमप्राणमित्यत आहुः—‘जन्मत्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । व्युत्तरणश्रुतिश्रुतत्वात्सिद्धे निर्विवादम् । एतयथा तथा प्रपञ्चितं श्रीमद्गोस्तामिधरैर्विद्वद्ब्रह्मणे । एवं पक्षत्रयेण सूत्रं व्याख्यायशुभागेण व्याकुर्वन्ति—

श्रीलाट्टभट्टकृता मुद्रार्थदीर्घिका ।

सर्वेषु धर्मेषु सत्ताया एव प्राथम्यात्सत्कारणो विकार आदिशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदाहुः—‘अत्र आ-दिशब्दः स्वाधारसद्वर्मेवाची’ति । स्रः घटादिः—आधारो यस्य, घटादशो यः सद्दर्मः सत्कारणो धर्मस्तस्य वाचकः आदिशब्द इत्यर्थः । एवं सति जन्मादिपदे जन्मपदेन जन्म प्राहमादिशब्देन सत्ता प्रायेति, विकारद्वयवाचकं जन्मादिपदं समाहारद्वन्द्वनिर्मितमिति फलितम् । वृद्धादिभावविकाराणां चतुर्णां ब्रह्मण उपायमाहुः—‘तद्धर्माणांमुपलक्षक’ इति । तद्धर्माणां वृद्धादिरूपाणांमुपलक्षक इत्यर्थः । उपलक्षणविधया वृद्धादयो पृथक्ते । इत्थं जन्मादिपदेन पञ्चमि भावविकारा नृहीता इति निर्दिष्टमखिलम् । अतःपरं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसाध्यं जन्मादि-पदस्यार्थं लभ्यते । ‘गमनप्रवेशयोर्भेदादि’ति । ‘यतो चा इमानि भूतानि जायन्ते

नन्यपदीयधीमद्विपारविरचितं प्रदीपः ।

बहुसम्मतत्वेन तद्गुणबहुव्रीहिसंज्ञमाश्रित्वाहुः—‘अथवे’त्यादि । गमनेत्यादि । गमनमाविर्भाव-रूपोत्पत्तिः, प्रवेशो भङ्गलपोर्भेदात् । भिन्नार्थवचकं ‘जन्म’ ‘आदि’ इतिपदद्वयमुपासमित्यर्थः । जन्म जन्मपदार्थः । आदिः अनादित्वाश्रयः । येषामिति बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानेन बहूनां सङ्गहा-

अथवा किमनया कुसृष्ट्या, जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत् इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्येव विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारा-

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवरचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं पक्षत्रयेण जन्मादीत्यवयव व्याख्याय ततोऽपि लापवप्रदर्शनार्थं मृदुमार्गेण व्याख्यान-
माहुः—'अथवे'ति । कुत्सितानां गौरवलक्षणादिशुक्तानां सृष्टिः कुसृष्टिः । आदौ भव आद्यः ।
ननु 'सोऽश्रुत' इत्यत्र प्रथमान्तेन तन्मध्येन जीवस्यैवोक्तत्वात्समादित्यनेन तस्यैव सन्निहितस्य
परामर्शादात्मशब्देन च सामानाधिकरण्यादैर्भ्यादिविशिष्टस्य कस्यचिद्गतमौक्तिकादिकर्तृत्वं निःस-
न्दिग्धमेव प्रतीयत इति कथमेतस्य जन्मादिसुवविषयत्वं सन्देहाऽभावादित्यत आहुः—'फलसम्ब-
न्धित्वादि'ति । नहीदं वाक्यं जीवपरमेणेति वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मपरत्वसाऽपि सम्भावयितुं

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवरचित्वा वियरणम् ।

पनिपदि श्रुतत्वादित्यर्थः । 'सिद्धमि'ति । यत्सिद्धं तदन्यं सजातीयं स्मारयतीति
न्यायात्सचरस्य प्रतिसचरस्मारकस्य युक्तमेवेति भावः । पुष्टिप्रवाहमर्थादाप्रकारेण व्याख्ययैर्षां
कथनस्याऽनतिप्रयोजनत्वात्प्रिययगौरवत्वेत्यरुन्ध्या प्रकारान्तरेण सूत्रार्थमाहुः—'अथवे'ति । ननु
सूत्रात्केवलाकाशस्यैवोत्पत्तिः प्रतीयते, ननु जगदुत्पत्तिः । एवं च केवलाकाशजनकत्वस्यैव
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'अथवे'ति । 'कुसृष्ट्ये'ति । कुत्सितानां प्रतिपत्तिगौरवलक्षणादिदोषयुक्तानामर्थां सृष्टिः कल्पना
तथा किन् । न किमपीत्यर्थः । 'आद्यस्ये'ति । आदौ भव आद्यः । तस्माऽऽकाशस्य । ननु यतो

श्रीलालबहादुरका सूत्रार्थदीपिका ।

येन जातानि जीवन्ति यत्प्रपन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतौ प्रपन्ति गमनं कुर्वन्ति । यद्ब्रह्म
प्रविशन्तीत्यर्थस्य विश्वया प्रपन्ति प्रविशन्तीति गमनप्रवेशनक्रिये उक्ते । तद्योगमनप्रवेशयो-
र्भेदाद्ब्रह्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तेन फलेन लौकिको विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सति
यतो वा इमानीतिश्रुतौ चत्वारः पदार्था उक्ताः । जन्मजीवनगमनप्रवेशाख्याः । तेषां
सूत्रार्थं लौकिकविग्रहवाक्ये येषामिति बहुवचनाऽऽग्रहो भाव्यकाराणात् । तथा च जन्म
आदिर्येषां यतो वा इमानीति श्रुत्युक्तजीवनगमनप्रवेशनार्था, ते जीवनगमनप्रवेशनाख्या
जन्मादिपदवाच्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रवेशनिर्भनयोर्भेदाऽनङ्गीकारे जन्म आदिः ययोः स्थितिभङ्गयो-
रिति विग्रहः स्यात् । अस्मद्भुक्तीत्या तु यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतौ जन्म-
जीवनगमनप्रवेशा य उक्तास्तेषां चतुर्णामपि ग्रहणार्थं जन्म आदि येषामिति विग्रहेण जन्मादीनां
चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्व साध्यते । चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्वधोपनाय येषामिति बहुवचन माप्ये । नन्वनेक-
मन्वपदार्थ इत्यनुशासनादन्वपदार्थबोधो बहुव्रीहिणा भवेत् । अन्यपदार्थाश्च येषामित्यनेनोक्ता
जीवनगमनप्रवेशास्तेषामेवान् बोधो भविष्यति न जन्मन इत्याद्यङ्ग समादधते—'जन्म तु श्रुत-

अणुभाष्यश्रीमद्विपरिवरचित्वा प्रथमम् ।

र्थमुक्त, ननु निग्रहपटवमपि । सूत्रे एकवचनस्यैव सत्त्वात् । निग्रहवाक्ये तु जन्म आदिर्यस्य तत् इले-
वंकल्पम् । नन्वेकवचनेन सौत्रेण जन्मादिपण्यां बोधः कथमित्यत आहुः—'जात्ये'त्यादि । तथा च
विकारत्वधर्मस्यैव्यादेकवचनमिति भावः । नन्वप्यादिपदस्य पदसमुदायत्वात्वाप्यङ्गरे लक्षण्या सर्वेषां

नृतेरेपि । 'यतो वा इमानीं'त्यत्र विस्फुलिङ्गयत् सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति विशेषः । एतेन

गोत्राग्निधीमुरलीपरिवारिचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यत्वात् । तत्र हेतुः । 'फलसम्बन्धित्वादि'ति । महावाक्यप्रकरणपठितस्याऽवान्तरवाक्यस्य
तेनापि सहेकार्यात्तत्सम्बन्धित्वम् । तथा च पक्षद्वयसम्भावनस्याऽत्र प्रसक्तत्वाच्छास्त्रस्याऽवकाश
इति भावः । नन्वेतस्य जन्मादिसृष्टविषयत्वे यतो वेलात्र कथं निर्णय इत्यत्र आह—'तेनै-
कत्रे'ति । 'तत्तेजोऽसृजत स चायुमसृजते'त्यादौ सर्व एव प्रकारं 'वाकाशं वायुं च सृष्ट्वाऽऽ-

गोत्राग्निधीमद्विपरिवारिचिंत विवरणम् ।

ब्रह्मलक्षणत्वमायाति, न तु जगदज्जन्मादिकर्तृत्वसेति यतो वेलादिवाक्ये ब्रह्मभेदापत्तिः स्यादित्यत्र
आह—'तेने'ति । येन यतो वेलादि विषयवाक्यत्वेनाऽऽहतं तेनाप्याकाशादिवाक्यसङ्ग्रहाग्नि-
वमहीकार्यम् । अन्यथाऽऽकाशादिवाक्ये ब्रह्मान्तराऽऽपत्तिः स्यादिति भावः । 'सिद्ध' इति ।
दिकूपदशुनरीत्याऽन्यान्पि वाक्यान्पत्र घोद्वयानीति प्राणो जगदज्जन्मादिकर्तृत्वं सिद्धमिति
शास्त्रार्थः सिद्ध इत्यर्थः । 'प्रकारान्तरेऽपी'ति । घोष्य इति शेषः । ननु कुत्र प्रकारान्तर
इत्यत्र आह—'यतो वे'ति । भृगुप्रपाठक इति शेषः । 'विदोष' इति । घोष्य इति शेषः ।

वेद्विद्विपरिवारिचिता वेदव्याख्यानिका ।

या इमानीतिवाक्यं विहायेदं किमिति विचार्यत इत्यत्र आहुः—'फले'ति । परविवरणरूपत्वात्
तत्त्वम् । परस्यैव च फलत्वात् । एतेनाऽस्य प्रधानवाक्यत्वमप्युक्तं भवति । तथा च गौणमु-
ख्ययोर्मुमुक्षुषे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायादेतद्विधारस्यैवमुक्तत्वादिति भावः । नन्वस्याऽस्य
सूत्रस्य विषयत्वे 'यतो वा इमानीं'त्यादौ कथं निर्णय इत्यत्राहुः—'तेने'ति । एकत्रोत्पत्तिप्रकारे ।

श्रीकालभद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

स्वात्सिद्धमिति । बहुवीरिणाऽन्यपदार्थस्योक्तत्वात्तद्विधानमनप्रवेशानां ग्रहणम् । जन्मं तु, श्रुत-
त्वाज्जन्मादिपदे श्रुतत्वात्सिद्धमित्यर्थः । समासषट्कीभूतत्वेऽपि तद्गुणसंविज्ञानपक्षाऽऽश्रयणात्समस्त-
पदान्तर्गतसर्वपदवाच्यत्वाऽपि जन्मनो ग्रहणं सर्वादीनि सर्वानामानीति पाणिनिमुने सर्वादि-
पदान्तर्गतसर्वपदवाच्यत्वाऽपि सर्वशब्दस्य ग्रहणवदिति ह्यर्हम् । अ चासौ गुणश्च तद्गुणः । तस्य
संविज्ञानमुपयोगसमये प्रवक्तव्यमानो यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इति लक्षणत्वात् । उदाहरणं तु लोहि-
तोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ति । उभ्वकर्षणान्वेत्यादि । 'जात्यपेक्षयैकवचनमिति ।
जन्म आदिर्देयमिति विग्रहवाक्ये जन्मपद एकवचनं जात्यपेक्षयैत्यर्थः । यतो वा इमानि

जन्मवदीयसीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

योषेपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणात्रोपादतद्गुणसंविज्ञान एवं भवेदत आहुः—'जन्मे'त्यादि । श्रुत-
त्वात् जन्म तु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वात् जन्मविशिष्टजन्मनिष्ठा-
दितानिरूपकसमुदायत्वावच्छिन्ने आदिपदलक्षणात्तत्सर्वतद्गुणसंविज्ञान एवमिहापीत्यर्थः । श्रुतपक्षान्-
तरेण सूत्रार्थमाहुः—'किमनये'त्यादिना । इत्येवं ब्रह्मणः सकामात्सर्वस्योत्पत्तिबोधकमिदमेव वाक्यं
विचार्यते । विषयत्वेन 'जन्मावस्य यत' इतिसुशेलेत्यर्थः । ननु बहूनां तादृशवाक्यानां मध्य इदमेव

१ मद्र का उभयप्रायि शास्त्रार्थकीकषात् कुपेकप गयनदिच्छयोत्पत्तिप्रकारभेद इति विशेष इत्यर्थः इत्यर्थाः
सुचिता इति न्यायचरनेतिरिति । अत्र एव मयापि न्यव्यक्ता इत्यर्थः । इत्यत्र आहुः—'प्रकाराऽऽश्रयणसौभगम् ।

सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वाच्च ब्रह्मेत्यायाति ।

गोस्वामिधीगुरठीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

काशं वा सृष्टे'त्यादयः सर्व एव ज्ञेयाः । तथा च सर्वेषां सृष्टिाक्यानामविरोधः सिद्धतीति भावः । ननु सूत्रे ब्रह्मशब्दाऽऽभावादानुपपत्तिप्रतिसन्धानाऽऽभावेनाऽऽध्याहारस्याऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च कथमेतस्य फलवान्योक्ततन्निष्ठकर्तृत्वनिश्चायकत्वमित्यत आहु.—'ब्रह्मविचार' इति । यत्तदोक्तिसम्बन्धात्तच्छब्दस्य प्रतिज्ञासूत्रेऽधिकृतस्य प्रथम एव सन्निहितत्वाद्भिन्नेषोपस्थापकत्वमिति नाऽऽध्याहार इत्यर्थः ।

गोस्वामिधीगुरठीपरविरचित विवरणम् ।

ननु सूत्रे किमर्थमयं श्लिष्टप्रयोगः कृतः । येनानेकन्यास्यान समू(क)तमत आहु.—'पुत्रेने'ति । जन्मावसेति श्लिष्टप्रयोगेणेत्यर्थः । 'प्रकारः' इति । स्वमते साक्षात्कर्तृत्वम् । परमते तदस्यत्व, कुत्रचित् क्रमेणेति प्रकाराः ।

ननु लक्ष्ये लक्षणसमन्वयार्थं लक्ष्यबोधकं पदमवश्यं यत्कथ्यमत आहु.—'ब्रह्मे'ति । 'आयाती'ति, अर्थादित्यादि । एतावता लक्षणाशो व्याख्यात । प्रमाणात् व्याख्यातु-
रितिचित्ता वेदान्तचरित्रम् ।

शास्त्रार्थः कर्तृत्वरूपः । प्रकारान्तर उत्पत्तिस्त्रित्प्रलयनिरूपणरूपप्रकारान्तरे । अत्र ज्ञातव्य इति बोधः । वाक्यद्वयोक्तोत्पत्तिप्रकारो यो विशेषस्तमस्याहु —'यतो वे'त्यादिना । चतुर्था सूत्रविवरण-फलमाहु.—'पुत्रेने'ति । चतुर्था सूत्रविवरणेन । सूत्रे श्लिष्टप्रयोगेन वेदोक्ता साक्षात्परम्पराभेदेन ये सृष्टिप्रकाराः सूचित्वाले ज्ञातया इत्यर्थः । ननु पूर्वं ब्रह्मसम्बन्धिविचारस्यैवाऽधिकृतत्वेन ब्रह्मणोऽनधिभूतत्वादन तद्ब्रह्मेत्यप्याहुत भविष्यतीत्याशङ्कामपाकुर्वन्ति—'ब्रह्मविचारे'ति । यत्त-

धीलाभहृता गृह्यभदीपिका ।

'भूतानि जायन्ते' इति श्रुतौ यत्प्रयत्न्यमिसविशन्तीति यमनप्रवेशबोधेन उक्तस्तसूचनार्थं भाष्ये जन्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तथाऽस्मिन्नेव विग्रहवाक्ये जालपेक्षया जन्मेत्येकवचनमित्यर्थः । अयमर्थः । यतो वेति श्रुतौ भूतानि जायन्ते इति बहुवचनाद्भूतप्रतिपत्तिकानि जन्मान्यपि बहुनीति जन्मपदे बहुवचनं प्राप्नोति अस्ति तु जन्मेत्येकवचनमित्याशङ्क्य जन्मपद एकवचनं साधयन्ति । 'जालपेक्षया एकवचनमिति । सकलेषु भूतप्रतिपत्तिकजन्मसु जन्मरूपा जातिर्येकेति जन्मपद एकवचनमुचितमतो जन्म आदिर्येषामिति विग्रहः कर्तव्य इति दर्शयम् । जन्म आदिर्येषामिति विग्रहेऽन्यपदस्य बहुवचनान्तत्वात् जन्मादिसम्बन्धेऽपि प्रथमावबहुवचनरूपो जम् सुपां सुल्लुगिति वैदिकप्रक्रियासूत्रेण लुप्तः । अतो जन्मादीति प्रयोगः सूत्रे साधुः ।

'फलसंबन्धत्वादि'ति । आरम्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलसोक्तत्वात्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येव सृष्टिवाक्यं मुख्यमिति तदेव विचार्यत इति भावः ।

भगवदीयधीमादिच्छासतमत्रणेत मदीयः ।

विषयत्वेन विचार्यतेऽत्र किं यमकमित्यत आहु.—'फले'त्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमिति'फलबोध-कवाक्यपठितप्रपाठकान्तर्गतत्वेन तस्य प्राधान्यादिति भावः । नन्वत्रैवमेवास्तु अन्यत्र तु 'यतो वा इमानी'त्यादिसंज्ञेषु सर्वत्र तपजादिनिष्पन्नस्य नियुतिरूपस्य वा जीवस्यैव कर्तृत्वमस्तिवत्यत आहु.—

न त्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्तीति शास्त्रं

शोत्सामिभीमद्विरचिता वणुमाप्यभ्याष्या ।

ननु ब्रह्मणोऽधिकृतत्वेऽपि नित्यशुद्धशुद्धसुक्तसमायत्वात्कथमेतस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य शिष्टेन सूत्रापयनेन तत्समाधानमाह—‘शास्त्रयोनित्वादि’ति । ब्रह्मणः श्रुतेरुक्तसमिगम्यत्वेन कारणत्वसाऽपि तथात्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सूत्रे शास्त्रपदोपादानात्कारणान्द्वयमायावादादीनामपि प्रसक्तस्यैव कथमुक्तेन प्रकारेण कारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रशब्दार्थमाह—‘शास्ती’ति । शासनं सन्मार्गं स्थापनम् । नहि कान्तादादीनां सन्मार्गं स्थापनं कार्यत्वेन वक्तुं शक्यम् । तेषां शुक्रमोहितबुद्धित्वेन च वेदविरुद्धत्वेन मोहार्थत्वात् । ननु वेदशब्दस्य काण्डद्वयवाचकत्वेनोत्तरकान्ता

शोत्सामिभीमद्विरचिता वणुमाप्यभ्याष्या ।

माहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । शास्त्र इति विपयसप्तमी । विपयत्वं च प्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रायणाऽऽहुः—‘शास्त्रोक्ते’ति । वेदप्रतिपाद्येत्यर्थः । ‘वेद’ इति । प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति शब्दस्य विविधत्वादयं प्रभुसम्मितः शब्द इत्यर्थः । एवं च तदाज्ञानज्ञो न कर्तव्य इति भावः । ननुपनिषद्वाक्यमेवात्र प्रमाणमिति वक्तव्ये वेदसामान्यग्रहणं किन्

शोत्सामिभीमद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दोर्नित्यसम्बन्धादर्थदेव तद्गोचो भविष्यतीति नाऽप्याहारपेक्षापीत्याशयः । एवं लक्षणबोधकांशाऽऽद्यन्तं सूत्रार्थं व्याख्याय प्रमाणबोधकं हेतुभूतं सूत्रार्थं व्याकुर्वन्ति—‘शास्त्रे योनिरिति । विपयसप्तमीयम् । विपयत्वं चाऽत्र प्रतिपाद्यत्वम् । तथा च शास्त्रे हि सूत्रादिकर्तृत्वं ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यते । अतः शास्त्रप्रतिपादितसूत्रादिकर्तृत्वाद्यस्य अन्मादिकर्तृत्वं तदेव प्रथेति सूत्रार्थः पर्यवसितो ज्ञेयः । एतेन ब्रह्म श्रुतेरुक्तसमिगम्यमिति तत्कर्तृत्वमपि तथेति नाऽनुमानगम्यं कर्तृत्वं सन्निरादर्थमिति सूचितमतो नाऽनुपपत्तिरिति भावः । अन्यत्र शास्त्रत्वव्यवहारो गौण इति बोधयितुं माहुः—‘शास्ती’ति । एतदुक्तमेवाऽऽदरणीयं सन्निरिति शास्त्रार्थमेव वेदपदं परित्यज्य शास्त्र

शोत्सामिभीमद्विरचिता वणुमाप्यभ्याष्या ।

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिरिति सप्तमीतत्पुरुषः । शास्त्रे इति सप्तम्या शास्त्रस्याधिकरणत्वम् । प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वात् । तथा च शास्त्रे प्रतिपाद्यं यत्कारणं तत् शास्त्रयोनिः । तत्वं शास्त्रयोनित्वम् । फलितमाहुः—‘शास्त्रोक्तकारणत्वादि’ति । ननु ब्रह्मणः कारणत्वमुपनिषत्सु उच्यते ततश्च जन्माद्यस्य यत् उपनिषद्योनित्वादित्येव चकथं तद्विहाय शास्त्रयोनित्वादिति किमर्थं—
नमनस्वीयभीमद्विरचिता वणुमाप्यभ्याष्या ।

‘तेने’त्यादि । तेन ब्रह्मणः कारणतायाः सिद्धत्वेन । एकत्र सिद्ध इत्यादि ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन’इत्यत्र ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति शास्त्रार्थः सिद्धः स एव ‘यतो वा इमानि’ ‘जानन्दाद्वैव खल्विमानानी’ त्यादिसखे सर्वत्र बोध्य इत्यर्थः । अत्र तु ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यत्रेत्यर्थः । ननु ‘जन्माद्यस्य यत्’ इतिसूत्रभागेन ब्रह्मणः कारणत्वं व्यवस्थापितं तत्र नित्यशुद्धशुद्धसुक्तसमायत्वाद्ब्रह्मणो न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रयोपेय समाधानमाहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । ‘शास्त्रोक्त’त्यादि । तथा च ब्रह्मणो यथा तैत्तिरीयसुक्तसम्यत्वं वेदेरुक्तसमिगम्यत्वं तथा ब्रह्मनिष्कारणत्वमपीति वेदोक्तकारणतायां विप्रतिपत्तौ यथापि निप्रतिपत्तौ स्वात्सराद्वेदोक्तमेवाहीकार्यमिति भावः ।

वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां सङ्ग्रहार्थम् । यथास्यैव कारणत्वं, नान्यथा तथोपरिष्ठाद्भवामः । मतान्तरवज्जन्मादीनां न विकारित्वम् । किन्त्याविर्भावतिरोभावायेन

१ गोस्वामिभूमिगुटीपरतिरिचिता अनुभाष्यभाष्या ।

पङ्कशानामेव सृष्ट्यादिवाक्यानां कथं ग्रहणमित्यत आहुः—‘सामान्यग्रहणमिति । पूर्वस्मिन्नपि काण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां—‘प्रजापतिरकामयते’त्यादीनां सत्त्वात्तेषां सङ्ग्रहार्थं सामान्यग्रहणम् । ननु तत्र प्रजापतिप्रभृतीनामेव कर्तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कथं ग्रहण एव तत्त्व तत्राहुः—‘यथास्यैवेत्युपरिष्ठात्तनु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानमि’त्यारभ्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे प्रथमस्य कार्यन्वादनसत्त्वात्पक्षिणा चार्थं सिद्धान्तः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘मतान्तरवदि’ति । ननु जन्मादिसूत्र इदमाऽनेकभूतभूतिरुदेवतिर्यन्त्रनुष्याऽनेकाऽद्भुतरचनासुक्तकोटि-

२ गोस्वामिभूमिगुटीपरतिरिचिता विवरणम् ।

र्यमित्यत आहुः—‘सामान्ये’ति । पूर्वकाण्डे सृष्टिवाक्यानामिति । भाववृत्तसूक्तं, सो अद्भवेद् यदि चा न वेद इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । एतेन सकलवेदार्थरूपो भगवानिति सूचितम् ।

ननु केषांचिन्मते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्व योनिपदमपि निमित्तकारणवाचीति किमर्थं कारणत्व ब्रह्मणः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘यथे’ति । उपरिष्ठादभिमसूत्रे । ननु साहचर्य-

३ शिद्धिरिति वेदान्तचन्द्रिका ।

पदम् । ‘सामान्ये’ति । सर्ववेदवाचकशास्त्रपदग्रहणम् । ‘पूर्वसृष्टी’ति । पूर्वोच्यः प्रजापतिभ्यो या सृष्टिस्तत्रप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डोच्यैरपि वास्यैर्मैद्युष एव कर्तृत्व प्रतिपाद्यत इति बोधनार्थं तथेति भावः । अन्यथा भिद्योवाचकविरोधः स्यात् । सर्वकारणता च ब्रह्मणो मज्जेत ।

ननु प्रजापतिप्रभृतीनामपि श्रुत कर्तृत्व कथं निहोतुं शक्यमित्यत आहुः—‘यथे’ति । अस्य ब्रह्मणः ‘उपरिष्ठादि’ति । समन्वयादधिकरणेषु । प्रजापत्यादित्येषाऽपि ब्रह्मण एव कर्तृ-

४ शिद्धिरिति वेदान्तचन्द्रिका ।

सुक्तमित्याद्यङ्ग समादधते—‘सामान्यग्रहणमिति’त्यादिना । शास्त्रीति शास्त्रमिति श्युस्वरत्वा पेदस्य ग्रहणात्पूर्वकाण्डेऽपि प्रजापतिरकामयतेत्यादिसृष्टिवाक्यानां विद्यमानत्वाच्चैरपि ब्रह्मकारणत्वं बोध्यत इति ज्ञापनाय पूर्वकाण्डोपरकाण्डोपग्रहणार्थं वेदवाचकशास्त्रपदोपादानं शास्त्रयोमित्यादितिर्त्यर्थः । ननु पूर्वकाण्डे प्रजापतीनां कारणत्वोक्ते कथं ब्रह्मकारणत्व प्रथमस्य सेत्स्यतीत्याद्यङ्ग समादधते—‘यथास्यैव कारणत्वमिति’त्यादिना । ‘उपरिष्ठादि’ति । भाष्ये, ‘ननु न सर्वो

५ भाष्यदीप्तिमिदं प्यारामभ्रंशत मसौष ।

सामान्यग्रहणं उपनिषत्पदमनुक्त्वा ‘शास्त्रे’तिपदप्रयोगरूपम् । पूर्वसृष्टिवाक्यानां ‘प्रजापतिरकामयते’त्यादिपूर्वकाण्डोपग्रहणसृष्टिवाक्यानाम् । सङ्ग्रहार्थं ब्रह्मण्य कारणताप्रतिपादकत्वेन सङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । ननु प्रजापतिप्रभृतीनां कारणताप्रतिपादकवाक्यैस्त्रोपामेव कारणत्व प्रतिपाद्यते, ननु ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘यथे’त्यादि । अस्यैव ब्रह्मण एव । एवकारेण ब्रह्मविज्ञाना कारणत्वव्यवच्छेदः । उपरिष्ठात् अभिमसूत्रेण । ननु प्रथमस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रथमसामान्यत्वात्परिचलित आहुः—‘मतान्तरे’-

वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थम्, अतस्मिन् व्याप्नोतीति अतः, शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति ।
नैतत् सूत्रकारसम्मतिमिति प्रतिभाति । तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं निरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वेन ।

गोस्वामिधीमुत्तीपरविरचिता भद्रभाष्यव्याख्या ।

प्रकारान्तरेण प्रत्ययतिष्ठते । 'नन्वि'ति । आसतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शास्त्रं वेदः । तस्मिन्न्योनिः
शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिति सूत्राऽन्यथस्य व्याख्यातत्वात्सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे

गोस्वामिधीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

सूत्रम् । तस्य विभागेनेत्यर्थः । एवं च रूपप्रपञ्चकर्तृत्वबोधकं जन्माद्यस्यैलेकं सूत्रम् । नामप्र-
पञ्चकर्तृत्वबोधकं शास्त्रयोनित्वादित्यपरं सूत्रमिति विभागेन प्रतिज्ञां कृत्वैत्यर्थः । ननु सूत्रं तु
पञ्चम्यन्तं अर्थादायातं यद्ब्रह्मपदं तत्प्रथमान्तमिति समानविभक्तिकत्वाऽभावेवान्यथाभावात्कथं
तदोपकल्पं तस्यैत्यत आहुः—'समन्वयादी'ति । तथा च समन्वयादिसूत्रादारभ्य स्येषु हेतुपञ्च-
म्यन्तत्वं स्वीकुर्यन्ति । अत्र तु शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तत्वात् । 'शास्त्रे'ति । सम्यानिरूपि-
तत्वमर्थः । शास्त्रनिरूपितकारणत्वात्प्रथं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । एवं च शास्त्रस्य शब्दस्वरूपत्वान्नाम
प्रपञ्चकर्तृत्वं भगवतः सूत्रेण बोधितमिति भावः । एतन्मतं खण्डयन्ति—'नैतदि'ति । 'भाती'ति ।
शास्त्रयोनिरित्येतावतैव त्वदीयार्थसिद्धौ शेषवैवर्ध्यम् । मात्रादापचस्य सूत्रकाराणां हर्षजनकत्वादक्षर-
द्वयगौरवस्य दुःसहत्वादिति भावः । 'जगत्कर्तृत्वेने'ति । शास्त्रप्रतिपाद्यस्वतन्त्रजगत्कर्तृत्वलक्षणो-
नेत्यर्थः । प्रकृतादिवारणाय शास्त्रेति । केवलशास्त्रप्रतिपाद्यस्यैव लक्षणत्वे धर्मं व्यभिचार इत्यतो
जगदिति । शास्त्रप्रतिपाद्यजगत्कर्तृत्वं प्रजापतेरप्यस्तीत्यतः स्तत्रेति । अत्र पूर्वकाण्डे निर्धारे

ऋषिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सम्मतिवीजं तु शास्त्रयोनीत्येतावतैव तत्तथार्थलभोऽधिकस्य वैव्यर्थापत्तिरित्युपसंहरन्ति—'तस्मा-
दि'ति । कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते—नन्विति । अवान्तरकारणत्वमपि तेषां

धीकृतमहत्त्वा गुडासंज्ञोपिना ।

तथा च जन्माद्यस्यैवेदेशन्देन रूपनामोभयप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यस्य पृथक्सूत्राऽपेक्षेत्यर्थः । 'नैत-
त्सूत्रकारमतमि'त्यादि । शास्त्रयोनित्वगतवीति व्युत्पत्त्या शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तं ब्रह्म-
वाचकमिति परेणामाशयत्वं—दृश्यन्ति—'नैतत्सूत्रकारमतमि'त्यादिना । यदि सूत्रकारसाध्य-
माशयः स्यात्तदा शास्त्रयोनिरिवावदेव नदेन्न त्वधिकमतः शास्त्रयोनिरित्येतावतैव चारिताऽर्थेऽपि त्यादि-

भगवद्गीर्धीमद्विचारात्मप्रयोग. प्रकीर्ण ।

प्रतिज्ञा । शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं पूर्वसूत्राद्विभज्य तन्मते पञ्चम्यर्थानन्वयात्प्रथमान्तं सूत्रमि-
त्युक्त्वा द्वितीयसूत्रेण शब्दसृष्टिप्रतिज्ञा इत्येवंरूपं वन्नात्प्रपञ्चसन्ति—'पृथग्नि'त्यादिना । हेतुम्
वर्णयन्ति समन्वयार्थहेतुत्वं वर्णयन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रथमान्ततासुपवर्णयन्ति । 'अन्वये'त्यादिना ।
तद्व्ययन्ति । 'नैतदि'त्यादिना । द्युप तु शास्त्रयोनिरिवावतैव प्रतिज्ञासिद्धेस्त्वादिति भागस्य
वैवर्ध्यं नहि सर्वज्ञः सूत्रकारो व्यर्थं प्रयुक्ते इति । सौक्तसूत्रार्थे नियमयन्ति । 'तस्मा'दित्यादिना ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादिप्रयुक्तं प्रजापतिप्रभृती-
नामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचाऽवान्तरकार-
णत्वम् ? परस्याऽश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्बिरोधः । सन्देहश्च । मीमां-

गोत्रामिधीनुरतीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

मानमित्युक्तं भवति । तत्र घटे । 'प्रजापतिरकामयते'त्याहुपाख्यानेषु प्रजापतिप्रभृतीनां
तपोयज्ञादिमुक्तानां यज्ञानां च जगत्कारणत्वस्य श्रवणात् ।

ननु यथा घटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षादीनामवान्तरकारणत्वेऽपि प्रमाणानां कारणत्वं नाऽपगच्छति,
तेषामप्यवान्तरकारणत्वं कथं ब्रह्मणः कारणत्वमुपहन्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'न चे'ति । तत्र हेतुमाहुः—
'परस्ये'ति । यथा तत्र प्रमाणानां मुख्यत्व प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा पूर्वकाण्डे प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परस्य
श्रवणमस्ति, येनावान्तरकारणत्वं तेषां कल्प्येत । ननुत्तरकाण्डे परस्य श्रवणाच्छास्त्रयोनिवन्मप्रतिहत-
मेव, न ह्युत्तरस्य शास्त्रत्वं नाऽस्तीति वक्तुं शक्यम् । तथा च का वाऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—'उत्त-
गोत्रामिधीनुरतीपरविरचित विषयम् ।

मन्यमाना ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वमसहमाना मीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'नन्वि'ति । 'तपो-
यज्ञादियुक्ते'ति । क्वचित्सूक्तके तपोयज्ञादिप्रयुक्तेत्यपि पाठः । 'अवगम्यमानत्वादिति ।
प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयेत्यादिना तपःसाहचर्येण प्रजापतेर्यज्ञसादचर्येणान्यस्य
जगत्कारणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । 'नचे'ति । न हीत्यर्थः । 'अघाम्तेरे'ति । भूलादीनां यथा यत्कि-
ञ्चित्कारणत्वं तथा प्रजापतेरिति । न हीत्यर्थः । 'अश्रवणादि'ति । प्रजापत्यादिष्वतिरिक्तसाऽश्रव-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डे श्रवणं वर्तत इत्यत आहुः—'उत्तरे'ति । 'द्वयप्रतिपादनादि'ति । कर्तृ-
कैविक्रियवित्ता येदान्तापदिहका ।

परिहरन्ति—'नचे'ति । 'परस्ये'ति । मुख्यत्वेत्यर्थः । 'अयमिति'ति । कर्तृत्वं तदभावश्च ।

श्रीभाष्यमहाकृपा गृह्यसंदीपिका ।

सधिकसुकमतो ज्ञापयति परोक्तं न व्याख्याश्रयगोचर इति । 'उत्तरकाण्डे तु द्वये'त्यादि । यतो
वा इमानि भूतानीत्यादिना कर्तृत्वप्रतिपादनं, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिना नित्यशु-
द्धबुद्धेत्यादिना च कर्तृत्वाऽनागतप्रतिपादनमिति विरोध इत्यर्थः । तथा चोत्तरकाण्डे विरोधस-
न्देहयोः सत्त्वात्पूर्वकाण्डे ब्रह्माऽतिरिक्तस्य प्रजापतिप्रभृतेः कर्तृत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं
वेदसिद्धमतः शास्त्रयोनित्य यदुक्तं तत्र सिद्धवतीति पूर्वपक्षिणो हार्दम् ।

अथसंदीपिकादिच्छास्त्रात्मप्रणीतं प्रदीप ।

जगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वे असहमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । ननु इत्यादिना ।
प्रभृतिभेदेन क्षेत्रज्ञप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् । तत्तदुपाख्यानेषु प्रजापतिक्षेत्रज्ञाहुपाख्यानेषु ।
अवान्तरकारणत्वस्य मुख्यं कारणत्वं परब्रह्मणः अवान्तरकारणत्व प्रजापत्यादीनाम् । 'परस्ये'-
त्यादि । तथाचेन्द्रियाणां सन्निकर्ष इव यस्यावान्तरकारण प्रजापतिः स्वात्तादृशपरस्य प्रपाठके अथ-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डेन ब्रह्मणि कर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमत आहुः । 'उत्तरे'त्यादि । द्वयप्रति-
पादनात् 'तस्माद्वा' 'यतो, वा' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वस्य 'नित्यशुद्धबुद्धे'त्यादिभिः कर्तृत्वाभावस्ये-
तिविरोध इत्यर्थः । सन्देहश्च कर्तृत्वतदभावोभवसाधारणचेतन्मपधर्मेदर्शनात्सन्देहोपीत्यर्थः । मीमां-

सायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । वाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम । किञ्च, वेदान्ताः किं

गोभ्यामिभोरुत्तीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

रकाण्डे स्थिति । प्रथमविषयादिशेति कारणद्वयस्य समवायान्येन प्रतिपादनात्परस्परप्रतिबन्ध एका-
स्याऽपि कारणत्व न सम्भवतीति कारणत्वस्य विरोधो निरहः श्रौतत्वाऽविशेषात्सन्देहश्च सादित्यर्थः ।

ननु सत्यपि सन्देहे मीमांसया तदपगमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह 'मीमांसाया' इति । मीमां-
सया श्रेयस्तरनिर्णये सन्देहाऽपगमस्तथा च द्वितीयस्याऽश्रयाऽप्रामाण्यमेव भवेत् । ननु श्रौतत्वा-
ऽविशेषादेकतरवाधसाऽश्रयत्वात्कालभेदेनोभयमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—'उभये'ति । तत्र
हेतुः—'वेदे'ति । निरस्तसमस्तदोषाद्द्वयस्य वेदस्य वाधितानधिगताऽसन्दिग्धयोषजनकत्वरूपाऽन-
पेक्षप्रामाण्योपपत्त्यर्थं कालभेदेनोभयोपपत्तौ शास्त्रस्य मीमांसाया वैधर्म्यमेव भवेदित्यर्थः ।

गोभ्यामिभोरुत्तीपरविरचितं सिद्धकरणम् ।

त्वाऽकर्तृत्वयोर्द्वयोः प्रतिपादनादित्यर्थः । 'सन्देह' इति । उभयप्रतिपादकवाक्ययोः प्रामाण्यादेक-
तरपक्षपातत्वाऽश्रयत्वात्सन्देह इत्यर्थः ।

नन्वत एव मीमांसाया उपयोग इत्यत आह—'मीमांसे'ति । 'उभयसमर्थने'ति । कर्तृ-
त्वाऽकर्तृत्वोभयसमर्थने । 'अवोचाम' इति । वाधितार्थप्रतिपादकत्वरूपाऽप्रामाण्यं वेदे नास्ती-
त्युक्तं, प्रागित्यर्थः । एव च स्वतन्त्रजगत्कारणत्व कुत्रापि नास्तीति धीनाङ्कुरन्यायेनानादिप्रतिवाद
एव स्वीकार्य इति यतो वेत्तादिना कार्यलक्षणं न सम्भवतीति भावः । इदानीं वेदान्तनिवारणस्य
किञ्चित्प्रविष्टा वेदान्तप्रतिपक्षः ।

विरोधो मियोवाक्ययोः । सन्देहः कर्तृत्वं तदभावो वेत्वेवरूपः । 'एकांशास्ये'ति । निषेधप्रति-
पादकवेदभागस्य । 'उभये'ति । कर्तृत्वतदभावयोः । शास्त्र मीमांसाशास्त्रम् । 'तत्सिद्धेरि'ति ।
उभयसिद्धेः । वेदप्रामाण्ये हेतुं स्मारयन्ति—'वाधितार्थे'ति । ननु सिद्धं तर्हि प्रथमः कर्तृत्वमिति
मनसि निषायं प्रथमकर्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानामेव विकल्पेनाऽकिञ्चित्करत्वमाहुः—'किञ्चे'त्यादि ।
धीत्वमिदं बहूना मृदायं दीपितम् ।

'ननु सन्देहनिवारणमनया मीमांसया भविष्यति । तथा च कर्तृत्वकर्तृत्वामावयोर्मध्य एक
एवायंऽवशिष्येत । ततश्च सर्वं निर्दुष्टमित्याशङ्क्याऽह—'एकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यादिति ।
यदि कर्तृत्वतदभावयोर्मध्येऽन्यतरस्वीकारस्तदा स्वीकृतप्रमेयाऽतिरिक्तप्रतिपादकत्वैकांशस्य तच्छ्रुति-
भागस्याऽप्रामाण्यं सादित्यर्थः । यदि च मीमांसयोर्भयमप्याद्रियते तदा मीमांसाशास्त्रवैफल्यम् । कुतो
वैफल्यमिलाकाद्द्वयायामाह—'वेदप्रामाण्यादेवे'त्यादि । अतः परं पूर्वकाण्डोक्तकारणत्वानां प्रजाप-
तिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्व नतुत्तरकाण्डोक्तकारणताकस्य प्रथमो जगत्कर्तृत्वमिति द्रष्टव्यितु-
गुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डाभिप्रायाः क्षाकिञ्चित्करत्वसमर्थनात् निकल्पमाह—'किञ्चे'त्यादिना । वेदशेषत्वं
सत्यपि धीमदित्येऽस्यत्वात्प्रतीतं प्रथमम् ।

सायाः उत्तरमीमांसायाः । एकांशास्येत्यादि । तथा च कोटिद्वयमध्ये यत्कोटिनिर्णयः क्रियते
तदितरकोटिप्रतिपादकवेदान्तस्याप्रामाण्यं सादित्यर्थः । उभयेत्यादि कोटिद्वयस्यापि ब्रह्मण्यङ्गीकारे
इत्यर्थः । शास्त्रवैफल्यं विरोधसैवाभावेन तद्विधार्थं व्यासस्वरूपशास्त्रस्य वैफल्यमित्यर्थः ।
त्सिद्धेः विरुद्धकोटिद्वयस्य ब्रह्मणि सिद्धेरित्यर्थः । वादी वेदप्रामाण्यमेव दृढं प्रदर्शयति वाधि-

वेदशेषा, वेदा वा ? । नाद्यः । अनुपयोगात् । अनारभ्याऽधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वका-

शोस्वामिधीनुरहीपरविरचितं सव्यभाष्यव्याख्या ।

अथ पूर्वकाण्डोक्तप्रपञ्चप्रतिप्रभृतीनामेव कारणत्व न ब्रह्मण इत्येव वक्तुं ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकानां वेदान्तानां पूर्वकाण्डोपेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वसमर्थनार्थं विकल्पमाहुः—‘किञ्चे’ति । तत्रयमं पक्षं दूषयन्ति—‘नाद्य’इति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे हि तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याऽऽज्यावेक्षणस्य तदङ्गभूताऽऽज्यसंस्कारकत्वम् । न चेह तथा । प्रकरणभेदात् । किञ्च । शेषत्व हि द्वेषा सम्भवति । स्वरूपोपकारित्वेन फलोपकारित्वेन वा । न हि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वम् । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपादनेन कर्तृदेवताऽऽदिप्रकाशनार्थत्वाऽभावात् । नापि फलोपकारित्वम् । तत्रप्रतिपादनस्य कर्मसमुद्धार्यत्वाऽभावात् । नन्वनाख्याऽधीतमपि ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती’त्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धजुह्वद्वारेण जुहूपदं कृतं स्मारयद्वास्त्येन पर्णताया यथा कर्तुरेवभावमापादयति, तथाऽत्मनोऽप्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धाऽऽत्मद्वारे-
शोस्वामिधीनुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

निष्फलत्वास्य न कर्तव्य इत्याक्षिपति—‘किञ्चे’ति । ‘वेदशेषा’ इति । वेदस्य वेदोक्तकर्मण-
शेषा अङ्गमृता इत्यर्थः । ‘वेदा’ इति । प्रयोगानुष्ठापकवाक्यरूपा इत्यर्थः । ‘अनुपयोगा-
दि’ति । वेदान्तानां ज्ञानाङ्गप्रतिपादकत्वेन द्रव्यदेवतादिप्रकाशकत्वाऽभावादानुपयोगादित्यर्थः ।
अनारभ्य प्रकरणमप्राप्य । अधीतत्वेन पठितत्वेन । तदुपयोगित्वे वेदोक्तकर्मोपयोगित्वे ।

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तवचन-ङ्का ।

‘अनुपयोगादि’ति । पूर्वकाण्डोपेक्षयाऽधीतत्वेन, युक्ते कर्मणि वा, तेजोवैभूतमित्यादिवन्निर्णय-
कत्वाऽभावेनाऽनुपयोगात् । नन्वष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयित्वा, स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याख्यानारभ्याऽधीतमपि वाक्यजातं तदुपयोगिकमोपयोगिसाधर्मप्रतिपादनद्वारा
यथा तच्छेषत्वभाव भजते, तथा तदुक्तकर्मकार्यत्वस्वरूपप्रतिपादनेन वेदान्ता अपि तच्छेषत्वभाव भजन्त
इत्यत आहुः—‘अनारभ्ये’ति । ‘तदि’ति । वेदवेदोक्तकर्मोपयोगित्वे । ‘गतार्थत्वमि’ति ।

श्रीलालशङ्कराचार्यविरचिता ।

दूषयति—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे अङ्गत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठि-
ताऽज्यावेक्षणवत् । वेदान्ते तु प्रकरणभेदान्नाङ्गत्वमित्यर्थः । अन्यच्च । स्वरूपोपकारित्वेन फलो-
पकारित्वेन शेषत्व द्वेषा । तत्र वेदान्तानामसद्बोदासीनाऽऽत्मस्वरूपप्रतिपादकतया कर्तृदेवताप्र-
काशनार्थत्वाऽभावात् स्वरूपोपकारित्वम् । नया फलोपकारित्वम् । निर्लेपाऽऽत्मप्रतिपादनस्य कर्म-
समुद्धार्यत्वाऽभावात् । ननु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचारितकृतसम्बन्धजुह्वद्वारेण कृतं

मगधपुरीधीनुरहीपरविरचितं सव्यभाष्यव्याख्या ।

तार्थत्वादि । वेदान्तप्रामाण्ये तदुक्तार्थ- सिध्येदिति तत्रागाम्यमेवाक्षिपति ‘किञ्चे’त्यादिना । नाद्य
इति । तत्रहेतु अनुपयोगादिति । वेदशेषा हि द्वेषा वेदबोधितकर्मोपकारित्वेन, कर्मफलोपका-
रित्वेन वा । नहि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वपक्षेऽप्येवताप्रतिपादकरूपसम्भवति । तत्र
द्रव्यदेवते हि कर्मस्वरूपम् । तत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोदासीनस्य कर्मस्वरूपापठकत्वेन स्वरूपो-
पकारित्वासम्भवात् । नापि फलोपकार्येद्रत्व तादृक्प्रमहणोऽस्कारणत्वेन तत्रप्रतिपादनस्य फलोपकारि-
प्रतिपादनत्वसम्भवात् । ‘अनारभ्ये’त्यादि । ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं शोकं सम-

पृथक्विचारेणैव गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मण-
त्वाभावाच्च । तस्माद्भेदोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत्—

गोस्तामिधीमुरलीपरमिरथिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पाञ्चानरभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वं कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अना-
रभ्ये’ति । तथा सति तद्विचारेणैव गतार्थत्वात्कृतमुत्तरविचारेण । दूषणान्तरमप्याह—‘विद्ये’ति ।
‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादिभिः सिद्धो वेदान्तानां श्रवणा-
दिद्वारकाऽपरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेन ब्रह्मनियमांश्रवेशो व्याह्रन्तेत । शेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति—‘न द्वितीय’ इति । तत्र हेतुमाहुः—‘यज्ञे’ति । वेदो हि नित्य-
गोस्तामिधीमुरलीपरमिरथितं निवरणम् ।

यथाऽनारभ्याऽधीतत्वेन सूत्राणि, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनधीतेत्यादिवाक्येनोपनयनादावपि प्रसु-
क्तानि भवन्ति, तथा प्रकरणमाप्य विद्विता वेदान्ता अपि यदेव नियया करोतीति वाक्येन
वेदोक्तकर्मसंपयोगित्वे स्वीक्रियमाणे सतीत्यर्थः । ‘पूर्वकाण्डविचारेणैवे’ति । पूर्वमीमांसायां
तृतीयाध्याये, ‘अयातः शेषशेषिमात्वलक्षणमि’त्यनेन, प्रथमाध्याये स्थितिपादे च सूत्रादीनां प्राप्ता-
प्यविचारः कृत इति तेनैव गतार्थत्वमसा इति भावः । ‘विद्याप्रवेश’श्चेति । वेदशेषत्वेन स्थतीनां
चतुर्दशविधास्तु-यथा श्रवणसंज्ञाऽस्वीत्यर्थः । चकारात्पुराणेऽपि । ‘यज्ञे’ति । यागतद्वारप्रधान-
प्रयाजादीनामप्रतिपादनादित्यर्थः ।

द्विधिविद्विता वेदान्तव्यभिचरम् ।

उत्तरमीमांसाया इति शेषः । तथा चैतद्वैषम्यमिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—‘विद्ये’ति । तद्वि-
त्त्वमिति मन्त्रविद्यायां वेदान्तानां श्रवणो न स्यात् । स्वातन्त्र्येण साधनफलनिरूपणात् । ‘यज्ञे’ति ।
वेदे हि स्वाभ्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तम् । तत्र सौष्टसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादक-
तया । न हि वेदान्तास्तत्र प्रतिपादयन्ति । सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् ।

श्रीलाहृमदकृता गृहार्थशेषिका ।

स्मारयद्वाक्येन यथा क्रतुशेषतां पर्वतायाः प्रतिपादयति । तथैवाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्मद्वारे-
णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वमात्मपदं कृतो नापादयेदित्याशङ्क्याऽऽह—
‘अनारभ्याऽधीतत्वेने’त्यादि । अथवा । अनारभ्याधीता अपि स्मृतयो एवमप्यानि च, यत्रै-
किञ्च मनुरचदत्तज्ञेपजमित्यादिवाक्येन शेषतां प्राप्तास्तथा वेदान्ता अपि, यदेव विद्याया
करोतीति श्रुत्या कर्मणो धीर्वचरतासम्पादनेन शेषतां लप्स्यन्त इत्याशङ्क्याऽऽह—‘अनारभ्या-
धीतत्वेने’त्यादि । यदि पूर्वकाण्डशेषत्वं तदा पूर्वमीमांसाया । सर्वेषां वेदान्तानामपि निर्णये सिद्ध
उत्तरमीमांसाया गतार्थतेति भावः । पूर्वकाण्डशेषत्वे दूषणान्तरमाह—‘विद्याप्रवेशश्चे’ति ।

अणुभाष्येऽधीतविद्ययासम्बन्धोत्तर-प्रदीपः ।

श्रुते’ इत्यन्यभिचरितक्रतुसम्बन्धस्य ह्यद्वारेण कृतं स्मारयद्वाक्यं यथा पर्वतायाः क्रतुशेषतां योपयति
तथाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धालोपसिद्धिद्वारेणानारभ्याधीतवेदान्तवाक्यानामपि कर्मोपयोगित्वे पूर्वमी-
मांसस्यैव गतार्थता उत्तरस्याः अतुपयोग एव । विद्याप्रवेशः पूर्वोक्तरीत्या कर्मोपयोगीकारे श्रवणा-
दिसम्पाद्यब्रह्मविद्यानुपयोगेनोपनिषदां ब्रह्मविद्यानुपयोगित्वमित्यर्थः । न द्वितीयः वेदा इति द्वितीयः ।

गोत्सामिधीशुरादीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

साध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायी । तत्र खेत्साधनीभूतक्रियाप्रतिपादकत्वेन । नहि वेदान्तानां तत्प्रतिपादकत्वमस्ति । सिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽभावेन साध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वाच्च वेदत्वम् । अस्मिन्नेव विषये हेत्यन्तरम्प्राहुः—‘मन्त्रे’ति । पूर्वतन्त्रे द्वितीये । ननु मन्त्रमाद्यणयोर्वेदत्वे ‘द्वादशशतं ददाति’ ‘अनुबन्धामालभेते’त्यादिविधीनां मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्व वेतिसन्देहे मन्त्रत्वमिति । कथमेवमवगम्यत इति चेदित्यम् । ‘न तानसन्ति न दधाति तस्करो नैवा अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवांश्च यामिर्घजते ददाति च योगिस्ताभिः स च ते गोपतिः सहे’त्यादिमन्त्रेष्वपि यजते ददातीत्यादिविधायकशब्दश्रवणात्तेषामपि विधायकत्वस्य सत्त्वाद्विधीनां मन्त्रत्वमिति पूर्वपक्षो, ‘विधिमन्त्रयोरेकाध्वर्यमैकशान्यादि’त्यनेन प्रपञ्चितः । एतदर्थस्तु विधिमन्त्रयोरेकाध्वर्यप्रवर्तकत्वम् । तत्र हेतुः । ‘मैकशान्यादि’ति । एक एव हि शब्द उच्यते । न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोऽपरत्र नेति वक्तुं शक्यम् । तस्मादत्रापि विधायक इति । ततः सूत्रकारः स्वयमेव समाधानमाह—‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यादित्यनेन । मन्त्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रतिमितेव जनयति गोत्सामिधीशमद्विदिपरविरचितं निबन्धम् ।

ननु यज्ञप्रतिपादनेऽपि ‘यदेव विषया करोती’त्यनेन यागोपयोमिदिद्याप्रतिपादनमस्तीत्यत आहुः—‘मन्त्रे’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । ‘वेदोपरा’ इति । वेदान्तानामाद्यप्रसिद्धिमात्रेण वेदत्वे तूपरभूमितुल्या इत्यर्थः । ‘तेषामिति । विचार इति शेषः । ‘किं स्यादिति । फलमिति केन्द्रविरचिता वेदान्तपरिच्छेदः ।

ननु मन्त्रादिवेदेदत्वमस्तिवत्याशङ्क्यामाहुः—‘मन्त्रे’ति । वेदो हि मन्त्रमाद्यणसमुदायात्मकः । तदुभयस्वरूपमपि पूर्वतन्त्रे द्वितीयस्य प्रथमे ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या,’ ‘शोषे ब्राह्मणशब्द’ इत्येतत्सामान्या निर्णयितम् । तत्र चोदकत्व नाम प्रयोगकालेऽनुग्राहनीयविकारधर्मकाशकत्वम् । शेषोऽन्वयः । तथा च मन्त्रातिरिक्तः कर्माहमूतोऽर्षवादविधिनिरादादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दव्याप्त इत्यर्थः । तथा च वेदान्तेषु तद्व्यञ्जनाऽभावाच्च तत्त्वमिति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । वेदशेषवेदत्वाऽभावाच्चार्थाभूताः । तथात्वमपि वेदत्वेन शिथिलचारभावात् । ईदृशानां तेषां विचारे किं फलम् । न किमपीत्यर्थः । तथा चैतादृशैतत्प्रतिपादितवन्नकर्तव्यं न विश्वसनीयमिति भावः ।

श्रीब्रह्मसंहितायां गुणार्थेऽपि ।

यदि पूर्वकाण्डशेषस्यमुपनिषदां, तथा तच्छेषत्वेन, स्वतन्त्रफलजनकत्वाऽभावात् मन्त्रविद्यायामप्रवेशः सादित्यर्थः । ‘तेषां किं स्यादिति । तेषां वेदान्ताणां वेदोपरत्वारिक्तं स्यात् । वेदत्व वेदशेषत्वं

भगवद्गीतायामुपनिषदाभावात्प्रतीतं प्रदीप ।

मन्त्रेत्यादि वेदान्तानां मन्त्रमाद्यणत्वाभावादित्यर्थः । ता हेतुमाहुः । ‘यज्ञे’त्यादि । वेदान्तानामिष्टसाधनीभूतकर्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । मन्त्रस्तु कर्मश्रवणपुरुरस्य व्यापारनिचयसम्पादकः । ‘द्वादशशतं ददाति अनुबन्धामालभेते’तिविधिरूपमन्त्राणामपि तादृशनिचयसम्पादकत्वमभ्याहृतमेव । तस्मादेतदन्यतररूपत्वाभावाच्च वेदत्व वेदान्तानामित्यर्थः । पूर्वपक्ष निगमयन्ति ‘तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या पुरुषार्थसाधनोपयोमित्यापत्तेषु वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तवेदत्वस्य

मैवम् । अस्ति तावद्देदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि

गोस्वामिधीसुरक्षीपरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

न विधायकः । तत्र हेतुः—प्रयोगसामर्थ्यात् । मन्त्रस्तु प्रयोगे समर्थः । प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्या-
पारनिश्चयः । विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः । तेनैव प्रवृत्तत्वात् । कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थम् । किन्तु
प्रमितिमेव जनयति । विषया कुर्वादिति । तस्मान्मन्त्रस्य न विधायकत्वम् । समानशब्दश्रवणेऽपि
भेदकं रूपं वक्तुं सूत्रकार एव मन्त्रलक्षणमाह—‘तद्योदकेषु मन्त्राख्ये’ति । कर्मविधिना ह्यनुष्ठानं
बोध्यते । विधिमन्त्रस्तु साधनत्वेनेति । अत्रेऽपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तेषां कर्मणां चोदकत्वं मन्त्रेषु
सिद्धम् । अतः कर्मणि यागादौ यः साधनशून्यः शब्दः स मन्त्रः । कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति ।
ततो विधेरर्थवादादिश्च मन्त्रत्वाऽभावेऽपि वेदत्वसमर्थनार्थं ब्राह्मणलक्षणमुक्तं ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’
इति । मन्त्रातिरिक्तः कर्माद्भ्रूतोऽर्थवादविधिविषयदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दाख्य इत्यर्थः । तथा च
मन्त्रब्राह्मणलक्षणाऽभावात्कथं वेदान्तानां वेदत्वम् । ननु तेषामवेदत्वे कथं वेदत्वेन प्रसिद्धिरित्यत
आहुः—‘तस्मादि’ति । यस्माद्देदलक्षणाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रवृत्तिसत्त्वात्तदुपपत्त्यर्थं वेदान्तानां वेदो-
परत्वाद्देदशब्दाभिधेयत्वम् । यद्योपरभूयेः फलोत्पत्तिसम्भावनारहितत्वेन विषयपोषकत्वाद्यभावेऽपि
गौण्या दृष्ट्या म्निशब्दाभिधेयत्वं, तथाऽत्रापि पुरुषार्थपर्यवसानाऽभावेऽपि पाठादिधर्मसाम्याद्देदशब्द-
वाच्यत्वम् । ननु मन्त्रब्राह्मणवन्मुख्यं तत्त्वमित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायविधेदत्वेऽपि तेषां वे-
दान्तानां किं, किं सामर्थ्यं स्यात् । न किमपीति भावः । तथाच तैल्लभ्यतिपादितप्रज्ञापतिप्रभृतिप्रकारण-
त्वस्य याथाऽसम्भवात्तेन च तद्वापस्ताऽन्यायासेन सम्भवान्न ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपपद्यत इति सिद्धे—

उत्तरमाहुः—‘मैवमि’ति । यदुक्तं वेदोपरा वेदान्ता इति । एवं न वक्तव्यं भवति । पुरुषा-
र्थपर्यवसायित्वेन वेदत्वात् । कथं पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यत आहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति ।

गोस्वामिधीसुरक्षीपरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । तस्माद्देदान्तविचारस्य निष्फलत्वात्त न कर्तव्य इति भावः । समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति ।
‘वेदत्वमि’ति । वेदान्तेषु वेदत्वमेव, न वेदोपरत्वमित्यर्थः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । वेदा-
न्तैरिचरिता वेदान्तचर्चिका ।

अत्र समादधते मैवमित्यादिना । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायाध्ययनविधिविहि-
ताध्ययनात् । तथा चाऽध्ययनविधिरिव वेदान्तानामन्याकुलवेदत्वं पोषयतीति भावः । अध्यापन-
क्षीलाद्धमदकृता गृहार्थदीपिका ।

वा न स्यादिति भावः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायोऽप्येतन्न इत्यादिविधिविष-
यत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्देदत्वमित्यर्थः । ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां
अतावदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रयोगः मदीयः ।

सत्त्वात् वेदोपराः वेदत्वे सति ऊपराः फलानुपयोगिनः । यद्योपरभूमिर्मुख्ये सति फलासम्पादनी
यथेत्यर्थः । किं स्यात् ? तेषां निचारेण किं फलं स्यात् ? तथा च तेषामतिदुर्घटत्वेन तयो ब्रह्मणः
कर्तृत्वप्रतिपत्तिः सुदूरपरतद्वैतैवेति फलितम् ।

उक्ते पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—‘मैवमिति । अस्तीत्यादि । वेदान्तेषु न वेदोपरस्यं किन्तु परमदु-
रुपायसाधनोपयोगि वेदत्वमेव । तत्र हेतुमाहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । अध्ययनाध्ययनविधिना

गोत्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुमाप्यन्यापया ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविषयत्वेन वेदान्तानामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात् । न च स्वाध्यायशब्दाप्यन्तं पूर्वकाण्डस्यैवेति वाच्यम् । 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽध्वर्यणां मुण्ड-मुण्डम् । नाऽधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमङ्गं शिरश्छित्त्वाऽसौ क्रुन्ते कवन्धमि'त्यनेन केवलपूर्वकाण्डाऽध्ययने दोषश्रवणात् । स्वैरधीयत इति व्युत्पत्त्या तस्माऽपि ग्रहणसम्भवाच्च । पोषा विहितस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन शिरोभागप्रतिपादकस्य वेदत्वाऽभावे तावतो भागसोपनिषत् च भज्ये-तेत्यादिहेतव आदिशब्देन गृह्यन्ते । हेत्यन्तरमप्याहुः—'स्मरणाचे'ति । स्मरणं स्मृतिः । ब्रह्मप्रति-पादिका । तस्मा इत्यर्थः ।

अयमर्थः—वेदान्तानामवेदत्वे स्मृतीनामनुमानत्वेन नित्याऽनुमेयवेदानुमानकत्वात्तन्मूल-त्वादेव प्रामाण्यस्य सर्ववादिसम्मतत्वाद्ब्रह्मप्रतिपादिकायास्तस्या वेदमूलकत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यमेव भवेदित्यर्थः । यद्वा एव स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमित्यस्मिन्पक्षे स्मरणाचेतिव्याख्याय तत्त्वाऽर्थादीपे 'पुराणमूलकं यापी'ति तस्य पुराणमूलकत्वस्याऽपि स्वीकृतत्वेन पूर्वव्याख्यानाऽसम्भवा-त्प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमाहुः—'स्मरणाचे'ति । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति श्रुती ब्रह्मसंस्थ-त्वाऽमृतत्वप्राप्तिरुक्ता । ब्रह्मसंस्थत्वं त्वितरव्यासज्ञाऽभावपूर्वकं तत्रैव नैरन्तरेण मनोनिवेशनम् । तच्च 'तं स्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतिपर्यालोचने वेदान्तवाङ्मयानां गुरुमुखाच्छ्रवणाऽनन्तरं मननादौ कियमाणे भवतीति मननादिविषयत्वेन वेदान्तवाङ्मयानामेवोपादानाच्चेर्षा वेदस्य गमयतीति बोध्यम् । श्रौतेनैव ब्रह्मज्ञानेनाऽमृतत्वम् । न स्मार्त्तं । किन्तु चित्तशुद्धिमात्रम् । साऽपि सवासनैव । न तद्रहितेति ज्ञेयम् । स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमिति पक्षस्य गौणत्वप्रदर्शनार्थकका-रोऽनादरार्थो ज्ञेयः । मुख्यपक्षे तु तस्य पुराणमेव मूलमिति तत्पार्थादीपे निरूपितत्वात् । नन्वेव वेदान्तानां साधितेऽपि वेदत्वे किं जातमित्यत आहुः—'प्रमाणं चे'ति । अपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्त-

गोत्वामिधीमदिधरविरचित विवरणम् ।

न्तेव्यापारपरम्परया शूद्राश्रवणादिनिषेधेनाऽऽर्षकर्तृकस्वरपूर्वकाऽध्ययनाऽध्यापनादिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वापारपरम्परया अन्धपरम्परातुल्यत्वं स्वीक्रियत इत्यत आहुः—'स्मरणादि'ति । स्वय-न्मूरेप भगवन् वेदो गीतस्तपया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति पुराणवाक्याद्वेदान्तानामपि स्मरणं प्रतीयते । नतु कर्तृजन्मत्वमित्यर्थः । सर्वोऽपि कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रवणपाठा आदिशब्दार्थः । नचेद सर्वं पूर्वकाण्डमात्रविषय । ऋचां मूर्धानमिति निन्दोप-लम्भे । 'स्मरणाचे'ति । ब्रह्मप्रतिपादिकायां स्मृतेरित्यर्थः । वेदमूलकत्वेनैव तासां प्रामाण्याऽङ्गी-कृत्येति शब्दार्थः ।

शिरोऽध्वर्यणां मुण्डमुण्डम् । नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमङ्गं शिरः छित्त्वासौ क्रुन्ते कवन्धमित्यनेन वेदान्ताऽध्ययनं विना केवलवेदाध्ययने दोषश्रवणादुपनिषदध्ययनस्य अगवन्धीयतीमदिच्छारामश्रीत प्रदीप ।

वेदत्वेनामध्यायपूर्वं शूद्रादिश्रवणपूर्वं वेदाध्ययनार्थमुक्तनियमपुरं सर वेदान्तानामध्ययनादित्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे हेत्यन्तरमाहुः—'स्मरणाचे'ति । 'साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याप्याप्य विश्वरात् ।

वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवतु । नचैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । शक्यते

गोस्तामिधीमृरलीपरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

दोषाङ्गत्वाण्युत्पद्यैव वृत्त्या स्वार्थं प्रत्यायतीति सिद्धम् । ननुक्तं यज्ञाऽप्रतिपादनात् स्वार्थं प्रामाण्य-
मित्यत आहुः— स चेति । नहि क्रियाप्रतिपादकस्यैव वेदत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तदति-
रिक्तस्य सर्वस्याऽप्यर्थवादाऽदिरूपस्याऽपि वेदस्याऽवेदत्वप्रसङ्गेनाऽवेदत्वस्याऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।
नन्वस्वतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—‘शक्यते ही’ति । अग्निहोत्रादीनां कर्मणामन्यतरस्याऽन्तर्भावमकृ-

गोस्तामिधीमृरलीपरविरचितः विवरणम् ।

पूर्वात्तरकाण्डद्वयात्मकोऽपि । स्वार्थं अलौकिकेऽर्थे । स च अलौकिकार्थश्च । ‘न यज्ञश्चेदि’ति ।
उत्तरकाण्ड इति शेषः । ‘न चैतावते’ति । यज्ञातिरिक्तमहाप्रतिपादकत्वेनाऽवेदत्वं न हीत्यर्थः ।
‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानां यावद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वादेवेदत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्ह्यग्निहोत्रप्रतिपादकवाक्येषु वेदत्वमेव न वक्तव्यमित्यत आहुः—‘शक्यते

हेतिद्विरधिता वेदान्तात्तद्विष्णुः ।

कारात्तेषामवेदत्वे तत्रामाण्यं भज्येतेति भावः । यद्वा साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याऽध्याप्य
विस्तरात् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्षस्वी लभने ब्रह्मणः पदमित्यादित्येतदित्यर्थः । ननु वेद-
त्वमस्त्वैव, किं तत इत्यत आहुः—‘प्रमाणमि’ति । अनेन तेषां किं स्यादित्युक्तमुत्तरेभवैत्यर्थं
निरस्तमिति भावः । ननु तथापि किमर्थत्वात्, तस्य तदभावे कथं तेषां तत्त्वमित्यत आहुः—‘स-
चे’ति । सोऽर्थः । ‘एतावते’ति । अयज्ञमस्त्वार्थत्वेन । ‘अतिप्रसङ्गादि’ति । अवेदत्वाऽप्रस-
ङ्गात् । तमेव-श्रुत्यादयन्ति—‘शक्यते ही’ति । आदिशब्देन सवेष्टी । एषां-मध्य एकमपि यज्ञे-

शीलत्वात्तद्विष्णुः यथावेदीपिथः ।

नित्यत्वमुपनिषदां वेदशिरस्त्वेन वेदावयवत्वमतोऽसि वेदत्वमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘अध्यय-
नादिभ्य इति । अर्थाश्रुत्युक्तेभ्यो वेदान्ताऽध्ययनादिभ्यो हेतुभ्यो वेदत्वमस्तीत्यर्थः । आदिश-
ब्देन स्वरपूर्वकपाठश्रद्धाश्रवणानध्यायपरिपालनप्रभृतयो नियमा ग्राह्याः । ‘स्मरणाचे’ति ।
स्वयम्भूरेष भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या प्रापिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका इति पुराणवाक्येन यथा पूर्वकाण्डविषयकस्मरणमेव शिवादीनां, न पूर्वकाण्डकर्तृत्वम् ।
एवमुत्तरकाण्डसाऽपि स्मरणमेव । कर्मलाभाच्च शिवादीनां कर्तृत्वमिति स्मरणस्यापि तौत्या-
द्वेदत्वमेवेत्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे साधिते यत्सिद्धं तदाहुः—‘प्रमाणं चे’त्यादि । अपौरुषत्वेन
निवृत्तलोपराहित्याह्वयणप्रभृतिहीनमुख्ययामिधास्त्वृत्त्या स्वार्थं योषयतीति ह्यर्हम् ।

ननु साम्यप्रतिपादकत्वाऽभावाद्ब्रह्मण्येन धर्मनिरूपणमाभावात् कथं वेदत्वमित्याशङ्क्य समा-
दपते—‘स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवत्विति । न हि क्रियाप्रतिपादकता वेदत्वमिति नियमोऽस्ति

अणुभाष्यधीमृरलीपरविरचितः मदीयः ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्षस्वी लभते ब्रह्मणः पदमितिस्मरणादित्यर्थः । प्रमाणं मुख्यया वृत्त्या स्वार्थप्रमाणजनकः ।
स्वार्थं शक्यार्थि । स च स्वार्थः । एतावता यज्ञाप्रतिपादकतायज्ञेदत्वाद्गीकारे । अतिप्रसङ्गात्
अवेदत्वस्यार्थवादादावापतिप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्यते हीत्यादि । तथा च यावद्यज्ञाप्रतिपादकत्वमेव-

ह्यग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता

गोस्वामिधीसुरखीचरविरचिता षष्ठ्याभ्याख्याया ।

त्वाऽपि वेदत्वमर्थवादादौ वक्तुं शक्यम् । अध्ययनविधिविषयत्वादि[ति] युक्तमेव । उक्तमर्थमुपसंहरति—
'तस्माद्'ति । यस्मात्क्रियाऽतिरिक्ताऽर्थप्रतिपादका अपि अर्थवादा उक्तहेतोर्वेदत्वं न व्यभिचरन्ति
तन्वायेन ब्रह्माऽपि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता अपीति सिद्धम् ।

गोस्वामिधीमहिरिचरविरचितं विवरणम् ।

ही'ति । वक्तुमित्यनेनान्वयः । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । 'अन्यतरदि'ति ।
अत्राऽन्यतममिति प्रयोजकत्वेऽन्यतरदिति प्रयोगस्तु महाभाष्ये प्रलयः परश्वेत्त्र निमित्तविचारं
श्रुत्व तदुदाहरणे 'तद्यथा बहुधासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति कतरो देवदत्त' इत्यत्रोपाध्यनङ्गीका-
राद्बोध्यः । यावच्च प्रतिपादकत्वं यत्किञ्चिच्च प्रतिपादकत्वं चेत्सुभयोर्मध्य एकमित्यर्थः । 'अन-
न्तर्भावे'ति । यावत्त्वं यत्किञ्चित्त्वमनिवेश्येत्यर्थः । तथा 'वक्तुं यथाकथञ्चिच्च प्रतिपादकत्वं
वेदत्वमिति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । केवलहोमप्रतिपादकानां वाक्यानां साक्षाद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वा-
द्यत्किञ्चिच्च प्रतिपादकत्वं यावच्च प्रतिपादकत्वं वा नास्तीत्यन्यतरदन्तर्भाव्य यथाकथञ्चिच्च प्र-
तिपादकत्वं वेदत्वमिति वक्तव्यं तथाऽग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्येषु होमं विना यज्ञादिसिद्धिर्न
भवतीति होमद्वारा यथाकथञ्चिच्च प्रतिपादकत्वं वक्तुं शक्येति भावः । 'तस्माद्'ति ।
एतादृशवेदलक्षणमित्यर्थः । 'ब्रह्मापी'ति । यदेव विन्याया करोतीतिवाच्येन ब्रह्मज्ञानस्याऽपि

लक्षितिरिचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनन्तर्भाव्य तत्प्रतिपादके भागे । तथाऽवेदत्वम् । होमवाक्यादीनां मिथो भेदात् । अग्निहोत्रादीनां
कर्मणामेकमन्यतरभाव्य, अत्रु पुत्रेभ्यो दायं व्यमजदित्वावर्थावादेषु तथेति वाऽर्थः । अध्य-
यनविधिविषयत्वादेव । उपसंहरति—'तस्माद्'ति । अक्रियाधीनामप्युक्तार्थवादानां वेदत्वात् ।

धीमहृद्भाष्यकृता गृह्यार्थकृतिका ।

किन्तु यज्ञब्रह्माऽन्यतरप्रतिपादकत्वमपेक्षितम् । तदुत्तरकाण्डे ब्रह्मप्रतिपादकत्वमस्यैवेत्यर्थः ।
अन्यथा वपट्टारो वै गायत्रियै शिरोऽचिनत्स्यै रसः परापत्स पृथिवीं प्राविशत्स
खद्विरोऽभयदित्वावर्थावादानामवेदत्वं स्यात् । तदाहुः—'न च ताद्यथा अवेदत्वमतिप्रसङ्गा-
दि'ति । अवेदत्वस्याऽर्थवादादिष्वतिप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाप्रतिपादकाऽतिरिक्तेष्वपि वेदत्व-
माहुः—'शक्यते ह्यग्निहोत्रादीनामित्यादिना । अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मध्येऽन्यतरदपि
कर्म-अर्थवादादिष्वनन्तर्भाव्याऽपि अर्थवादप्रतिपादितानां पदार्थानां अग्निहोत्रादिरूपक्रियात्वाऽगा-
पेऽपि वेदत्वमस्तीत्यर्थः । 'तस्माद् ब्रह्मापी'त्यादि । यस्मात्कर्मतिरिक्तरूपकत्वमर्थवादेषु वेदत्व-
मस्ति, तस्मात्कर्मऽतिरिक्तमस्तिरूपकेषु वेदान्तेष्वप्यस्ति वेदत्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रब्रह्मणाऽति-
रिक्तमस्तीति चेत् तदाऽपि वेदान्तप्रमाणैः प्रदीयते ।

दत्वमापकृतं यत्किञ्चिच्च प्रतिपादकत्वं ? इति शंकाः ज्योतिषोमादियज्ञप्रतिपादकेषु यावच्च प्रतिपा-
दकत्वमाच्येन अवेदत्वापातात् । नान्यः । तस्मिन्नेव वाच्ये ज्योतिषोमेतरयत्किञ्चिच्च प्रतिपादकत्वे-
नावेदत्वापत्तेः । अपवा, शक्यते हीत्यादि । तथा च होमयज्ञान्यतरदनन्तर्भावेन अप्रतिपाद्यापि

वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पत्त्यामः । ऋगेव मन्त्रः । ब्रह्मप्रति-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाऽभावे कथं तेषां वेदत्वमित्यत आहुः—‘मन्त्रब्राह्मणे’ति । एकेनैव चारि-
तार्थेऽपि ‘अधिकं तत्राऽनुप्रविष्टमि’तिन्यायेन ब्राह्मणरूपत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । पूर्वतश्च एव
द्वितीये मन्त्रलक्षणमुक्त्वा ‘ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामि’ति मन्त्रे मन्त्राणां
त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र भेदकाण्डभावे त्रैविध्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य क्रमेण तेषां लक्षणं भेदसिद्धयर्थमुक्तम् ।
‘तेषां ऋग् यजुष्यवशेन पादव्यवस्थे’त्यादिना । तदर्थस्तु यत्राऽर्थवाचकपदानुरोधेन

गोस्वामिधीमद्विधिरविरचितं विवरणम् ।

यज्ञोपकारकत्वादमिहोत्रवाक्यानामिव ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामपि यथाकथञ्चिन्नप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमस्तीति भावः । ननु कथं वेदत्वं वक्तव्यं, मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं तु मास्वीत्युक्तमेवेत्यत आह—
‘मन्त्रे’ति । यद्यपि पूर्वकाण्डे मन्त्रलक्षणं बहुधा कथितं तथाऽपि ब्रह्मवादिभिर्विश्वं मन्त्र इति समाख्या
निपते स मन्त्रः । यत्र ब्राह्मण इति समाख्या तद्ब्राह्मणम् । तदुभयं वेदत्रयं प्रसिद्धमत्राप्युत्पत्त्याम
इत्यर्थः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपत्रिका ।

स्वरूपतोऽपि वेदत्वं समर्थयन्ति—‘मन्त्रे’त्यादि । यत्राऽर्थवशेनेत्यापृगादिलक्षणाऽऽक्रान्तत्वान्म-
त्रत्वेन । अभियुक्तप्रसिद्धेश्च । ऋगादय एव मन्त्रा इत्याहुः—‘ऋगेवे’ति । गायत्रीमन्त्रवत् । अत
एव मान्त्रवर्णिकमेवेत्यग्रे वक्ष्यति भगवान् सूत्रकारः । ऋगित्युपलक्षणम् । तेन तत्त्वमसीत्या-
दीनां यजुषं हायुहायु इत्यादीनां सामत्वं च सिध्यतीति हृदयम् । शोषे ब्राह्मणशब्द इति
लक्षणसङ्गत्या च ब्राह्मणत्वमपीत्याहुः—‘ब्रह्मे’ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां मन्त्राऽप्रतिपादिकत्वेऽपि

श्रीसायणवद्वृत्त्या शृङ्गावन्दीपिका ।

रिक्तानुपनिषत्सु कथं वेदत्वमित्याशङ्काऽऽहुः—‘मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पत्त्याम’ इति । मन्-
त्रब्राह्मणरूपत्वानुपनिषत्सुपादयन्ति—‘ऋगेवे’त्यादिना । मन्त्रलक्षणं निरूप्य, ऋचः सामानि
यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति मन्त्राणां त्रैविध्यमुक्तं तत्रैविध्यसमर्थनाय भेदसाधकं त्रयाणां
लक्षणमुक्तम् । ऋग् यजुष्यवशेन पादव्यवस्थेत्यादिना । अर्थवाचकपदानुरोधेन यत्र
पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा । एवं सत्येतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वाऽनुपनिषदां भवत्युक्तवम् ।
ऋक्तत्वे च सिद्धा मन्त्रता । ऋचः सामानि यजूंषीति श्रुतेः । सिद्धे मन्त्रत्वे वेदत्वं ‘सिद्धमि-
त्याशयः । ब्राह्मणत्वमप्युत्पादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमिती’ति । मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्याऽपि

भगवद्दीव्यधीमदिप्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा वेदान्ता वेदा इति यत्कुं शक्यत एवेत्यर्थः । सिद्धान्तानुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । न व्य-
भिचरन्ति न वेदत्वशून्या भवन्ति । ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाभावे कथं वेदान्तानां वेदत्वमित्यत आहुः—
मन्त्रेत्यादि । तथा च यत्रार्थवाचकपदानुरोधेन पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा ऋगिति पूर्वमीमांसायां
लक्षणकरणवेदलक्षणस्य च वेदान्तेष्वपि सत्त्वात् ऋग्मन्त्रत्वमप्याहृतमेवेति भावः । ब्राह्मणरूपत्वं
व्यवसाययन्ति—‘ब्रह्मे’त्यादिना । एतदपि पूर्ववच एवोक्तं ‘शोषे ब्राह्मणशब्द’ इत्यत्र शोषे मन्त्रा-

पादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव

गोस्वामिप्रीतुरलीपरविरचिता ननुभाष्यब्राह्मणा ।

पादव्यवस्था, न छन्दोऽनुरोधेन सा ऋगिति । तथा चैतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादस्ति मन्त्रत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणरूपत्वमप्युपादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । शेषे ब्राह्मण’ इत्यत्र मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्यैव शेषशब्देनोक्तैर्वेदान्तानामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन च ब्राह्मणत्वमपि सिद्धवतीति सर्वस्यैव वेदत्व न व्यभिचरन्तीति भावः । नन्वेव सृष्ट्यादिवाक्यानां का गतिर्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाऽऽभावादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इति । तेषां ब्रह्मप्रतिपादकानां वाक्यानां शेषभूता इति । तेषामपि माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मविरूपवत्त्वमेवेति भावः ।

ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वं वेदान्तानामिति यदुक्तं तन्न सम्भवति । यतः सर्वस्यैवाऽऽ-
न्नायस्याऽप्ययनविधिविषयत्वेन क्रियार्थत्वाद्देदान्तानामतदर्शानामपुरुषार्थानां भूतार्थत्वेन च पक्षा-
दिभिः समानविषयाणां लौकिकवाक्यवत्त्वदर्शाऽनुवादकानां कथमिव ग्रामाण्यसम्भवः । अवाधिताऽ-

गोस्वामिप्रीतमद्वितीपरविरचित विवरणम् ।

नम्वन कथं प्रतीयत इत्यत आहुः—‘ऋगेवे’ति । सत्त्वं ज्ञानमिति ऋगेवेत्यर्थः । ‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मप्रतिपादकं यद्यद्वाक्यं तत्सर्वं ब्राह्मणमित्यर्थः । ‘तच्छेषा’ इति ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषा इत्यर्थः । ‘सृष्ट्यादी’ति । आदिनेोपासनाप्रतिपादकवाक्यपरिग्रहः । ‘तस्माद्वा एतस्मा’दित्यादि-
नागा इत्यर्थः । प्रतिपादका इत्येव पाठः । न तु प्रतिपादिका इति पाठः । ननु तथाप्यस्तु नाम वेदत्व, निष्कलत्वरूपवेदोपरत्वनिवारणं तु न जातमित्यत आहुः—‘यद्यपी’ति । ‘न विधीयत’

केशिद्विरचिता वेदमन्त्रचन्द्रिका ।

तच्छेषत्वेन सङ्गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इति । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां शेषाः । एतेनैव ब्रह्मस्वरूप-
ज्ञानाद् सृष्ट्यादिवाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यज्ञानमित्युक्तं भवति । ननु ज्ञानस्याऽविषेदत्वात्कथमस्य

धीमद्वैतभाष्यविरचिता मूलाधेदीपिका ।

शेषे ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणत्वोक्तेरुपनिषदागमि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वादस्ति ब्राह्मणत्वम् । ब्रह्म-
प्रतिपादकं ब्राह्मणमिति शब्दसिद्ध्यापि ब्राह्मणत्वं सिद्धवतीत्याहुः—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ब्रह्म-
साम्यन्वि ब्राह्मणम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्यक्त्वः । सिद्धे ब्राह्मणत्वे वेदत्वमस्तीति हार्दम् ।
अथैवं ज्ञेयम् । व्याख्यातृणां पुरुषत्वावदुक्तानां परस्परं कठहृत्सत्त्वात्पुरुषोक्तिमनादस्य ऋषिवाक्यरूपं
सुप्रमानमादस्य ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति भगवता भाष्यकारेणोक्तम् । एवं ऋचां सूक्तानि यजु-
पायुक्तमाह्नमिति श्रुत्युक्तं वेदान्तानां वेदविरक्तत्वं सिद्धं भवतीति महाशंभुः । आपो वा इद-
मग्ने सलिलमाप्सीदित्यादिबृशिनिरूपकणां गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादिना । सृष्ट्यादि-

अमवधीयप्रीमद्विषयानामप्रचीतं प्रदीप ।

तिरिक्तसर्ववेदभागो ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणपदवाच्यत्वमित्यर्थः । एव ब्रह्मप्रतिपादकत्वेदत्वेनापि ब्राह्म-
णत्वमुक्तं शेषम् । ननु सृष्ट्युपासनाप्रकारकलप्रशसनादिवेदभागानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावाद्ब्राह्म-
णत्वं न स्यादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादि । तथा च माहात्म्यज्ञानद्वारा तेषामपि ब्रह्मप्रतिपाद-

गोस्वामिभीमश्रुतीपरविरचितं अनुभाष्यव्याख्या ।

नागताऽसन्दिग्धबोधजनकत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् । अतएवाऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यनेन शास्त्रस्य सर्वस्यापि क्रियापरत्वमङ्गीकृत्य 'सोरोदीदि'त्यादीनां 'विधिना त्वेकवाक्यतयादि'-त्यनेन स्तुत्याद्यर्थतया मन्त्राणां 'चेपेत्वे'त्यादीनां क्रियातत्साधनाऽभिधायित्वेन विधेयत्वावयवतां सन्पाद्य प्रामाण्यं समर्थितम् । न तु साक्षात्साधनप्रत्यायनेन । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकानां विधेयकवाक्यतां विनाऽर्थवत्त्वं क्वचिद्गुणुपपन्नं वा । तस्मात्पूर्वकाण्डोक्तक्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनार्थत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनादिक्रियार्थत्वेन वा प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् अत्रप्रतिपादकत्व-वेदान्तानामुपपद्यत इति कथं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति उद्ध-च्छते । नन्वक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूप-विधिपरत्वं वेदान्तानां भविष्यति । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः । उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनाऽर्थ-त्वेन वेदान्तानामज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां विधायकत्वात्स्वार्थ एव प्रामाण्यमिति चेत् । अनागततोत्पाद्यभा-वविषयत्वाद्धिधिमात्रस्य । नन्वन्वयेषां तथात्वेऽप्युत्पत्तिविधेयं तथात्वमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यधिकार-प्रयोगविनियोगरूपाणां चतुर्णामपि परस्परऽविनाभावाद्दुत्पत्तिविधेरपि तथा नियमस्याऽवश्यकत्वात् । विधिमात्रस्य भावनाविषयत्वात् ।

उच्यते । अस्ति तावदेदान्तानां ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वम् । ननु क्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनाऽर्थत्वमेव कुतो नेतिचेत् 'त्केन कं पश्येदि'त्यादिवेदान्तवाक्येभ्यः क्रियाकारकफलनि-राकरणस्याऽवगतत्वात् । ननु सर्वत्र क्रियातत्साधनान्यतराऽभिधायित्वे पुरुषार्थपर्यवसायित्वं दृष्ट-मिति वेदान्तानां तदन्यतराऽभिधायित्वे कथं तत्त्वमिति चेत् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादी-निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया तत्साधनं वेति तदुपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वं प्रसज्येत । स्वधा-वप्राप्तहननविषयत्वबोधनेन भवति । ननु क्रियाकारित्वेन । नञः स्वसम्पन्निधोऽभावबोधकत्वस्यैव श्रुतीयमानत्वात् । अत्रावशुद्धिर्द्वौदासीन्यकारणं दग्धेन्यनाऽशिवत्त्वयमेवोपशाम्यति । तथा च क्रिया-तत्साधनाऽभिधायित्वेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानस्य तत्र दृष्टत्वादनपि तथात्वे न क्रियदनुपपन्नम् । ननु वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वे प्रत्यक्षादिभिः समानविषयत्वेन प्रमाणलक्षणाऽसङ्गतिरिति चेत् । 'तत्त्वमसी'ति ब्रह्मात्मभावस्य वेदान्तव्यतिरेकेणाऽनधिगतत्वात् । न च सिद्धवस्तुनो हेतुोपादेय-रहितत्वात्तत्प्रतिपादकानां तेषां परमपुरुषार्थत्वं सादित्वाच्यम् । 'एवं हि नः पिता योऽस्माक-मविद्यायाः परं पारं तारयति' 'श्रुतं होय मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-दि'ति । 'सोहं भगवः शोचामि तं मां भवांच्छोकस्य पारं तारयतु, तरमे सृदित-कपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार' इत्येवमायाः श्रुतयो भोक्षप्रतिपन्न-निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वं न व्यभिचरन्ति ।

ननु पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनाऽर्थत्वाऽभावेऽपि बुक्तवाच्यगतोपास-नार्थत्वे किं बाधकमिति चेत् । एकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेनोपास्योपासकोपासनाभेद-पटितोपासनाया निरस्तसमस्तमेदप्रपद्ये प्रसङ्गि वक्तुमशक्यत्वात्तोपासनाविधिशेषत्वमपि वेदान्तानां सम्भवति । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । तथा च यथा सर्वकामसाऽभिद्वेषादिज्ञापनं निधीयते तथाऽस्तुत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानमिति कथं न विधिविषयत्वं तस्येति चेत् । क्रिया हि नाम सा, या

गोत्रामित्रीमुरतीविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोच्यते । पुरुषचित्तव्यापारायत्ता च यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्ब्रह्मं करिष्यन्' 'सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्दि'त्यादिषु ध्यानं चिन्तनं यथा मानसी क्रिया । पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् । न तथा ज्ञानं प्रमाणजन्यं भूतवस्तु विषयम् । प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन चोदनाऽविषयत्वात् । यथा 'वाचं धेनुमुपासीत' 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो वै देवमध्व'त्यादौ वागादिषु धेनुवादि-
बुद्धिर्मानसी क्रिया । नोदकवाक्यमात्रजन्यत्वात्पुरुषतत्त्वाच्च । न तथा वागादिषु वागादिबुद्धिः पूर्वोक्तहेतुद्रयाऽभावात् ।

नन्वेवं सति 'द्रष्टव्य' इत्यादीनि कथं सद्गतानि भविष्यन्तीति विधिरूपत्वस्य प्रतीयमान-
त्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । तद्विषये श्रूयमाणा अपि लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वाद्ब्रह्मणिप्रयुक्त-
वात्सादितैश्च्यवत्कुंठीमवन्तो दर्शनादीनामर्हत्वादिविषयेनेन बहिर्मुखपुरुषसामाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी-
करणेन सार्थका भवन्ति । यद्यपि बहिर्मुखोऽपीष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूदित्यनुसन्धाय प्रवर्तते ।
इष्टतत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रहेतुत्वात् । तथापि तदभिमतसोष्टस्याऽनिष्टत्वात्सामाविकेष्टप्रदर्शनार्थं
तदुपयोगात् । तत्र सात्कारणापेक्षया 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिभिः फलीपकार्यज्ञान्यां सह
श्रवणमेव साधनत्वेन विधीयते । चोदनाविषयत्वादिति । तदेतदनुसन्धायोक्तं ब्रह्मप्रतिपादक-

गोत्रामित्रीमद्वितीयाविरचितं विषयम् ।

इति । ब्रह्मज्ञानमिति शेषः । यथा 'स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यस्य विधित्वात् स्वर्गरूपफलजनकयाग-
प्रतिपादकत्वं - तथाच - - शोकरूपफलजनकब्रह्मज्ञानविधायकविध्यभावाद्बिदोपरत्वमिति - भावः । वेदो-
परत्वं खण्डयन्ति - 'तथापी'ति । तादृशविध्यभावेऽपीत्यर्थः । 'ज्ञानमि'ति । तस्मादेत्यादि-
केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शेषत्वमित्यत आहुः—'यद्यपी'ति । 'तादृशमि'ति । कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मज्ञानम् । ननु

धीत्याद्व्यपेक्षकता मूलापेक्षानिका ।

प्रतिपादका जपि सृष्ट्यादिद्वारा ब्रह्ममहिमानं वर्णयन्तो ब्रह्मप्रतिपादका एवेति भावः । ननु सृष्ट्या-
द्यर्थवादानां शेषत्वमनुपपन्नम् । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्मृतिलेनेन विधिशेषतयैव तेषां सार्थक्य-
कथनादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'यद्यपि न विधीयत' इत्यादि । यद्यपि ब्रह्म न विधीयते । स्वतः
सर्वदा विद्यमानत्वेनाऽऽविधेयत्वात् । तथात्र सृष्ट्याद्यर्थवादानामनुपयोग इवामाति, तथापि ब्रह्म-
(यिदामोति परमित्यादौ फलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानाऽपेक्षोक्तं । ब्रह्मज्ञानं तु द्वेषास्ति । स्वरूपज्ञानं,
लीलाविशिष्टज्ञानं च । तत्र सर्वत्र ज्ञानमनन्तं ब्रह्मोति स्वरूपज्ञानमुक्त्वा, तस्माद्वा एतस्मादि-
त्यनेन सर्गलीला निरूपिता । इत्थं स्वरूपज्ञानं लीलाज्ञानं च परमातितापकमिति तन्निरूपकाः
सृष्ट्यादिप्रतिपादका वेदान्ता ज्ञानशेषभावं मन्तोऽत्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीत्याहुः—'तादृशमेव

मण्यदीयधीमद्वितीयाविरचितं ब्रह्म ।

कत्वात् ब्रह्मप्रतिपादकराशेषतया वेद्यामपि आद्यबलमव्याहृतमित्यर्थः । यद्यपीत्यादि । न विधीयते
सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यज्ञानं ब्रह्मणि न विधीयते । तथापि विद्यानामाधेयि । तादृशमेव ब्रह्मयोपक-

ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पद्यमानः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय । काण्डद्वयस्याऽन्योन्योप-

गोस्वामिधीमुत्तरीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यारभ्य उत्पद्यमान इत्यन्तमित्यलं विस्तरेण । नन्वेवं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं भवेत्तदेव तु वाचकमितिचेत्तत्राह—‘पूर्ववैलक्षण्यमिति । अलंकारो ह्ययमस्माकं यत्पूर्ववैलक्षण्यम् । धर्मस्य निवर्गसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिकृतकृत्यतासाधकत्वान्महदेव वैलक्षण्यम् । तथाच श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयाद्दहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कंस्य कामाय शरीरमनुसं-ज्वरेदि’ति । स्मृतिश्च ‘एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते’ति । ननुत्तरस्य पूर्वापि-क्षयाऽभ्यहितत्वे शास्त्रयोनित्वादिति सामान्यग्रहणं निःप्रयोजनम् । उपनिषद्योनित्वादित्यसैव सप्रयोजनत्वादित्यत्र आह—‘काण्डद्वयस्ये’ति । अभ्ययनविधिविषयत्वेन सर्वोऽपि वेदराशिः पुरु-षार्थश्च नाऽमृतत्वव्यतिरेकेणाऽन्यो भवितुमर्हति । तथा च ‘स्वर्गकामस्वाराज्यकामादिशुद्धवशना-

गोस्वामिधीमद्विरचरविरचित विवरणम् ।

वाक्यादेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वज्ञानमित्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्रातिरूपफलायेत्यर्थः । ‘युक्त-मिति । फलयुक्तमित्यर्थः । तथा च कुत्रापि वेदोपरत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वकाण्डे विधि-वाक्यादेव फल प्रतीयतेऽन तु तथा नास्तीति वैलक्षण्यमित्यत्र आह—‘पूर्वं’ति । ‘भूषणाय’ेति । विधिवाक्याभावेऽपि केवलवाक्यार्थज्ञानादेव फलं जायत इत्यापि क्यमेव भूषणार्थं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वरीत्या मीमांसकमत निराकृत्य शास्त्रयोनित्वादित्यत्र शास्त्रपदस्वारसमाहुः—‘काण्डे’ति । ‘अन्योन्ये’ति । उभयोरैकवाक्यत्वयोपनायेत्यर्थः । ‘साधारणे’ति । सूत्र उभयसाधारण कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

पूर्वतन्त्रे विहितसैव फलदत्वमुक्तं, कथमविहितस्य तथात्वमित्यत्र आहुः—‘पूर्वं’ति । वैयर्थ्यनिरा-सत्त्वादिति भावः । एतेन पूर्वोक्तोपरत्वमपि निरस्तं ज्ञेयम् । शास्त्रपदाऽऽदानस्य प्रयोजनान्तरम-धोलाक्ष्यगृह्यत नृत्वाधेयविषय ।

ज्ञानमि’त्यादि । ‘तादृशमेवे’ति । सृष्ट्यादिकर्तृत्वविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः । ‘फलाये’ति । पर-प्राप्तिरूपाय फलायेत्यर्थः । तथा च तादृशज्ञानविषयीकृतजीजाप्रतिपादकत्वेन ज्ञानशेषमूलाः सृष्ट्या-पर्यवादा इति फलितम् । ननु पूर्वकाण्डेऽप्यवादा विष्णुकत्वावकत्वेन शेषभावं भजन्तोऽनुपयोगित्व-मप्युदन्तः सार्यका भवन्त्यन तु सिद्धपदार्थमहिमानं वर्णयन्तो ज्ञानशेषमात्र स्कोरयन्तः सार्यकता-मापद्यन्त इत्युक्तं, तथा च धर्मनिरूपकपूर्वकाण्डवलक्षण्यमेव महद्गुणमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘पूर्व-वैलक्षण्यं तिव’त्यादि । पूर्वकाण्डस्य नभ्यस्वर्गादिसाधकत्वमुत्तरस्य स्वक्षयरूपनश्यातिसाधकत्व-नभ्यस्वर्गादिमद्विरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

वाक्यार्थज्ञानविषयब्रह्मसाहात्म्यविषयकत्वेन । फलाय भक्तिरूपफलसम्पादनायेत्यर्थः । नन्वेव ब्रह्मज्ञा-नस्य धर्मवैलक्षण्यं स्यादत आहुः—‘पूर्वं’त्यादि । भूषणाय धर्मस्य निवर्गसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिभोक्तृरूपपरमत्रलसाधकत्वात् धर्मवैलक्षण्य इत्येवेत्यर्थः । ‘आत्मानं चेद्विजानीयाद्दहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि’तिश्रुतेः । ननुत्तरकाण्डस्य पुरुषार्थपर्यवसाने पूर्वस्य च त्रिवर्गोपक्षीणत्वे काण्डद्वयोपसंहारक शास्त्रयोनित्वादितिवापान्योपादानमनुचित उपनिषद्योनि-त्वादित्येव चोचितमित्यत्र आहुः—‘काण्डद्वयस्ये’त्यादि । तथा चाभ्ययनोपापनविधिविषयत्वेन

कारित्वाय साधारणग्रहणम् । 'यदेव विद्यया करोती' त्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । 'तमेवं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती'त्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैवमात्कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्मान्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं श्रुतभाष्यमाख्या ।

सर्वस्य पुरुषार्थत्वमस्ति नवेति सन्देहनिराकरणाय 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिना ज्ञानपूर्वं कृतस्य वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन पुरुषार्थत्वमवाधितमेव सिध्यति । न चैवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती'त्यादिना पूर्वस्याऽप्युत्तरशेषत्वश्रवणात् । सर्वस्य क्लृप्तस्येत्यर्थः । नन्वेवं साम्यापत्तिरेव सादिति चेदिष्टमपत्तिः । 'यदो नारायणः साक्षादि'त्यादिना साम्यस्य निष्यत्स्यहत्वात् ।

ननु वेदस्य सर्वस्याऽप्यौरुपेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कते कथं प्रजापत्यग्निहोत्रश्रवणां कर्तृत्वोक्तिरपपत्ता भविष्यतीत्याशङ्क्याह—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियायां प्रविष्टत्वात्क्रियारूपत्वेन

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

शास्त्रपदग्रहणमित्यर्थः । एकदाक्यत्वमेवाऽऽहुः—'यदेवे'ति । चतुर्धाभ्याये, यदेव विद्ययेति हीति सूत्रे वक्ष्यते । पूर्वशेषत्वं प्रथमतो ब्रह्मज्ञानं सम्पादानन्तरं कर्मकरणे कर्मणः वीर्यत्वं जायत इति वेदान्तस्य पूर्वकाण्डादहत्वमित्यर्थः । एवं पूर्वस्योत्तराहत्वमाहुः—'तमेवे'ति । कर्मणा च नमवत्प्रसादेन चित्तशुद्धौ ज्ञानमुत्पद्यत इति परस्परपेक्षितत्वेन साक्षात्त्वादेकार्थप्रतिपादकत्वाच्चैकवाक्यत्वमिति भावः । ननु कथमुपयोरैकार्थत्वमत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मणः

वैधित्तिरिति वेदान्तचन्द्रिका ।

प्याहुः—'काण्डद्वयस्ये'ति । तत्र प्रमाणमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । 'सर्वस्ये'ति । उत्तरस्येति शेषः । नन्वेवमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । प्रामाणिकेऽर्थे तदवस्थुपगमात् । 'ननु न सर्वोर्धा'श्रुतं विरोधं परिहरन्ति—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मज्ञानकाण्डयोः । 'क्रियाज्ञानयोरिति । शास्त्रप्रतिपाद-

श्रीलालभट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

मतस्त्राहैलक्षणमत्र मुपगमयैवेत्यर्थः । 'काण्डद्वयस्ये'त्यादि । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डमुपकरोति । तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्तीति श्रुतेरुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डमुपकरोत्येवं यः

भक्तवदोच्यतेमदिच्छाराज्यमधीत. शरीरः ।

सर्वोपि वेदराशिः पुरुषार्थपर्यवसानाय पुरुषार्थस्य परब्रह्मप्राप्तिरेव नान्यो भवितुमर्हति । इत्थं च पूर्वकाण्डे स्वर्गकामन्धाराज्यादिकामनाश्रवणात् परमपुरुषार्थपर्यवसाने च सन्देहः प्रातः । तन्निरासाय उक्तपुरुषार्थपर्यवसानाय च 'यदेव विद्यये'त्यादिना वीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन कर्मणां पुरुषार्थपर्यवसानमुक्तम् । इत्थं च सर्वस्यापि वेदराशेः पूर्वकाण्डोक्तकर्मवैयत्यभावात् । एवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वं सादत आहुः—'तमेतमि'त्यादि । तथा च वेदानुबचनयज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्ब्रह्मज्ञानेच्छापूर्तेः श्रवणात्सर्वस्य वेदराशेरुत्तरशेषत्वमिति न गौणता । सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मत्वेन साम्ये त्विष्टापत्तिः । ननु सर्वस्य वेदस्य समप्रामाण्ये प्रजापत्यग्निहोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्ममात्रपर्यवसित कर्तृत्वं कथं सिद्धयेदित्यत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियाज्ञानयोः क्रियाज्ञानस्वरूपयोः धर्मिपरत्वेनेत्यादि । क्रियायाः

गोक्षामिधीमुखीपरतिरिचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतीयमानत्वेऽपि कर्मणो 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुतेर्धर्मिरूपत्वाज्ज्ञाने प्रविष्टत्वाज्ज्ञानरूपत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि ज्ञानस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति धर्मिरूपत्वाद्भयकारणत्वनिरूपकयोरपि वान्ययोरैकवान्यत्वार्थं विशिष्टैकधर्मिनिरूपकत्वसाज्ब्रह्मसाङ्ग्युपेतत्वात् । कर्तृवाक्येषु कर्म-
ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवाक्येषु पूर्वोत्तरकाण्डस्थेषु सर्वत्र विरोधो नास्तीत्यर्थः । धर्मरूपेण भेदेऽपि धर्मिण एकत्वात् । नन्वेवं कर्मकर्तृत्वयोश्चकानां तेषां परिहृत्वेऽपि विरोधे प्रजाप्रत्यादिकर्तृत्वबोधकावां कथं सङ्गतिरिति चेत् । तेषामन्तरकारणत्वेन विरोधस्याऽनवसरप्राप्तत्वात् । ननुक्तं तस्मात्प-
रसाऽश्रवणादिति । नैष दोषः । तेषामपि यज्ञत्वःप्रभृतिसाधनकरणाऽनन्तरमेव कारणत्वोक्तेः ।
उत्तरकाण्डे ततोऽपि परस्य ब्रह्मणः श्रवणात् । न च प्रकरणयोर्दात्म्यं तस्य प्रयोजकत्वमिति
वाच्यम् । सर्वसाऽपि वेदस्यैकार्यप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्प्रकरणभेदस्य दुद्धिसौकर्यार्थं कल्पितत्वात् ।
अधुनोक्तमर्थमुपसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । पूर्वोक्तकारणकलाप्रादुर्घण एव शास्त्रोक्तं कारणत्व सिद्ध-

गोक्षामिधीमुखीपरतिरिचितां विवरणम् ।

क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन, धर्मां यस्यामित्येकादशस्वरूपयोर्भेदज्ञानोऽपि, धर्मरूपत्वेन धर्मिणोः क्रियाज्ञानयोरैक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मिणोर्विचाररूपत्वैक्यादेव पूर्वो-
त्तरकाण्डगतं कर्तृत्व ब्रह्मण्येव पर्यवसतीति न विरोध इति भावः । 'सिद्धमि'ति । ब्रह्मणि
वेदप्रतिपाद्यं जगरकर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

हेतिद्विरपि ता वेदप्रत्ययानुक्तम् ।

भगवत्क्रियाज्ञानशक्तिरूपयोर्वो धर्मस्तत्परत्वेन भगवद्भर्माणां भगवद्भित्तत्वात् यज्ञो वै विष्णु-
र्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेषु धर्मनिरूपणेनानेन धर्मिप्रतिपत्तिसम्पत्तिवद्विशिष्टधर्मनिरूपकत्वेनै-
कपादेकार्यप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वादेतोः कर्तृवाक्येषु सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डस्थितेषु मिथो न विरोध

धीकृत्यपटुता गूढार्थदीपिका ।

परस्परोपकारकत्वलक्षणो गुणत्वेन चैकहृद्दत्तसूचनाय शास्त्रयोनित्वादित्यत्र काण्डद्वयसाधारणस्य
शास्त्रपदस्य ब्रह्मणम् । अन्यथा वेदान्तयोनित्वादित्येव वदेत् । नन्वेवमेकहृद्दत्तत्वं उत्तरकाण्डे ब्रह्मणः
कारणत्वोक्तिवत्पूर्वकाण्डेऽपि ब्रह्मकारणत्वोक्तिरित्याह्यज्ञाऽऽहुः—'कर्मब्रह्मणोरि'त्यादि । पूर्व-
काण्डे प्रतिपाद्या या यज्ञात्मकमगवतो धर्मरूपा, तस्यां प्रविष्टस्य भगवतः क्रियारूपत्वम् । उत्तर-
स्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या यज्ज्ञान ब्रह्मालोक भगवतो धर्मरूप, तस्मिन् धर्मरूपे ज्ञाने प्रविष्टस्य भगवतो
ज्ञानरूपत्वम् । एवं क्रियाज्ञानरूपयोः कर्मब्रह्मणोर्धर्मिपरत्वेन धर्मां यो भगवान् तत्परत्वेन तद्रूपत्वे-
नैक्यात्कर्तृवाक्येषु कर्मनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकवाक्येषु न विरोधः । अग्निहोत्ररूपे कर्मणि यत्कर्तृत्वं
निरूपितं ब्रह्मनिष्ठमेव, कर्मब्रह्मणोर्भगवद्रूपत्वेनाऽविरोधादिति भावः । एकदेवियतद्रूपधर्ममु-

भगवद्दीपधीमदिच्छारागमनोक्तः प्रदीपः ।

धर्मिरूपत्वं 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुत्या, ज्ञानस्य धर्मिरूपत्वं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'तिश्रुत्यावसेयम् ।
न विरोधः वेदे यत्र कापि प्रतिपादितं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवसतीति न विरोध इत्यर्थः । तस्मात्
पूर्वोक्तीत्याज्जिरोधप्रतिपादनात् । शास्त्रयोनित्वं शास्त्रोक्तकर्तृत्ववत्त्वं ब्रह्मणि सिद्धमित्यर्थः ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादानुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये पुनः श्रुत्यनुयाद-

गोस्वामिधीमूर्त्तिपरिवारविष्ठा अनुभाष्यव्याख्या ।

मित्यर्थः । एकदेशिमेतद्वयमनूय दूषयति—‘केचिदि’त्याऽऽरभ्यो‘पेक्ष्यमि’त्यन्तेन । जन्माद्यस्य-
पत इत्यस्य संसारिव्यतिरिक्तेश्चाऽस्तित्वसाधकाऽनुमाननिरूपकत्वमिति वदन्ति । अनुमानप्र-
कारस्तु—संसारिव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । जगज्जन्मादिकारणत्वादिति । अत्र हेतुनिरूपकत्वादानु-
मानरूपत्वं सूच्यते । अन्ये पुनर्यथा प्रमाणं श्रुतिः प्रमाणं तथा ‘यतो ये’त्यादिश्रुत्यनुयादकमि-

गोस्वामिधीमूर्त्तिपरिवारविष्ठां विवरणम् ।

नैयायिकमतमनूय दूषयन्ति—‘केचिदत्रे’ति । अत्र ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वविषये । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । लक्षणबोधकत्वादित्यर्थः । ‘अनुमानमि’ति । तेषां मते लक्षणसेतरभेदसाधकत्वात्
गन्धवत्त्वस्य पृथिव्या लक्षणकरणेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यत्रैवं तत्रैवं यथा जलमिति
व्यतिरेक्यनुमानेन यथा पृथिव्यां जलादिभेदः सिद्ध्यति, तथाऽनुमानद्वयेन जगत्कर्तृत्वसेश्वरस्य च
सिद्धौ सूत्रैर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपलक्षणकरणेन ‘मस्यस्वरूपं जीवजडव्यतिरिक्तं भवितुमर्हति । जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वात् । यत्रैवं तत्रैवम् । यथा जीव’ इति जीवमिन्द्रससाधकं व्यतिरेक्यनुमानमित्यर्थः ।
ननु कीदृशानुमानद्वयमिति चेदुच्यते—प्रथमं जगति कार्यत्वसाधकमेकमतुमानम् । तथा हि—जगत्
कार्यम् । सायववत्त्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् । महत्त्वे सति मूर्त्त्याद्य । पदादिवदित्यनुमानेन
जगतः कार्यत्वसिद्धौ सत्त्वामनन्तरं कार्यहेतुकमपरमनुमानम् । तदित्यम् । जगत् शुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम् । कार्यत्वात् । पदादिवदित्यनुमानेन जगति शुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसिद्धिः । अथ च जगत्का-
रणीमूलाः चतुर्दशभुवनात्मकविचित्रप्रथरचनासमर्था शुद्धिगान् को वेत्याकाङ्क्षायामीदृशजगदुपादानो-
पकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिन्नः कश्चिन्नन्तव्य इति जीवस्य तादृशाभिज्ञत्वाभावात्प्रकृतेश्च जडलादु-
भयमिजो भगवानेवैतारश्च इत्यनुमानेनैव प्रमाणं जगत्कर्तृत्वे प्रमाणं, न तु श्रुतिरिति सूत्रकाराऽऽश्रयो
लक्षणकरणेन ज्ञाप्यते इति नैयायिका वर्णयन्ति । अधिकं प्रकाशेऽनुसन्धेयमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रमिक्षुमतमाहुः—‘अन्ये पुनरि’ति । ‘श्रुत्यनुयादकमि’ति । सूत्रमिति शेषः ।

सूत्रमनुमानोपलम्बकश्रुत्यनुयादकमित्यर्थः । तथा चास्मिन्नुत्वे यतो वा इमानि भूतानि
केचिद्विरचित्वा येदान्तवर्षिका ।

इत्यर्थः । तत्तद्वैकदेशिनोः प्रलोकमतमनूय दूषयन्ति—‘केचिदि’त्यारभ्य ‘प्रमाणमित्यन्तेन । अनु-
मानमि’ति । केवलव्यतिरेक्यनुमानमस्मिन् पक्षे । लिङ्गस्यैव कारणत्वाऽभ्युपगमात् । ‘श्रुती’ति ।

श्रीलक्ष्मणभट्टकृता धृताधेदीपिका ।

वदन्ति—‘केचिदत्रे’त्यादिना । जन्मादिसूत्रस्य हेतुनिरूपकत्वादानुमानत्वमित्यर्थः । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणादित्यर्थः । लक्षणं ह्यसाधारणो धर्मः । गोः सास्त्रादिवत् ।
सनेतरभेदसाधकः । तथा च संसारिव्यतिरिक्तः परमात्मा । जगज्जन्मादिकारणत्वादित्यनुमानम् ।
‘अनुमानमिती’ति अनुमाननिरूपकत्वान्यस्याप्यनुमानत्वव्यवहारोदस्य सूत्रस्यानुमानत्वमित्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीतः प्रदीपः ।

अनुमानं केवलव्यतिरेक्यनुमानम् । तथा हि ‘जन्माद्यस्य यत्’ इत्यनेन हेतुसाध्यप्रदर्शनात्
प्रथ इतरभिन्नास्तित्ववत् जगज्जन्मादिकर्तृत्वात् यत्रैवं तत्रैवमिति बोध्यम् । श्रुत्यनुयादकं ‘यतो

कमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनुमानश्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तत्तु 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति केवलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणस्य ।

गोत्रामिश्रीमद्विरिपरविरचिते भगुभाष्यम्याख्या ।

दमनुमानमपीत्याहुः । अनुवादप्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । ननु श्रुतिसत्त्वेऽनुमानस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । यथा श्रुत्या जगज्जन्मादिकारणत्वप्रदर्शनेन तस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिध्यति तथा तदनुसार्यनुमानेनापि तत्सिद्धौ दाढ्यमेव भवेदिति भावः । एवं मतद्वयमुक्त्वा निराकुर्वन्ति—तत्त्विति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेस्तस्य केवलोपनिषद्वे-

गोत्रामिश्रीमद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

जायन्त इति विषयवाक्यम् । तेन च केवलं कर्तृत्वमेव बोध्यते, न तु जगदुपादानादिकारणज्ञानत्वम् । तदभाव ईश्वरस्य सर्वज्ञता न स्यादित्येतदर्थं श्रुतिबोधितकर्तृत्वहेतुना जगदुपादानाऽभिज्ञत्वं साधनीयम् । तत्रैत्यम् । ब्रह्म पक्षीकृत्य जगदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानेच्छाकृतमित्यं साध्यते । जगत्कर्तृत्वाद्धेतुः । कुलालवत् । कुलालस्य घटकर्तृत्वमस्ति घटाद्युपादानवृत्तिः साधकधी-वरादिज्ञानमप्यस्तीति तस्य यथा तद्विषयकज्ञानवत्त्वं तथेश्वरसापि जगदुपादानविषयकज्ञानेच्छाकृतितमस्यस्य सत्त्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धयतीति भावः । सर्वज्ञत्वायेति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । श्रुत्यनुसार्यनुमानमिति । यथाऽऽदी भूगप्रसङ्गे जातेऽनन्तरं बहुधनुमितिः कर्तुं शक्यते । एवं श्रुत्या कर्तृत्वशाब्दबोधे जातेऽनन्तरं सर्वज्ञत्वानुमितिः कर्तुं शक्यत इति श्रुत्यनुसारित्वमनुमानस्येत्यर्थः । 'अनुमानं च'ति । सर्वज्ञत्वे सर्वशक्तिमत्त्वे चानुमानं प्रमाणम् । कर्तृत्वे च श्रुतिः प्रमाणमिति चकारार्थः ।

एवं च नैयायिकमते सूत्रे विषयवाक्यमेव नास्ति केवललक्षणमुक्तम् । तेन च महद्व्यनुमानमेव प्रमाणं श्रुतिस्पर्शोऽपि नास्ति । सिद्धमते तु-यतो वेति विषयवाक्यं वर्तते, परन्तु तेन विना कर्तृत्वरूपहेतुज्ञानाऽभावेऽनुमितिर्न भविष्यतीत्यनुमानोपलम्भकमेव सूत्रमिति रहस्यम् । तन्मतद्वयमेको-कलैव दूषयन्ति—'तत्त्विति । 'औपनिषदमिति । बृहदारण्यके शाकल्यशाङ्ग इदं वाच्यम् ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपरिचयिका ।

यतो वा इमानि भूतानीत्यादिश्रुत्यनुवादकमप्रलम्भ । हीत्याद्यनुपपन्त्ये । अनुमानस्य ब्रह्म-प्रमाणत्वाऽभावमाहास्याहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । 'तत्त्विति । पूर्वोक्तं द्रव्यमप्यनुमानम् । श्रुत्यनुसारित्वात्तसोपेक्षानर्हत्वमाहास्याहुः—'अनधिगत'ति । श्रुत्यनुसारिणस्य तथात्वाभावात् तत्त्व-भीलाद्युक्तवृत्ता मूढायेऽपि च ।

'अन्ये पुनरिति'त्यादि । यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा श्रुत्यनुवादकमनुमानमपि प्रमाणमित्याहुः । प्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । श्रुतिर्हि जगज्जन्मादिकारणत्वं प्रदर्श्यं प्रमाणः सर्वज्ञतां साधयति । तथा तदनुसार्यनुमानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वं साधयत्सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति—'तत्तु तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिना । औपनिषदमिति विशेषणोपनिष-

अथवा हीमतीमदिच्छारागामादीन् अदीप. ।

वा' इति श्रुत्यनुवादकम् । सर्वज्ञत्वाय सर्वकर्तृत्वस्य सर्वज्ञतां विनाऽसम्भवेन सर्वज्ञत्वमिदमे- इत्यर्थः । तन्मतद्वयं दूषयन्ति—'तत्त्विति'त्यादिना । केवलेति तु शाब्देनोपनिषद्विरिकेयत्वनिरासाम् ।

मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्भवत् । सन्देहवारकत्वाच्छास्त्रस्याऽपि तदङ्गत्वमिति ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे द्वितीयं जन्मापधिकरणम् ॥

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अनुमानव्याख्या ।

बलेनाऽनुमानस्याऽनवसरपराहृतत्वात् । यथाकथंचित्तदवगतिसाधनत्वाऽभ्युपगमेऽपि न तस्य प्रामा-
ण्यम् । शुलोकसमधिगतत्वेन प्रमाणलक्षणाऽभ्यामात् । तदेवाऽऽहुः—‘अनधिगते’ति । ननुपनि-
पन्मात्रवेद्यत्वे श्रवणस्यैव तत्साधनत्व नान्यस्येति पर्यवस्यति । तथा च मनननिदिध्यासनयोरपि
श्रुती तदवगतिसाधकत्वेकेलनाऽपि प्रामाण्याऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—‘मनने’ति । नहि तयो-

गोस्वामिधीमुरीपरविरचितं विपत्तम् ।

‘पुरुषमि’ति । उपनिषन्मूलप्रमाणक पुरुषमित्यर्थः । ‘केद्यले’ति । ब्रह्मणो यावद्यमाणाऽगोचर-
त्वेऽपि प्रतिप्रसवेनोपनिषदेष्वर्थ्य केवलपदम् । तेन च निरूपणदर्शनं, धातुः प्रसादादिति-
श्रुत्या मननादिद्वारा दर्शनमपि आत्मा चारे द्रष्टव्य इतिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति नानुमानवेद्य-
त्वमिति भावः । ‘उपेक्ष्यमि’ति । एकेन श्रुति विहायाऽनुमानवेद्यत्वमपरेण च श्रुतिसरकारेणाऽनु-
मानवेद्यत्वमुक्तमिति मतद्वयमपि दूरतस्याज्यमित्यर्थः ।

अथैवं येन श्रुतिप्रामाण्यमेव न स्वीक्रियते तत्राद्यथाह्य प्रति किं वक्तव्यमिति चेत् । मैवम् ।
नानाशुक्तिप्रसारणशीलानां धाद्यानां निराकरणार्थमेव त्वदीयं मतम् । न तु ब्रह्मणि प्रामाण्यसिद्धयर्थम् ।
एव च वेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छता स्वप्राभ्युपनिषदेवत्य स्वीकर्तव्यम् । तथा च ब्रह्मणः प्रामाण्यान्तरायेष-
त्वादनुमानप्रसर एव नास्तीत्यलमधिकेन । ‘अनधिगतार्थे’ति । न अधिगतः अनधिगतः
ब्रह्मात् । एतादृशो योऽर्थस्तत्र गन्तुत्वात्प्रतिपपकयोधजनकरत्वादित्यर्थः । प्रमाणस्य अनुमानादि-
प्रमाणस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिसिद्धेर्न नानुमान प्रामाण्यमिति भावः । नचैवं सर्वज्ञत्वसिद्धिर्न
स्याच्छ्रुत्या कर्तृत्वस्यैव बोधितत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मणा विपश्चिता, यः सर्वज्ञः सर्वविदि-
त्यादिना सर्वज्ञतापोधनात् । ननु युक्तिभिरनुचिन्तन मनन, युक्तयथातुमानरूपा इति मननोपयोगित्वाच्च

किञ्चिद्विरचिता वेदादन्तर्गमिद्वयम् ।

मिति भावः । ननु मन्तव्य इत्यादिश्रुती मननस्याऽपि ब्रह्माऽवगतिसाधकत्वेः कथमनु-
मानाऽप्रामाण्यमित्यत आहुः—‘मनने’ति । न हि ते स्वातन्त्र्येण तद्वन्गृणी किन्तु श्रवणस्यैव
फलोपकर्षद्वयते इति नोक्तदोषाऽवसरः ।

श्रीकालमहकृता गूढार्थदीपिका ।

प्रतिपाद्यत्वं, यतो वाचो नियतन्त इत्यनेन मनोवागम्यत्वमुक्तमत उभयोरप्येवार्थाय प्रामाणा-
न्तराऽगम्यत्वमुपनिषद्व्यत्वं साधनीयम् । तथा चोपनिषदमित्यस्योपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वमिति
सिध्यति स्म । एव सत्यनुमानस्य प्रामाण्यं वदन्तोऽनायासेन प्रत्युक्ताः । ननु केवलानुमानसाप्रामा-
ण्येऽपि श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य कुतो न प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अनधिगतार्थगन्तृत्वा-
न्ययदीवभीमदिच्छासामर्थ्येन प्रदीप ।

केवलोपनिषदेवत्वमुक्तमित्यर्थः । ‘अनधिगते’त्यादि । तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वरूप प्रामाण्यं वेद
एवास्ति ननु अनुमाने इत्यर्थः । ननु ब्रह्मण उपनिषदतिरिक्तवेद्यत्वे मनननिदिध्यासनयोर्महावग-

१ इति कथावित्कथात् । २ ‘आत्माचारे’ इति श्रुत्या मननं सिधीयते । तत्र ‘यत्तु प्रसादा’दिति श्रुत्युक्तभगवत्स-
वादिहृदयेन मननेन दर्शनमुच्यते वेदानुमानं ब्रह्मणि न प्रामाण्यमिति भावः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिताः अणुभाष्यव्याख्याः ।

स्वातन्त्र्येण तद्वन्तृत्वमस्ति किन्तु श्रवणस्यैव फलोपकार्यद्वा इति न किञ्चिदूषणमित्यर्थः । एवं मनन-
निदिध्यासनयोः श्रवणाद्भवेन, स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वं निराहृत्य शास्त्रस्यापि सूत्रकारकृतस्य
तथैव तद्विराकरणायाह—'सन्देहवारकत्वादि'ति ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरण सम्पूर्णम् ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचित विपरणम् ।

कथमनुमानस्य निरास इत्यत आह—'मनने'ति । 'श्रवणाद्भस्वमि'ति । श्रवणेन कृत्वात्मदर्शने
जननीये मननादीनां सहकारित्वमित्यर्थः । एवञ्च मननोपयोगित्वेनाऽनुमानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।
नन्वेवं चेदनुमानेनैव मननसिद्धौ वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्यर्थमित्यत आह—'सन्देहे'ति । श्रवणान-
न्तरं सन्देहे सति मनन न सम्भवति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वादित्यर्थः । 'तदद्भस्वमि'ति । मनना-
द्भस्वमित्यर्थः । शास्त्रस्यापीत्यपिकारेणाऽनुमानस्य सद्ग्रहः । एवं च मनने सहकारिकारणत्वमेवाऽनु-
मानस्य बोद्धव्यमिति सर्वमनवपम् । इति द्वितीयाधिकरणम् ।

कैशिकविरचिता वेदान्तप्रसिद्धिका ।

ननु शास्त्रीति श्वास्त्रमिति व्युत्पत्त्या तद्वन्तृत्वात्कथं केवलोपनिषदेऽप्येतत् आहुः—'शास्त्र-
स्ये'ति । तन्मननश्रवणमेव वा ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

श्रीलालकृष्णदास गृह्यार्थदीपिका ।

प्रमाणस्ये'ति । श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य श्रुत्यभिमतार्थमन्तृत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु केवलोप-
निषदेऽप्यत्र प्रबलं मननव्यो निदिध्यासितव्य इती श्रुतौ प्रबलप्रतिपत्तौ मननस्य विहितत्वात् । मनन
हि श्रुक्तिभिरनुचिन्तनम् । युक्तयस्तु पूर्वोक्तानुमानरूपाः । अतोऽनुमानमपि त्रयणि प्रमाणं कृतो
न भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—'मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्भस्वमि'ति । प्रबलप्रतिपत्तौ श्रुप-
निषन्श्रवणमेव साधनत्वमेतन्नम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणाद्भस्वमेवोपकारकत्वमतो यथा तृपनि-
षदेऽप्येवमित्यर्थः । ननुपनिषदेऽप्येवमेव मीमांसायाः किञ्चोपनिषत्त्याकाङ्क्षायामाहुः—'सन्देह-
वारकत्वादि'त्यादि ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

भगवद्गीतमधीमुरलीधरविरचित प्रसिद्धम् ।

तिसाधनत्वोक्तिर्व्यर्था सादत आहुः—मननेत्यादि । श्रवणाद्भस्वत्वं श्रवणेन प्रबलप्रतिपत्तौ जननीयायां
सहकारिकारणत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्य व्याससूत्ररूपशास्त्रस्य । तदद्भस्वत्वं श्रवणाद्भस्वम् ॥ २ ॥
॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ॥

अयमर्थः—ये केचन मननं शब्दादीकृतानुमानमपि तद्विधिं तद्व्यर्थे वा तद्व्यर्थे प्रमाणत्वेनाऽनुपास्यन्ति ते
स्वातन्त्र्येण वेदस्यैवाप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । कथमिति चेत्—तस्मान्मती प्रबलं श्रुत्या तद्व्यर्थं नि वेदेऽप्येतत् न वा । शास्त्र
वेदविषयार्थसाधनत्वात्प्रमाणत्वेन निष्प्रयोजनं च तद्व्यर्थमनुमानं तस्मिन् । अथ न शास्त्रं नि सदिग्धं वा शास्त्र
पदवाचकत्वात्वेदस्यैवाप्रामाण्यं । ननु श्रुत्यापत्तयस्तानां मननविषयेन प्रामाण्यपदविषयमिति
इति चेत् । न । मननं हि जीवस्य मनोवैषम्यकारणं श्रवणस्यैववर्तते च तद्व्यर्थं तद्व्यर्थं वा । तस्मात् श्रवणकर्तृ-
त्वं तद्व्यर्थं वाच्यं । ननु श्रुत्या प्रमाणत्वं । तदा तु वेदेन नि सदिग्धं शास्त्रम् ।
ननु तद्व्यर्थं वाच्यं । तस्मान्मती मननं शब्दादीकृतानुमानं तद्व्यर्थं प्रमाणत्वं । तस्मान्मती ।

तृतीयं समन्वयाऽधिकरणम् ।

तत्रैतत् स्यात् । तत्र किं समवायि, निमित्तं, कर्तृ, वा ? किमतो यथेयम् ? । एय-
मेतत् स्यात् । यद्येकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानशक्तयोर्निरतिशयत्वं भङ्ग्येत । मृदादिसाधारण्यं

गोस्वामिधीमद्विरभिरचितं अनुमान्यव्याख्या ।

एवं जन्मादिसूत्रं व्याख्यायैकदेशिमतद्वयं निराकृत्य सूत्रान्तरमवतारयितुमाह—‘तत्रे’ति ।
शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वनिश्चायकत्वे सति । एतदग्रे । उच्यमानं संशयरूपमेव ज्ञानं स्यात् । तथा
च कुतो निश्चय इति भावः । कथमित्वाकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘तत्र किं समवायि निमित्तं
कर्तृ चे’ति । तत्र शास्त्रे । उक्तमिति शेषध्वनिषि सम्बन्ध्यते । ननु विरूपत्वे किं बाधकमित्याहुः—

गोस्वामिधीमद्विरभिरचितं निवरणम् ।

पूर्वाधिकरणे कार्यलक्षणेन ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणत्वं प्रतिपादितमिदानीं विशेषरूपेण
समवायि कारणत्वप्रतिपादकं समन्वयाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैत’त्सादित्यादिना । तत्र शास्त्रे ।
एतत् न वक्ष्यमाणम् । स्यात् विचार्यं स्यात् । वक्ष्यमाणेवाऽऽहुः—‘तत्र किमि’ति । तत्र
यतो वेति श्रुतौ । ‘कर्तृ चे’ति । कुलालवत्कारणं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतौ प्रथमं जगतः समुत्पादि-
कारणं निमित्तकारणं कर्तृकारणं वा प्रतिपादितमिति विचार्यं स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । तदिति प्रथमा-
न्तपाठे तद्ब्रह्म समवायिकारणं वेति विचार्यं स्यादित्यर्थः । अस्मिन्पाठे प्रकृति प्रतिपादितमिति पदद्वय—

द्वैविधिरचिता वेदान्तधर्मिका ।

एवं सप्रमाणं प्रलयो लक्षणं विर्णयोक्ताकारविधौ निर्बहुमग्निमाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रै-
तदि’ति । तत्र कारणत्वाद्भूकृतौ एतद्विनिगमनाविरहाद्वक्ष्यमाणसंशयकलपर्यवसानात्मकं दूषणं
स्यादित्यर्थः । तमेव संशयं प्रदर्शयन्ति—‘तत्रे’ति । अत्र ब्रह्मेतिशेषः । अत्रोद्ब्रह्मन्ते—‘किमि’ति ।
यथेयंविधः संशयस्तर्ह्यत ईदृशसंशयात्किमनिष्टमित्यर्थः । नद्यासु विधासु कयाप्येकविधया कार-
णत्वं हिष्यते, अत एका कञ्चि प्राप्तेति भावः । अत्रोत्तरमाहुः—‘एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारेण
वक्ष्यमाणमनिष्टं स्यादित्यर्थः । तदेवोद्घाटयन्ति—‘यथेकमि’ति । समवायि निमित्तं वा कर्तृत्वं वा ।

श्रीलात्प्रहृष्टका मृदापेक्षिका ।

‘यथेकमेव स्यादि’ति । समवायेव, निमित्तमेव, कर्त्रेव, वा स्यादित्यर्थः । ‘क्रियाज्ञान-
शाक्तयोर्नि’त्सादि । यथेकमेव स्यात्तदा तु मृदादावप्येकस्य समवायिकारणत्वादेः साधिका
ममवदीमधीमदिच्छाराममणीत. मदीप. ।

पूर्वोक्तरीत्या जन्माधिकरणं निर्णयं सूत्रान्तरमवतारयन्ति—तत्रेत्वादि । तत्र जगत्प्रति
ब्रह्मणः कारणत्वे । एतत् स्यात् वक्ष्यमाणसंशयनिवृत्तत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र संशयविषयकोटीनां
मध्ये संशयकोटिगमनामाहुः—‘समवायी’त्वादि । उक्तसंशये किं दूषणमित्याहुः—‘किमत’ इति ।
यथेवं संशयोऽतः को दोष इत्यर्थः । ‘एवमि’त्वादि । वक्ष्यमाणप्रकारो दोषः स्यादित्यर्थः । दूष-
णमेवाहुः—‘यथेकमित्यादिना । एकं कुलालवत्कर्तृ दण्डवत्त्रिमितं मृत्पिण्डवत्समवायि एतेषां अन्य-

१ समन्वये नाम ब्रह्मण सर्वत्र चक्षते यथिमाधिभिमद्वयेण सम्भगल्लसत्त्वम् । ननु वेदान्तानां ब्रह्मण्यन्वय
इति । तस्य द्विधेयप्रतिपत्त्येवैव विद्वत्पाठः ।

शोखाग्निश्रीमुरतीपरमिरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

‘किमत’इति । यद्येवमेकस्यैव त्रिरूपत्वम् । अतः किं किं दूषणमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः—‘एवमे-
तस्स्यादिति । एवमुच्यमाने एतद्वापकं सादित्यर्थः । किं चापकमित्याकांक्षायां गूढाग्निसन्धि-
मुदाट्यति—‘यद्येकमेव’इति । यदि समवायि निमित्तं कर्तृ वैकमेव ब्रह्म सात्तदा ब्रह्मणः क्रिया-
ज्ञानशक्तयोर्निरतिशयत्वं व्यापकत्वं भज्येतेत्यर्थः ।

अयमर्थः—ब्रह्मणः सैन्धवधनवदेकरसत्वेन क्रियाज्ञानशक्तयोः सर्वत्रैव व्याप्तत्वेन समवायित्वांशे
तदनङ्गीकारेऽस्मदादिविभादेशिकत्वाऽऽपत्या निरतिशयत्वं सर्वस्मिन्नपि व्याप्तत्वं भज्येतेत्यर्थः ।
दूषणान्तरमप्याहुः—‘मृदादी’ति । मृदादिसाधारण्यं, कृतकत्वेन सावयवत्वेन चाऽनित्यत्वं भवेदित्य-

शोखाग्निश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

साऽध्याहारो नास्तीति लापवम् । अत एव प्रकृत्यै श्रीपुरुषोत्तमैः प्रथमान्तपाठ एवाऽऽदृतः । शङ्कते-
‘किमतो यद्येवमिति । यद्येव संशयः सात्तर्हि । अतः संसात् संशयात् किं भविष्यति न
किमपीत्यर्थः । तथा च श्रुत्या ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणताज्ञाने जाते ऋणं प्रमाणं च ज्ञात-
मेवातःपरं संशयेन किं कर्तव्यं विचारेण नन्निरासे च किं फलं भविष्यति न किमपीति भावः ।
उत्तरयन्ति—‘एवमेतस्स्यादिति । एवमनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणविचारेणेत्यर्थः । एतत् दोष-
निवृत्तिरूपं फलं सादित्यर्थः । विचारमेवोपपादयन्ति—‘यद्येकमिति । सर्वेषु समवायिनिमित्तादिषु
कारणेषु मध्ये एकं वक्तव्यम् । तत्र दण्डादिविभक्तिं वा प्रयोज्यवस्तुं वा समवायि वेति त्रयाणां
मध्ये एकं सादित्यर्थः । तदा निमित्तत्वकर्तृत्वयोः स्वीक्रियमाणे—‘क्रियाज्ञानशक्तयोरिति
ब्रह्मणि निमित्तत्वे स्वीक्रियमाणे क्रियाशक्तेः, प्रयोज्यकर्तृत्वस्वीकारे ज्ञानशक्त्येतरनैरेष्यरूपं निरति-
शयत्वं भज्येतेत्यर्थः । तथा च यथा निमित्तकारणीभूतदण्डे स्वतन्त्रा क्रिया नास्ति, यथा वा प्रयोज्य-
कर्तारि कुलाळे प्रयोजककुलाळपितुनिष्ठं कर्तृत्वज्ञानमादायैव कर्तृत्वज्ञानं तथेतरसापेक्षज्ञानं ब्रह्म-
देविद्विरचितं वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्रायं भावः—यदि मृत्सुवर्णादिवत्समवायित्वं यदि वा दण्डचक्रादिवत्निमित्तत्वं, यदि वा कुला-
लादिवत्कर्तृत्व, तदा तयोर्निरतिशयत्वं सर्वान् सदैकरसत्वेन यत्सर्वव्याप्तत्वं, तदीयेत । समवा-
यित्वांशे ज्ञानाऽस्मत्त्वात् । क्रियाया अपि परायत्त्वत्कर्तृत्वशेषि ज्ञानकर्मेन्द्रियैव तत्प्राप्तव्यात् ।
तयोः प्रादेशिकत्वं सात् । दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’ति । साधारण्यं सावयवत्वं निवृत्तत्व-

शोखाग्निश्रीमद्विरचितं गूढाग्निसन्धि ।

शक्तिरस्त्येवेति तत्साधारण्यं ब्रह्मणोऽपि सादिति निरतिशयत्वं ब्रह्मनिष्ठक्रियाज्ञानशरत्त्वोरप-
नच्छेदित्यर्थः । तथा च परास्य शक्तिर्विधिष्वेव श्रूयत, इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मशक्तिषु परत्वं विरि-
यमवधीयधीमद्विरचितं गूढाग्निसन्धि । अत्रि. प. ।

तरदेव सादित्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘क्रियाज्ञाने’त्यादि । तथा चोक्तप्रतिषेधकारणानां
मध्ये यद्येकं कारणं ब्रह्म भवेत्तदा तेषामिद्वेतरकारणसमवधानं विना कर्तृजनकत्वं न म्याह्वयजोषि ।
इत्थं च क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन यद्विरतिशयत्वमितरनैरेष्येव कार्यजननगामर्थं तद्भज्येतेत्यर्थः ।
ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’त्यादि । साधारण्यं प्रथमो मृत्सुवयवत्वाऽनि-

च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं सन्देहः यावता 'यतो वा इमानो' त्यादिभ्यो निःसन्देहश्चयणात् ? । एवं हि सः, पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति । 'आत्मन'

शोन्वाभिधीमन्पुरीपरविरचिता अनुभाषणव्याख्या ।

र्थः । ननु समवायित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनित्यत्वप्रसक्तौ किं त्रिनिगमकमित्यतो दृष्टान्तेन तत्साधयन्ति—
'मतान्तरवदि'ति । यथा सांख्यभूते प्रधानस्यैव समवायित्वं न पुरुषस्य । यत्परिणामि तद्विकृत-
रनासांख्यवत्त्वाच्चाऽनित्यमिति यदादौ' दृष्टम् । तत्राप्येन ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसक्तौ दुर्निवारः स्यादिति-
त्यर्थः । अधुना सूत्रान्तरमवतारयितुं तत्सृष्टिचयनकं सन्देहमेव दृढीकर्तुमुपश्लिषन्ति—'कथमेवमिति ।
एवमेवंप्रकारकः सन्देहः । कथं कथमुपपद्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यावते'ति । यतो वेत्यादा-
वुत्पत्त्यादिव्रथाऽधिष्ठानत्वनिरूपणेन निःसन्देहमेव समवायित्वस्य श्रवणादित्यर्थः । 'संशयबीजो-
द्घातेन तं समर्थयन्ति—'एवं हि स' इत्यारभ्य 'सुतरां सन्देह' इत्यन्तेन । सः संशयः । 'एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेनाऽऽहुः—'पञ्चमीति' । ननु पञ्चम्यां सामान्यतः कारणमात्रबोधनात्सम-
वायित्वं को निवारयेदित्यत आहुः—'पञ्चम्यास्तसिरिति । तत्सेरपादानाऽर्थकपञ्चमीनिपय एव

शोन्वाभिधीमन्पुरीपरविरचितं विवरणम् ।

अपि स्यादिति भावः । ननु समवायिकारणत्वमेवास्तु इत्यत आहुः—'मृदादिवदि'ति । 'मता-
न्तरवदि'ति । यथा साहचर्यमते मृत्तिकारत्वं घटे, मृत्तिकायां विकारित्वम् । तथा ब्रह्मण्यपि विकारित्वं
स्यादित्यर्थः । एवं चैतद्वेपनिवारणार्थं विचारः कर्तव्य इति भावः । एवंहीत्या विचारे प्रसक्तेऽधि-
करणाहंसंशयमाहुः—'कथमिति'त्यादिना । 'एवमिति' । समवायि निमित्तकारणं कर्तुं वेत्वेवंरूपः
सन्देहः कथमित्यर्थः । ननु कुतो न भवतीत्यत आह—'यावते'ति । यावत्पर्यन्तमित्यर्थः । वाक्प-
श्रवणानन्तरमपि सन्देहतादवस्थं प्रतिपादयन्ति—'एवं हीति' । सः सन्देहः । भवतीत्याद्याहारः ।

शेखिरविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मनित्यत्वमनासकामत्वं परस्परसापेक्षत्वं कार्योत्पादने नैऋयिकदिनतवद्भवेत् । अत्र नोदकमाहुः—
'कथमिति' । एवं पूर्वोक्तविषया । 'निःसन्देहे'ति । यतो वेत्यादिसम्पूर्णवाक्यार्थपर्यालो-
चनया समवायित्वात् निःसन्देहश्चयणात् । उचरमाहुः—'एवं हीति' । सः संशयः ।

श्रीलालमद्रिका शूबाधेदीविषया ।

धत्वं च न संगन्धेत् । दूषणान्तरमाहुः—'मृदादि साधारण्यं च स्यान्मतान्तरवदि'ति ।
यथा-मृत्तिकापटस्य समवायिकारणमेव । दण्डो निमित्तमेव । कुलालः कर्त्तव्य । तथा ब्रह्माप्येकमेव
सात्तदा मृदादितुल्यता- स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—'मतान्तरवदि'ति । मतान्तरे ब्रह्मणः कर्तु-
मकथीयमोमदिच्छारामयच्छेत् । अदीपः ।

सत्य सावपपत्वं च स्यादित्यर्थः । तत्रोपष्टम्भकमाहुः—'मतान्तरवदि'ति । यथा च सांख्येः पुरुषस्य
परिणानित्वमेतद्वेपान्तेन न स्वीक्रियते प्रकृतेश्च साववत्त्वात्स्वीक्रियते । नैयायिकमतमादाय तु कपाल-
तुल्यतया द्रव्यसमवायिकारणतायां ब्रह्मणोऽनित्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । अग्निमाधिकरणपटक सशयं
दृढीकुर्वन्ति—'कथमिति'त्यादिना । एवं प्रसक्तकारणं न वेत्याकारकः । यावता निश्चयेन । 'निःसन्दे-
'त्यादि—कारणतासन्देहनिर्गमनं येन सासाध्यकारणतायाः शुचिनाज्येभ्यो निश्चयादित्यर्थः । एवं

इत्यपि पञ्चमी । निमित्तत्वे न सन्देहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्देहः । तद्वाचकाश्रयणात् । कल्पनार्यां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः सुतरा सन्देहः । एवं प्राप्त आह—

गोस्तामिधीमुरीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विहितत्वेन विश्लेषविशिष्टस्यैव तस्य प्रतीतेर्न समवायित्वं किन्तु निमित्तत्वमेवेत्यर्थः । नन्वत्र तस्मिन् श्रवणेऽपि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चमीश्रवणात्कारणत्वमात्रमेव प्रतीयतामित्यत आहुः—'आत्मन इत्यपी'ति । अपादानार्थ इत्यर्थः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्याज्जुचितत्वेनेकवाक्यत्वार्थं तथाऽपि तथा कल्पनीयमित्यर्थः । तदेतत्सर्वमसिन्धवायोक्तं—'निमित्तत्वे न सन्देहः । पञ्चम्यां निमित्तत्वकथनादि'ति । ननु तर्हि कुत्र सन्देह इत्यत आहुः—

गोस्तामिधीमद्विद्विधरविरचित विवरणम् ।

कथं भवतीत्यत आह—'पञ्चमी'ति । यतो वेति वाक्ये पञ्चमुक्ता । तस्माद्वा एतस्मादिति वाक्ये साक्षाद्ब्रह्मवाचकादात्मपदादपि पञ्चमी । 'आत्मन' इति । निमित्तत्वे पञ्चम्या निमित्तत्वरूपार्थवाचकत्वे 'न सन्देह' इति । सन्देह एव नास्तीत्यर्थः । 'कथनादि'ति । षण्ढापोषा

केद्विद्विरचिता वेदा-तत्त्वव्याख्या ।

ननु पञ्चम्या सामान्यतः कारणतामान्वयोपनाद्वचति सम्भावना समवायित्वस्यापीत्यत आहुः—'पञ्चम्या' इति । तस्मात्पदानार्थकपञ्चमीविषय एव विधानाद्विश्लेषविशिष्टस्यैव कारणत्वस्य प्रतीतेर्न समवायित्वमपि तु निमित्तत्वमेवेति भावः । नन्वत्र तस्मिन् श्रवणेऽप्यात्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चम्यभिधानादस्तु कारणत्वमात्रं [विमानेस्तु तथात्वं] मित्यत आहुः—'आत्मन इती'ति । हेतावित्यर्थः । 'निमित्तत्व' इति । गूढासिन्धियुद्धाटयन्ति—'उपा-

श्रीरामानन्दकृता गूढार्थव्याख्या ।

त्वमात्रमवगच्छन्ति नैयायिकादयस्तद्ब्रह्मात् । साहचर्यते प्रकृतेः समवायित्वमेव तद्वत्त्वादित्यर्थः । प्रकृते प्रकृतीमासाशयो हेतु समवायिकारणत्व, निमित्तकारणत्व, कर्तृत्व च, प्रकृत्येवेति बोद्धव्यम् । 'कल्पनायामि'ति । अद्वैतश्रुत्युत्तरेणोपादानरूपकल्पनायाम् । यतो वा इमान्नीत्यादौ निमित्तत्वव्याप्योपादानत्वकल्पनायामित्यर्थः । तथा च पञ्चम्या निमित्तत्वकथनेऽप्यद्वैतश्रुत्येकवाक्य-वाक्ये यतो वा इमान्नीत्यादाहुपादानरूपात् यतो निमित्तकारणत्वानि जायन्त इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।

नान्यदीयमीमद्विद्विधरविरचित प्रतीक ।

पक्ष्यमाणप्रकारेण । सः सन्देहः । तस्मिन्नितीति । तथाचाश्रयतः-पतितः स्वर्गतः पतितः दण्डाद्गत इत्यादौ पञ्चम्या अपादानत्वशुद्धनिमित्तकारणत्वयोरेव बोधनादिति भावः । ननु 'यतो वे'ति श्रुतौ तस्मै सत्त्वेऽपि 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यत्र तस्मात्श्रवणात् कारणत्वान्तरमेव पञ्चम्या बोध्यतामित्याक्षेप एकवाक्यतया तथापि निमित्तकारणत्वबोधकतां व्यवस्थापयन्ति—'आत्मन' इत्यादिना । निमित्तत्वेनेति । निमित्तत्वेन रूपेण निमित्तकारण बोधयतीत्यर्थः । निमित्तत्वकथनात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वबोधनादि-

गोस्वामिप्रीसुरलीपरविरचिता अनुमानव्याख्या ।

‘उपादानत्वे कर्तृत्वे चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘तद्वाचके’ति । नहि यतो वेत्यादाहुपादानत्वस्य कर्तृत्वस्य वा वाचकं किञ्चिदस्ति । पञ्चम्या सामान्यतः कारणभास्य प्रतिपादानात् । ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति नियमात्सामान्ये विशेषस्याऽपि सत्वात्सामान्यवाचकस्याऽपि विशेषवाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इत्याशङ्क्याहुः—‘कल्पनायामिति । सामान्यपरस्य विशेषपरत्वकल्पनायामित्यर्थः । ‘प्रमाणाऽभावादि’ति । विनिगमकाऽभावादित्यर्थः । ननु ‘यतो वे’त्यादाहुत्वत्पद्यादिनयकारणत्वे कर्तृत्वमेव तस्येति विनिगमनाऽस्तीत्यत आहुः—‘समवायित्व’इति । कदाचित्तत्र यथाकथञ्चिद्विनिगमनायामपि समवायित्वे तदभावात्पूर्वोक्तदूषणप्रसक्तेश्च सुवयमेव सन्देह इत्यर्थः । ननु तर्हि व्यतिरेकनिश्चय एव स्यान्न सशय इति चेत् । न । निर्विशेषं न सामान्यमिति व्याप्ते सामान्ये विशेषभास्य सम्भाव्यमानत्वेन सन्देहसम्भवात् । तथा चैवमेवप्रकारेण सन्देहे प्राप्ते शास्त्रस्य सन्देहनाकत्वात्तस्मिन्कारणाऽर्थं सूत्रकार आह—

गोस्वामिश्रीमद्विरचितापरविरचितं निवरणम् ।

दित्यर्थः । एष पञ्चम्या निमित्तत्वे सन्देहो नास्ति, परन्तु ब्रह्मणि निमित्तकारणत्वस्वीकारे क्रियाशक्ति-
निरतिशयित्वमङ्गरूपदूषणस्य प्रागुक्तत्वात्कारणतासन्देहतादवस्थमिति भावः । ननु मास्तु निमित्तत्वमन्यकारणत्वमस्त्वित्यत आहुः—‘उपादानत्व’इति । ‘अश्रयणादि’ति । विभक्तिपदयोर्मध्य एकस्याश्रयवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यत इत्यत आहुः—‘प्रमाणे’ति । ‘सुतरामि’ति । साहच-
मतीत्या विकारित्वदूषणमन्तत्वात्कारणतासन्देहत्वपर्यवसानमित्यर्थः । ‘एवं प्राप्ते’ इति । श्रुतौ तु कारणतोक्ता । परन्तु एतासां कारणताना मध्य एकापि कारणता वक्तुं न शक्यत इति । ब्रह्म कारण-
नवति न चैतेन सशये प्राप्ते इत्यर्थः । ‘आहे’ति सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रमाहुः—

केलिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दानत्व’ इति । तत्र हेतुः—‘तद्वाचके’ति । ‘कल्पनायामिति । उपादानत्वकल्पनायाम् । ननु तदभावनिश्चय- एव कुतो न स्यात्कथं सशय इति चेन्न—निर्विशेषं न सामान्यमिति ।
व्याप्तिविशेषस्यापि सम्भवात्स इति निर्णयः । तथा चैव समवायित्व एव सशयपर्यवसाने तमपा-
कर्तुं सूत्रकार आह—

श्रीलालमद्वक्तृता गूढार्थदीपिका ।

‘प्रमाणाऽभावादि’ति । अन्यथातुपपत्तिरूपप्रमाणाऽभावात् । अद्वैतश्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन यतो
वेत्यादी निमित्तत्वस्य दण्डादिनिष्ठनिमित्तस्वीकारेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ।

मनकदीपदीपितारामप्रणीतं प्रदीपः ।

त्यर्थः । तद्वाचकेत्यादि । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचकपदाश्रवणादित्यर्थः । ननु तन्तुभ्यः पट इति-
प्रयोगस्यापि वाद्यकाभावेन सम्भवाद्ब्रह्मणः ‘वस्माद्वा’ इतिपञ्चमीतः समवायिकारणत्वमपि कल्पमित्यत
आहुः—‘कल्पनायामित्यादि । सुतरां सन्देहः । साधयत्वानित्यत्वयोरापत्या सुतरा सन्देह
इत्यर्थः । एवं प्राप्ते ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोराभाव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यर्थः । आह
सनाधानरूपं सूत्रमाहेत्यर्थः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वान्मतान्तरनिराकरणत्वेनाप्रे-
वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । कुतः ? । समन्वयात् । सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्ति-

गोस्तामिधोमुदरिपरिवरिचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्च समन्वयात् । ननु तत्र सामान्यरूपेणैव कारणत्वस्य प्रतीयमानत्वाग्निमित्तत्वमपि विचारणी-
यमेवेति कथमुपादानत्वमेव विचार्यते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अपादानपक्षम्या विद्येयस्योप-
स्थितत्वाग्निमित्तत्वं तु व्यक्तमेव श्रुतिसिद्धमितिनाऽऽ विचार्यते । अत एवात्र द्वितीयाऽध्याये ब्रह्मणो
निमित्तत्वमभ्युपेत्य काणादादिमतानां जीवाऽऽष्टाऽऽदिनिमित्तत्वप्रतिपादकानां निराकरणं करिष्यति
सूत्रकारः । सूत्राऽवयवान्याचक्षते—‘तदि’ति । समवायिकारणमिति शेषः । हेतुं पृच्छति—‘कुतः’ इति ।
तदेवोपपादयन्ति—‘समन्वयादि’ति । नामरूपऽऽत्मके सर्वस्मिन्कार्यजातेऽस्तित्वादीनि प्रतीयन्ते ।

गोस्तामिधोमुदरिपरिवरिचिता विवरणम् ।

तच्च समन्वयादि । नन्वसिद्धधिकरणे पूर्वपक्षो न दृश्यत इत्यत आहुः—‘तुशब्द’
इति । ‘पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ’ इति । पूर्वपक्षस्याऽवसर एव नास्तीति तद्विषयस्य तुशब्द इत्यर्थः ।
तेन कारणताविचारो विषयः । तत्संशयः । पूर्वपक्षस्तु न । अस्त्येवेति सिद्धान्तः । उपोद्घातः
सङ्गतिरिति चतुष्टयाहनिदमधिकरण सूचितम् । ननु ब्रह्मैव निमित्तकारणमिति पूर्वपक्षः कुतो न
स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । ‘श्रुतिसिद्धत्वादि’ति । तथा च तत्र निराकर्तुं
शक्यत इति भावः । नन्वेव चेत्तर्हि तस्य स्वीकारः किमर्थमित्यत आहुः—‘मतान्तरे’ति । तदस्य-
निमित्तकारणता वैः स्वीक्रियते तन्मतनिराकरणत्वेनेत्यर्थः । यद्दृश्यते द्वितीयाध्याय इति शेषः । सूत्रा-
र्थमाहुः—‘तदि’ति । ब्रह्मणोऽधिकारत्वम्यत्वात्सूत्रस्यतत्पदस्य कारणपरत्वमाहुः—‘ब्रह्मैव सम-
वैद्विद्विरचिता वेदमन्त्रचर्दिदम् ।

‘तच्च समन्वयादि’ति । ‘पूर्वपक्षे’ति । संशयानपायादकारणत्वपक्षम् । ननु निमि-
त्त्वस्यापि सिद्धत्वात्कथं केवल समवायित्वमेवोच्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अप्रे
गीतास्तत्रमदृशत गृह्यायेदौलिक ।

तच्च समन्वयात् । तद्ब्रह्मैव समवायिकारणम् । तत्र हेतुः समन्वयात् । ‘सम्यगनुवृत्त-
त्वादि’ति । अस्तिभातिप्रियत्वेन सर्वं प्रतीयते । तत्राऽस्तीति संदेशः । भातीति चिदंशः । प्रिय
भगवन्मैवधोमनिच्छराममयीव प्रदीप ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अकर्तृत्वासमवायिकारणत्वरूपपक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । ननु तुशब्दो विशेषानुपादानपक्षव्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुः एव इति कथं व्यावृत्त्यर्थ- एवान
गृह्यत-इत्यत आहुः—‘मतान्तरे’त्वादि । मतान्तरं व्यावृत्तिरिक्तार्थोपादानरूप मतान्तरम् ।
निराकरणत्वेन निराकरणं यथा सात्तेन प्रकारेण अप्रे ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वागदेववत्’ इत्यत्र
‘तु’ शब्दस्वेतरार्थत्वनिरासो वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मैव ‘सर्वं ज्ञानमनन्त ब्रह्मे’तिश्रुतिप्रतिपादितं
मन्त्रेण । समवायिकारणं नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य समवायिकारणम् । सम्प्रगित्वादि कार्यमाने
सम्यक्सम्यद्दत्त्वादित्यर्थः । एतदेवोपपादयन्ति—‘अस्ती’त्वादीना । ननु ब्रह्मणोऽस्तित्वादीनां कार्य-

भातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणाऽन्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते

गोस्वामिश्रीमद्भिरचित भगुभाव्यन्याया ।

तानि च तत्कारणनिष्ठाऽस्तित्वादिनारब्धाः(१)इति मन्तव्यम् । उपादानगुणानां कार्यगुणाऽऽऽत्मकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ब्रह्मैव भवतीति तदेवोपादानमित्यर्थः । नन्वस्तित्वादिवशैगुण्यस्याऽपि कार्ये प्रतीकमानत्वात्त्रिगुणं प्रधानमेव कथं नोपादानकारणमित्यत आहुः—'प्रकृतेरपी'ति । ब्रह्मणः सर्वकारणकारणरूपत्वेन प्रधानमपि तत्कार्यम् । भगवतः सदृशदिविभूतत्वात् । अत एव 'सदशेन जडो अभी'ति । एवं च यथा षष्ठादौ सृष्टादिवर्माणं प्रतीयमानत्वेऽपि न ब्रह्मण उपादानत्वे काचित्क्षतिः । तेषामवान्तरकारणत्वेन मूलकारणनिराकरणाऽऽसम्भवात् । तथा प्रधानस्यापि कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु कार्येऽस्तित्वादिवत्सरि-

गोस्वामिश्रीमद्भिरचित भगुभाव्यन्याया ।

वापिकारणमि'ति । एवकारेण प्रकृतेर्व्यवच्छेदः । 'सम्यगनुवृत्तत्वादि'ति । जगति ब्रह्मण सम्भगनारोपिताऽज्ञानान्तरूपेण, पटे, तन्तुवदनुस्यूतत्वादित्यर्थः ।

ननु पटे तु तन्तोरभिव्याप्तिरित्यते, ब्रह्मणस्तु प्रपञ्चे केन रूपेणाभिव्याप्तिरित्यत आहुः—'अस्ती'ति । प्रपञ्चे यदस्तित्वादिप्रथमसते तत्सच्चिदानन्दरूपब्रह्माऽन्वयादेवेत्यर्थः । ननु नामरूपयोरप्यन्वयो दृश्यत इति नापाया अप्यन्वयोऽस्तीत्यत आहुः—'नामरूपयोरि'ति । एतयोः कर्मयोरभ्युपलक्षकत्वं बोध्यम् । अथं वा इदं नामरूपं कर्म चेति श्रुतेः । कार्यरूपत्वात् जगदुत्पत्त्यनन्तरं प्रतीयमानत्वेन जन्यत्वात् । तथा चाऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्या, लोके च पटो रसन तमेव रूपं नाम कथम्(१)इत्यत इति भावः । ननु सत्त्वस्वस्वमसामनुवृत्तिदर्शनेन प्रकृतेरेव समन्वयः कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः—'प्रकृते-

कैश्चिरपिवा वेदान्तचन्द्रिका ।

द्वितीयेष्याये । सूत्रं व्याकुर्वन्ति—'तदि'ति । इतरव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । तदेतुः—'समन्वयादि'ति । हेत्वर्थं विशदयन्ति—'सम्यगि'ति । तत्त्वं चाऽनारोपिताऽज्ञानान्तरूपेण सर्वत्र विद्यमानत्वम् । तदेव दर्शयन्ति—'अस्ती'त्यादि । अस्तित्वादिरूपं यत्सच्चिदानन्दत्वं तेन रूपेण सर्वत्र कार्यजतेऽन्वयात् । नहि प्रब्रह्मव्यतिरेकेण कस्यचिदप्यस्तित्वं सतोस्ति । नन्वेव नामरूपयोरपि सर्वसमन्वयात्तयोरपि स्वादुपादानत्वमित्याशङ्क्याहुः—'नामरूपयोरि'ति । जीवरूपेण सर्वस्य व्याकरणात् । ननु प्रकृत्वात्मकानां सत्त्वादियुगानां सर्वाणुवृत्तेस्तदुपादानकमेवेदं सादित्यत आहुः—

श्रीलाट्टमठकस्य गृह्यार्थेऽपि वा ।

इत्यानन्दांश इति सर्वं सच्चिदानन्दत्वकमेवेति ज्ञेयम् । नन्विदं मथेति प्रत्ययाऽप्राचात् षट्षष्ठादौ पटोऽपि पटोऽस्तीति प्रत्ययाद्वट्षष्ठादयः पृथगेव सन्त इति न ब्रह्मणः समन्वय इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'नामरूपयोः कार्यरूपत्वादि'ति । नामरूपत्वात्कं जगत्कार्यं जन्यम् । स्वकारणजनितसत्तारूपत्वात् । न पृथक् सार्धेदिकसत्तावत् । प्रतीयते तु सत्तामात्रम् । न तु जन्यसत्ता । अतः सत्तामात्रं पटप्रतीयते तत्कारणनिष्ठमेवेति ब्रह्मणः समन्वयो ह्यवापितः । 'स आत्मानं स्वयमकुर्वन् स सर्वं

भगवद्गीतेश्रीमद्भिरचित भगुभाव्यन्याया ।

न्वपवत् प्रकृतिगुणसत्त्वादीनामपि कार्येन्वयात्तस्या एव प्रथमोपादानत्वमस्त्वत आहुः—'प्रकृते'रिति

तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं, त्वेच्छिकमेव ।

तोस्तामिधीनुरलीपरविरचिता शशुभाष्यव्याख्या ।

च्छेदाऽप्रियत्वयोरपि प्रतीतेस्तादृशधर्मवदेव कारणं कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । ‘हेतुदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘स आत्मानश्चयमकुरुते’त्यादिभिः सर्वस्याऽपि कार्यजातस्य मत्परत्वेनाऽवान्तरकारणेष्वपि तयोरशून्यवचनत्वाद्ज्ञानकार्ये एवेति मन्यन्वयम् । न च तयोर्मूलकारणधर्मत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गेन तत्कारणापेक्षायामनवस्थापत्तेर्दुःपरिहर्त्वात् । अज्ञानकृतत्वे विनिगमकमाहुः—‘ज्ञानेने’ति । गर्भसित एव हि वामदेवः सिद्धज्ञानत्वेन तोस्तामिधीनुरलीपरविरचित विवरणम् ।

रपी’ति । ‘तदंशत्वादि’ति । बाह्यमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्ब्रह्मत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिभक्ता । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत’ इत्येकादशस्कन्धीयमागवद्बचनैरश्रये सिद्धे कार्यत्वे नाऽऽप्यनुकृत्यानुवृत्तत्वं नास्तीति भावः ।

ननु प्रथमे कस्यचिदुःखं कस्यचित्सुखमिति देशत, एकस्यैव कदाचिदुःखं कदाचित्सुखमिति कालतः, परिच्छेदो दुःखं च दृश्यते, परिपूर्णस ब्रह्मणः समन्वये सति तदुभय न स्यादित्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । परिच्छेदोऽप्रियत्वं चाऽज्ञानेनानुभूयत इत्यर्थः । ननु कथमिदं ज्ञायत इत्यत आहुः—
केचित्प्रविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘प्रकृतेरपी’ति । स्वमते व्यासमते । तदंशत्वाद्ब्रह्मांशत्वात् । बाह्यमनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्ब्रह्मत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिभक्तेकादशीयवाच्यत्वात् । ननु न यदि कार्यऽन्यव्ययः प्रकृतेस्तर्हि कथं परिच्छेदाप्रियत्वे तत्राहुः—‘अज्ञानादि’ति । प्रतीयेते इति शेषः । ब्रह्मत्वेन ज्ञानागावात् । ‘ज्ञानेने’ति । ब्रह्मत्वेन ‘ज्ञानेन परिच्छेदाऽप्रियत्वयोर्बाधदर्शनात्प्रसङ्गतं गृह्यतेति ।

भवति पुरुष एवेदं सर्वं’मित्यादिश्रुते । तथा च नामरूपात्मकस्य जगतो ब्रह्माऽभिज्ञत्वेन न पृथक्कृत्वा किन्तु ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मण एव सर्वत्र समन्वय इति भावः । ननु जगति त्रैगुण्यप्रतीतेः प्रकृतिसमवायिकारणकत्वमेवास्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वादि’ति । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्नित्यं त्वहमित्येकादशवाक्यात्स्वत्वे ब्रह्मांशत्वम् । तथा च प्रकृतिप्रमवायिकारणकत्वस्वीकारेऽपि ब्रह्मसमवायिकारणकत्वं न हीयत इत्यर्थः । ननु सर्वत्र व्यापकत्वापावः प्रतीयते । अतो न मवेत्यशङ्कतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे’ इति । अविद्यामोहितपुण्ड्रेविदुषो व्यापकत्वाऽभावः । किन्तु व्यापकत्वतिरोधानम् । ततश्च न ब्रह्मत्वहानिरिति भावः ।

अणुभाष्यव्याख्यापरिच्छेदात्प्रसङ्गतं प्रदीप ।

तथा च चैत्रादिकर्तृके कार्ये ब्रह्मणः कर्तृत्वमिदोपादानत्वेऽपि बाधकाभावः । इत्य चेतरोपादानकेपि ब्रह्मोपादानकत्वमव्याहृतमेवेति भावः । तदंशत्वात् ब्रह्मांशत्वात् । ‘सदशेन जडा अपी’त्यनेन सदशान् प्रकृतेरप्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु प्रथमे परिच्छेदाप्रियत्वयोरपि भानात् तयोरप्युपादानब्रह्मपरमता स्यादत आहुः—‘अज्ञानादि’त्यादि । अन्यथा गर्भसो वामदेवो ‘अहं मनुर्गणं सर्वेष्वे’ति न वदेत् । ‘सर्वं स्वत्पदं ब्रह्म’ ‘हेतुदात्म्यमिदं सर्वमि’तिश्रुतिश्च न वदेत् । ज्ञानेन ब्रह्मत्वेन सकलपदार्थाना

जडजीवान्तर्यामिष्वेवैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सदूपे घटरूपक्रियास्विव

तोत्पत्तिधीशुरतीपरस्विरपिठा मनुभाष्यव्याख्या ।

परिच्छेदाऽभावं पश्यन् 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिना सर्वरूपत्वं स्वस्यैव ब्रुवन् परिच्छेदं निराकरोति । तथाऽप्रियत्वमप्यज्ञावकृतमेव 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययोरपह-
तिरस्ती'ति देहाऽप्यासराहितस्य प्रियाऽप्रियसंस्पर्शमुक्त्वा 'अशरीरं शरीरे वा वसन्तं न
प्रियामिधे स्पृशत'इति तस्यैव पश्चात्सद्रहितस्य प्रियाऽप्रियत्वसंस्पर्शाभावं दर्शयन्ती तयोर्ज्ञानकार्यत्व-
मेव श्रुतिनिरूपयति । यतो ब्रह्माश्रयेन नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्याऽप्यासमन्तरेण सशरीरत्वं तद्रूपे
प्रियाऽप्रियत्वे ततोज्ञानमन्तोपाऽशरीरत्वं च वक्तुं शक्यम् । यतोऽज्ञानं ज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
व्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात् । तस्मान्न कारणधर्मता तयोर्वक्तुं शक्येति भावः । ननु परिच्छेदस्याऽप्रत्य-
धर्मत्वे 'एकोऽहमि'त्यादिना ब्रह्मणो नानात्वं ऋथमुच्यत इति चेत्तदाऽऽहुः—'नानात्वमि'ति ।
तत्र नानात्वं तु 'एकोऽहं बहु स्वामि'त्यादिना रमणाऽर्थत्वादेच्छिकमेव । तेन विना तदसम्भवात् ।
कथं तदित्याकांक्षायामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'ति । जडे सदंशः प्रकटः । इतरयोरनुद्-

भोत्पत्तिधीमद्विरपरस्विरपिठं विवरणम् ।

'ज्ञानेने'ति । आत्मानन्दज्ञानेनेत्यर्थः । ननु प्राकृतिकं नानात्वमपि नादरणीयमित्यत आहुः—'ऐ-
च्छिकमि'ति । बहु स्वामिति श्रुतेरिति शेषः । ननु प्रपञ्चे कया रीत्याऽऽन्यथ इत्यत आहुः—'जडेति ।
केद्विरपरिता वेदान्तपरिच्छेदः ।

नात् । नन्वेवं प्रकृत्यन्यायाऽभावे नानात्वानुपपत्तिरित्यत आहुः—'नानात्वमि'ति । 'एकोऽहं
बहुस्या'मितिश्रुतेः । तत्र हेतुः—'जडे'ति । सच्चिदानन्दरूपस्य सदैकसस्य । ननु ब्रह्मण एवैकांशेन
श्रीलाङ्कारकृता गूढार्थेऽपिक्ता ।

ननु घटपटाद्यनेकमदार्थरूपस्य नानात्वं प्रतीयते न प्रबलम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वादेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेतिनानात्वनिषेधादित्याशङ्काऽऽहुः—'नानात्वं ह वैच्छि-
कमेवे'ति । 'एकोऽहं बहु स्वामि'ति श्रुतेर्वहुभक्तेच्छया प्रादुर्भूतं यन्नानात्वं तत्त्वन्योन्याऽभाव-
रहितत्वकियदुल्लरूपम् । न ह्येकस्य नानात्वमन्योन्याऽभावमवगाहते । अत एकस्य नानात्वमैच्छिकं,
स्नेच्छया जातं न त्वन्योन्याभावावगाहीत्यर्थः । अत एव श्रुते 'एकोऽहं बहु स्या'मित्येकस्य बहु-
मपनमुक्तं नत्वेकोऽहं बहु कुर्यामिति कारणमुक्तम् । एकस्य केन प्रकारेणैच्छिकं, नानात्वमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'त्यादि । जड एकस्य सदंशस्य प्राकट्यम् । जीवे चिदंशस्य

मनयदीधीमद्विरपरस्विरपिठं प्रदीपः ।

ज्ञानेन । पाधदर्शनात् परिच्छेदाप्रियत्वयोर्वाधदर्शनादित्यर्थः । ननु 'तस्मादेकाकी न रमते द्वितीय-
मैच्छदि'त्यादिश्रुतिभिः रमणार्थं 'एतेहं बहु स्वामि'त्यादिश्रुत्युक्तं नानात्वं भगवता स्वीकृतं तत्र
परिच्छिन्नत्वं विना सकलपदार्थानां प्रत्येकं व्यापकत्वे न सम्भवत्यत आहुः—'नानात्वमिति ।
परिच्छिन्नतया नानातत्त्वज्ञातित्वैरेकसिम्ब्रह्मण्यनुभूयमानं नानात्वम् । ऐच्छिकं स्वस्य रमणार्थमभेदशि-
व्यापकत्वशि च जीवानां दृष्टपावणसम्प्रादनं स्नेच्छया तत् कृतमित्यर्थः । ऐच्छिकत्वमेवोपापद्यन्ति—
'जडे'त्यादिना । तथा च जडजीवान्तर्यामिषु प्रत्येकं सच्चिदानन्देन विरूपत्वमत्तेति जडे सदंशस्य
प्राकट्यं चिदानन्दांश इच्छयाऽऽवरणम् । एवं जीवे चैतन्यांससाधिकात् सदानन्दांश ऐच्छिकावरणम् ।

शोस्वामिधीमुरतीधरधिरपिता ऋणुभाप्यव्यारया ।

तत्वम् । तस्माद्ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । जीवे चिदंश उद्भूतः । उदानन्दयोस्तुद्भूतत्वम् । यद्यपि सर्वशोऽप्युद्भूत एव तथापि चिदंशस्य तदपेक्षयाऽप्युद्भूतत्वाजीवपदप्रयोगः । तथाऽन्तर्यामिण्यपि प्रयाणामुद्भूतत्वेऽप्यानन्दांशस्येतराऽपेक्षयोद्भूतत्वादान्तर्यामित्यमित्यनुसन्धायोक्तं—जडजीवान्तर्यामिण्येकैकांशप्राकट्यादिति । अन्यथा जड एकांशस्य प्राकट्येऽपि जीवाऽन्तर्यामिणोर्द्वयोस्त्रयाणां च प्राकट्यात्तयोक्तिरनुपपन्नैव स्यात् । ननु ब्रह्मण एकरूपत्वेन कथमेकरूपत्वात्प्रादकैकैकांशप्राकट्यकरणं सम्भवतीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमिति चेत्ते’ति । यथा घटे तद्रूपे तरिक्रियायां च सर्वशस्योद्भूतत्वेऽपि यथा घटे घटः सञ्चिति सत्ता प्रतीयते न तथा रूपे । यवान् रूपे तत्प्रतीतिर्न तथा क्रियायामिति तारतम्येन सर्वशस्यैकस्याऽन्तिर्भावः प्रत्यक्षसिद्धः । तथा जड एव

शोस्वामिधीमुरतीधरधिरचित विधरणम् ।

जडे सर्वशो जीवे चिदंशोऽन्तर्यामिण्यानन्दांशोऽनुभूयत इत्यर्थः । शङ्कते—‘कथमिति । जडजीवान्तर्यामिरूपप्रपञ्चे सच्चिदानन्दरूपब्रह्मणोऽन्वयसत्त्व एकांशस्य प्राकट्यमन्यांशस्य तिरोहितत्व कथा रीत्यैवमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अत्र समाधानमाहुः—‘ने’ति । सद्रूप ब्रह्मतीतिप्रत्ययविषय एकस्मिन्नर्थे । घटरूपक्रियास्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ‘तारतम्येने’ति । निष्येकैकांशप्राकट्यरूपतारतम्येन । सर्वशस्येति शेषः । ‘जडेऽपी’ति । मान्तरवादीत्यादिपदेन प्रियत्वपरिग्रहः । यथा घटः सन्, रूपं सदित्यादिप्रतीत्याऽस्तीति विपरीतार्थे विद्यमानस्य सर्वशस्य द्रव्यगुणकर्मस्वादिर्भावः स्वीक्रियते,

कैमिधिरपिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्राकट्यमसम्भावितम् । तेन वा कथं नानात्वनिताशयेनाहुः—‘कथमिति । आधाद्वा निराकुर्वन्ते—‘ने’ति । तद्विशदयन्ति—‘सद्रूप’इति । घट, सन् घटोऽस्तीति प्रत्ययात्सद्रूपे ब्रह्मणि घट इति नाम, कर्मदुर्गवाच्यव्यवादिविशिष्टत्वरूपमाकारो वात्वादिवशात्सन्धानादिक्रिया । एतेष्विव सद्रूपस्य प्रथमत्वात्तन्म्येन तत्सत्त्वेन गुणित्वादिना च गुणप्रधानभावेन चातिर्भाव इव सद्रूपेऽपि जडे, घटो भाति घटो भात इति नातत्त्वप्रतीतेर्हेतोः सच्चिदानन्दांशानां तारतम्येन गुणप्रधानभावेन सच्चिदानन्दात्मकस्य ब्रह्मणः सदाद्येकैकांशेन प्रतीत्याऽन्यथाऽनुपपत्तिवत्त्वादिर्भावोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । अत्राऽऽदिपदेन प्रियत्व बोध्यम् ।

भीकन्दनदहका गुलार्थेदीपिका ।

प्राधान्येन प्राकट्यम् । अन्तर्यामिण्यानन्दांशस्य प्राधान्येन प्रादुर्भावं इत्थ वैचिध्यान्नानात्वमिति हार्दम् । परस्मै ब्रह्मणि नानात्वप्रयोजकोऽस्ती तारतम्येनाऽऽदिर्भावो न सुख्यत इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमिति’त्यादिना । दृष्टान्तेन तारतम्यस्य शुक्लत्वं साध्यन्ति—‘सद्रूप’ इत्यादि । ब्रह्मणः सर्वशरूपे घटपदार्थे घटे तद्रूपे, तरिक्रियास्तु, सर्वशस्य प्राकट्येऽपि, घटे यथा घटः सञ्चिति सत्ता प्रतीयते तथा घटरूपे सत्ताप्रत्ययो न भवति । यथा घटरूपे यादृक् सत्त्वं प्रतीयते, न तथा घटक्रियायां

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसंस्थाप्रथोत्त प्रदीप ।

एवमन्तर्यामिण्यानन्दांशस्योद्भूतत्वेनानन्दतुल्यत्वानावात्तचिदंश ऐच्छिकाकारणमित्येवं बोध्यमित्यर्थः । ननु सदैकरसस्य ब्रह्मणः कथं पूर्वोक्तरीत्या वैचिध्यानुभव इत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन समाधानमाहुः—‘कथमित्यादि । एवं उक्तरीत्या वैचिध्यान्वयेन । सद्रूपे इत्यादि । तथाचैक एव सर्वशो घटरूपक्रियेति निधिः प्रकारैः प्रकटो जातजरीकसौद सर्वशस्य भट्त्वरूपत्वनितात्वप्रतीक्षां परस्परं विकृद्वत्त्वेनैव भान

तारतम्येनाविर्भावजडेऽपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाऽऽविर्भावोद्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वादीनामन्वयः सम्भवति ।

गोस्वामिधीशुरतीपरविरचिता अणुभाष्यम्भाष्या ।

भानत्वादिप्रतीतेरपि कदाचिदस्त्वादिदाविर्भावोऽपि तारतम्येनाऽऽवश्यमनुपैयः । तथा चैकस्मिन्नैव पदार्थे यत्रैव व्यवस्था तत्र विपरिपि तथाऽऽविर्भावे किं वक्ष्यमिति कैमुतिकन्यायो ज्ञेयः । ननु जडे चिदाविर्भावः कथमिव स्यादिति चेचनाऽऽहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । अत एवाऽऽस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूपानि’त्यादिकं सम्यच्छेत् । ‘ता आप ऐक्षन्ते’त्यापि । अत्राऽप्येवकारार्थो ज्ञेयः ।

गोस्वामिधीमद्भिरिपरविरचितं विवरणम् ।

तथा जडेऽपि ब्रह्मांशयोः चिदानन्दयोरप्याविर्भावोऽद्गीकार्य इति भावः । नन्वेवं चेत्तर्हि घटः सन्निति सामानाधिकरण्यप्रतीतियत् ज्ञानं घट इति प्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आह—‘भगवद्दि’ति । जडे ज्ञानांशस्य ऋीढार्थमिच्छया तिरोहितत्वात् तादृशप्रतीतिरिति भावः । उद्यनीचमावादीनामाविर्भावोऽपि ऋीढार्थमिच्छयेत्येकादशस्कन्धे स्पष्टमिति सर्वमनघपम् ।

कैवलिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

एवं च सति सदात्मके जडे संदशः प्रधानं चिदानन्दांशौ गुणभूतौ तिरोभूतावाच्छन्नविति यावत् । अनुभवाऽपिपत्वं तिरोभावः । एव चिदात्मके जीवेऽपि चिदंशप्रधानमितरी गुणभूतौ । यद्यपि सदशोऽपि प्रधान तथापि चित्वाधान्येन तत्प्रतीतेस्तथा । आनन्दांशस्तु तिरोहितः । जन्तयामिणि तु न्यनपि प्रकृतम् । तथाप्यानन्दप्राप्त्यन्येनैव तयोः प्रतीतिविषयत्वं षोडश्यात् । जलन्दः प्रीतिरेव । ननु जडे मातलेन ज्ञानविषयतास्ति । ननु ज्ञानम् । तत्कथं गुणभावेनापि तद्वत्त्वमिति चेत् । न । पुत्रेति तन्मपतया तरवोऽभिनेदुरिति, त्रैलोक्यपत्नीभगवित्त्वं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन्त्रित्वादिवाचयैरगिनन्दनादेरुक्तत्वात् । नखमिनन्दनं, पिना ज्ञानं मयति । ता आप ऐक्षन्तेतिशुक्लेथ । अत्रादिषु सदादीनां तारतम्येनाऽऽविर्भावे कारणत्वेन भगवदिच्छैतेत्याहुः—‘भगवदि’ति । सा चैकोऽहं महु स्यामित्याकारिका ज्ञेया । परमाण्वां

कैवलिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

सत्त्वप्रतीतिः । तथा चैकस्मिन् संदश एव प्रतीतिताएवम्, तदा सचिदानन्दांशेषु तारतम्येनाऽऽविर्भावे

भगवद्विर्भावोऽपिपरविरचित- प्रदीप ।

ननु सामानाधिकरण्येन । तथा सति सचिदानन्देतिनयाणां परस्व वैलक्षण्ये भाने किं चित्रमिति कैमुतिको पोष्यः । भानत्वादीनि । ‘ता आप ऐक्षन्ते’ ‘चक्षुरप्रवीत’ ‘अस्पन्दनं गतिमतां पुलकन्तरूपानि’ त्यादयिरेत्यर्थः । ‘तारतम्येने’त्यादि । सदादिषु एकेकांशप्राकृत्यरूपतात्पर्येन । आविर्भावः प्रत्यक्षयोग्यता । नियामकत्वात् तत्तन्मात्रे नियामकत्वात् । मरणः सर्वजगत्प्रति समसाधिकारणत्वं अग्निमातिनिपत्यादिरूपव्यगति मरण मन्वयं चोपपादेतरस जगत्सुपादानत्वं न सम्भवतीत्याहुः—‘नने’ त्यादिना । साधारण्येन सत्तापार्थान्यविकारणपर्येण । सर्वजगत्प्रति कार्यद्रव्यगुणक्रियाममुदाहरूपव्यगत्प्रतीत्यर्थः । अन्ययः; श्लुसर्गकार्येषु श्लुसुवर्णानामिव मानमित्यर्थः ।

एकस्मिन्ननुस्यूते सम्भवत्यनेककल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषवदुपादानविशे-

गोस्वामिधीनुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्वा । ननु तारतम्येनाऽऽविज्ञिषि को हेतुरित्यत आहुः—'भगवद्विच्छाया' इति । 'तस्मादे-
काकी न रमते' 'एकोऽहं बहु स्याम्' 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यमि'त्यादिगिराल्वारामस्य
पूर्णकामस्य प्रयोजनाऽन्तराऽभावाद्भ्रमणेऽप्येव नियामिकेति भावः । वैचित्र्य विना तदसम्भवात् ।
तस्य च तारतम्याऽधीनत्वात् । एवमेकरूपत्वेऽपि ब्रह्मणि नानात्वं समर्थयित्वा तस्यैवोपादानत्वं
नान्यस्येति वक्तुमित्येषु तदनुपपत्तिमाहुः—'न च साधारण्येने'ति । नहि परमाणूनां प्रकृतेर्वा
सर्वस्मिन्मप्येऽन्वयः कदाचिदपि सम्भवति । आकाशादौ परमतस्य बहुमाशङ्क्यत्वात् । ननु कार्ये हि
कारणानामन्वयः । तथाच पृथिव्यादिषु चतुर्थेऽपि तदन्वयस्य निष्पत्त्युद्भवत्वात्कर्म नाऽन्वय इत्याश-
ङ्काऽऽहुः—'एकस्मिन्नि'ति । नहि परमाणूनामपि सामान्यरूपेणाऽन्वयः सम्भवति । सजातीयाना-
मेवाऽऽरम्भकत्वस्याऽऽनुपगम्यमानत्वात् । तथाच 'एकमेवाऽद्वितीयमि'त्यादिभिर्ब्रह्मण एवैकत्वा-
त्तदन्वयस्यैव वक्तुमुचितत्वेनाऽनेकतत्कल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वेनाऽन्याय्यत्वम् । नन्वेकेषामन्वयस्य
कथमन्याय्यत्वमिति चेत् । न । द्वितीयाऽध्याये महर्षीशंभुस्त्वपरिमण्डलाऽपामिलादिना
गोस्वामिधीमद्विचरविरचित विचारणम् ।

अत्र समवायिकारणपरमाणुसमन्वयवादी नैयायिकः शङ्कते—'न चे'ति । समाधानमाहुः—
'एकस्मिन्नि'ति । ब्रह्मणीति शेषः । नन्वेकेषु समवायित्व न स्वीक्रियते चेत्तन्वादीनां षट्-
समवायित्वं न स्यादित्यत आहुः—'लोके'ति । 'कर्तृविशेषवदि'ति । कुलालादिलोकेऽन्यत्कर्तृ-
वैद्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

समन्वयेऽनुपपत्तिं दर्शयन्ति—'नचे'ति । साधारण्य हि कारणतावच्छेदकविशेषभर्माऽनाकान्तरत्वम् ।
आकाशादौ तदभावात् पार्थिवादीनां तेषां कालादावपि तथा । आदिना प्रकृत्वादेः सप्रहः । ननु नाय
दोषः । सजातीयानामेव तेषां सजातियेषु कार्येऽन्वयस्याऽनुभवसिद्धत्वात् । आकाशादौ तु कार्यत्व-
स्यैवाऽननुपगमादित्यत आहुः—'एकस्मिन्नि'ति । एकस्मिन्ब्रह्मणि तत्सद्वा तदेवानुप्रावि-
श'दितिश्चुत्वा सिद्धे अनुस्यूते सम्भवति, अर्थात्समवायित्वे सम्भवति सत्यनेकेषां परमाणूनां समवा-
'यित्वकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वात् । नन्वेवमपि सति मृत्तन्वादिरिषेत् षट्पदानुस्यूतेऽन्वयव्यतिरेकान्या-
तेषामेव तत्त्वमुचितं, न त्वदृश्यत्वं मद्यत्वं इत्यत आहुः—'लोके'इति । यथा कुलालादेः कर्तृत्वेऽपि
शीलवत्त्ववद्भूता गृहमेदीनिषत् ।

का वाऽनुपपत्तिरिति भावः । 'लोके कर्तृविशेषवदि'ति । षट्सिद्धिर्न कर्तृत्व यथा कुलोदे भवद्वि-
ब्रह्मणि षट्कर्तृत्व नापनुदति । तथा मृदादौ षट्समवायिकारणत्वं सत्यपि न ब्रह्मणि षट्समवायि-
भगवदीयधीमद्विच्छारामकर्मणोत् प्रदीप ।

'परमाण्वादीत्यादिपदेन दिक्कलोपार्थहणम् । ननु पार्थिवादिपरमाणुचतुष्टयस्य प्रत्येक पृथिवीजलादी
समन्वयोऽरस्वेत्यत आहुः—एकस्मिन्नित्यादि । एकस्मिन् ब्रह्मण्यनुगत उपादाने सम्भवति सत्य-
नेकोपादानकल्पनाया गौरवेणान्याय्यत्वादित्यर्थः । ननु यत्रयत्र कार्यत्व तत्रतत्र ब्रह्मोपादानकत्वमिति
विनियदान्वयो न सम्भवति षट्पदादौ कार्यत्वे मृदाऽनुपादानकत्वस्य च सत्येन ब्रह्मोपादानकत्वस्य
प्राभावेन न्यमिचारादित्यत आहुः—'लोके' इत्यादि । तथा च लोके तत्त्वकार्यं प्रति तत्त्वकुलालादि-

प्रहणेऽपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाऽभा-

गोस्वामिभ्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु घटादीं मृदादीनामुपादानत्वं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । न ब्रह्मणः । तथाच कथं तस्य सम्यगनुवृत्तत्वमिलाञ्छय निदर्शनेन समाधानमाहुः—लोके कर्तृविशेषचदिति । यथा प्रत्यक्षतो दृष्टमपि कुलालादिकर्तृत्वं न ब्रह्मकर्तृत्वोपधातकम् । तथोपादानविशेषस्य मृदादेरिन्द्रियेण ग्रहणेऽपि ब्रह्मणि-न व्यभिचारः । उपादानत्वस्यैति शेषः ।

ननु शुक्तिरजतादावप्यस्तित्वादिप्रतीतेस्तत्रापि ब्रह्मणः समन्वयः कस्मान्न भवतीत्याह—
इत्याह—‘अलीकप्रतीत’ इति । यदलीक सत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्नित्यर्थः । तत्राऽस्तित्वादिप्रतीतेस्तदव्यवहितोत्तरक्षण एव ‘नेदं रजतमि’ति बुद्ध्या बाधदर्शनेन प्रातिभासिकत्वात् । तत्रातिरिक्ताया एव तस्यास्तत्तापकत्वाच्च ब्रह्मकार्यत्वम् । अस्तित्वादिप्रतीतेः समन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनियमाऽभावश्च

गोस्वामिभ्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विशेषवदित्यर्थः । ‘उपादाने’ति । तन्नुपरमाणादीनां प्रकृत्यन्तानां ग्रहणेऽपीत्यर्थः । ‘न ब्रह्मणि व्यभिचार’ इति । ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वेन समवायित्वेन च कारणत्वव्यभिचारो नास्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मे स्मामिकप्रतीतो चास्तित्वप्रतीतिर्जायत इति ब्रह्मणोऽन्वयस्तत्रापि स्वादित्यत आहुः—
‘अलीके’ति । ‘प्रतीते’ति । रजतादाविति शेषः । ‘सम्यगि’ति । अन्वये सम्यक्त्वं नाम, अनारोपितानामनुकरूपेणान्वयत्वम् । जागरणोत्तरं विशेषदर्शनेत्तरं स्मामिकराज्यस्य भ्रमीपरजतस्य च बाधदर्शनात् । स्मामिके भ्रमीपरजतादीं च सत्ताऽऽरोपितेति तत्र न ब्रह्मकार्यत्वम् । अथ च तादृश-
कामिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न ब्रह्मणः कर्तृत्वव्यभिचारस्तथा सूचन्त्याद्युपादानग्रहणेऽपि नोपादानत्वव्यभिचारः । ननु पद्यस्तीति प्रत्ययबलाद्ब्रह्माऽन्वयाङ्गीकारेण ब्रह्मकार्यत्वं तदा शुक्तिरजतादावस्तित्वादिप्रतीतेस्तदन्ये तथात्वं स्यादित्यत आहुः—
‘अलीक’ इति । अलीकं सपत्नीतं तस्मिन् रजतादावस्तित्वादिप्रतीतिबलाच्च तदन्वयेन तत्कार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न वा तत्र भगवन्नोस्तित्वव्यभिचारः । तथाह्यने स्वस्यैव बाधात् । स्वेच्छया स्वस्यैव षडरूपेण भवनानन्तरं स्वप्नेशामापादित्यर्थः । तथाच तत्र रजतत्वाऽऽरोपादस्तित्वस्यारोपः ।

श्रीलालजट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

कारणत्वाऽभाव इति हार्दम् । तदाहुः—‘उपादानविशेषग्रहणेऽपि न व्यभिचार’ इति । उपादानत्वस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वस्तिप्रत्ययो रज्जुमुच्चद्वादावप्यस्ति, ततस्तत्रापि ब्रह्मसमन्वयः कुतो गाढीनियत इत्याशङ्काऽऽहुः—
‘अलीकप्रतीत’ इत्यादि । अलीकं यत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मि-
भगवदीयश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विशेषकर्तृत्वत्वेपि यथा ब्रह्मणः कर्तृत्वसुरीप्रियते तथा तच्छब्दादिकार्येषु कपालादिविशेषोपादानसत्त्वेपि ब्रह्मोपादानकत्वस्य सत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थः । ब्रह्मणि ब्रह्मोपादानकत्वस्य । ननु यत्रयत्रास्तित्व-
प्रियत्वाद्यन्वयस्तत्र तत्र ब्रह्मोपादानकत्वरूपं ब्रह्मकार्यत्वमिति नियमाङ्गीकारेऽलीकप्रतीतस्मामिकपरध-
योगपथादौ मायाकार्येऽस्तित्वप्रियत्वयोः सत्त्वाच्च ब्रह्मोपादानकत्वरूपब्रह्मकार्यत्वसत्त्वाद्ब्रह्मविचार-
इत्यत आहुः—अलीकेत्यादि । सम्यगित्यादि । जागरणोत्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीतेर्बाधादापिता-

वाञ्च कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेयाह—‘स आत्मानः स्वयमकुरुते’ति । निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसम्मतम् ।

गोस्तामिधीन्द्रतीरभिरचित्त अणुभाष्यव्याख्या ।

नास्तीत्यर्थः । उक्तमर्थयुपसहरति—‘तस्मादि’ति । नन्वेतस्याः प्रतिभासिकत्वमेव कुतो नैत्याशक्य-
तन्निरासाय श्रुतिसवादमाहुः—‘एतत्सर्वमिति । तथा चोक्तश्रुतयुपोधात्सर्वस्य प्रबलरूपत्वेनाऽस्ति-
त्वादिप्रतीतिः प्रामाणिकी । विकल्पप्रतीतिस्तु वाच्यारम्भमानलादभ्रमाणम् । या पुनः श्रुतिसिद्धा,
सा तु प्रमाणमेवेति तत्त्वम् । ननु यथोपादानत्वसोपपत्तिकं प्रतिपादितं तथा तिमित्तत्वमपि कुतो नेत्यत
आहुः—‘निमित्तत्वमिति । सांख्यादीनां कणादादीनां च सर्वेषां वादिनां सम्मतम् । सांख्यानां
मते प्रकृतेर्जडत्वाच्चैतन्योपरागेणैव प्रकृतेः कार्यत्वत्वेरभ्युपगमात् । कणादादानामपि मते परमाण्वादिसपष्टने
तस्य कारणत्वात् । तथा च विप्रतिपत्त्यभावात् भिन्नतया सोपपत्तिकं निरूपणीयमित्यर्थः ।

गोस्तामिधीन्द्रतीरभिरचित्त विवरणम् ।

कार्यतानिरूपिता कारणता, प्रबलनि नास्तीति, कार्यलक्षणस्य व्यभिचारोऽपि नास्तीत्यर्थः । उप-
सहरन्ति—‘तस्मादि’ति । प्रथमे प्रकृतानां सच्चिदानन्दानामेवाऽनिर्भावादित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माहुः—‘एतदि’ति । ‘आहु’ति । एकस्यैव कर्तृत्व कर्मत्वमादित्यर्थः । ‘स आत्मानमिति । अत्र
श्रुतात्मात्मपदस्यसाद्विकृतपरिणामवाद एव सम्मतः । आत्मनो विकाराभावादिति भावः । ननु
समवायिकारणत्वं प्रबलणः प्रतिपादित परन्तु निमित्तकारणत्व श्रुतिर्वदतीत्यत्र किं कर्तव्यमत आहुः—
‘निमित्तमिति । ‘संमतमिति । केवाधिगन्ते केवलं निमित्तकारणं ननु । अस्माभिस्तु श्रुति-
र्वदतीत्येतदर्थं निमित्तवदुपादानकारणत्व प्रबलणः स्वीक्रियत इति सर्वसम्मतमिति भावः । एतेन
सर्वविधा कारणता प्रबलण्यस्तीति क्रियाज्ञानसत्त्वयोर्नैतिसायित्वमद्वौ नास्तीति सूचितम् ।

केभिर्दिरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु बाह्यव तदिति भावः । उपसहरन्ति—‘तस्मादि’ति । उक्तयुक्तिभ्यः । अन्यत्र समवायित्वस्य
वस्तुमशक्यत्वादेवकारोऽन्यन्यवच्छेदकः । ननु प्रयोजकत्वादिरूपेण कर्तृनहुत्वसम्भवेपि प्रत्यक्षविरुद्ध-
त्वाच्च समवायिपहुत्वसम्भव इत्यत आहुः—‘एतदि’ति । वदन्तिमित्तस्य समवायित्वनिषेधः ।
ब्रह्मण एव समवायित्वम् । नानात्वमितरनिरपेक्षत्व कार्यस्य सच्चिद्रूपत्व चान् सर्वपदार्थः ।
तामेव श्रुतिं दर्शयन्ति—स आत्मानमिति । उक्तार्थान्तरात्मस्यपदार्थेयाः । ननु कारणत्वनिचारे
निमित्तत्वस्यापि विचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वं त्विति । तथा च तत्र विप्रतिपत्त्यभा-

धीकणवदृष्ट्या गृहार्थेऽनिकत ।

त्रित्यर्थः । ‘सम्पगन्वयाभावादि’ति । अथाप्यप्रत्ययजनकान्यपाऽऽत्मानादित्यर्थः । ‘न कार्यत्व-
व्यभिचाराविति । कार्यत्व नास्ति, व्यभिचारश्च नास्तीत्यर्थः । अतीकप्रतीति शुकित्वजवत्त्वात् ।

अणुभाष्यव्याख्या ।

न्ययाभावादित्यर्थः । न कार्यत्वेत्यादि । तथा च तत्रान्वित्वस्यपदेनैरेवाभावात् प्रत्यकार्यत्वमपि न
प्रत्यकार्यत्वस्यान्वित्वे व्यभिचारोपि भेदार्थः । प्रबलणः समवायिकारणत्व निगमयन्ति—‘तस्मादि’त्यादि ।
निमित्तत्वं प्रबलणः कार्यमात्र प्रति निमित्तकारणत्वमित्यर्थः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

शोकाग्निश्रीगुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयति-
केचिदित्यारभ्य 'समन्वयसूत्रं चक्षुष्यभि' सन्नेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तद्वक्ष्यमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं-तदेव
द्वौक्तं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिवक्ष्यणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति शेषः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
द्वौक्तमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तदप्रतिपादकत्वे सर्वगतत्वेवेतदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थसैवाऽऽवधितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिक्रिया-
धाराणां स्वार्थेऽप्रामाण्यसमन्वात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकवाक्यतां
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽनुपगतत्वात्तन्वायेन वेदान्तानामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यसोपपत्तेर्न स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य भिन्नस्वभिसन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तच्च-समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यप्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि वेदा-
न्तानामक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्पत्तयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति शोकनात्मविद्वित्वादी

शोकाग्निश्रीगुरतीपरविरचितं विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नानु समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायस्याऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रत्ययब्रह्मोपभेद इदं न संगच्छत इति चेत् ॥ न ॥
अस्मन्त्वे समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव चक्ष्यम् । तस्य बहु साम्प्रतीच्छोचरं
द्विनिष्ठत्वं संगच्छते । यथा हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽगिधं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्वं
तद्वदप्रापि मन्तव्यम् । अत एवोक्तमभिसुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणतात्मना ।
देवात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वमनवयम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अत्र सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूय स्रष्टवन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यविरचिता वेत्तुत्कथञ्चिदम् ।

वाच तद्विचारमिष इति भासः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षनित्वात्तदर्थाननूय, स्वसिद्धांतदार्ढ्याय दूषयितु-
शुभमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे 'पूर्वपक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थ-

श्रीमद्ब्रह्मवैवर्तन्यायव्याख्या ।

ब्रह्मकार्यत्वं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य स्वभिचारः साहचर्यनिगमाभावात् । यत्र यत्रास्तित्यप्रतीतिसत्र
तत्र ब्रह्मसमन्वय इत्याकारकस्य निषेधस्याऽभावो नास्ति । अतीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतादेवाम्बुत्वेन
उच्यस्याभावात्साक्षीत्वार्थः । मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

श्रीमद्ब्रह्मवैवर्तन्यायव्याख्या ।

सोक्तविद्वान्तं रर्यक्तुं मतान्तरव्याख्यानाननूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादि । समन्व-

गोस्वामिर्भीमद्विरिचयिरचितं विवरणम् ।

पितृवाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यमित्यन्तेन । 'पूर्वपक्षनिराकरणायै'ति । शास्त्रयोनित्वस्ये
यः पूर्वपक्षस्तन्निराकरणायैत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु पूर्वोक्तकाण्डरूपो वेदः सर्वोऽपि क्रियापर एव । तत्र विधिपठितं वाक्यं मुख्यं
क्रियापरम् । अन्यानि वाक्यानि कानिचिदद्बोधकानि कानिचिदर्थवादवाक्यानि क्रियाप्राशस्त्यबो-
धकानि । एवंच सर्वोऽपि वेदः क्रियाप्रतिपादक एव, न ब्रह्मप्रतिपादक इति कथं सूत्रे ब्रह्मणि जग-
त्कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणत्वप्रतिपादकमिति । ननु आत्मा चारे ब्रह्मण्यः आत्मैवेवोपासीतेत्यादि-
विधिवान्यानां ब्रह्मोपासनाङ्गब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानामन्येषामपि वाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वाङ्ग-
प्रतिपादकत्वमपि वेदस्य सम्भवतीति चेत् । न । तथापि विधिना उपासनायुक्ता क्रिया विधीयते,
अन्येषां च वाक्यानां तदङ्गध्यानार्थं ब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरत्वेनैव निर्वाहे, कारणताया न प्रमाणत्वम् ।
यतो वेति वाक्यं ध्यानविधौ प्राशस्त्यबोधकमिति ।

भीमात्प्रवृत्ता गृहार्थेनेति च ।

इदमत्र ज्ञेयम् । शास्त्रयोनित्वादित्यन्तेन ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं निरूपितम् । तत्र सम्भवति ।
वेदान्तानां प्रामाण्यस्यैव दुरुपपादत्वात् । स्वार्थे प्रामाण्यं हि क्रियार्थस्यैव । अपाधितानविमताऽसन्दि-
ग्धार्थप्रतिपादकत्वात् । अत एव क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेनाऽक्रियार्थानां विधिनैक-
वाक्यता सम्पाद्य, प्रामाण्यं पूर्वकाण्डे प्रतिपादितम् । एवमक्रियार्थानां वेदान्तानामपि स्वप्रकरण-
गतोपासनाविषयसमर्पकत्वेन प्रामाण्यात् स्वार्थे प्रामाण्यमिति, तत्रोक्तस्य ब्रह्मणः कथं शास्त्रयोनित्व-
मित्युक्तपूर्वपक्षः । एवं पूर्वपक्षे, तत्तु समन्वयादिति सूत्रकार आह-शास्त्रयोनित्वं अस्ति ब्रह्मणः ।

सावर्ण्यवर्णीमदिच्छारामप्रणीतः मदीयः ।

यस्य वक्तव्यमित्यन्तेन अन्येन । प्रथमसूत्रे ब्रह्मविज्ञानप्रतिज्ञाकरणे किं ब्रह्मपदवाच्यमितिविज्ञा-
सोत्पत्तौ आतायां जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोः समर्थनं कृतम् ।
एतद्व्यवहारीकरणार्थमेव पुनः शास्त्रयोनित्वादित्युक्तवान् सूत्रकारः । शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनित्वात् कार-
णत्वादित्यर्थः । शास्त्रे वेदे प्रतिपादकतासम्बन्धेन योनित्वं कारणत्वं वा यस्यैत्यर्थः । शास्त्रोक्तसर्व-
कारणतावदिति सिद्धम् । एतद्वोक्तं सर्वं तदा सिद्धयेदि क्रियाप्रतिपादकभिन्नानां सिद्धार्थानां वेदान्तवा-
क्यानां स्वार्थे प्रामाण्यं स्यात् । तदेव तु न । तेषां क्रियाप्रतिपादकरत्वाभावात् । तस्मात्पूर्वकाण्डे
क्रियार्थानां कर्मसम्बन्धप्राशस्त्यकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यं यथोरीकृतं
तथा सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसम्बन्धकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा क्रियावाक्यनैकवाक्यतयैव
प्रामाण्यमुपासनाविष्येकवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वात्तन्त्र्येन स्वार्थे प्रामाण्यम् । इत्थं च 'यतो वा
इमानो'त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिद्ध्या शास्त्रयोनित्वादित्यत्रोपपत्त्यको हेतु-
सिद्ध इति पूर्वपक्षे प्राप्ते मतान्तरीयाणां समाधानसूत्रम्-तत्तु समन्वयादिति । तेषां यते सूत्रार्थस्तु
तत्तु ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्वेन समन्वयात् सिद्धार्थे योग्यत्वेन सम्यग्ब्रह्मत्वात् 'वरति शोकमा-
स्मवित्' 'ज्ञानदेव हि कैवल्यं' 'मदीयं सन् मन्नाप्येती'त्यादी ब्रह्मणो वेदान्तैरुपसर्गमभियोग्यत्वेन तव्याप-
कभाषणफलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपूर्ववसानेन वेदान्तानां स्वार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात् क्रियात्वा-
काहा तेषां प्रामाण्यार्थमिति समाधानमाहः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोस्वामिभूमिभरविरचितं ऋषुभाष्यव्याख्या ।

एव समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयति—
केचिदित्याभ्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' लन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तद्व्युत्पत्त्या सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिरूपं च समर्पितं तदेव
वदीकर्तुं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । आत्माश्च ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
या योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति ज्ञेयः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
वदीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्वेत्तव्यं तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽऽपचितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादक्रिया-
र्यानां स्वार्थेऽप्रामाण्यसम्भवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकत्वापत्त्या
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽभ्युपगतत्वात्तदभावेन वेदान्तात्मानमपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यसोपपत्तेर्न स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्कामनस्यसिन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तुतः समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि ज्ञेदान्ता-
न्ताज्ञातक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्प्रगन्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति श्लोकमात्मविदित्यादौ

गोस्वामिभूमिभरविरचितं विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नाम समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायसाऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रथमप्रकरणोभेद इदं न सम्बन्धत इति चेत् । न ।
भस्मन्ते समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु सामितीच्छोत्तरं
द्विनिष्ठत्वं सम्बन्धते । यथा 'द्विरप्य कुण्डलमित्यत्र द्विरप्याऽभिन्न कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्व
तद्दधापि भन्तव्यम् । अत एवोक्तमभितुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणतात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वमनवदम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अत्र सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूयः खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यैः द्विरपि ता वेदान्तचन्द्रिका ।

वाच्यं तद्विचारविषय इति भावः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षेपसिद्धान्तादर्शवन्मूय, स्वसिद्धांतदाभ्यां दूषयितु-
मुपक्रमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे, 'पूर्वप्रक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थः—
धीराद्यद्वयदृष्ट्या गूढार्थदूषिका ।

प्रदकार्यत्वं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनिवर्णमात्रम् । यत्र यत्रास्तित्वप्रतीतित्वात्
तत्र ब्रह्मसमन्वय इत्याकरकस्य 'निवर्णमात्राऽभाषो नास्ति । अलीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतादेवत्वात्त्वत्वेन
रक्ष्यत्वान्मात्रात्तासीत्यर्थः । मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

महाभारतश्रीमद्ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम् । मद्रसी ।

श्लोकसिद्धान्तं वदीकर्तुं मतान्तरव्याख्यानमनूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादिना । समन्वय-

तिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्तामिधीमुत्तीघरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरि’त्यारभ्य ‘मूर्त्वा एवे’त्यन्तेन । पूर्वपक्षसोत्तरवादिनोऽपि त्यारभ्य ‘सूत्रेण सिद्ध-
मिलन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शनं भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमात्रायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण ग्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात्तत्रायेनाऽत्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनार्थत्वेन
वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन ग्रामाण्यस्य वक्तव्यत्वात्कर्मं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्सृज्य पूर्व-
पक्षरचनम् । तत्रोपपद्यते/ यतो जैमिनिरयातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
लक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कर्मं तस्य सर्वाशेन तत्रति-

गोस्तामिधीमुत्तीघरविरचितं विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-
क्यानां धर्मवादमन्त्रादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मत्ववर्तं, तत्प्रकाशकानामर्थवादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रूपदेवतादि,
तत्प्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते—‘न चे’ति । नहीत्यर्थः ।

वेत्तिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धनम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’सेति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तरे’ति । स्वप्रकरणगतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादादीनां प्रकारेति कर्तव्यतात्तच्छेषत्वद्रूप्यदेव-
तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव समन्वयः । ननु चायुर्वा इत्याद्यर्थवादपत्कर्तृस-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोत्तरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्याप्तयस्य क्रियापरत्वम-
ह्युष्णमेवेत्येत आहुः—‘न चे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेलेवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुनन्याहः—‘यत’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरे न वदेदित्याशयः ।

श्रीवाङ्मण्डिका गृह्यसंहितायाः ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वाशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्त्ये स्वप्रकरणस्यानामेव सिद्धार्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः—‘अवान्तरवाक्यानामि’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मेतरस्यैवाऽर्थस्य ब्रह्मणः प्रतिपादित-

अणुभाष्यव्याख्या गृह्यसंहितायाः ।

गविधिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कर्मं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्येत आहुः—‘अवान्तरे’त्यादि । ‘अवान्तरवाक्यानां’ मन्त्रार्थवादरूपसामान्याना-
मित्यर्थः । ‘प्रकारशेषत्वात्’ यद्ब्रह्मण्यप्युदायमप्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया विषयनिर्देशेनासाक्षात्प्रकरणिकवेदान्तसामान्यानां
सिद्धार्थप्रतिपादनोपक्षीयानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षागन्धोपीति भावः । नन्वात्रायस्य क्रियार्थत्वा-

पक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुपेक्ष्यम् । तथाहि—जैमिनिर्धर्मजिज्ञासांमेव प्रतिज्ञाय तत्प-

गोस्वामिधीमद्विरचितपरिवरिता ऋगुनाम्ब्याद्या ।

नृत्तार्थज्ञानसैव पुरुषार्थसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन प्रामा-
ण्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नाऽपि कर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वं स्वप्रकरणगतोपास-
नार्थत्वं वा वक्तुं शक्यम् । एकत्वविज्ञानस्य द्वैतविज्ञाननाशकत्वात्स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वाच्चेत्यादि-
सिद्धान्तितं कैश्चित् । तच्च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘तथा ही’ति ।

गोस्वामिधीमद्विरचितपरिवरितं विवरणम् ।

अत्र समाधानं समन्वयसूत्रम् । तत्र समन्वय इत्यस्य सम्यक्प्रतिपाद्यतयान्वयः समन्वयः ।
तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवान्त्येषु निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । एवं चैतादृश निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्राप्त्युपायभूतब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरं
ब्रह्मचिदाप्रोति परमिति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञानार्थमात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिनोपासना
विधीयत इति सर्ववेदान्तवाक्यानां मोक्षोपायप्रतिपादकत्वं निरवयमिति ।

अतु कथं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरेकसङ्गतत्वमित्यतः प्रथमं पूर्वपक्षासङ्गतिमाहुः—‘तथा ही’त्यादिना ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचर्चिका ।

कर्मबोधोभमिति, आन्नापस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रैः शास्त्रस्य धर्मप्रमाणत्वे सिद्धे कथं शास्त्र-
प्रमाणकं भवेति पूर्वपक्षनिराकरणाय योजयन्ति—सिद्धान्तत्वेनेति शेषः । ‘तदिति । तत्सूत्रस्य तयायो-
धीत्याद्यवहृता गृहार्थेदीपिका ।

सिद्धवस्तुप्रतिपादकानामपि वेदान्तानां स्वार्थं सगन्वयात् । ‘तमेव चिदित्वा अतिमृत्युमेति
तरति शोकमात्मवि’दित्यादौ सिद्धवस्तुज्ञानस्य पुमर्थसाधकताप्रत्ययात् । पुरुषार्थसाधकत्वाप्यस्य
स्वार्थं प्रामाण्याद्गीकारात् । श्रुत्येकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणोऽधिगतार्थत्वाऽऽभावात् तदन्वृत्त्यां वेदान्तानां
प्रामाण्यस्य मेरीषोपेण सिद्धत्वात् । न चोपनिषदां कर्मसमवायिकर्तृदेवताप्रकाशनार्थत्वम् । न वा
स्वप्रकरणगतोपासनार्थत्वम् । अपि तु ‘तरति शोकमात्मवि’दित्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण
फलसाधकत्वाच्चिरूपकानामपि स्वार्थं प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितं कैश्चित् । तच्च पूर्वपक्षसिद्धान्तयो-
र्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुपेक्ष्यमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । यदुक्तमात्रायस्य सर्वस्य
क्रियार्थत्वेन पुरुषार्थसाधकत्वादित्यार्यानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारा प्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे
सिद्धत्वात्तन्त्यायेनाऽऽप्यक्रियार्यानां वेदान्तानां प्रकारान्तरयेत्क्रियासमवाय्यर्थनिरूपकतया स्वप्-
नकपोत्तोपासनार्थत्वेन वा पुमर्थपर्यवसायित्वेन प्रामाण्याऽऽभावस्य दास्यति तदुक्तमद्यपि न शास्त्र-
योनित्वमित्युत्सवपूर्वपक्षरचनम् । तच्च न युक्तम् । अक्रियार्यानां स्वार्थं प्रामाण्याऽभावो, विशेषक-
त्वात्तत्वेन प्रामाण्यमित्यादिनिर्णयस्य पूर्वकाण्डे पूर्वाऽऽहीकारात् । उचरकाण्डे तु नार्थं निर्णय इत्याहुः—
‘जैमिनिर्हि धर्मजिज्ञासांमेव’त्यादिना । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मलक्षणमुक्त्वा धर्मप्रति-
भयवदीचधीमद्विरचिताऽऽम्ब्याद्या ।

तदुपपत्ति—‘तत्पूर्वपक्षे’त्यादिना । बाह्यकं पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्वचनम् । उपेक्षार्थिजाताहुः—
‘तयार्थि’त्यादि । धर्मजिज्ञासांमेवेत्येवकण्ठेन असजिज्ञासागिराकरणमुक्तम् । तत् यज्ञादिरुतं
कर्म । तथा ‘आत्माप्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामि’तिदुष्टप्राक्कर्मप्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य प्रयो-

तिपादकस्य. पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

योस्तामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरि’त्यारभ्य ‘मूर्त्वा एवे’त्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपि ‘सूत्रेण सिद्ध’-
मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शने भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमात्रापस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण प्रानाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात्तत्रायेनाऽप्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरेत्क्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोत्तोपासनार्थत्वेन
वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन प्रामाण्यस्य त्वक्तव्यत्वात्कर्मं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्पन्नं पूर्व-
पक्षरचनम् । तत्रोपपद्यते । यतो जैमिनिरथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
उक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वशिन तत्रति-
योस्तामिधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसमन्वयम् । अवान्तरवा-
क्यानां द्वैधवादमन्नादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्त्वचनं, तत्प्रकाशकानामर्थपादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रव्यदेवतादि,
तत्प्रकाशकानां मन्नादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते—‘नचे’ति । नहीत्यर्थः ।

केलिरिचिता वेदान्तप्रसिद्धम् ।

जनम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’स्येति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तरे’ति । स्वप्रकरणगतानामक्रियार्थानामपि मन्नार्थवादीनां प्रकारेति कर्तव्यतात्तच्छेषत्वद्रव्यदेव-
तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव समन्वयः । ननु चायुर्चा इत्यायर्थवादवत्कर्तृस्व-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकत्वबोचरत्वाऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्यापस्य क्रियापरत्वम-
स्तुण्यमेवेत्येत वाहुः—‘न चे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेत्येवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुमप्याहुः—‘यत्’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरे न वदेदित्याशयः ।

श्रीतान्त्रप्रकाशा गुडाचर्यदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्पाशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्तये स्वप्रकरणस्थानमेव सिद्धार्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः—‘अवान्तरवाक्यानामि’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मतरस्यैवाऽर्थस्य श्रवणः प्रतिपादित-

समन्वयविधीयते चकारामणौकः प्रदीपः ।

गत्रिचिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कथं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्येत वाहुः—अवान्तरेत्यादि । अवान्तरवाक्यानां मन्नार्थवादरूपवामन्याना-
मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकसाधनसमुदायमध्यस्थात्वादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया निष्पत्तिरित्येदंशेनात्रात्राकर्णिकवेदान्तवाक्यानां
सिद्धार्थप्रतिपादनोपक्षिणानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षावन्वोपीति भावः । नन्वात्रापस्य क्रियार्थत्वा-

स्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । सन्दे-
हमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीन-
त्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् । किञ्च—

गोस्वामिधीनुरलीपरविरचिता यद्युमाव्यव्याख्या ।

पादकं सम्भवतीति तदुत्पत्त्यर्थं स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधियेपत्त्वेन
सम्बन्धशुभपादितवान् । न चैतावता प्रकरणान्तरे तदपादनं वक्तुं शक्यम् । तत्र भिन्नसैवार्थस्य
प्रतिपादितत्वेन तत्रयापसाऽत्रापादयितुमशक्यत्वात् । ननुत्तरस्मिन्नपि स एवास्ति नार्थान्तर-
मित्याशङ्क्याहुः—‘न च सर्वस्मिन्नि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘यत’ इति । जैमिनेः कदाचिद्भ्रमस-
म्भावनायामपि ततोऽप्यधिकतरविज्ञानस्य तदुपदेष्टव्यमित्यस्य तत्सम्भावयितुमशक्यम् । तथा च तेन
सर्वज्ञेन भिन्नतयैव ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात्तेनैव भतार्थत्वे पृथक्पुस्तकानुपपन्ना स्यात्तस्मादत्रा-
ऽप्यान्तरमेवेति निश्चीयते ।

गोस्वामिधीनुरलीपरविरचितं विवृतम् ।

उत्तरयन्ति—‘तद्गुरुणे’ति । यदि उत्तरकाण्डं धर्मप्रतिपादकं स्यात्तदा व्यासो ब्रह्मविचार-
प्रतिज्ञां न कुर्यादित्यर्थः । ‘सन्देहे’ति । सन्दमध्यमयोरित्यादि । ‘जिज्ञासयो’रिति ।
धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरित्यर्थः । ‘अलौकिकार्थे’ति । धर्मब्रह्मप्रमितिसाधकत्वमित्यर्थः । ‘तथा
सती’ति । धर्म-ब्रह्मणि च वेदस्य प्रामाण्ये मीमांसाधीने सतीत्यर्थः । ननु कर्मणामग्निहोत्रादिरूपाणां
केचिद्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरेव पार्थक्येन तदुभयप्रतिपादकत्वे जिज्ञासादप्यैवप्यङ्ग । यदि च
पूर्वोत्तरमीमांसयोरेव धर्मब्रह्मरूपाऽऽलौकिकार्थसाधकता तर्हि वैरोपिपन्नदिवत्खतत्रतया वैदिकऽना-
दरणीयत्वं सादित्यत आहुः—‘सन्देहे’ति । नन्वेव जिज्ञासासद्गतस्यैव वेदस्याऽलौकिकार्थ-
साधकत्वे शोक्षणावहनादिसंस्कारवदलौकिकार्थसाधकत्वं सादिति तत्रिसुतये मात्रपदम् । तदेवाहुः—

श्रीकालानन्दकृता गृहार्थवैदिकम् ।

त्वात् । तदेवाऽऽहुः—न च सर्वस्मिन्वेद इत्यादिना । सर्वस्मिन्वेद उत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव
कुतो न जिज्ञास्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तद्गुरुणैव व्यासेने’त्यादि । यद्युत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव
जिज्ञास्यः स्यात्तदा सर्वज्ञो जैमिनिगुरुमंगवान् व्यासो ब्रह्मजिज्ञासां न प्रतिजानीत । अतो ज्ञायते
सर्वस्मिन्वेदे धर्मो न जिज्ञास्यः । किन्तु पूर्वकाण्डे धर्म-उत्तरकाण्डे ब्रह्म-जिज्ञासमित्यर्थभेदात्
प्रकरणभेदात्पूर्वकाण्डव्यवस्था, नोत्तरकाण्डे नेतव्येति हार्दम् । ननु सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः ।
मीमांसा तु संस्काररूपत्वाद्गीतादौ शोक्षणवदलौकिकब्रह्मार्थसाधिकेति पृथक्प्रतिज्ञापूर्विका कृतिरित्याशङ्क्य
समादयते—सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासास्योर्नत्वलौकिकार्थसाधकत्वमिति । एते सम्भव-

भगवदीधीनुरलीपरविरचिता यद्युमाव्यव्याख्या ।

सर्वस्मिन्वेद वेदे धर्मो विचारीण्य इत्यत आहुः—नचैत्यादि । सर्वस्मिन् उत्तरकाण्डेऽपि । धर्म
पृथक्प्रकरणे ब्रह्मविचारनिपातः । नचैत्यत्र हेतुः—तद्गुरुणेत्यादि । तथा च द्विव्यस्य कदाचिद्भ्र-
मोपि सम्भान्तेव ननु तद्व्यस्यभेदशुभेति तादृशेन व्यासेन ब्रह्मविचारप्रतिज्ञायाः पृथक्प्रतिज्ञादुत्तरका-
ण्डस्य ब्रह्मण्येव सम्बन्धो ननु कर्मणि । उत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि सम्बन्धाद्गीतारे तु व्यासीयपृथक्जि-

गोस्वामिभ्रीमद्विपरिवरिषिता ऋषुभाष्यव्याख्या ।

ननु जिज्ञासयोः संस्काररूपत्वेन व्रीह्यादौ प्रोक्षणादिवदलौकिकार्थसाधकत्वात्पार्थक्येन प्रतिज्ञेत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘सन्देहमात्रे’ति । जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वेऽपि सामान्य-
रूपत्वेन सन्देहप्रयोजनसूचकत्वेन सन्देहमात्रवारकत्वं तस्य फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन फलान्तरा-
साधकत्वमिति ज्ञापनाय मात्रपदम् । दृष्टे सम्भवलक्षणकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । विषये वापक-
माहुः—‘तथा सती’ति । अलौकिकार्थसाधकत्वे सति तत्संस्कृतस्यैव वेदस्य पुरुषार्थपर्यवसा-
यित्वाद्भ्रनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं व्याह्रन्ते । एकार्थप्रतिपादकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञा-
से’ति । जिज्ञासासंस्कृतस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात्प्रोक्षणादिवत्संस्कृतस्यैतत्साधनत्वाद्देदजिज्ञासेत्येतावतैव

गोस्वामिभ्रीमद्विपरिवरिषितां विनत्यम् ।

मिन्नत्वात्तत्रप्रक्रियापरत्वं वेदस्य कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—‘वेदे’ति । जैमिनेरिदं यद्यभिप्रेतं
सात्तेवेदस्य प्रतिज्ञावाक्यं म्यादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डे धर्मपरमिति भावः । नन्यान्नायस्य
क्रियार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रे प्रवृत्तिरूपक्रियापरविधिवक्तव्यस्य वेदत्वमुक्तम् । मन्त्रार्थवादानामपि
विधिशेषत्वम् । उच्यतेऽपि धर्मरूपोपासनाविधिरस्ति । तच्छेषत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां धानयानाम् ।
एवं च सर्वेऽपि वेदः प्रवर्तनारूपक्रियापर इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । सर्वस्याऽभिदोत्रादिकर्मण
अभिद्विरिषिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न त्वि’ति । विषये वापकमाहुः—‘अन्यथे’ति । अप्रामाण्यं सापेक्षलक्षणं ज्ञेयम् । नापि सर्वसि-
द्धिपि वेदे ब्रह्मार्थ इति न्यासात्पयः । तथा सति वेदजिज्ञासेत्येव म्यादिति हृदि कृत्वाऽऽहुः—
‘वेदे’ति । यद्यपि ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदेऽत्र सर्वैरहमेव वेद्ये’ति ध्रुवा स्मृत्या
तथा वक्तुं शक्यमेव तथापि पूर्वकाण्डे श्रद्धा एव धर्मत्वेन प्रतिपायता । न तु तत्त्वेनेति, न सर्वस्य
श्रद्धत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । स्थलाशयस्तु धर्मो न वस्तुन्तरं किन्तु मदात्मक एवेति । अतःपरं
प्रकारान्तरेणाऽपि तयोर्द्वयोरप्यसङ्गत्वमुपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादि ‘न कोपि दोष’इत्यन्तेन ।
अन्यत्तन्मते-पूर्वपक्षस्त्वित्यम्—

भिलादयमहृत्का गृहार्थेदीपिका ।

सदृशकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । कुतो नालौकिकार्थसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तथा सती’त्यादि ।
‘अन्याधीनत्वेने’त्यादि । अन्याधीनत्वेनेति, मीमांसाधीनत्वेनेत्यर्थः । मीमांसाभ्यां संस्कृता एव
वेदाः फलदातार इत्यङ्गीकारे वेदानामन्याधीनत्वापत्तयन्वविरोधं प्रामाण्यं न स्यादित्याशयः । मीमां-
सायाः संस्कारकत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यादिति’ति । संस्कारार्थं मीमांसक-
त्वमीकार एकस्यैव मीमांसया चारितात्पर्ये । अध्यातो वेदजिज्ञासेत्येकमेव प्रतिज्ञां कुर्वदित्यर्थः ।

आचार्यभ्रीमद्विपरिवरिषितां विनत्यम् ।

ज्ञासाप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमेव भवेदिति भावः । ननु प्रोक्षणादिसंस्कारसंस्कृतश्रीहीनामपि जिज्ञासापदवाच्य-
विचारसंस्कृतानां वेदानामलौकिकार्थसाधकत्वमिति संस्कारार्थमेव वेदान्तानां न्यासजिज्ञासा जैमिनि-
विज्ञासायाः पूर्वकाण्डसंस्कारार्थत्वादित्यत आहुः—‘सन्देहमात्रे’ति । तथा च पूर्वोत्तरजिज्ञासाद्वयस्यापि
वेदार्थसन्देहनिरणयने प्रयोजनं ननु वेदसंस्कारसम्पादनमपि । इदमेवाहुः—‘नत्पित्वादिना ।
अलौकिकार्थसाधकत्वं वेदसालौकिकार्थसाधकत्वोपयोगिसंस्कारसम्पादकत्वमित्यर्थः । तथा

साधनं च फलं चैव सर्वस्याऽऽह श्रुतिः स्फुटम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्नोति तथा चेन्नरको न हि ॥

योस्त्वामित्रीमुरलीपरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

चारिताय्ये पार्यक्येन तद्व्यकरणमनर्थकमेव भवेदित्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तनापराणामेव वाक्यानां पुरुषार्थत्वात्प्रमाकरणत्वाच्चाऽतस्वरायां तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति तदसङ्गतमित्याहुः—'किं चे'ति । प्रवर्तकत्वे वाक्यानां तथा वक्तुं शक्यम् । नत्येतदस्ति तदाहुः—'साधनं च फलं चे'ति । ब्रह्मवादाऽतिरिक्तेषु मतेषु शब्दश्रवणाऽनन्तरमाविन्यां प्रवृत्तौ शब्दस्य करणत्व-
गम्युपगम्यते । काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । ननु हृदयते ममेष्टे ममेदं कार्यमिति ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति तज्ज्ञानजनने वाक्यस्यैव हेतुत्वात्कार्यं न शब्दस्य प्रवर्तकत्वमित्येत आहुः—'साधनं च फलं चे'ति । श्रुतिविधिवाक्यं, सर्वस्वाऽपि स्वर्गादिवर्गादेश्च,
केन्द्रविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रप्रमाणकमपि ब्रह्म योऽपहृतपाप्मां, सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य आत्माचारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रतिपत्तिविधिविषयतयैव समर्प्येते शास्त्रेण । वाक्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधिशेषतयैव, वायुर्वै क्षेपिष्टेत्याद्येवादा अर्थवन्त एव ज्ञानविधिशेषतयैव सर्वे वेदान्ताः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादयोऽर्थवन्तो भवेयुः । इतरथा कर्तव्यविष्यन्ननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने, हानोपादानासम्भवात्सत्परीषा वस्तुमतीतिवाक्यवदानर्थक्यं साद्वेदान्तात् । यथा स्वर्गादिः साधनमग्निहोत्राद्येवममृतत्वसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति । अत्र समाधिप्रकारस्त्वैवम् । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्याच्चैवं वक्तुं शक्यम् । तथाहि—मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मन्तेषु शरीरवाक्सनो जन्मपर्यापर्यफले शरीरोद्ब्रह्मपूर्वकं प्रियाप्रियरूपे विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे एव । 'न ह वै शरीरस्य सत्तः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ती'ति श्रुतेः । अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत । इति श्रुत्या प्रियाप्रियस्पर्शेन प्रतिषेधान्मोक्षाख्य-
साशरीरत्वस्य न चोदनालक्षणपर्यकार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यम् । तस्य सामा-
निकत्वात् । अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वेव स्थितमिति श्रुतेः । अन्यच्च यदि कर्तव्यशेषात्वेनोपदि-

अथर्वदीप्यथीमदिव्याख्यावर्णीतः प्रदीपः ।

सति वेदानां संस्काराधीनतया लौकिकार्थेषु फलत्वाद्भीकारे सति अन्याधीनत्वेन संस्काराधीनप्रमाणनकत्वेन । अप्रामाण्यमितरानधीनप्रमाणकत्वरूपानधिगतार्थगन्तुत्वरूपं प्रामाण्यं वेदानां न स्यादिति भावः । जिज्ञासाद्वयस्यापि संस्काराद्येव दूषणमाहुः—'चिदे'त्यादिना । तथा च मीढ्यादिषु सकृत्संस्कारस्य यथा लौकिकार्थसिद्धयुपयोगित्वं तथायातो वेदजिज्ञासेलेकदिशारायैव पूर्वोत्तरकाण्डयो-
लौकिकार्थसाधनोपयोगिसंस्कारसम्भवेन जिज्ञासाद्वयकृतेर्वैषम्यादिति भावः । अथ प्रवर्तकविधिव्या-
प्यनानामेव प्रवर्तकत्वं पुरुषार्थोपयोगित्वं प्रमापकत्वं च वेदितरत्वाक्यानां च-तदेकवाक्यतयोक्तार्थ-
पूरणोपयोगित्वमिति सिद्धान्तात्कार्यं सिद्धार्थप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्येतदुपपन्नं—
'किमे'त्यादिना । साधनं चैत्यादि । सर्वस्य पूर्वकाण्डे कर्मण उत्तरकाण्डे ज्ञानस्येत्यर्थः । तथा
चेष्टसाधनतापीत्याया प्रवृत्तिः फलं च सर्ववैवोपपन्नं न कोपि विधेविशेष इत्यर्थः । ननु विधेः प्रवर्त-

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।
यज्ञ एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥

गोस्तामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

साधन यागादिः, फल स्वर्गादिरिति बोधयति, न तु प्रवर्तयति । तथा सत्यनिष्टसाधने विपमक्षणे सुन्दे द्रुपतेन पापण्डमते, मिथ्यात्वेनाऽसाध्येऽपि मोक्षे च प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवर्तकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘तथा चेदि’ति । प्रवर्तकत्वे शब्दस्य सर्वानिवेष्टसाधनेऽविशेषेण प्रवर्तयेदिति न कस्याऽपि नरको भवेत् । अतो दृष्टादृष्टादिदर्शनात् प्रवर्तकत्वं शब्दस्य । ननु तर्हि कस्य प्रवर्तकत्वं ज्ञानाहुः—‘प्रवर्तकस्तु सर्वत्रे’ति । ननु भगवत्प्रवर्तनायां भगवतो वैषम्यनैर्गुण्यादिदोषप्रसक्तिः । न हि परमकृपालुः भगवांस्तथा करोतीति तथा न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—‘सर्वात्मने’ति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेत्यादिभिर्भगवतः सर्वरूपत्वात्पयामुख सर्वप्रेरणेऽपि न वैषम्यादिप्रसक्तिः । ननु तर्हि भगवन्त्यात्मानमपि कथमेव प्रेरयति । समतयापि प्रेरणे समर्थस्तानाहुः—‘हरिरि’ति । सर्वास्तु योनिषु यान्त्यात्मानमपि कथमेव प्रेरयति । समतयापि प्रेरणे समर्थस्तानाहुः—‘हरिरि’ति । सर्वास्तु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोः समता । पुरुषः सप्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा ततो विचित्रैस्तैव भवेत् । तथा च राजधान्ते नरकं ध्रुवमित्यादीनि कथं सद्गतानि भवेयुः । राजदण्डादरेष्य-कृत्सैव भवेत् । तथा च राजधान्ते नरकं ध्रुवमित्यादीनि कथं सद्गतानि भवेयुः । राजदण्डादरेष्य-विषयत्वाऽऽपत्तिश्च । फलस्य स्वरूपस्य च सर्वत्र समत्वेऽस्तण्डं कृष्णघटसर्वमित्याद्युपपत्तिर्हि-शब्देन बोधयते ।

ननु भगवत एव प्रवर्तकत्वेऽर्थादादीनां वैषम्यमेव भवेदित्यत आहुः—‘यज्ञ एव ही’ति ।

गोस्तामिधीमदितैरपरिवारितं निवृत्तम् ।

एव । ‘नरके’ति । वेदे प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यश्रवणानन्तरं शुभकर्मण्येव प्रवृत्त्या नरको न स्यादित्यर्थः । सर्वत्रैव काण्डद्वये । ‘सर्वात्मने’ति । एष त आत्माऽन्तर्यामीतिश्रुत्या, सर्वान्तर्यामी एष एव साधु कर्म कारयतीतिश्रुत्या, प्रवर्तको हरिरित्यर्थः । ‘यज्ञ एव’ति । सिद्धाव-

कैतिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्वेत, तेन च कर्तव्येन साध्यशेनोक्षोभ्युपगम्येत तदा मोक्षसाऽनिलताऽऽपत्तिर्भवन्त्यस्वर्गादिवदेव स्यात् । नित्यश्च मोक्ष इति श्रुतिसिद्धम् । अतोऽनुष्ठेयफलतिलक्षणं प्रश्रवियाफलं मोक्षाख्यं नित्यसिद्धमेवेति सिद्धम् । तस्मान्न कर्तव्यरोपत्तेन प्रक्षोपदेशो युक्त इति । तत्र पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्तत्वेनाऽऽसङ्गतत्वाच्चतुस्तस्य त्वसङ्गतत्वं सुतरां भवतीतिपूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्तत्वाऽऽसङ्गतत्वं प्रदर्शयन्ति-‘साधनं चेति’ । ‘सर्वस्ये’ति । साधनस्य फलस्य चेत्यर्थः । तथाच सर्वस्य फलस्य पशुपुत्रादिमोक्षा-न्तस्य साधनं यागज्ञानादिकमाह । सर्वस्य साधनस्य यागज्ञानादेः फलं स्वर्गादिमोक्षं चाऽऽहेति सत्यन्धः । अथवा सर्वस्य फलस्य कामितस्य पूर्वोक्तस्यैव साधनं पूर्वोक्तमाहेति । फलं लानुपदेश्यतप-वाऽऽहेत्यर्थः । श्रुतिरग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो, ब्रह्मविदामोति परमित्यादि ।

ननु शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं न युते. प्रवर्तकत्वमित्यत आहुः—‘तथा चेदि’ति । प्रवर्तकत्वे । दिहेती । सादितिशेषः । ननु श्रुतिमन्त्रा कोऽवापरः प्रवर्तक इत्यत आहुः—‘प्रवर्त-

अणुभाष्यधीमदिष्टात्मानप्रणीतं प्रणीतं ।

कत्वमेव विशेष इत्यत आहुः—न प्रवर्तयितुमिति । तथा चेत् ‘न निषिद्धमाचरे’दित्यादिविधीनां प्रवर्तकत्वे । ननु विधेःप्रवर्तकत्वे कः प्रवर्तक इत्यत आहुः—प्रवर्तकस्त्वित्यादि । ननु हरेः प्रवर्तकत्वे

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदादिनाम् ।
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्चवर्णाच्छ्रुतौ ॥

गोस्वामिधर्मनुरतीधरविरचिता शत्रुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वतन्ने स्वर्गसाधनत्वेन यज्ञ एव बोध्यते । स च यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूप इति तद्वोधकत्वाऽपि सिद्धार्थबोधकत्वमस्तीति का कर्माऽर्थवादानां सिद्धार्थबोधकत्वे । ननु स्वर्गवादानां रोचनार्थत्वेन तत्प्रवर्तकत्वम् । तथा सत्यनासत्त्वं स्यात् । ननु-सिद्धवस्तुप्रतिपादने-निष्प्रयोजनत्वमेव भवेदिति चेत् । न । कर्मसमवायिपदार्थयाथात्म्यज्ञानजननेन सप्रयोजनत्वात् । स्वरूपज्ञानपूर्वकमेव कृतस्य कर्मणः फलसाधकत्वात् । अत एव चायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिना क्षिप्रकारित्वविशिष्टज्ञानपूर्वकं वपट्टकारो विषेय इत्युक्तं भवति । तथा वपट्टकारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतस्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरोऽभवदित्यादिना खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा यूपे पशुबन्धनं फलाय नाऽन्यथेति स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेऽपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । तावतैव प्रवर्तकत्वाम्युपगमे बाधमिति ब्रूमः ।

ननु न कलशं भक्षणपेटित्यादौ लिङ्ग भक्षणस्येष्टसाधनत्वाऽबोधनात् नरकादेरनुपपत्तिः । निषेधस्य प्रातिपूर्वकत्वादिति चेत् । न । तस्य राभत एव प्राप्तत्वेन लिङ्गाद्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यागो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मिका मानसी क्रिया । तथा च कर्म तस्य भगवद्रूपत्वमित्यत आहुः— 'सिद्ध एव ही'ति । कैव कथा यज्ञस्य वेदादिनां वेदाभिज्ञानां वेदार्थः सर्वोऽपि सिद्ध एवाऽस्ति । सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । ननु प्रत्यक्षतः कृतिसाध्ये कर्मणि कर्म सिद्धत्वमित्याशङ्क्य तत्र विनियमकमाहुः—मन्त्राणामिति । श्रुतौ तत्तदुपाख्यानेषु ऋषीणां मन्त्राणां वैदिकानां कर्मणां च केविकिरचिता वेदान्तभण्डिका ।

कस्त्वि'ति । 'सर्वत्रे'ति विहितनिषिद्धयोः । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां भगवति । तत्राहुः— 'सर्वात्मने'ति । अत्रोपपादयन्ति-वैषम्यनैर्घृण्येनेति सूत्रे । नन्वेवं विधिवाक्यवैषम्यं तत्राहुः— 'यज्ञ एवे'ति । सर्गादिकर्मणां यज्ञादिरिवातुष्टेयस्तत्साधनत्वेनेति बोध्यम् । न तु यागादौ प्रवृत्तिर्वाच्येन सम्पाद्यते । तथा च यागादौ भगवदिच्छानिषयलोपसाधनत्वबोधनार्थमेव वेदे प्रवृत्तेर्न वेद-वैषम्यमिति भावः । इदानीं प्रसङ्गात् पूर्वकाण्डार्थयाथादिकर्मणां मन्त्राण्यकतया नित्यत्वं वदन्तो वेदस्य साधारणपरतां दूषयन्ति—'सिद्ध एवे'त्यादिना । सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोर्वेदार्थं कर्मज्ञाने । वेदादिनां वेदेकनिष्ठानाम् । तत्र हेतुमाहुः—'मन्त्राणामिति' । कृतिश्लेति चकारः सिद्धतुल्यत्वमित्य-

सममदीपश्रीमद्विष्णुरामभर्तृताः महीशः ।

वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आहुः—सर्वात्मनेति । पूर्वत्र पूर्वकाण्डे । सिद्ध एवेति । तथा च 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेर्ब्रह्मस्य सिद्धत्वम् । का कथेतरेषाम् । नन्वेवं चेदर्थवादानां प्रागस्त्यज्ञानसम्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वव्यापत्ता इति चेत् । न । स्वर्गवादेः सिद्धार्थवैधर्म्यं यस्य स्वरूपस्युक्तं तादृशं तत्स्वरूपज्ञानपूर्वककर्मकरण एव फलं नान्यथेति स्वरूपबोधन एवार्थवादानामुपयोगात् । यथा 'वपट्टकारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नतस्यै रसः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरो भदि'त्याद्युक्तस्य खदिरस्वरूपज्ञानपूर्वकं भूमिर्मानेन पशु-नियोजनापनुष्ठान एव यज्ञात् फलमित्येवं नियमात् । सिद्धत्वमेवोपपादयन्ति—'मन्त्राणां'मित्यादिना । मन्त्राणां दर्शनं 'स एतं कस्यचित् कादरेवैषो मधमपश्यत्, एतं दीधितवाद्मपश्यत्'इत्यादौ बोध्यम् । तथा

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च सम्मतः ॥

शोखाभिधीयुरहीपरविरचितः भणुभाष्यप्रारम्भः ।

सर्वे दर्शनं श्रूयते । यदि तेषां सिद्धत्वं न स्यात्तदा दर्शनस्य श्रवणं कथमुपपद्येत । तस्मात्साध्यत्वेन प्रतीतावपि न कश्चिदशेष इति भावः । ननु तस्य सिद्धत्वे कथं तिङादिभिः कृतिप्रतीतिरत आहुः— 'कृतिश्चे'ति । यागस्य भगवद्रूपत्वात्सिद्धत्वेऽपि ध्यानादिभिर्भगवन्मूर्तेराविर्भाववदाधानादिक्रियामिन्द्रादिभिर्भावलिङ्गस्य षटादेस्तुल्यत्वं कृत्वा ज्ञाप्यते । यत्किमिदं सत्त्वं एव तुल्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । निर्गलितमर्थमाहुः—'वेद'इति । सर्वोऽपि वेदो विध्यर्थनादादिरूपः । स्वार्थ एव वाचकत्वेन । सतां दैत्यावेशरहितानां मतः सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां ऋषिकर्तृकदर्शनप्रतिपादकान्शुषारूपानानि शोखाभिधीयुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

स्वापन्नानामर्थो यन्नरूपो विष्णुरेव पूर्वकाण्डे बोध्यत इत्यर्थः । सिद्ध एवेत्येवकारेण यजेतेति तिङन्ता-
र्थमावनारूपक्रियाव्यवच्छेदः । 'मन्त्राणामि'ति । स एतं सकर्णारः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यदिति
श्रुतौ मन्त्राणां अपश्यन्पुरोडाशं कर्मभूतं संपतमिति श्रुतौ द्रव्याणां दर्शनश्रवणादित्यर्थः ।
'कृतिश्चे'ति । भावनारूपपर्याया विधियोऽप्यकृतिरित्यर्थः ।

ननु सर्वस्य सिद्धार्थत्वे यज्ञप्रवृत्तिरूपफलमोषकवाक्यानां तिङादिपठितानां निरर्थकत्वमत
आहुः—'सिद्धतुल्यत्वमिति । सिद्धितुल्यत्वमित्यपवादः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां
तिङ्शोध्यकृतेरपि यज्ञरूपसिद्धवर्षसम्पादकत्वेन क्रीडेच्छाव्यापारत्वेन च सार्थकत्वमिति भावः ।
इदं च सर्वं कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे वक्ष्यते । वेदः वाक्यरूपो वेदः । स्वार्थे शक्त्या
लक्षणया वा तत्तद्व्याप्ये । सम्मतः प्रमाणीभूतः । सम्मत इत्यपवादः । चकारेणार्थवाक्यानां लक्षण-
कश्चिद्विरचिता वेदगतशक्तिरिति ।

साग्रेऽन्वेति । 'सिद्धतुल्यत्वमिति । अत्र श्रूयत इति शेषः । तथा च यागविधियिणी कृतिः सिद्धतु-
ल्यत्वशोभयमपि श्रूयत इत्यर्थः । ननु सिद्धत्वे कर्मणां सुष्ठुयात्स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादिकृतिश्रवणं विरुध्येतेत्यत आहुः—'श्रुतौ कृतिश्चेत्यादि' । होमयागादिविषय-
यणी-कृतिर्होमादीनां, सिद्धस्य षटादेस्तुल्यत्वम् । ज्ञापयतीत्यत्र शेषः । तथा च ब्रह्मालकत्वेन सिद्ध-
स्याऽपि षटादेर्वैया कर्तृकरणव्यापारेणैवाऽऽपिर्भावो यथा वा सिद्धस्यैव भगवद्रूपस्याऽपि ध्यानादिभिर-
मिष्यत्किंसाह्वदाधानादिक्रियादिभिरेव भगवद्रूपस्य यामहोमादेरप्यविर्भाव इति । कृतिः कृतिचोषकं
भाष्यदीपधामदिव्यरामप्रणीतं महीप. ।

च प्रजापतेरग्निहोत्रादिकर्मणां मन्त्राणां च श्रुतौ दर्शनं श्रूयते निरूप्यं चाग्रेऽतः सिद्धत्वमुक्तमन्यथा
प्रजापतेर्दर्शनोक्तिरनुपपन्नैव स्यादिति भावः । ननु यथादिकर्मणां सिद्धत्वे विधिवार्थैर्यज्ञादौ प्रवृत्तित्तु-
पन्ना स्वादत आहुः—'कृतिश्चेति । तथा च यथा ध्यानादिक्रियया भगवत्वाक्यं तथाधानादिक्रि-
यया-यज्ञात्मनो भगवतः प्राकृत्यमिति न क्रियागोचरकृतिवैयर्थ्यमिति भावः । सिद्धतुल्यत्वत्वं सिद्ध-
षटादितुल्यत्वं, यज्ञस्य कृतिः सम्पादयतीत्यर्थः । निर्गलितसिद्धान्तमाहुः—'वेद इति । स्वार्थे वेद-
उक्ततत्त्वदवाच्ये । सम्मतः सतां दैत्यावेशरहितानां मतः प्रमाणत्वेन सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां

‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति’ ‘स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्’ ‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीचावानग्निष्टोमं’ इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात्, मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसावभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव ।

गोस्वामिधीसुरहोत्रविरचिता बहुभाष्यन्याय्याः ।

दर्शयन्ति—‘प्रजापतिरकामयत’ इत्यारभ्य ‘तावानग्निष्टोमं’ इत्यन्तम् । ननु विरुद्धार्थप्रतिपादकानां वेपां मिथ्यात्वमेवास्तित्यत आहुः—‘नही’ति । वेदो हि भगवद्रसस्य मिथ्यात्वं को वा वदेत् । ननु भगवत्तैवोक्तं नवमावतारोणेति चेत् । न भगवान् हि सर्वकर्ता । भोक्ता च । तथा चाऽऽसुरव्यामोहनमपि तत्कार्यमेव । एकं भगवतः कार्यमितिन्यायात् । नहि तथोक्तौ भगवतः किञ्चिद्वाचकमस्ति । अमोक्तत्वात् । तथा च बुद्धजन्मतो नवमावतारप्रादुर्भोवाद्युक्तं केनापि वेदेऽक्षरमात्रस्याऽपि मिथ्यात्वं नोक्तमिति न मिथ्यात्वमस्तीति वक्तव्यम् । ननु यद्यदाचरतीतिन्यायात्तदुक्तौ किं वाचकमिति चेन्नेत्याहुः—‘युक्तं चे’ति । भगवतः सर्वसमर्थत्वेन सर्वकर्तृत्वेन च तथाकृतौ न किञ्चिद्वाचकम् ।

गोस्वामिधीमद्विपरिवरविरचित विवरणम् ।

यथा प्रागस्त्यार्ये प्रमाणीभूतत्वं वेदस्य बोध्यम् । तेन च पूर्वकाण्डे यज्ञे ब्रह्मणि तात्पर्यात् सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदाय इति सिद्धम् । यस्यां श्रुतौ दर्शनध्वनं तादृशश्रुतिमाहुः—‘प्रजापतिरिति । ‘अपश्यदि’ति । सिद्धस्यैव दर्शनं द्वितीयश्रुतौ । ‘उदमिमीते’ति । कर्मणः सिद्धस्य एवोन्मानसम्भ्य इति बोध्यम् ।

पूर्ववदुपाख्यानस्य मिथ्यात्वं स्पष्टयन्ति—‘नही’ति । बुद्धजन्मतः यौद्धावतारस्य । सम्मतमिति शेषः । पुरोक्तं पुराणेष्वसुरव्यामोहार्यं कृतमित्युक्तम् । ‘युक्तं चे’ति । नहीति पूर्वोक्तान्ययः । सिद्धार्थे किञ्चिद्विरचिता वेदान्तपरिदृका ।

वाच्यं ज्ञापयतीति वार्यो ज्ञेयः । नन्वेवं प्रत्यक्षविरोधाद्देदार्यो लक्षणयान्यथा ज्ञेय इत्यत आहुः—‘वेद’ इति । स्वार्यो मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्योऽर्थः । कर्मणां दर्शनप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’ इत्यादि । ननु दर्शनमात्रेण कर्मणां न सिद्धत्वं सिध्यतीत्यत आहुः—‘प्रजापतिर्यज्ञानि’ति । सिद्धस्यैव वस्तुनो मानकरणसम्भवात् । ननूपाख्यानानां सत्यार्थकत्वे वेदार्थस्य सिद्धरूपत्वं सिध्येत्तदेव तु नास्तीति कर्म तथेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न ही’ति । विपक्षे वाचकमाहुः—‘तथा सती’ति ।

श्रीसायणमहकृता गूढार्थदीपिका ।

दर्शनप्रतिपादकान्याख्यानानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’ इत्यादिना । ननु सिद्धार्थप्रतिपादकतया पूर्वकाण्डार्थविरुद्धतयोपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेन मिथ्यार्थत्वमेवास्त्वामतो न वेदस्य सिद्धार्थत्वमिदिरत—आहुः—‘नही’ इत्यादि । ननु बुद्धावतारेण भगवत्तैव वेदार्थस्य मिथ्यात्वमुक्तमत आहुः—‘बुद्धेत्यादि । पुरोक्तं भगवदतिरिक्तेन केनापि पूर्वं वेदार्थमिथ्यात्वं नोक्तमिति भावः । ननु ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठ’ इतिवाक्यादस्मादिति तयोप्यते इत्यत आहुः—‘युक्तं चेति । तथा च शिवे गरलस्य श्रीप्राणपणव्यवदासुरव्यामोहाय भगवत्सयावचनमपि स्पृणमेव स्पृणपापकलभोक्तृत्वाभावात् । यौवानां तु तथाचरण उपयलोकनाय एव सादिति भावः । तथा सति एकाद्येपि वेदानां मिथ्या-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्मरारातेर्गैरुत्प्रैवेयकत्ववत् । नञोत्पत्ता जीवस्य तद्गुक्तमिति । सर्वनाशजनकत्वात् । नन्येकत्र विरुद्धा-
शस्य दृष्टत्वेन तत्र तयोक्तौ न क्रियिद्वापकमित्यत आहुः—‘तथा सती’ति । एकताऽनासत्वेऽन्यत्र को
वा निवारयेत् । तत्र दृष्टतगाहुः—‘मिथ्योपाख्यान्’ति । उपसंहरति—‘तस्मादि’ति । जैमिनिर्हि
कर्मतत्त्वज्ञो व्यासशिष्यः कथमपि न तद्विरुद्धं वक्तुमर्हति । परन्त्वाधुनिकाः पूर्वमीमांसाया
जैमिनिहृतायास्त्वात्पर्याऽनभिज्ञाः सन्तः क्रियापरत्वं साक्षात्परम्परया वा सर्वस्य विष्यर्धवादमन्ना-
दिरूपस-वेदस-वदन्तो शुद्धिहीना एव । सर्वस्यापि वेदस्य तत्तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वात् । तथा

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

उपसंहारमाहुः—‘तस्मादि’ति । अयं भावः । क्रिया द्विरिषा सिद्धा साध्या च । तत्र नामगन्था
पुरषाऽनपेक्षा सिद्धावस्थापना क्रिया । यथा पाकपदवाच्या । तिङन्तान्था पुरुषापेक्षा क्रिया साध्याव-
स्थापना । यथा पचतीतिपदवाच्या । उक्तं च वैयाकरणभूषणे—साध्यत्वेन क्रिया यत्र धातु-
रूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घनादिनिबन्धतः । लक्षणमपि तत्रैवोक्तम् ।
क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्वं सिद्धत्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतानवच्छेदकत्वं साध्य-
त्वम् । एवं च प्रकृते सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य सिद्ध एव यज्ञरूपोऽर्थः । सिद्धस्यैव दर्शनं श्रुतौ प्रतिपादि-
त्वात् । मन्त्राणां कर्मणां च तदद्भत्वमर्थवादवाक्यानामपि स्थावकत्वेन तदद्भत्वम् । तथा च पूर्वकाण्डं
यज्ञपरमुत्तरकाण्डं च मन्त्रपरमितरीत्या पूर्वपक्षाऽऽसङ्गतिर्गोष्या । पूर्वपक्ष्याशयस्तु सर्वस्य वेदस्य
लिङ्गधरेणापरत्वं प्रेरकत्वं चेति । उभयत्रापि यजेत आत्मेत्येवोपासीतेति लिङ्गधित्वाक्यश्रवणात् ।
अर्थवादमन्नादियाक्यानां विष्येकवाच्यतया प्रामाण्यम् । एवं च यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूप-
क्रियाया एव मुख्यतया प्रतिपादकत्वं सर्वस्य, न तु मन्त्रप्रतिपादकत्वमिति ।

कर्मिद्विरचित्वा वेदान्तपरिद्रका ।

तत्र दृष्टान्तः—‘मिथ्ये’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । यस्माद्धर्मस्यैव जिज्ञास्यतया, तत्रप्रतिपादक-
पूर्वकाण्डसमन्वयस्य सिद्धरूपस्यैव धर्मस्य च जैमिनेरभिहितत्वम् । तस्मात्स्वार्थसिद्धान्तविरुद्धवा-
दित्वेन तच्चात्पर्याऽनभिज्ञास्तथा वदन्तस्तथाभूता एव । एतेन पूर्वपक्षाऽऽसङ्गतिः प्रदर्शिता भवति ।

श्रीकाण्डमदहता गृहार्थदीपिका ।

एतावता क्रियार्थानामेव पुमर्थपर्यवसायित्वेन स्वार्थे प्रामाण्यमक्रियार्थानां विधिशेषतया प्रामाण्यमित्यदि-
ध्यवस्था पूर्वकाण्ड एव नोत्तरकाण्ड इति शास्त्रयोर्विपूर्वपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । बहुक्तं प्रवर्तकानामेव
वाक्यानां पुमर्थपर्यवसायित्वात् । ‘नचैवं किमनेने’त्यादिना । ‘अनेन कर्मणा किमुक्तुष्ट्वं ज्ञानिनो,

मगमधीवसीमदिष्वात्तामणीत प्रदीप ।

र्थत्वे वक्तव्ये सति । वेदानां वेदत्वावच्छेदेन वेदानां । लोकोक्तं कदाचिन्मिथ्यावक्तृत्वेन लोकैः
प्रतीतः कथित्सर्वदा मिथ्यावाच्येवायमिति तद्गुक्तौ न कोपि प्रामाण्यसुरीकरोति तथा मगवदुक्तवेदेष्ये-
कत्रप्रामाण्यनिष्ये सर्वत्रैव तथा स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादिना । पूर्वमीमां-
सानभिज्ञाः व्यासशिष्यतत्त्वविजैमिनितात्पर्याभिज्ञाः । क्रियापरत्वं कर्मविधापकत्वान्येवैयाक्य-
विदेकवाक्यतया सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यम् ।

१—इत प्रथमि पदद्वयात्परो भावसुष्ठित । पुस्तक वेदमेव किलिङ्गम् । तत्र मन्त्रोच्यतमन्त्रमयी सन्पदाये
निरतिशयश्रीतिभासात् । अन्वैरुत् सम्बन्धयवामायादिभिरपि सोपवकर्मणि पुस्तकदातवमादेनापि नोपकृतात् । इत् ॥

उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । 'यदेव विद्यया करोति अद्भ्योपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'तित्युपनिषद्ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्मज्ञानवत् एव

गोत्वामित्रीमुखीपरमिचरिता बबुभान्मव्याख्या ।

च तत्र्यायेन वेदान्तानामपि क्रियापरत्वं समर्प्य ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं कथं वर्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यसङ्गत एवेत्यर्थः । अधुना सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतत्वं प्रतिपादयन्ति—'उत्तरवादिनोपी'—ति । उत्तरस्मिन्ब्रह्मकाण्डे 'ये वादिनो—वादमात्रकर्तारो—'ननु तत्कारण्यमिज्ञास्तेऽपि—'ब्रह्मज्ञानस्य—पूर्वस्मिन्कर्मण्यनुपयोगित्वं वदन्ति । ज्ञानदेशायां द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेन सकलक्रियाकारकावकाशास्य वक्तुमशक्यत्वात् । ते हि न केवलमुत्तरत्वात्पर्याजनमिज्ञाः, किन्तु सर्वस्यापि वेदस्याऽनभिज्ञा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । तथाच नास्ति वचनस्याऽतिभार इति कथं तत्रेति वर्तुं शक्यमिति भावः । ननु कर्मफलविज्ञानेन द्वैतविज्ञानोन्मथनात्कथं क्रियाकारकावकाशा इत्यत आहुः—'नचे'ति ।

गोत्वामित्रीमद्विपरमिचरिता विवरणम् ।

प्रकृतमनुसरामः—एतादृशपूर्वपक्ष्याशयं स्वीकृत्यैव यैः सिद्धान्तितं तदसङ्गतिमाहुः—'उत्तरे'ति । 'पूर्वानुपयोगित्वमिति । यज्ञानुपयोगित्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानस्य वदन्त' इति । वेदान्तभागस्य धर्मप्रतिपादकत्वमस्तु वा ना वा, परन्तु ततः शुद्धबुद्धमुक्तत्वभाषणसाक्षात्भावगतौ सलामविद्याजनितक्लेशनिवृत्तौ तस्य साधैक्यमिति वदन्त इत्यर्थः । छान्दोग्यश्रुत्युपपादनेन वेदानभिज्ञत्वं साधयन्ति—'यदेवे'त्यादि 'प्रवृत्तिरित्यन्तम् । कारणता सहकारिकारणता । उपनिषदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ यज्ञे प्रवृत्त्यभावात्सहकारिकारणताया बाध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—'न चे'ति । उत्तरयन्ति—

केशिदिरचिता वेदान्तपरिचरिता ।

श्वानी स्वतन्त्रसिद्धान्ताऽसङ्गतिं श्रवणंयन्ति—'उत्तरवादिन' इति । उत्तरमीमांसायां वादकर्तारः । 'पूर्वाज्ञानमिति । पूर्वस्मिन् कर्माधिकारे । अज्ञानं ज्ञानभावम् । अत्र हेतुत्वेनेति शेषः । 'पूर्वं'ति । पूर्वस्मिन् कर्मणि । 'वेदे'ति । पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तात्पर्यज्ञानात्तवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । 'सिद्धैवे'ति । एवकारेण ज्ञानस्य कर्मण्यपि हेतुत्वाऽङ्गीकारेऽज्योन्माश्रयप्रसक्तिक्रियाऽकारणत्वकथितत्वात्प्रवृत्तौ नानुसन्धानं नानुसन्धानम् ।

न किमपीत्यर्थः । समाधिमाहुः—इत्थंभूतत्याचक्षस्येति । यदेव विद्यया करोति अद्भ्योपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्जातत्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽप्यमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदिति श्रीभागवतवाक्याच्च वीर्यवत्तरत्वादिरूपोत्कृष्टत्वं ज्ञानसहितकर्मण इति भावः । ननु कर्मणः स्वर्गदिरूपपशुपुत्रादिरूपभावश्चैवभीमार्त्तपञ्चामासर्जितः प्रदीपः ।

उत्तरवादिन इति । ब्रह्मकाण्डे वादिन एव न तु तस्यविद इत्यर्थः । पूर्वाज्ञानमिति कर्मस्वरूपाज्ञानमङ्गीकृत्येत्यर्थः । पूर्वानुपेक्षादि । कर्मानुपयोगित्वमित्यर्थः । वेदानभिज्ञा इति । ते हि न केवलमुत्तरकाण्डार्थानभिज्ञाः किन्तु सर्वस्वैव वेदस्यानभिज्ञा इत्यर्थः । वेदार्थाज्ञाने हेतुमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । कारणता कर्माद्यज्ञाने कारणता । बाधितत्वात् ब्रह्मज्ञानवतां देहाद्यप्यासाभावेन कर्माद्यज्ञानस्य बाधितत्वात् । त्यज्यते कर्माभिज्ञासिद्धं ब्रह्मज्ञाने गोरीकृत्यत इत्यर्थः । न च वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मात्मैत्यादि । ब्रह्मात्मज्ञानपतः स्यात्तानि भ्राम्येदज्ञानवतः । न

वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्यम्भूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च, कर्म-
फलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नयानत्रादो भवति महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मयज्ञसेन महान् कीर्त्येति' । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकाराच्चि-

गोस्तामिधीगुरहीपरधिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तथ हेतुमाहुः—'ब्रह्मज्ञानवत् एवे'ति । वादिपदेन जनकादयोऽपि संगृह्यन्ते । ननु ब्रह्मज्ञान-
वतः कर्माधिकारेण तद्भूतौ कर्मणि कर्ममुत्कर्षाऽऽपयकत्वमित्यत आहुः—न चैवमिति । तत्र हेतु-
माहुः—'इत्थमिति' । यथा ब्रह्म तथा यज्ञोऽपि भगवद्रूपत्वादितिज्ञापनार्थं परस्परपयोगित्वेन
तथादर्शनमिति भावः । ननु तमेव विदित्वेत्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्याऽभूतत्वमेव फलम् । कर्मणस्तु
स्वर्गादिकमिति कथं तुल्यत्वमित्यत आहुः—'किञ्च कर्मफलवदि'ति । न हि कर्मणो लौकिकमेव
फलम् । ज्ञानिकृतस्य तस्य देवयानमार्गेण मुक्तिफलत्वात् । निष्कामकृतस्याऽऽत्मानन्दसाधकत्वाच्च ।
तस्य भगवद्रूपत्वात्सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन च सर्वफलदातृत्वमिति
ज्ञापनार्थं लौकिकमपि फलं दर्शितम् । तथा ब्रह्मज्ञानस्याऽपि-य एवं वेदेत्यादौ लौकिकफलसाध-
कत्वोक्तेर्देवयानत्वेन न साम्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

गोस्तामिधीगुरहीपरधिरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मेति । शब्दे-न चेति । किमनेनेति । ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वसिद्धौ यज्ञकरणरूपग्रहेण-किमित्यर्थः ।
उत्तरयन्ति-इत्थंभूतत्वादिति । 'यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुत्या विष्णुरूपयज्ञसेरर्धभूतत्वं नाम एतादृश-

कैदिरचितता वेदान्तचन्द्रिका ।

ल्पनापक्षः परिहृतो वेदितव्यः । अत्र कारणतापदं ज्ञानं सहकारिकारणताबोधकम् । अत्र श्रुतौ वियाप-
देनाऽऽत्मनि निदावापकं ज्ञानम् । ब्रह्मपदेन वेदोक्ता भास्तिन्यनुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमात्मस्वरू-
पविषयकरहस्यज्ञानम् । वीर्यवत्तरमनश्चरफलदम् । तत्कर्म भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कर्मवृत्तिकारणी-
गुतार्थित्वं

श्रीलक्ष्मणभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

फलस्य श्रवमाणत्वात्तुच्छफले कर्मणि ज्ञानसाहित्यमद्युक्तमित्याशङ्क्य ज्ञानस्याऽपि तुच्छफलजनकत्व-
प्रदर्शनेन कर्मणि ज्ञानानुपकारकत्वं शङ्कयन्ति—'कर्मवद्ब्रह्मफलस्यापी'त्यादिना । नहि हीनफल-
दानमात्रेण कर्मणा हीनत्वं भवति । तथा सति हीनफलदातृत्वस्य ज्ञानोऽपि सत्त्वान्ज्ञानस्याऽपि
तथात्वाऽऽपात इत्यत आहुः—'ब्रह्मफलस्याऽपि लौकिकत्वादि'ति । ब्रह्मज्ञानफलस्येत्यर्थः ।

भगवदीयधर्मोद्वेष्टासामग्र्योक्तः प्रकीर्णः ।

चेत्यादि । किमनेन गोक्षफलकसिद्धब्रह्मरूपज्ञानवतो यज्ञादिकरणेन किं फलं आपि कथमित्यर्थः । तत्र
हेतुमाहुः—'इत्थमित्यादि । यज्ञस्य इत्यम्भूतत्वात् 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिसुते'रितिसुधात्फलप्रतिय-
न्यकयज्ञादिकरणप्रारम्भसमापनद्वारा यज्ञादेरपि गोक्षाधिकारसम्पादकत्वेन व्यासामिश्रेतत्वादित्यर्थः ।
ननु सुगुह्यतां यज्ञा नावश्यकाः कर्मफलस्य मनुष्यादिब्रह्मन्तेषु लौकिकस्यैव परमानन्दात्मकस्य थव-
णादित्यत आहुः—'किञ्च कर्मैत्यादि । ब्रह्मफलस्य ब्रह्मज्ञानफलस्य । अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्ता-

पेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । न च देहाध्यासस्य कारणत्वम् । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादिस्मृतेः । तस्मादन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

गोखामिधीमद्विदिभरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मज्ञानस्य केन प्रकारेण कर्मोपयोगित्वमित्यत आहुः—'अत्यन्ते'ति । यद्यप्यविद्यावद्विषयाण्येव शास्त्राणि तथाप्यत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारो नास्ति । तस्य देह एवाऽऽत्मा । न तदतिरिक्तोऽभिमानो । तथा च देहे गते कस्येदं पारलौकिकं फलमात्मनो नष्टत्वाद्दृष्टत्वाच्चास्तीति निश्चयोऽपि न वक्तुं शक्यत इतिज्ञानवतः कुन यज्ञेष्वधिकारः । तस्माद्देदान्तैरागततो देहाऽतिरिक्तात्माऽस्त्वित्ये प्रतीति यज्ञाधिकारसम्भवात्तज्ज्ञानमनोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु वेदान्तैः सप्तातद्भिन्नत्वेनाऽऽत्मप्रतीतावध्यासस्य निवृत्तत्वात्कस्य कर्मकरणमित्यत आहुः—'न चे'ति । तत्र हेतुः—'ब्रह्मार्पणमिति । यद्यपि प्रजापयैत्यादिना, याचारम्भ विकार इत्यादिना च वेदान्तानां द्वेषावोधनप्रकारस्य दृष्टत्वाज्ञानात्प्रतीतावपि ब्रह्मावगते, सम्भवात्कर्मकृतावप्यनुपपत्त्यभावः प्रत्यक्षत एव श्रुतिसिद्धोऽस्ति । तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यनुत्तन्ध्याय स्मृत्युपन्यास इति ज्ञेयम् । उपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । नन्वेतयोः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन तुल्यत्वे 'अयातो धर्मब्रह्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय गोखामिधीमद्विदिभरविरचित विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानवता क्रियमाणे यज्ञे आविर्भावित्वम् । तथैव पुराणेषु श्रूयत इति भावः । ननु श्रुतौ कर्मफलश्रवणात् लौकिकफलगुरुरस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्ब्रह्मज्ञानादुचितेत्यत आहुः—किञ्चेति । ब्रह्मफलसापि ब्रह्मज्ञानफलसापीत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतमाहुः—'य एवं वेदे'ति । भृगुप्रपाठरुक्षेयं श्रुतिः । इदानीं देहाध्यासवत, पुरुषस्य यज्ञाधिकारत्वं दृष्टव्यमिति—अत्यन्तेति । न चेति । न हीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणमिति । तथाच 'परि वासि सन्वज'इति श्रुतिप्रागण्व्यादपि अध्यासस्य कारणता नास्तीत्यपि मन्तव्यम् ।

श्रीसद्गुरुहृदया गुणपेदीविरा ।

'लौकिकत्वादि'ति । य एवं वेदं प्रति तिष्ठति अन्नयानिति लौकिकफलश्रवणादित्यर्थः । ननु-कर्मत्वेन देहाध्यासत्वेन कार्यकारणभावाच्चज्ञाने देहाध्यासस्य नाशात्कस्य ज्ञानिन-कर्मप्रसक्तिरित्याशङ्क्य समादधते—'न च देहाध्यासस्ये'त्यादिना । देहाध्यासस्य यज्ञ प्रति कारणत्व नास्ति । व्यतिरेक्यमिचारदित्यर्थः । व्यतिरेक्यमिचार प्रदर्शयन्ति—'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरि'त्यादि । 'स्मृतेरिति । वर्ण्यते हनिर्भिः, क्षिप्यते येन तत् अर्पणं शुद्धादि, तत् ब्रह्म । हविर्हियमानं ब्रह्म श्रुतादि, तदपि ब्रह्म । द्योमाधिकवर्णमत्तोभिरपि । ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजननेन । यजमानोऽपि

आगच्छीत्यधीमद्विदिभरविरचितं प्रदीप ।

विद्यावतो देहस्यैवात्मत्वेन निर्णयात् यज्ञादिपदस्य च देहोत्तरकालीनत्वेन श्रवणात्कस्य फल भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशस्य यज्ञादावुपेक्षासम्भवेनानधिकारादित्यर्थः । तत्रिपेधार्थं अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारनिषेधाद्यर्थः । कारणत्वं यज्ञार्थं कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणमित्यादि । तथा च कर्तृकर्मदिसर्पेसिमुपस्तरं ब्रह्मत्वेन ज्ञानदेव ब्रह्मात्मफलस्योक्तत्वात् नाध्यासस्य कर्मणि तत्कले वा कारणत्वेति भावः ।

सिद्धान्तमुपमदरन्ति—तस्मादिति । तथा च ब्रह्मज्ञानस्य देहात्मनिगिरासकतया यज्ञादे यज्ञानां चान्तं करणमुद्दिष्टाया प्रारब्धममासनदाया वा मद्यनिपायाणुपयोगे न कोपि दोष इति कथितम् ।

किञ्च, वेदान्तवाक्यानामस्मिन्शास्त्रे समन्वय एव प्रतिपाद्यते सन्देहनिराकरणद्वारा ।

शोखाभिधीमुरतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रारम्भस्योचितत्वात्कथं भिन्नतया प्रतिज्ञापूर्वकं तद्व्यवृत्तिरित्यत आहुः—“क्रियाज्ञानयोरिति । स्वरूपज्ञानपूर्वकं कृतस्य कर्मणोऽसम्भावनाविपरीतभावाननिवर्तकाल्मज्ञानस्य चान्योन्यनिरपेक्षेणाऽपि पुरुषार्थत्वमस्ति, समत्वादिति ज्ञानार्थं भिन्नतया तत्करणमित्यर्थः । यदुक्तं—वेदान्तवाक्यानि तात्पर्येणैतस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादकत्वेन सम्यगनुगतानीति समन्वयस्य सत्त्वान्छाद्योनित्वं ब्रह्मणः कथमिव नेति युक्तं शक्यमिति तत्राहुः—“किञ्चेति । सिद्धवदेतुत्वेन निर्देशात्समन्वयोऽनेनैव सिद्धश्चेदस्मिच्छास्त्रिसमन्वयप्रतिपादके सन्देहनिराकरणपूर्वकं समन्वयप्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात् ।

शोखाभिधीमुरतीधरविरचितं विवरणम् ।

शास्त्ररमतेऽप्यन्योन्योपयोगित्वं स्वीकर्तव्यमित्युपसंहरन्ति—तस्मादिति । ननु परस्परकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वादेकशास्त्रत्वमेव स्यादित्यत आहुः—क्रियेति । स्यात्तद्व्येणेति । धर्मार्थकामरूपे निवर्गे साधनीय

धर्मत्वमद्वैतता गृह्यार्थव्यपिना ।

ब्रह्मैव । हुतं होमोऽपि ब्रह्म । तेन प्राप्तव्यं फलमपि ब्रह्मैव । इत्यं ज्ञानवता निरभ्यस्तेनापि यज्ञकर-
पादध्यासाभावेऽपि यज्ञसत्त्वात्ताध्यासस्य यज्ञं प्रति कारणतेत्यर्थः । नन्यन्योन्योपकारकत्वं एकैव
मीमांसया हुतो न चारितार्थमित्याकाङ्क्षावामाहुः—“क्रियाज्ञानयोरिति”त्वादिना । पूर्वकाण्डप्रति-
पाद्यायाः क्रियायाः उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यस्य ज्ञानस्याऽन्योन्यसाहाय्यं निनापि पुरुषार्थसाधकता वर्तते
इति सूचनाय भिन्नतया मीमांसाद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः । शास्त्रयोर्मित्वपूर्वपक्षनिराकरणाय समन्वयादिति
हेतुरूप-यस्तस्त्वं दूषयन्ति—“किञ्च वेदान्तवाक्यानामि”त्वादिना । समन्वयरूपस्य हेतोः साधनाय
व्यासचरणानां प्रवृत्तिः । हेतोः साम्प्रतमसिद्धत्वादसिद्धहेतुना न साध्यसिद्धिरिति भावः । सिद्धव-

अणुभाष्यव्याख्याविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

गन्वेनं पूर्वोक्तकाण्डयोरेकैकेन फले सम्पादनीये तदन्यस्य सहकारिकारणताकल्पन एकशास्त्रत्वमेव
स्यात् ननु पूर्वोक्तमीमांसितिशास्त्रद्वयमित्यत आहुः—क्रियेत्यादि । स्यात्तद्व्येणेति । निष्कामकर्माद्युत्तानेन
गोक्षः सकामस्य च निवर्ग एव फलं निष्कामज्ञानिनो मोक्षः सकामस्य तु प्रजापत्यादिरूपमेव फलमिति
तत्र काम्यफले परस्परस्योपयोगामावो यतोः स्यात्तद्व्येणेत्यर्थः । पुरुषार्थसिद्धयर्थं त्रैवर्गिकपुरुषार्थ-
सिद्धयर्थम् । इत्थं च तादृशफल उभयोः स्यात्तद्व्येणैकशास्त्रतागन्वोरीति भावः ।

एव पूर्वोक्तग्रन्थेनेतरेषां वेदानभिज्ञत्वं प्रतिपाद्य सूत्रार्थानभिज्ञत्वं प्रदर्शयितुमाहुः—किञ्च
वेदान्तेत्यादि । अत्र शङ्कराचार्यैः सर्वज्ञसर्वशक्तिमद्भुत्वत्यादिनितयकर्तृ ब्रह्मेति वेदान्तेरपराम्यत इति
प्रतिज्ञाय समन्वयादितिहेतुस्तोत्रोक्तः । समन्वयश्च सर्ववेदान्तवाक्यानां तात्पर्यकल्पनाया सृष्ट्यादिकर्तृ-
त्वलाभेन । तत्र ब्रह्मपक्षक सृष्ट्यादितयकर्तृत्वसाध्यकं भावावेदान्तवाक्यानामन्वयवहेतुकमनुमानं
केवलव्यतिरेकि तेषामभिमतम् । एव मत्तान्तरेपि समाप्तवादीनां बोध्यम् । इदं च तेषां निरूपणं, पूर्व-
मीमांसकैः सर्ववेदान्तवाक्यानां कर्मविष्येक्षितब्रह्मस्वरूपदेवतासमर्पकत्वेन कर्मविष्येक्षकान्यतया प्रामा-
ण्यरुपासनादिनिधिशेषतया वा प्राप्तव्यमिति पूर्वपक्षितं तत्समाधानाय समन्वयादिनि हेतुरूपत्वबलः
सोतुषिततर इति सूत्राज्ञानं बोध्यम् । अनौचित्यमेवोपपादयन्ति—“अस्मिन्नि”त्वादिना । व्यास-
स्वरूपे शास्त्रे । समन्वय एव कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानां मदाणि समन्वय एव । सन्देहेति

तत्कथं सिद्धवद्हेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्थैर्वि-

शोखाभिधीमुत्तीघरविरचितं अणुनाम्पव्याख्या ।

दृष्टान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’ति । अग्रिमस्य विरोधनिराकरणस्य समन्वयार्थत्वात्तस्य पूर्वमेव तस्मिद्धौ तद्वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव भवेत् ।

ननु यथा ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाय ततस्तस्यैव प्रपञ्चः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे, तथेदमपि समन्वयप्रतिज्ञाप्रतिपादकमिति कुतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादिति । समन्वयादीनां चतुर्णां विचारस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरिक्तत्वात्प्रतिज्ञैव चारितार्थ्ये^(१) गिनतया तस्या अनुपयोगात् । तस्मात्कर्मब्रह्मणोः परस्परप्रयोगित्वादेकरूपत्वाच्च न सिद्धान्तस्याऽपि सहतत्त्वमिति निर्विवादमेव सर्वं पूर्वोक्तम् । उपादानत्वेऽभ्युपगम्यमाने विवादस्थलं प्रदर्शयन्ति—

नीखाभिधीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

उभयोः स्थातव्येणेत्यर्थः । इतःपरं सर्वेषां मते सूत्रानभिज्ञत्वमाहुः—‘किंचेति । सिद्धवद्हेतुत्वेनेति । शङ्कराचार्यैक्यत्वादित्रयकारणीभूतं ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रगम्यत्वं साध्यते । समन्वयादिति हेतुः । तत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यात्मनुरगतत्वादिति हेतुवाक्यार्थः । तत्रैवं विचार्यते । सकलशास्त्रसमाप्त्यनन्तरं सन्देहनिराकरणद्वारा सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धो भविष्यति । आदौ तु तस्मात्सिद्धत्वात् सिद्धत्वेन हेतुनिर्देशः कथमिति । इदं च सर्वेषां मत एतादृशहेतुनिर्देशस्य सत्त्वात्पूर्वं बोध्यम् । वैयर्थ्यमिति । अग्रिमग्रन्थे वाक्यानां समन्वय एव साध्यते । सिद्धे सति वैयर्थ्यमिति भावः । ननु यथा प्रतिज्ञा बुद्धिस्वसाध्यग्रन्थविषयिणी तथाऽयं हेतुरपि बुद्धिस्वः प्रतिज्ञागर्भित एवेति सिद्धो हेतुर्न दुष्ट इत्याशयेन शङ्कन्ते—नचेति । प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वं समन्वयं साधयिष्य इति प्रतिज्ञाविषयीभूतहेतुत्वम् । उत्तरयन्ति—अनुपयोगादिति । मोदादि(१)मतनिराकरणं तु हेतुप्रयोगं विना

श्रीलक्ष्मणभट्टकृतं मूलार्थदीपिका ।

सिद्धेऽपि दृष्टान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’त्यादिना । समन्वयस्य सिद्धत्वेऽग्रिमवेदान्तसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः । ‘न च प्रतिज्ञागर्भिते’त्यादि । समन्वयरूपो हेतुः प्रतिज्ञागर्भितः प्रतिज्ञायमानोऽस्त्यतः साध्यत्वेऽपि सिद्धवन्निरदेशदोषो न, व्यासचरणैः प्रतिज्ञातस्य सिद्धत्वादित्याशङ्क्य समादधते—‘अनुपयो-

अग्रमग्रन्थेऽभिधीयतासमप्रणीतः प्रदीपः ।

उक्तार्थानां ब्रह्मणि सन्देहनिरासायेत्यर्थः । तत्कथमित्यादि । तथा च ब्रह्मणि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानसकलवेदान्तानां समन्वयनिश्चयाथमेव व्यासशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति सन्दिग्धः समन्वयः कथं सिद्धत्वेन निश्चयविषयत्वेन निर्दिष्टः । पादितं प्रति पूर्वपक्षनिरासकत्वेन प्रयुक्त इत्यर्थः । दृष्टान्तरमाहुः—अग्रिमेत्यादि । आदायेव समन्वयनिर्णये समन्वयनिर्णयार्थं कथ्यमाणाग्रिमशास्त्रस्य वैकल्यं स्यादित्यर्थः । नन्वग्रे करिष्यमाणग्रन्थं बुद्धिसीकृत्यायं ग्रन्थो गया कियत इतिवदग्रे समन्वयं साधयिष्य इति मनसा प्रतिज्ञाय समन्वयादिति हेतुसमन्वयज्ञ इत्यत आहुः—‘नच प्रती’त्यादि । प्रतिज्ञागर्भितः अग्रे समन्वय साधयिष्य इतिप्रतिज्ञारूपीभूतः । अनुपयोगादिति । तथा च

गोष्वाभिधीमुखीपरिवरिधिता अनुभाष्यव्याख्या ।

‘गौणमुख्ये’ति । तदुपादानं गौणं प्रकृतिगुणसम्बन्धसहितं; मुख्यं तद्रहितं वेति विवादः कदाचित्सम्भवेत्स लीक्षतेरित्यादिभिः परिहृतो भविष्यतीति नाऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः ।

मतान्तर्रीयसमन्वये दूषणान्तरमप्याहुः—‘न चे’ति । अत्र ईशनेर्नाशब्दमित्याद्यधिकरणेषु । तत्र ब्रह्मण एव सर्वज्ञाऽनुस्पृतत्वेनोपादानत्वं सर्वरूपत्वेन तत्तच्छब्दव्याच्यत्वं चेति निर्णयः प्रतीयते । यथाऽस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं घन्तीत्यादौ जगत्कारणं सूताकाशो ब्रह्म वेति सन्देहे सूत्रकार आह—आकाशस्तद्धिङ्गादिति । आकाशो जगदुत्पत्त्या-
गोष्वाभिधीनद्विरिपरिवरिधितं विवक्ष्यम् ।

न भविष्यतीति तस्य सुद्विष्यत्त्व उपयोगाभावादित्यर्थः । गौणमुख्यभावेति । अस्माभिरिव मीमांसकैर्वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्वीक्रियत एव । परन्तु पूर्वकाण्डे शेषस्वरूपगौणत्वेनाऽस्माभिस्तु मुख्यत्वेनेत्येवंरूपस्य गौणमुख्यत्वात् विवादस्य सत्त्वात्तत्र हेतुप्रयोगस्योपयुक्तत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वे तु विवादाभावात्समन्वयरूपहेतुप्रयोगोऽनुचित इति भावः । विवाद इति । ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्व-इति शेषः । ननु सम्यक् मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादनं समन्वयशब्दार्थः । एवं च हेतुप्रयोगस्यैचित्तमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—न चेति । अस्तीत्यनेनान्वितं येन रूपेण यावद्दर्शयन्त्यत्वेन रूपेण समन्वयः । सर्वेषां वेदान्त-
श्रीलक्ष्मणभट्टकृपा गृह्याधेदीपिका ।

गादि’ति । समन्वयादिविचाराणां ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरेकान्त । ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञयैव चारितार्थ्यं समन्वयप्रतिज्ञाया अनुपयोगादित्यर्थः । तस्मात्तत्समन्वयादिति सूत्रं; ब्रह्मण—उपादानत्वे-यः सन्देहो—यश्च पूर्वपक्षस्तत्रिंशत्कारणार्थं प्रवृत्तमिति मन्तव्यम् । ननु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं आत्मानं स्वयमकुरुत सहैवाचानासेत्यादिश्रुतिभिः सिद्ध एवाऽस्ति, किमर्थं सूत्रप्रणयनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘गौणमुख्यभाव’ इत्यादि । गुणसम्बन्धयुक्तं सगुणं ब्रह्म समवायिकारणं तद्रहितं मुख्यं ब्रह्म वा समवायिकारणमिति गौणमुख्यत्वात् विवाद इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो मुख्यसौबोपादानत्वसाधनार्थं सूत्रकारो भववान् यादरायण आह—‘तत्तु समन्वयादि’ति । तद्रसैव
जगद्वीथधीनद्विरिपरिवरिधितः प्रदीपः ।

मीमांसकैः कर्मविष्येषेक्षितकर्मसम्बन्धिब्रह्मरूपेदेवताप्रकाशकत्वेन वेदान्तानां कर्मविष्येकत्वमयतया प्रामाण्यं स्वीक्रियते, तत्र तन्मतं दूषयित्वा स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुमेव हेतुर्गर्भद्विरुद्धाग्रणीयः स चासिद्धो वादिविजयाहेतुरित्यनुपयोगादित्यर्थः । तन्मतदूषणार्थं व्यासानां समन्वयरूपहेतुसाधनमित्यप्यग्रयोगकमित्याहुः—‘गौणेत्यादि । तथा च वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयस्वरूपि स्वीक्रियत एव परं कर्मविष्येषेतया न तु स्वातन्त्र्येणेति तादृशसमन्वयसाधनमपि न व्यासाभिप्रेतमित्यपि दूषणं बोध्यमित्यर्थः । मायावाच्यमित्यतसमन्वयस्वरूपं दूषयितुमाहुः—‘न च येने’त्यादि । तथा च सर्वविशेषशून्ये निर्भेदके ब्रह्मण्यप्यारोपापवादाम्यां सर्ववेदान्तानां समन्वयो भवदमित्यतः, स च न व्यासविचारयोचरोऽय ईशनेर्नाशब्दमित्यारम्भसमाप्ति सपर्यंके ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वयस्य व्यासविचारयोचरत्वादित्यर्थः । ननुपादानानिन्ननिमित्तकारणं ब्रह्मेतिवादिनां सर्वेषामेव गते ‘जन्मायस्यतः’ शस्त्रयोनित्वात् ‘तत्तु समन्वया’दिनिमुद्गदशेवैव सर्वत्रत्वसर्वशक्तिमत्त्वजगदुपादानत्वनिमित्तकारणत्वानां ब्रह्मणि सिद्धेस्तेतन्वेदान्तात्सम्भवेत्यर्थं, सूत्रदशेवैव सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्य निश्चया-

चारितस्तथात्रे सूत्रेषु निर्णयोक्ति । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात् सम-
वायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः, किं समवायिकारणत्वेन ? विकृतत्वञ्च स्यात् । अन-
र्थात्त्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भाण्यमेवैतत्सूत्रमिति चेत्—

बोलामिधीशुरलीपरविरचिता शङ्खभाष्यग्याण्य ।

दिकारणत्वेनोक्तः परमात्मैव । तद्विज्ञातरथैव ब्रह्मण उपादानत्वेनाऽनुस्यूतत्वादिलिङ्गादित्येवमादि-
प्रकारेणैव ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयस्य प्रतिपादनाच्च भवान्तरीयः समन्वयः सूत्रकारसम्मतोऽस्ती-
त्यर्थः । नन्वेव सूत्रद्वयेनैव सर्वत्र सर्वशक्ति जगदुपादानकारण ब्रह्मेतिज्ञानस्य सम्भवाद्ब्रह्मे शास्त्रारम्भो-
ऽनर्थक एव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भ’ इति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन यस्मि-
न्नेव विषये विशयस्त्रैव शास्त्रप्रवृत्तिः सार्थिकेति प्रतिज्ञासूत्रव्याख्यान एव समर्थितमित्यर्थः ।

एवं सूत्रार्थं निरूप्योपसंहरति—‘तस्मादि’ति । यस्मान्भवान्तरीयः समन्वयो न सूत्रकार-
सम्मतस्तस्मादुपादानकारणत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यत इति सिद्धमित्यर्थः । ननु न वयं कारणत्वं व्याप्ते-
धामः, किन्तुपादानंस्वम् । न ह्युपादानत्वे तत्र कथनोत्कर्षः सिद्धयति । प्रत्युताऽनिष्टस्यैव प्रसक्तिरि-
त्याह पूर्वपक्षी—‘ननु कारणमि’ति । यद्विरिषामि तद्विकृतमिति व्याप्तेः । दूषणान्तरमाहुः—

बोलामिधीमद्विपरविरचिता विवरणम् ।

वाक्यानामिति शेषः । भवान्तरस्वैर्भावादादिभिः । तथा—तेन रूपेण निर्णयो नास्तीति पूर्वज्ञानवयः।
तथा चाग्निमसूत्रेषु सर्वत्र कर्मादिरूपेणैव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निःसन्दिग्धमिति नार्थ हेतुप्रयोग
उचित इति भावः । ननु सर्वत्र श्रुत्या सिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यते चेत्तत्र सन्देह एव नोदेतीति शास्त्रारम्भो
व्यर्थ इत्यत आहुः—‘शास्त्रे’ति । गौतमपत्तिरिषिज्ञास्यत्वं चेत्यादिस्यले । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति ।
ननु विकाराभावात् कार्यकारणतास्वीकार एवास्तिवत्याश्रयेनाऽऽहते—‘मन्विति । नन्वाऽमपदस्या-
रसादेवाविकृतत्वमिति पूर्वमेवोक्तमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—‘अनर्थे’ति । कार्यस्थानर्थरूपत्वेन विना-
धीरास्तुभद्रकृता गृह्यकीर्तिका ।

समवायिकारणम् । कृतः समन्वयात् । अस्ति—भास्ति—प्रियत्वेन सर्वत्रान्वयात् । इह सर्वत्राऽन्वयोक्त्या
शुद्ध प्रसङ्गोक्तम् । व्यापकत्वनिर्देशात् । ततश्च शुद्धस्य निर्गुणब्रह्मण एव जगत्समवायिकारणता-
सिद्धिः । अत एव गौणशेषात्सन्देहादित्यनेन गौणत्व परिहरिष्यते । ‘अनर्थरूपत्वेने’ति ।
कार्यस्थाऽनर्थरूपत्वेनेत्यर्थः । ‘अयुक्तता चे’ति । समवायिकारणत्वस्याऽयुक्तता चेत्यर्थः । यदि
अनर्थरूपत्वमिधीमद्विपरविरचिता समवायिकारणत्वमिति प्रदीप ।

दित्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भे’त्यादि । तथा च यत्र यत्र विकृतत्वादिसम्पादितो वेदान्तात् ब्रह्मणि
समन्वये सन्देहस्तत्र सर्वत्र सन्देहनिरासार्थं सकलव्याप्तशास्त्रोपयोग इति प्रथमसूत्रविचार एवास्मागिः
समर्थितमिति न वैषम्यंशदालेदोषीति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादिना । तस्मात्
सर्वत्रत्वसर्वशक्तिमत्वयोर्ब्रह्मणि जयत्कारणत्वस्य च वेदसिद्धत्वं तत्र हेतुत्वेन समन्वयादित्यस्योपन्यासः
कृतस्तस्य पूर्वोक्तरीत्या दूषितत्वादित्यर्थः । अनेन सूत्रेण ‘तनु समन्वयादि’तिसूत्रेणेत्यर्थः ।

यदी शब्दे—‘नन्वित्यादि । किमित्यादि । समवायिकारणत्वे ब्रह्मणे न कोऽप्युत्कर्षः सिद्ध-
तोऽनर्थः । विकृतत्वमिति । यत्परिषामि तद्विकृतमिनिव्यापेतित्यर्थः । कपाल दहन्तः । दूषणान्तर-
माह—‘अनर्थे’त्यादि । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे समवायिकारणस्य च कार्यरूपत्वेतिसिद्धान्तात्

भेद्यम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'स सर्वं भवति' 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादि, 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' 'एकमेवाद्वितीयं' 'वाचारम्भणं विकार' इत्यादि, एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे वाधितानि भवेयुः ।

नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ? ।

श्रीशक्तिधर्मप्रतीपपरिवर्तित्वात् शानुमान्यव्याख्या ।

'अनर्थे'ति । कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनोपादानस्याऽपि तदभिन्नत्वेन तद्रूपत्वप्रसक्तेर्युक्ततैयोपादानत्वत्वेति शेषः । उपसंहरन्ति—'तस्माद्'िति । यस्यात्पूर्वोक्तदूषणपत्त्यपरिहारान्नोपादानत्वं ब्रह्मणस्तस्मात्त्वन्मत उपादानत्वसमर्थकमिदं सूचनानारम्भणीयमेवेति स्थितेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—'भैवमिति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेनेदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं भवतीत्यादौ ब्रह्मण एव सर्वरूपत्वोक्तेः समवायित्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्त्र यानि कानिचिद्रूपानि प्रतीयमानानि तानि चैतद्रूपकारो न निवारयेत्तदा शास्त्रस्य तावत्वंशेऽशास्त्रत्वं, ब्रह्मणः समवायित्वाभावेन तावन्ति वाक्यानि च स्वार्थे वाधितान्येव भवेयुस्तस्मान्नारम्भणीयमेवैतदिति प्रकृतिमात्रम् । ननु तत्र यद्युपादानत्वं स्पष्टमेव प्रतीयते तदा तु तस्याऽनारम्भणीयत्वमेव प्रसज्येत । सन्देहं विना शास्त्रस्याशोक्त्यधीमन्त्रिपरिवर्तित्वं विवरणम् ।

स्थितेन । अयुक्ततेति । ब्रह्मणः कार्ये समन्वयेऽयुक्तता । विनाशित्वं स्यादित्यर्थः । समाधानमाहुः—'भैवमिति । समाधानार्थं विरुद्धवाक्यानामेकवाक्यातासम्पादनार्थम् । व्यर्थः स्यादिति । स्वार्थेऽप्रागण्यात् व्यर्थः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणः समवायित्वाभावे यद्वा वाक्यानामसङ्गतत्वमुक्तं तन्मध्ये कानिचिदर्थेऽपन्ति—इदमिति । वाक्यसत्तकम् । प्रथमं त्रैवेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वस्मिन्नात्माभेदः प्रतिपादितः । स च समवायित्वमन्तरेण न षट्ते । द्वितीयं छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे । तृतीयं पुरुषविधब्राह्मणे । चतुर्थं त्रैवेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वमिदमात्मामिन्नमिति यो वेद तं प्रति ब्रह्म षडदात् सः अस्तत्त्वाभावरूपं परामर्शं प्राहुयादित्यर्थः । पञ्चमं तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्रपाठके । तत्रैकसैव कर्तृकर्मभावः समवायित्वमन्तरेण न श्रीशानुमान्यवृत्तता गृह्यायेदीपिका ।

समवायिकारणं ब्रह्मातीक्रियते तदा समवायिकारणकार्ययोरभेदात्कार्यधर्माः कारणेऽप्यावन्तीति ब्रह्मणोऽपि जगत्त्रिष्टुम्भत्वादिधर्मवत्त्वं स्यादिति भावः । 'एतत्सूत्रमिति । समन्वयसूत्रमित्यर्थः । 'प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानामिति । समवायिकारणत्वात्त्रिरूपे कार्यकारणयोरभेदात्प्रपञ्चरूपता ब्रह्मणः सिद्ध्यतीति समवायिकारणत्वप्रतिपादकानां, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति आत्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजापेयेत्यादीनां मुख्यार्थेवाधकत्वं

अणुशास्त्रधर्मप्रतीपपरिवर्तित्वं विवरणम् ।

ब्रह्मणः कार्यतापत्तिरूपानर्थत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वपक्षगुणसंहरन्ति—तस्मादिति । अनारम्भणीयं समवायिकारणताप्रतिपादनाय नारम्भणीयमित्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—'भैव'मिति । समवायित्वं उपनिषत्सिद्धं समवायित्वम् ।

ननु ब्रह्मणः समवायिकारणतायाः श्रुतिसिद्धत्वे सन्देहमावाग्याससूत्रप्रवृत्तित्वात्प्रार्थित्य आहुः—नन्वेवमित्यादि ।

उच्यते, अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि, ततो-
न्योन्यविरोधेनैकस्य मुख्यार्थबाधो धक्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्च-
रूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत्, तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रवत् समन्वयसूत्रमपि
सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव अविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदा-
न्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयस्य तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

गोलातिथीसुरतीपरविरचिता जगुभाष्यन्याया ।

प्रवृत्तेरित्याहुः—'नन्वि'ति । अत्र समाधानमाहुः—'उच्यत'इति । यद्यपि समवायित्वं नि-
स्सन्देहमेव प्रतिपाद्यते तथाप्यस्थूलादिवाक्येषु कर्मतद्धर्मवैलक्षण्यस्य च प्रतीयमानत्वाद्भवति
सशयः । श्रौतत्वाऽविशेषादेकतरयावस्याऽशक्यवचनत्वात् । न च संशय एवाऽस्तु किं वाधक-
मिति वाच्यम् । वेदान्तवाक्यानां शक्तितात्पर्याऽवधारणरूपस्य श्रवणस्याऽसिद्धौ सर्वमेव भवेत् ।
अत एकतरनिश्चयार्थं धर्मप्रतिपादकस्वोपजीव्यत्वात्सर्वत्वमना वाधासम्भवाद्धर्मप्रतिपादकस्यापि श्रौत-
त्वात्सर्वया वाधाभावेऽपि परिचायकत्वाद्यभ्युपगमेन मुख्यार्थवाधे सर्वोपत्तिरिति कश्चित्कल्पयेत्तन्नि-
षेधार्थं समन्वयसूत्रं प्रयुक्तवान्स्वकारः, प्रधानादीनां कारणत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मकारणत्वमिति
पादकजन्मादिसूत्रवत् । ततो यजत तदाहुः—'तथा चे'ति । ननु प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यं, तदप्र-

गोलातिथीसुरतीपरविरचित विवरणम् ।

सम्भवति । पञ्च छान्दोग्ये । सप्तमं तु स्पष्टमेव समवायित्वं वदति । तस्मात् सामान्यकारणज्ञाने ज्ञाते
सामान्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकविज्ञानसाजनकमिति न्यायात् विशेषधर्मविज्ञानासिद्धिर्वर्तकत्वेनेद-
स्यमावश्यकमिति भावः । पुनः शङ्कते—नन्विति । प्रवृत्तिरिति । तथाच सूत्रप्रवृत्तपन्थ्यानुपपत्त्योक्त-
श्रुत्या नि सन्दिग्धं समवायित्वं न प्रतीयत इति शङ्काकर्तुराशयः । समाधानमाहुः—उच्यत इति ।
'अस्थूले'ति । अस्थूलमनष्वित्यादीनीत्यर्थः । अपिना सविशेषप्रतिपादकवाक्यसङ्ग्रहः । ननु ततः
किमिदं वाहुः—'तत' इति । मुख्यार्थ इति । शक्या प्रतिपाद्य इत्यर्थः । 'गौणत्वादि'ति ।
इच्छोचर जायमानत्वेन गौणत्वादित्यर्थः । 'कल्पयेद्'ति । मुख्यार्थवाधकत्वमित्यादि । 'जन्मादि-
सूत्रवच्'ति । कर्तृत्वं यथा प्रतिपादितं तथा समवायित्वमपि ब्रह्मणि प्रतिपादितं स्वमतं इति ।

श्रीतद्ब्रह्मसूत्रं गूढार्थदीपिका ।

कश्चित्कल्पयेदित्यर्थः । 'ततः कर्तृत्वमपी'ति । कर्मसापेक्ष ईश्वरः । फल ददातीत्येव कर्माधीनताया-
भीशरत्वाद्भीकृतापामनीश्वरताप्रसक्तौ स्वतन्त्रताभावात्स्वतन्त्रः । कर्तृत्वापेक्षयाप्रसक्तिराहित्यात्कर्तृत्वं
भज्येतेत्यर्थः ।

भगवद्गीषधीसदिष्णारावणपीठ मदीय ।

उच्यते समवायिकारणतामिष्यार्थं सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वमुच्यत इत्यर्थः । अन्योन्येत्यादि ।
सधर्मनिर्णयप्रतिपादकनाशयानां परस्परविरोधेनेत्यर्थः । मुख्यार्थः शक्यार्थः । तत्र सधर्मनि-
र्णयप्रतिपादकनाशयानामान्यतरस्य मुख्यार्थवाधकत्वनाशयार्थः । स्वरूपापेक्षया 'निष्कलं शान्त'
मित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यपेक्षया । कार्यस्य 'भ पतनानास्य पेतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मानं स्वयम-
श्रुते'त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्य लोकात्म्यं कार्यत्वेनाभिमतस्य । गौणत्वात् पादिना गौणत्वाभिमानात् ।
प्रपञ्चरूपेति । प्रपञ्चात्मकब्रह्मरूपेत्यादि । कल्पयेत् मुख्यार्थवाधं कल्पयेत् । तत् कार्यमसप्रतिपाद-

निश्च, अन्यपदार्थसृष्टौ वैपम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृ-
त्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनादा एव स्यात् ।

गोस्वामिभूमिमुत्तीपरिविधिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वं चोग्रमपि विरुद्धमिति कथमेकत्र तस्मात्प्रवः । सम्भवे वा विकृतत्वं कस्मान्न भवतीत्यत
आहुः—‘विरुद्धे’ति । इदमेव हि तस्य सर्वतोऽपिकमाहात्म्यं यत्तद्रूपत्वेऽप्यविकृतत्वमिति विरुद्ध-
परमाश्रयत्वम् । नहान्यस्तादृशो दृष्टः श्रुते वा । अत एवाऽऽद्वैतश्रुतिरपि संगच्छते । तस्यैव समवा-
यित्वे सापकान्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्यपदार्थसृष्टाघि’ति । भगवतो निमित्तत्वमात्रे-
ऽभ्युपगते कार्यसाऽन्यत्वमापयेत । तथा च तत्सृष्टौ कांश्चित्पुण्यिनः कांश्चिदुःखिनः प्रलयं च कुर्वन्कथं
विपमो निर्घृणथ न भवेत् ।

ननु कर्मसापेक्षः सत्त्वे तया करोतीति कथमुक्तदृष्टान्तावकाश इत्यत आहुः—‘कर्माधीनत्व’
इति । यदि कर्मसापेक्ष एव फलं प्रयच्छेत्तदा तत्कर्म किमिति विचारणीयम् । प्रसक्तत्वे दोषस्य द-
वस्य एव । अन्यत्र तत्सापेक्षत्वादस्वातन्त्र्याद्यद्वैतरेवेतिन्यायेन च कर्मण एव तदुपपत्तावीश्वरत्वं
कारणत्वं च भज्येत । हेतुव्यपदेशश्च विरुध्यते । तस्मात्सृष्टेराल्परूपत्वाऽभ्युपगम एव वैपम्यादिदोषपरि-
हारो नाऽन्यथा । अत एवैव होय साधु कर्म कारणति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीपति ।
एव उ एवाऽसाधु कारणति तं यमयो निनीपते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
गोस्वामिभूमिमुत्तीपरिविधितं विवरणम् ।

सिद्धान्तमाहुः—‘तथा चे’ति । सद्गत इति निःसन्दिग्ध इत्यर्थः । तथा च विरुद्धवाक्यैः सन्देहे
गते सूत्रप्रशुतिरिति भावः । ननु विरुद्धपरमाश्रयत्वे कल्पना स्यादित्यत आहुः—‘भूषणाय’ति ।
‘अपाणिपादो जवनो ब्रह्मिणे’त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वरूपभूषणसत्त्वे कल्पनिकत्वं नास्तीति भावः ।
ननु पूर्वसूत्रे कर्तृत्वसिद्धौ ब्रह्मणि विरुद्धपरमाश्रयत्वं सिद्धत्वेव तावत्तैव स्थाभितसिद्धौ सत्यां
पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो व्यर्थ एव, तद्विचारे च विकृतत्वं गले पतति । लोके घटादिविकारि-
त्वस्य सूक्तिकादौ सत्यादिति समन्वयसूत्रं न कर्तव्यमित्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्ये’ति । ब्रह्म-
णोऽन्यो यः पदार्थस्यदुपादानिका या सृष्टिर्यथा कुलाद्ये सदुपादानिकां घटादिघटिं करोति तथा स्वीकृ-
भगवदीयभूमिमुत्तीपरिविधितं विवरणम् ।

कथनां मुक्त्वायैवाधनम् । जन्मादीत्यादि । तथा च प्रकृत्वादीनां कारणतानिवासार्थं ब्रह्मणः कारणता-
व्यवस्थापनाय यथा जन्मादिसूत्रं तथा ब्रह्मणः समवायिकारणताव्यवस्थापनाय समन्वयसूत्रमित्यर्थः ।
फलितार्थमाहुः—‘तथाचेत्यादि । वेदान्तार्थः ‘सर्वं सृष्टिपदं ब्रह्मे’त्यादिश्रुत्यर्थः । ननु प्रपञ्चतद्धर्म-
वैलक्षण्यं प्रपञ्चतद्धर्मरूपत्वं च ब्रह्मणो विरुद्धमत आहुः । चिच्छेत्त्यादि । भूषणाय नहि एताद-
शोन्यः कश्चित्सम्भवति इति ब्रह्मण एवासाधारणधर्मत्वाद्भूषणायैत्यर्थः ।

विकृतत्वेव समवायिकारणत्व उपलम्भकमाहुः—‘किञ्चेत्यादि । अन्येत्यादि । ब्रह्मातिरिक्तपदा-
र्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणे । वैपम्येत्यादि । सृष्टानां जीवानां दुःखादिकारणेन वैपम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्यर्थः ।
ननु शुभाशुभकर्माधीन एव परमात्मा जीवानां सुखदुःखे प्रयच्छति न त्वनधीन इति नोक्तदोष इत्यत
आहुः—‘कर्मे’त्यादि । अनीशिता स्वतन्त्रापर्याभावात् । ततः अस्वातन्त्र्यात् । भज्येत । स्वतन्त्रः
कर्तेति तद्व्यवसायस्य भज्येतैत्यर्थः । ततः कर्तृत्वब्रह्मणः । सर्वमाहात्म्येत्यादि । कर्तृत्वान्य-
यातुपपत्त्या कल्पमानं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमन्त्वमपि भज्येतैत्यर्थः ।

नन्वेवमेवास्तु, अपदापेत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्कार्यकथनेपि न दोषः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व'मिति स्मृतेश्चेति चेत्—

गोस्वामिश्रीमद्भगवद्गीताविरचितं अनुभाष्यन्याय्या ।

भवति पापः पापेन कर्मणेति । वैपम्यनैर्घृण्ये इति सूत्रं तु लोकयुद्धरुसादि । अन्यथा फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुध्यते । नन्वस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं न्येतेति यदुक्तं तद्यु परमात्म-
'न्यकर्ता अभोक्ते'त्यादिभिस्तद्भावव्यवणादित्याशङ्क्याहुः—'तत'इति । परमात्मनोऽकर्तृत्वे कर्तृ-
त्वादिप्रतीतस्य सर्वस्यापि माहात्म्यस्य नाश एव भवेदित्यर्थः । नन्वकर्तृत्वस्यैव माहात्म्यसाधकत्वात्-
देवाऽस्त्वित्यत आहुः—'नन्वि'ति । ननु तस्याऽकर्तृत्वे कार्यस्य विद्यमानत्वात्कर्मन्तराऽभावात्तत्प्रती-
त्यनुपपत्तिरित्यत आहुः—'अपदार्थत्वादि'ति । सर्वस्याऽपि कार्यजातस्याऽप्यासिकत्वेनाऽपदार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्भगवद्गीताविरचितं विवरणम् ।

तायां सृष्ट्यावित्यर्थः । 'वैपम्ये'ति । वैपम्यं च वैघृण्यं च वैपम्यनैर्घृण्ये । एकस्य सुखवत्त्वरणमेकस्य दुःखवत्त्वरणं वैपम्यं, दुःखादिसम्पादनं निर्देयत्वं च ब्रह्मणि स्यातामित्यर्थः । अस्मन्मते तु 'स आत्मानं स्वयमकुर्वन्' 'एकाकी न रमते' 'यद्गु सामि'त्यादि, 'निर्विकारी निरखान' इति श्रुत्यां निर्विकारित्वमपि स्वीकर्तव्यं, श्रुतिप्रामाण्यात् । स्वसृष्टौ स्वयमेव जगत्प्रणेज क्रीडतीति वैपम्यनैर्घृण्य-
सम्भावनापि नास्ति । समवायित्वं विना जगद्रूपत्वं च न सम्भवतीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्यमिति भावः । एतच्च द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे वैपम्यनैर्घृण्येति सूत्रे व्युत्पादयिष्यते । ननु, कर्माधीनत्वे वैपम्यादिदोषो नास्तीत्यत आहुः—'अनीशिते'ति । पुनः शङ्कते—'नन्वि'ति । अपदादार्थ-
त्वादि'ति । अपदार्थत्वादित्यपवादः । कर्तृत्वं श्रुत्या मत्प्रतिपादते तदपवादाधीनमेव वस्तुतः कर्तृत्वं ब्रह्मणि नास्तीति न विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति भावः । नन्वेवं विद्यमानार्थकथनरूपाऽप्रामाण्यात्पत्तिरत आह—'रज्जुसर्पवदि'ति । अपयगाधिनि दालके भयप्रदर्शनार्थं रज्जुं प्रदर्श्य सर्पेऽयमित्युच्यते

श्रीलालकृष्णभट्टा गृह्यार्थदीपिका ।

ननु श्रुत्युक्तत्वात्कर्तृत्वं यथाद्रियते तथा श्रुत्युक्तत्वादकर्तृत्वमेव कृतो नास्तीक्रियत इत्याह—
'नन्वेवमेवास्तु' इति । अकर्तृत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतिपठितस्य कर्तृत्वस्य का गतिरित्या-
शङ्क्याऽह—'अपवादादार्थत्वादि'ति । श्रुतौ कर्तृत्वं यदुक्तं तस्याऽपवादात्तत्वात् । कर्तृत्वमपवा-
दायैमुक्तम् । प्राप्तिं विना निषेधस्य कर्तृत्वशक्यत्वादिति भावः । नन्वस्तु कर्तृत्वकथनमपवादायै
तथापि स हैतावानास स आत्मानं स्वयमकुर्वन्नेत्यादिवाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य
समादधते—'रज्जुसर्पवदयुक्कार्य'त्यादिना । न एवमद्यो षट्स्वरणतेज ब्रह्मणो जगत्समवायि

अनवर्तनीयश्रीमद्भगवद्गीताविरचितं, प्रदीपः ।

ननु निष्कण्ठं शान्तमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेव माहात्म्यमित्यं
चोक्तधर्मरूपमाहात्म्यनाशे इष्टापत्तिरित्यत आहुः—'नन्वेवमित्यादि । एवमेव शुद्धस्य परब्रह्मणः
कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽकर्तृत्वेतिरिक्तस्य च कर्तुरभावे प्रथमो न भवेदत
आहुः—'अपदार्थत्वादि । तथा च नावस्तुनः स्वयम्भादेः कर्माकाङ्क्षास्तीति भावः । नन्ववस्तुत्वे
प्रथमस्य वस्तुत्वेन प्रतीतिर्न स्यादत आहुः—'रज्जुसर्पेत्यादीति । तथा चानस्तुत्वेपि विशेषादर्शनदशा-

मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
त्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहंतुक'मिति ।

गोस्वामिभूमिपुरतीर्थपरिवरिषिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एतदुक्तं भवति । तत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि साक्षादनुपपत्तेरविद्यासाहाचर्येण तत्कथनेऽपि न दोषो
न वा प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अपवादाद्यत्वादिदिपाठे तु कर्तृत्वं त्वस्थूलादिवाक्यासुरोपादपवादाद्य-
मेवास्तीति तत्त्वं तत्कथनेऽपि नानातत्कथनत्वादिदोषप्रसक्तिर्न वा प्रतीत्यनुपपत्तिः । अविद्याया एव
तदुपपत्त्यास्तत्र कारणत्वस्याऽऽन्युपेतत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'रज्जुसर्पवदिति । यथा
रज्जुसर्पस्य विशेषदर्शनादयत्नेनाऽऽध्यासिकत्वेऽपि प्रतीत्युपपत्तिरप्येदमपीति भावः । साधकान्तरम-
प्याहुः—'सर्व'मिति । चैतन्यस्य सर्वस्मिन्व्यापकत्वात् । अधिष्ठानत्वेन 'ऐतदात्म्यमिदं'त्यादौ
कार्यरूपत्वोक्तिर्नतूपादानत्वेनेत्यक्तव्यं स इति स्थिते समादपते—'मैवमिति । प्रपञ्चत्वाऽऽध्या-

गोस्वामिभूमिपुरतीर्थपरिवरिषिता अणुभाष्यम् ।

तदनन्तरं विनीते तस्मिन् रज्जुरेवमित्युच्यते तद्वदेऽपि माहात्म्यज्ञापनेन वैराग्याद्युल्लसात्प्राप्ति-
कार्यकथनं, न तु कर्तृत्वादौ तात्पर्यमिति न दोष इति भावः । न 'त्वात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिस्तु
समवायित्वं वदतीत्यत आह—'सर्वमिति । व्यापकत्वं वदति । न तु समवायित्वम् । अत एव
गीतायां विश्वरूपज्ञानानन्तरमेवाहुर्नेनेके 'ततोऽसि सर्वमिति । समाधानमाहुः—'मैवमिति ।
पापण्डित्वासुरत्वे तु गीतावाक्यं प्रमाणमाहुः—'असत्यमिति । आसुराः अप्रतिष्ठं, न विद्यते मस्यपि

श्रीकणादमहर्षिता गृहार्थदीपिका ।

कारणतोच्यते । किन्तु उक्तवाग्ज्ञानकल्पितसर्पकारणतावद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्वीक्रियते । तथा च
यथा सर्पोपादानमूलाऽपि रज्जुर्न सर्पगुणदोषाभ्यां संसृज्यते, तथा जगदुपादानं ब्रह्मणि जगद्गुण-
दोषान्यां न ङ्गियते । एवं सत्युपादानकारणकार्ययोरभेदाद्ब्रह्मणि कार्याऽभेदरूपार्थस्य कार्यगुणदोष-
योक्तव्यत्वाऽयुक्तस्य रज्जुसर्पवत्कथने दोषो न । रज्जुसर्पोऽभेदस्य रज्जो सर्पनिष्ठगुणदोषाद्येनक-
त्वात् । अत एव सर्वत्र व्यापकतयैव सर्वरूपत्व गीतायुक्तमित्याह—'सर्वं समाप्नोति ततोऽसि
सर्वमिति स्मृतेऽप्येति चेदिति । ब्रह्मणो व्यापकतया-सर्पोधिष्ठानत्वेन 'सर्वरूपत्वम् । न तु
सर्वस्य ब्रह्मसमवायिकारणतया ब्रह्मभेदः । एव—'सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वमावाप्तिमिष्यात्वम् ।
ततोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या ब्रह्मातिरेके ङ्गसत्यत्वात् । एवं पूर्वपक्षिणा कर्तृत्व उपादानत्वे प्रपञ्चसत्त्वे
च दण्डिते तत्समर्थनायाऽऽहुः—'मैवं, तथा सती'त्यादिना । सर्वस्य मिथ्यात्वात्कीकारे सतीत्यर्थः ।

मनवर्द्धपथीतमिच्छारामाणीत. प्रदीप. ।

यां दोषवलायथा रज्जुसर्पज्ञानं तथाऽविद्यादोषवत्सर्वस्य मिथ्यात्वज्ञानरूपविशेषदर्शनाभावबन्धे
प्रपञ्चलाभि वस्तुत्वेन गानं नातुपपन्नमित्यर्थः । मिथ्यावादी समाधानान्तरमाह—'सर्वमित्यादि ।
तथा च 'सर्वं समाप्नोतीति सर्वं जगद्ब्रह्माप्नोति । 'ततः' हेतोः 'सर्वमसि' सर्वपदवाच्योसी-
त्यर्थः । इत्थं च 'अपेदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मे'त्यादिरूपा
च या श्रुतिः सा ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वस्मिन् मिथ्याभूते जगति ब्रह्मणतस्य सत्यत्वाघातोपेण ब्रह्मत्वं
वदति नतु जगत्समवायिकारणत्वेनेति स्मृतितात्पर्यं वाच्यमित्यतम् ।
तदप्यन्ति—मैवमित्यादिना । पापण्डित्वमिति । पापण्डित्वं स्यादित्यर्थः । एतदेवोपादय-

शास्त्रानर्थक्यञ्च, 'सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतं स्यात्, वस्तुपरिच्छेदात् । नहि वेदो निःप्र-
पञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादापरत्वेन व्याख्यात-

गोस्वामिधीनुरटीपरिचिन्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

सिक्त्वाङ्गीकर्तुः पापण्डित्वं स्यात् । वेदविरुद्धपर्यायान्युपगम एव पापण्डित्वमिति हि स्थितिः । कथ-
मेतस्य वेदविरुद्धत्वमित्यत आहुः—'तादृशे'ति । शारदायो वेदार्थः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रा-
नर्थक्यं चे'ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वोपपादकस्य जन्माद्यस्य यत् इत्यादेरानर्थक्यं स्यात् ।
तस्याऽकर्तृत्वादित्यर्थः । पुनर्दूषणान्तरमाहुः—'सर्वमि'ति । ब्रह्मणो निमित्तत्वे कार्यस्य तदन्यत्वा-
त्तद्वाप्तिर्मग्नयो न सम्भवति । तत्र हेतुमाहुः—'वस्तिव'ति । लोके हि वस्तुना कार्येण सह कर्तुः
परिच्छेदाद्भिन्नतया स्वित्देशेनात्तत्रापायेनाऽत्रापि तथा भविष्यतीत्यर्थः ।

गोस्वामिधीनद्विपरिचिन्तं मिरणम् ।

प्रतिष्ठा यस्यैत्यप्रतिष्ठम् । न विद्यत ईश्वरो निवन्ता यस्यैतानीश्वरम् । अपरस्परं योपित्युत्पन्नसम्बन्धं विना
संभूतमेतादृशमेव जगत् । काम एव प्राणिनां कारणमन्यत्र किमपीत्यर्थः । इत्याहुरिति गीतावाक्यार्थः ।
अधेदमाकृतं—अध्यारोपवादिमते शास्त्रप्रवृत्तिर्हि द्विनिधा वक्तव्या । संसारभ्रमनिवारणार्थमीश्वरसत्ता-
साधनार्थं च । तत्र केवलब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वावयैरेव प्रमनिपृत्तायन्नेषां वाक्यानां वैदुष्यं स्यात् ।
अथ च सर्वैरेव स्वमतीत्या चेतनस्वरूपं प्रखेत्वङ्गीक्रियत एव पुनस्तत्साधनार्थं प्रवृत्तिर्व्यर्थेव । किञ्च,
सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतं । सर्वसापवादार्थत्वेनरोपितत्वादवस्तुत्वेनाव्याप्यत्वादापरिच्छेदकत्वं,
षोषकत्वाभावादिति मन्तव्यम् । ननु वेद एव तथा वदतीत्यत आहुः—'न ही'ति । निषेधतीत्ये-

धीत्यलम्बदृष्टत्वात् । गुणार्थेदीपिका ।

'शास्त्रानर्थक्यं चे'ति । प्रपञ्चमिथ्यात्वाङ्गीकारे वेदादेः शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन जीवाज्ञान-
कल्पितत्वात्कल्पितस्य मिथ्यापदार्थनिवर्तकसाधनोपदेशाऽसम्भवेनेऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः । 'सर्वं
समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतं स्यादिति । सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे सर्वस्यैव वस्तुतोऽभावाभ्याप्याऽभावे
व्याधिकर्षनस्याऽशुक्त्वादित्यर्थः । असङ्गतत्वे—हेतुमाहुः—'वस्तुपरिच्छेदादि'ति । 'स्वोक्तं
जगत्कर्तृत्वमि'ति । प्रतीक्षा प्राप्तं लोकानुसारि यज्जगत्कर्तृत्वं तदेव श्रुतिर्निषेधति । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते एतस्याज्जायन्ते प्राणः स आत्मानश्च यमकुर्वतेत्यादिभि-
र्वाचयैत्युक्तं जगत्कर्तृत्वं तद्विषेधति । तथा सति प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादुद्दर्शनं वरमिति
न्यायेन जगत्कर्तृत्वोक्तिर्वीर्येतेत्यर्थः । यत्रोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधार्थं श्रुत्याऽनूयत इति । तदप्यशुक्लम् ।

अणुभाष्येऽधीनद्विपरिचिन्तं मिरणम् ।

न्ति—एतादृशेत्यादि—असति वापे वेदस्य मुख्यार्थवाचकत्वं । आहुरत्वत्पक्षेण तेषां पापण्डित्वं द्र-
वयन्ति—आसुरेरेष्वित्यादिना । तदेवोपपादयन्ति—'असत्यमि'त्यादिना । असत्यं मिथ्याभूतम् ।
अप्रतिष्ठं अकाल्पनिकधर्मार्थमैतद्व्यवस्थापकप्रमाणशून्यम् । अनीश्वरं अकाल्पनिकेश्वरशून्यम् । अप-
रस्परसम्भूतं सर्वस्य कारणकार्यत्वाभिमतस्य मिथ्यात्वात् स्त्रीरुपादिरूपकारणजन्यमित्यर्थः । तथा
सति सर्वं कर्म दृश्यत इत्यत आहुः—'कामेत्यादि । तथा चाविद्यमानापि कामिनी यथा कामिना दृश्यते
एवं देवादिनिष्ठमपि दृश्यते तथा मिथ्याभूतमपि दोषात् दृश्यत इति त आहुरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यं
ब्रह्मणो जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिवैयर्थ्यम् । असङ्गतं स्यादित्युपपादयन्ति—'वस्तिव'-
त्यादिना । तथा च ब्रह्मणो व्यापकत्वं सर्वात्मकत्वाव्यवस्तुपरतत्र, तत्र सर्वस्य मिथ्यात्वे व्याप्यवस्तु-

भिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्यामहे, सर्वथाकथार्थवाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुण-
विग्रहता भयति तथोपरिष्टाद्भक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थसाधकम् । मोक्षश्चाविद्या-
निवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन
व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवाद्यतिरेकेण व्याख्यानमयुक्तम्, अतो यथाकथञ्चिद्-
व्याख्यानेषु पुरुषार्थसिद्धेर्न कोपि दोष इति चेत्—

गोस्वामिभिरुपरीपरभिरचित्तं अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु कर्तृत्वादिकमुक्त्वा स्वयमेव निषेधतीत्यनुपपत्त्याऽध्यारोपापवादपरत्वेन श्रुतयो व्याख्या-
यन्त इत्यत आहुः—‘न ही’ति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतिपादकानां किं निर्विशेषत्वमात्रे तात्पर्यसुत
प्रपञ्चवैलक्षण्य इति सन्देह उत्तरं पूर्वसन्देहद्वारयमित्युक्तेर्गीतावाक्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्र
चाऽवजानन्ति मामित्यादिना प्रपञ्चसाधारण्येन तज्ज्ञानं निन्दित्वा, महात्मानस्त्वित्यनेन
तद्वैलक्षण्येनैव ज्ञानं पुरुषार्थसाधकमित्युक्तम् । तथा जन्मकर्म च मे दिव्यमित्यादिना च । एवं
निर्विशेषप्रतिपादकानां लौकिकतत्त्वनिषेधमात्रपरत्वेन प्रपञ्चवैलक्षण्य एव तात्पर्यं, न तु स्रोक्तवि-
षयोऽप्यभिप्रेतः । तस्य तदसाधकत्वात् । ननु तत्साधकत्वमात्रेऽपि तन्निषेधे बाधकाऽभावात्सोऽप्यत्रा-
स्तीति चेत् । न । तमेव विदित्वातिमृत्स्युमेतीत्यत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तं सहस्रशीर्षलादिदिशिष्टमेव
परमात्मानं परामृश्य तज्ज्ञानस्यैवेतरनिराकरणपूर्वकममृतत्वसाधकत्वमुक्तमिति न श्रुत्युक्तानामपि
धर्मिणां निषेधः श्रुत्यभिप्रेत इति सुधीभिराकलनीयम् । नन्वध्यारोपापवादपरत्वेऽपि सामञ्जस्यं
शास्त्राण्यन्वयतीत्याये इष्टमिति कथमेतदन्युपपन्नं इत्याशङ्कोपसंहारोऽह—‘तस्मादि’ति । तत्र

गोस्वामिभिरुपरीपरभिरचित्तं विपारणम् ।

नान्वितम् । अध्यारोपापवादवादिनगुपहसन्ति—‘कृता’ इति । अस्पृश्यताः कृता इत्यर्थः ।
वेदान्तार्थस्पर्शोऽपि तेषां नास्तीति यावैः । ननु प्रपञ्चसमवायित्वे कार्यदोषो ब्रह्मणि स्यादत आहुः—
‘यधे’ति । नक्ष्यामः । अन्तस्तद्धर्माधिकरण इति शेषः । स एव पुनः प्रत्यवतिष्ठते—‘नन्वि’ति ।
पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचानुविच्यमेवार्थः प्रयोजनं येषां ताविति । इदं च वेदान्तशास्त्रं च ।

श्रीलालव्यहृतता गृह्यवेदीपरिष्ठा ।

अनुवाद विनापि निषेधसाऽवरमरमित्यादिश्रौतवाक्येषु फलम्यमानत्वात् । नहि कुत्राप्युपनिषत्सु
मन्त्राणि अरामरणादिकमनूदितमस्ति । न च प्राप्तिं विना निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्ययेन
प्रसक्तस्य सुखेन निषेधो शक्यत्वात् । एवं सति लोकप्रतीत्या प्राप्तं यत्कुञ्जलादितुल्यं कर्तृत्वं तस्यैव

भगवद्दीयधीमदिव्यज्ञानमत्रशोभं मदीयं ।

नोऽभावे व्यापकत्वमपि मिथ्यैव नवेदिति फलितम् । समाधानान्तरमाहुः—‘न हीत्यादिना । तथा
‘चापहतपाप्मे’त्यादि ‘पूर्णकाम निष्कल’मित्यादि प्रपञ्चमिच्छां ब्रह्म प्रतिपाद्य यदि स्रोक्तकर्तृत्वं
निषेधे तदा सृष्टवादित्वेनाप्रामाण्यं स्यात्सर्वसाधि वेदसोत्यर्थः । तिलापः कृताः अग्रमाणीकृता
इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—सर्वथाकथार्थत्वादिना । ‘सर्वं यत्किञ्चित्’ति ‘ऐतदात्म्य’मिति ‘स आत्मानं
स्वयमहुरुते’निवाप्त्यानां प्रमाण्यवाधादित्यर्थः । सर्ववेदान्तानां गुण्यायै प्रामाण्यार्थमाहुः—यधेत्यादि ।
उपरिष्टात् अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्ष्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदामोति परं' न स

गोस्तामिध्रीनुरदीधरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

हेतुमाहुः—'सर्वे'ति । तत्र तस्य सामञ्जस्येऽत्यत्र वहुनां वाक्यानामर्थस्य बाधान्नाऽन सामञ्जसमिति भावः । ननु तस्योपादानत्वे कार्यरूपत्वेन प्राकृतत्वमाप्येतेत्यत आहुः—'यथे'ति । नहि कार्यं प्राकृतं, सर्वेषु भगवद्रूपत्वात् । पुरुषः स्वप्नमादेव तथा पर्यतीत्यादिकमुपरिष्ठात्तदनन्यत्वमारम्भणेत्यादिषु । पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'ति । सर्वाण्यपि हि शास्त्राणि त्रिवर्गसाधकत्वात्सुरूपार्थपर्यवसानानि । वेदान्तशास्त्रं तु मोक्षसाधकत्वात्तोऽप्यधिकम् । मोक्षस्तु पञ्चपूर्वाऽविद्यानाया एव । यतस्तमेवेत्यादिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ज्ञानस्य चाज्ञाननिरासकत्वात् । तथा च वेदान्तानां ज्ञानोपयोगित्वेनैवं मोक्षपर्यवसायित्वस्योपपत्तेर्तोऽप्यारोपापवादव्यतिरेकेण चष्ट्यादिवाक्यानां तदुपयोगित्वं सम्भवतीति तथैव व्याख्यानेन सर्वोपपत्तौ न किञ्चिदुपणमिति स्थिते निषेधन्ति—'ने'ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽन्यथानुपपत्त्याऽप्यारोपापवादेऽङ्गीकर्तव्य इति यदुक्तम् । तत्र सुक्तम् । यतः पुरुषार्थस्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिकल्पितम् । तस्य संघात-

गोस्तामिध्रीनुरदीधरविरचितं विवरणम् ।

'अज्ञानमि'ति । भावरूपं ननु ज्ञानाभावः । इदं च योगशास्त्रे प्रसिद्धम् । 'यथा कथञ्चिदि'ति । तथा च यथा वेदान्तव्याख्यानेन ज्ञानं भविष्यति तथा व्याख्येयम् । ततो ज्ञाने जाते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिब्रह्मरूपस्वरूपावसायकपुरुषार्थसिद्धौ सत्यानभ्यारोपापवादेन व्याख्यानं सुक्तमेवेति भावः । समाधानमाहुः—'ने'ति । पुरुषार्थस्य मोक्षस्य । महासाहसिका इति । तथा च भवद्रीत्याऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षोऽप्यारोपापवादेन व्याख्यानरूपः शास्त्रार्थोऽपि नास्तीति भावः । ननु भवन्मते कीदृशो मोक्ष इत्यत आहुः—'पुरुषार्थ' इति । अवगत इति । तथा भन्तव्य इति शेषः । येषु वाक्येष्ववगतत्त्वानि वाक्यान्वाहुः—'ब्रह्म वेदे'ति । इदं वाक्यपञ्चकं, ब्रह्मभावः,

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रविरचिता गूढार्थदीपिका ।

श्रुत्या निषेधः क्रियते । न तु परमात्मैकिकस्य मनसाप्याकलवितुमशक्यत्वस्य श्लोककर्तृत्वस्य । अत एव जन्मादिसूत्रमाथ्ये समवोचद्ब्रह्मवान् भाष्यकारः प्रतीतं च निषेध्यं नाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतमिति । ननु कारणत्वमात्रस्वीकारे दोषाऽप्येवैऽपि सदवायिकारणतास्वीकृतौ कार्यकारणयोरभे-

'अन्तर्गत्यभेदमिच्छतां यथाजितं प्रदीप्ये' ।

अप्यारोपापवादखण्डनमसहजानस्यद्वयी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'त्यादिना । पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिवोधकानि । इदं च वेदान्तरूपं च । अज्ञानं पञ्चपूर्वात्मकं न तु ज्ञानाभावरूपम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः । तथा हि अहमज्ञ इति च धीज्ञानसामान्याभावविपरिधिणी वाच्या । अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनिवयमात् । प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे च ज्ञानसामान्यभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । तथा चाहमज्ञ इति प्रत्यक्षप्रकारगता पञ्चसु सर्वेष्वेव वाच्या नत्वभावे इति फलितं बोध्यम् । ज्ञानेनैव भिव्यापदार्थव्यावृत्तमज्ञानेनैव । व्याख्यानं वेदान्तानां व्याख्यानम् । यथाकथञ्चित् अप्यारोपापवादप्रकारेणापि ।

पुनरावर्त्तते', 'ततो मां तच्चतो ज्ञात्वा पिशते तदनन्तरं' 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादि'त्वेवमादिभिः श्रुतिस्मृतित्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वं, ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्म-
मात्रमज्ञानवद्वा । 'एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययानादिविद्यया
च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् ।

गोत्वामिधीमुरलीपरमितभिता अनुभाष्यभारत्या ।

निवृत्त्यनन्तरमावित्तेन पूर्वं तज्ज्ञानस्य श्रुतिं विनाऽसम्भवात् । तथा च खलुद्वा शास्त्रार्थं
शास्त्रस्य वेदान्तसार्थं, प्रयोजनं फलं पुरुषार्थं मोक्षरूपं परिकल्प्य कथं तत्र वेदः सर्वोऽपि योष-
वितुं शक्यः । ज्येष्ठप्रमाणत्वाऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य प्रमाणान्तरादुरोपेन नेतुमश-
क्यत्वात् । नयने वा साहसमाश्रयत्सतामसम्मतमेवेत्युपेक्षाविषयत्वं न व्यभिचरतीति सर्वं सुखम् ।

तर्हि कीदृशः शास्त्रार्थ इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—'पुरुषार्थ' इति । तदेवाहुः—'ब्रह्म वेदे'-
ति । ननु ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थत्वम् । प्राप्यप्रापकभावस्य भेदसिद्धधीनत्वात् । जीवस्य चाभेद-
बोधकश्रुत्यनुरोपेन ब्रह्मरूपत्वादित्याशङ्काऽऽहुः—'ब्रह्म चे'ति । नहि जीवमात्रं ब्रह्मेति वक्तुं शक्यम् ।
सर्वं एवात्मनो व्युचरन्तीत्यादौ जीवातिरिक्तत्वांशिनः प्रतीयमानत्वात् । दूषणान्तरमाहुः—

गोत्वामिधीमत्रिदियरतिरपिवां विवरणम् ।

परप्राप्तिः, संसारेऽनावृत्तिः, परप्राप्तिस्वरूपं, जन्यभावनश्वरत्वयोर्प्राप्तिविराकरणं, एतत्पत्रकं योषयति ।
'पुरुषार्थत्वमि'ति । भवतीति शेषः । तथा च श्रेताश्वतरोपनिषदि मायानिवृत्तिरेव मोक्षः । तैत्तिरीये
ब्रह्मज्ञानेन मायानिवृत्तां परप्राप्तिरेव मोक्षो नत्वविद्यानिवृत्तौ । एकादशस्कन्धे विपाविषयोर्नोया-
जन्यत्वस्योक्तत्वेन मायाविषयोर्भेदादिति भावः । नन्वविपावतो जीवस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमण्योमा-
त्मकत्वसम्पादनरूपत्वेन ब्रह्मणोऽप्यविद्यानत्वं तस्य पुनः सर्वत्र सत्त्वात्कथं परप्राप्तिकल्प्यत इत्यत
आहुः—'ब्रह्मे'ति । 'आत्ममात्रमि'ति । 'मात्रं काल्पयैऽवधारणे' इत्यमरात्कृत्वात्मस्वरूपमि-

श्रीकालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

दात्कार्यगता दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्काऽऽहुः—'यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहते'त्यादि ।
'यथाकथञ्चिद्ब्रह्माख्यानेऽपी'ति । श्रुतीनां-पुरुषार्थप्रापेत्त्व्याख्यानेऽपीत्यर्थः । 'जीवस्याऽत्म-
मात्रमि'ति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणालोकभेदेन पञ्चात्मको यः सहातसत्र सहाते यो जीवः
स आत्मा तदेव ब्रह्मेति न । किन्तु सर्वस्य यं

भगवद्गीवधीमादिन्द्वारमप्रणीतं ब्रह्मणम् ।

खलुद्विपरिकल्पितं अवैदिकावघ्यारोपणवादी कल्पयित्वा सर्वेषां वेदान्तानां निर्धर्मके
ब्रह्मणि तात्पर्यकल्पनं शास्त्रार्थं इति खलुद्विकल्पितम् । तत्र खलुद्विकल्पिततात्वर्थाविषये । महा-
साहसिकाः लोकेऽविचारितकर्तारः साहसिकः, वेदार्थोक्तिक्रमेणाविचारितवक्तारो महासाहसिका
इत्यर्थः । वादिमतसिद्धं पुरुषार्थं खण्डयित्वा सिद्धान्ते पुरुषार्थस्वरूपमाहुः—पुरुषार्थं इत्यादिना ।
ननु जीवब्रह्मणोऽवैतन्यव्यक्तिभेदाभावात्, प्राप्तेश्च भेदपूर्वकत्वनियमाद्ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थतेत्यत
आहुः—'ब्रह्म चे'त्यादि ।

तस्माद्वायोपशृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य श्रवणमनननिदिध्या-
सनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च ग्रहिरङ्गरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाधिर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं
परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव शुद्धार्था इति न्यार्यवचक्यत्वात् ब्रह्मणः
समवायित्वाय समन्ययसूत्रं चकच्यम् एवं प्राज्ञविज्ञासां प्रतिज्ञाय फिलक्षणकं ब्रह्मेत्याका-
हायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तं, एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञा-
सालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिरणम् ॥

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अजुवाच्यव्याख्या ।

‘अज्ञानवद्वे’ति । अज्ञानमविद्या । नष्टविद्यावत्त्वं ब्रह्मणः केनापि वक्तुं शक्यम् । एकस्यैव म-
मांशस्थेत्वादौ जीनस्यैव तद्वत्त्वधवणात् । ततः क्रियत आहुः—‘तस्मादिति । यस्मादेदार्थस्य
सर्वस्यापि स्वरूपं न स्वयुद्विकल्पितं किन्तु शारौकसमधिगम्यं तस्मादित्यर्थः । श्रुत्यर्थो हि सूत्रानुसारे-
णोक्तः स्वाभाविक इति ब्रह्मणो वेदार्थत्वेन तत्स्वरूपं पुरुषार्थस्वरूपं चोभयमपि यादृशं वेदान्ते-
ष्वधगतं तादृशमेवेति मन्तव्यम् । एतावन्निरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—‘तस्मादिति । अस्त्युदादि-
वाक्यानां स्वार्थपरत्वे तद्व्यायेनाऽन्येषामपि श्रौतस्यात्तत्परत्वसाऽऽवश्यप्याच्यत्वात्तदात्मानश्च
स्वयमकुर्वन्नेत्यादिसमवायित्वप्रतिपादकवाच्यत्वसन्देहनिराकरणार्थं समन्ययसूत्रकथनस्याऽऽवश्य-
कत्वात्सार्थकत्वमित्यर्थः ॥

इति तृतीयाधिरणम् ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

मित्यर्थः । ‘प्रतिपादनादिति । जीवस्वाविद्यावत्त्वांशत्वप्रतिपादनेनांशिब्रह्मप्राप्तिरुचितैवेति भावः ।
ब्रह्मणः सर्वधर्माश्रयत्वमुपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । ‘न्यायोपशृंहिते’ति । न्यायेनोत्तरमीमांसयो-
पशृंहितः वर्द्धितो यो वेदान्त उपनिषद्भागत्वेन प्रतिपादितमित्यर्थः । तस्य सर्वधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः ।
‘अतिशुद्ध’ इति । तथा च सर्वेषां साधनानां चित्तशुद्धयर्थत्वमेवेति भावः । ‘स्वयमाधिर्भूत-
स्ये’ति । ‘नायमात्मा प्रवचनेने’ति श्रुत्या प्रसाद एवाऽऽविर्भावे हेतुरिति स्वयंपदेन बोध्यते । तथा च
‘सोऽशुते’ इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव मोक्ष इति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । स्वार्थ एव
शून्यार्थे एव । न्यायैः उत्तरमीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्त्यर्थोपनिषद्ब्रह्मप्रतिपादनं व्यासाभिप्रेतमिति
भावः । समवायित्वाय समवायिकारणत्वबोधनायैव ।

इति तृतीयाधिरणम् ।

अनन्यदीयश्रीमद्विचारामृतप्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादिति । न्यायोपशृंहितं सर्वव्याससूत्रप्रतिपादितं । तस्य
सधर्मकब्रह्मणः । स्वार्थ एव वाच्यार्थे एव । समवायित्वाय ‘स’ आत्मानं स्वयमकुर्वन्नेतिश्रुति-
प्रतिपादितसमवायिकारणात्प्यवस्थापनमेत्यर्थः । प्रतिज्ञाय प्रथमसूत्रेण ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां कृत्वा ।
इत्युक्तं निमित्तकारणत्वमसमवायिकारणत्वरूपलक्षणपदयवग्रहणेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्रोत्तरार्थमुपसंहृत्य
सिद्धमाहुः । त्रिसूत्र्येत्यादि ~

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिरणम् ॥ ३ ॥